

تصویر ابو عبد الرحمن کردی

د. محمد نوحان

مملانییه نیو دهوله تییه کان

له سه دهی بیسته مه دا

وه رکیوانی

ناسو کهریم

کامهران محمد

ململانییه نیو دهوله تییه کان

له سدهی بیسته مدا

International Conflicts

In the 20th Century

By

Dr. Mohammed Ihssan

Translated by

***Aso Kareem
Kamaran Mantk***

Kurdistan - Iraq

2001

.....

د. محمد ئیحسان

وهرگیرانی

ناسۆ کهریم
کامهران مهنتک

د. محمد نوح

مللانیو نیو دهولہ تیہ کان

لہ سہدہ ییستہ مدا

وہر گنیرانی

ناسو کهریم
کامہران مہنتک

چاپی یہکہم - ہولیر

2001

کتیب: ململاتییه نیوده ولّه تییه کان

له سدهی بیستم

نووسهر: د. محمد نیحسان

وهرگیرانی: ناسۆ کهریم ، کامهران مهنتک

هونهرکاری بهرگ و ناومه: قاسم قادر

ژماره‌ی سپاردن: (٤٧٦) ی سالی ٢٠٠١ ی دراوه‌تی

چاپخانه‌ی وهزاره‌تی پهروه‌رده / ههولیر

***

پیرت

9 ..... - له جیاتی پېشه کی

بهشی يه که م

- 11 ..... نایا ململانی له دنیا دا مه نیتیک کی چه سپاوی همیه؟
11 ..... - دوو نه ریتی تیوری واقیعیهت و لیبرالیزم
12 ..... - سیاسه تی دمولی چیه؟
15 ..... - دوو روانگی سیاسه تی نه نارشیستی
19 ..... - تاقمکاری
24 ..... - شهر ییلؤ پونیزی
25 ..... - پوخته ی چیرؤکیکی دریژ
27 ..... - هؤو تیورییه کان
31 ..... - حه تمیهت و سییه ری دواړؤژ
36 ..... - پرسیار ی رموشت نامیزو سیاسه تی دمولی
39 ..... - نهو سنوورو تخویانه ی، رموشت کؤت ده کن له په یوه ندییه کان دمولیدا
41 ..... - سی تیروانین سه بارهت به دموری رموشت

بهشی دووه م

- 51 ..... بنه ماگه لی ململاتییه گبوره کان له سده دی بیسته مدها
51 ..... - سیسته مه کان دمولی و ناسته کان په سؤنگه بوون
53 ..... - ناسته کان شروقه کردن
56 ..... - سیسته مه کان: بونیادگری و پرؤسه ی پیکهینان
59 ..... - ناماچه کان و که ره سته میان موو شوړشگیریه کان
61 ..... - بونیات و پرؤسه ی به یه که وه نانی سیسته می نیو دموله تی سده دی نؤزده هم
64 ..... - پاشماوه ی نوئ
66 ..... - سیاسه تی نیو خوئی و سیاسه تی دمره کی
68 ..... - لیبرالیزمی نوئ

بهشی سنیهم

- 75 ..... ته رازووی هیزه کان و جهنگی جیهانی یه که م
76 ..... - هیز
81 ..... - ته رازووی دابه شکردنی هیزه کان
83 ..... - سیاسه تی هاوسه نگی هیزه کان

- 87 ..... بونياتى سياسى بەر لە جەنگى جيهانى يەكەم تەرازووى ھىزەكان
- 88 ..... ھاوسەنگى ھىزەكان وەك سىستەمگەلى فرە جەمسەر
- 91 ..... ھاو پەيائىتتىيەكان
- 92 ..... رەھبەكانى جەنگى جيهانى يەكەم
- 94 ..... سى ئاستى شىرۆفەكردن
- 101 ..... كاردانەموى ئەلەمانىيا سەبارەت بە جاردانى جەنگى جيهانى يەكەم
- 102 ..... ئايا جەنگ ھەر دەبوايە بەرپايىي
- 105 ..... چ جۆرە جەنگىك
- 107 ..... خەفەكردنى رىنگا چارەكان
- 108 ..... ھەمدىس وانى مېژوو

بەشى چوارەم

- 111 ..... شكىست ھىنانى ئاسايشى بەكۆمەل و جەنگى جيهانى دووھ
- 111 ..... دامەزران و ژىركەوتنى ئاسايشى بەكۆمەل
- 112 ..... كۆمەلەى گەلان
- 115 ..... ولاتە يەكگرتووەكان و كۆمەلەى گەلان
- 116 ..... رۆژانى يەكەمى كۆمەلەى گەلان
- 119 ..... شكىست ھىنانى مەنشوريا
- 121 ..... دارمانى ئەتيوپيا (جەبەشە)
- 123 ..... بىنەماكانى جەنگى جيهانى دووھ
- 125 ..... جەنگى ھىتلەر
- 126 ..... ستراتىيەتى ھىتلەر
- 131 ..... رۆلى تاك
- 132 ..... ئەو ھۆيانەى كە پەيوەستەن بەسىستەم و كاروبارى نيوەخۆ
- 134 ..... ئايا جەنگ ھەر دەبوايە رووبدا
- 135 ..... جەنگى ئۇقىيانووسى ھىمەن
- 140 ..... رازىكردن و دوو جۆرە جەنگ

بەشى پىنجەم

- 143 ..... شەھرى سارد
- 144 ..... سەنگراندەمومو بىنكۆلكردن
- 145 ..... سى «تەما لەبەرنان» لەشەرى سارد دا
- 149 ..... سىياسەتى روزفيلت
- 151 ..... سىياسەتەكانى ستالين
- 152 ..... قۇناغەكانى مەملانى

- 160 ..... - ھەتتەيەت
- 161 ..... - ئاستى شىۋەكردن
- 163 ..... - ئامانگەلى ئەمىرىكى و سۆڭىھەتلى لە شەھرى سارددا
- 166 ..... - بىنكۆلگەردن
- 168 ..... - پاشماۋەي شەھرى سارد
- 171 ..... - كۆتايى شەھرى سارد
- 178 ..... - رۇلى چەكى ئەتۈمى
- 178 ..... - فېزىياو سىياسەت
- 184 ..... - چەكى ئەتۈمى و شەھرى قىتنام
- 184 ..... - تەرازۋى تىرۈر ياخود تەرازۋى توقاندىن
- 186 ..... - كىشەكانى سەنگراندىن ئەتۈمى
- 189 ..... - تەنگرەي رۇكىتەكانى كۇبا
- 192 ..... - كىشەگەلى ئاكارى

بەشى شەشەم

- 197 ..... - پىرەنسىيى سەرۋەرى و خۇ تىھەلقورتاندىن لە مىللەتتە ھەرىمانىيەكاندا:
- 199 ..... - سەرۋەرىيەتلى
- 198 ..... - پىنئاسەي خۇ تىھەلقورتاندىن
- 200 ..... - ھوكمدان لە پىرەنسىيى خۇ تىھەلقورتاندىن
- 202 ..... - چەند ھەلاۋىردىك لە رىسايەكە
- 204 ..... - مافى چارەي خۇ نووسىن
- 207 ..... - پالپىۋەنەرەكان، نامراز و دەرەخامەكان
- 209 ..... - ياساۋ رېكخراۋى دىمولى
- 214 ..... - كەنالى سۈيىس
- ..... - دەقى نامەكەي سەرۋەك ۋەزىرانى بەرىتانىا «ئەتۈنى ئايدىن» بۇ سەرۋەكى ئەمىرىكى
- 215 ..... - ئايزنھاور
- 217 ..... - پاراستىنى ئاشتى و ئاسايشى بەكمەل لە ساپەي ئەتۈۋە يەكگرتۈۋەكاندا
- 222 ..... - مىللەتتەكان لە رۇڭھەلاتى ئاقىندا
- 224 ..... - دۆزەكانى ئاسىۋئاليزم
- 228 ..... - مىللەتتە ھەرەب و ئىسرائىل
- 235 ..... - شەھرى كەنداۋى سالى ۱۹۹۱ و دۋاى ئەۋ

بەشى ھەتتەم

- 241 ..... - ھىزو پىشت بەيەكتەر بەستىن
- 242 ..... - پىرەنسىيى پىشت بەيەكتەر بەستىنى دۋولايەنە

- 243 ..... سەرەچاوەکانی پشت بەیەکتەر بەستنی دوولایەنە
- 244 ..... سوودەکانی پشت بەیەکتەر بەستنی دوولایەنە
- 247 ..... تێچووونی بەیەکمەو سازان
- 250 ..... پێکچووونی بەیەکمەو سازان
- 253 ..... سەرکردایەتی کردنی ئابوری جیهانی
- 255 ..... ریاڵیزم و بەیەکمەو سازانی ئالۆز
- 257 ..... سیاسەتی نەوتی بان سنووری نەتەواپەتی
- 263 ..... نەوت وەک سەرچاوەیەکی هیز
- 204 ..... نوێنەرە ناخۆجێیەکان

بەشی هەشتم

- 269 ..... نەڕی بەراست سیستەمیکی جیهانی نوێ لە ئارادایە؟
- 269... - ھوونێی جیگرمو لە نایندەدا، دەولەتی ناسیونالیستی و دواڕۆژی مەملانێ دەولی
- 270 ..... جارنامەی کۆمەڵەی گشتی ھەو بوارانێ گرتۆتمو:
- 271 ..... ئایا سیستەمیکی جیهانی، نوێیە؟
- 272 ..... فیدرالیزمی جیهانی
- 273 ..... کارایی
- 274 ..... ھەریەمچباتی
- 274 ..... شوێنگەگەڕایی
- 276 ..... ناسیۆنالیزم و وەلانی سنووری نەتەواپەتی
- 276 ..... کۆتایی میژوو
- 279 ..... ھەمەوێ سنووری نەتەواپەتی
- 281 ..... بۆلەبوونەو
- 285 ..... ئایا نێزەمیی تازە جیهانی ھەیە؟
- 285 ..... تێگەی جودا جودای سیستەمی جیهانی
- 287 ..... وێنەکانی هیز لەدوا رۆژدا
- 291 ..... زیندانێ تێگە کۆنەکان
- 293 ..... پەرەسەندنی سیستەمیکی دووڕەگی جیهانی
- 293 ..... بێرکردنەو لە پاشەرۆژ
- 298 ..... پاشکۆکان
- 315 ..... سەرچاوەکان

لە جياتى پيشەكى

نەم كتيبە (مەملەتتىيە نىيە دەۋلەتتىيەكان لە سەدەى
بىستەمدا) ۋەك د. مەمەد نىحسان دەلى: دەرەخامى
ئەو لىكۋلىنەۋە ئاكادىمىيە شەۋقەكارىيە، كە لە ھەردوۋ
قۇناغى ماستەر لە كۋلىجى «دىراساتى ناسىيى و
نەفرىقى» *School of Oriental & African Studies* لە
زانكۋى لەندەن و دكتورا لە پەيمانگى «دىراساتى ەمرەبى،
نىسلىمى» دا، نەخام داۋە.

نىمە لەم پيشەكىيە كورەدا، باس لە گىرنگى بابەتى
كتىبەكەۋ تا چەند كەلىنى لە كتيبەخانەى كوردىدا پىر
دەكاتەۋە ئاكەين، ھەلسەنگەندى كتيبەكە بۇ خويەنران جى
دەھىلىن و ۋەك دەلىن با كتيبەكە شەرى خۋى بكات.
لە راستىدا تەرجەمەكردى كتيبىكى لەو بابەتە، ناسان
نىيە، ھىشتا ئەو تىرم و زاراۋانەى لە بوارى
پەيوەندىيەكانى دەۋلىدا بەكاردىن لە زمانى كوردىدا،
جىگەى خۋيان نەگرتوۋەۋ بەدۋادا چوون و گىفتوگۋ
ھەلدەگىر.

نەم كتيبە پارەكە بۇ يەكەمجار بە زمانى ەمرەبى لە ژىر
ناۋى (الصراعات الدولية في القرن العشرين) لەلايەن دەزگى
ئاراس - ۋە چاپ و بىلوكرايەۋە.

نەم كتيبە كە ھەشت بەشە، بەشى يەكەم و بەشى
ھەشتەمى لەلايەن ئاسۋ كەرىم و بەشەكانى دىكەى
كتىبەكە لەلايەن كامەران نەخمەدەۋە تەرجەمەكراۋن. خوا
دەزانى ھەر ھەندەمان لى زانىۋە، خوايىاربى لە چاپى
دوۋەمدا، نەگەر ماين، دەستى پىدا دەھىنىنەۋە.

ھەردوۋ ۋەركىر

ئايا مللانىڭ لە دىيادا مەنىيىكى چەسپاوى ھەيە؟

دوو نەرىتى تېۋرىي: واقىيەت و لىبرالىزم

تا دى دىيا لە نىوان دەۋلەتان و كەساندا بچووك و وىك دىتەۋە. كەشتى (ماي فلاۋەر May flower) بەسى مانگان ئەۋجا لە ئۇقيانوسى ئەتلەنتى پەريپەۋە. سالى ۱۹۲۴ فرىنى چارلس لىندبرگ Charles Lindbergh بەسەر ھەمان ئۇقيانوسدا، ۲۴ سەعاتى برد، بەلام ئەمىرۋ فرۆكەى كۆنكۆرد سى سەعاتى پىدەچى، كەچى رۆكىتى خۇراپىسكىن بە ۳۰ چركە ئەمسەرو ئەۋسەر دەكا. لە شەستەكاندا كرى سەرىكى فرۆكە بەسەر ئەۋ ئۇقيانوسدا تەنيا ۱/۳ كرى پەنجاكان بوو. ھەنوكە ئاۋاۋىنىكى تەلەفۋنى لە نىۋرەكەۋە بۆ لەندەن ۲٪ كولفەى ناۋەراستى سەدەى رابردوۋى تىدەچى، تەماسگرتن لە رىگاي ئەنتەرنىتەۋە بە لەحزە دەكرى. ئەگەر وىستمان وىتەيەكى ھەرە تەلخ و لىل بە بەلگە بەيىنەۋە دەلەين: چەكى نىوكلىارى Nuclear Weapon رەھەندىكى تازەى بۆ شەپ زىدەكرد كە نوۋسەرىك ناۋى «مردنى دوۋلايەنە»ى لىناۋە. مەبەستى كاپراى نوۋسەر لەمە ئەۋەيە كە مردن تەنيا كەسان ناگرىتەۋە بەلگە لە ھەندى باردا ھەرەشە لە تەۋاۋى رەگەزو توخى مەۋقايەتەش دەكات.

لەگەل ئەۋەشدا لە سىياسەتى دەۋلىدا ھەندى كاروبار ھەن لە ھەموو سەردەمىكدا ۋەك خۇيان ماۋنەتەۋە دەقيان گرتوۋە. تۆماركردنى بەلگەنامەكانى شەرى نىۋان سىپارتەۋ ئەئىنا لەلەيك و پىلوپونىزىيەكان Pelopnnesia لەلەيكى دىكەۋە بەر لە ۲۵۰۰ سال لەلەين (توسايدىدس - Thucydides) ھەۋ^(۱) نىشانى دەدات كە ئەۋ شەپ بەشىۋەيەكى سەرسۇرھىن لە چەند روىكەۋە بەشەپ و مللانى دۋاى سالى

۱- توسايدىدس (۴۷۰-۴۰۰ پ. ز) مىثروۋىكى ناسراۋ بەشۋەتى يۋنانى بوۋە سالى ۴۲۴ پ. ز سەركردايەتى شەرى كردوۋە دى پىلوپونىزىيەكان، ۋەلى نەشيا بەشەپ ئامانجەكانى خۋى ۋەدەيەتتى و پاشان بەدىل گىراۋ نەفى كرا. لە تاراۋگەدا، توسايدىدس دىرۋكى شەرى پىلوپونىزى نوۋسىۋە كە بەيەكى لە سەرچاۋە ھەرە گرنەكانى مىثروۋى پىئەندىيەكانى دەۋلى دادەنرى.

۱۹۴۷ی نیوان عه‌ره‌ب- ئیسرائیل ده‌چیت. دنیا له ئاخیرو ئۆخری سه‌ده‌ی بیسته‌مدا بووه کۆکتیل‌تیک‌ی سه‌رسو‌ره‌یتن له به‌رده‌وام‌بوون و گۆران‌کاری. هه‌ندێ لایه‌نی سیاسه‌تی ده‌ولی له زه‌مانی توسایدیدسه‌وه تا هه‌نۆکه نه‌گۆراون. لێره دژه مه‌نتیق‌تیک‌ی دیار هه‌یه، گرفت‌تیک که پتوه‌ندی به ته‌ناهییه‌وه هه‌یت، شانه‌شانی سیاسه‌تی نیوان ده‌وله‌تان رێ ده‌کات، هاوبه‌ندی و هاوسه‌نگی هه‌تزه‌کان و (خیار)ی سیاسیی له‌نیوان شه‌رو ئاشتی و پت رازی‌بوون به درێژایی هه‌زاران ساڵ وه‌کو خۆیان ماونه‌ته‌وه.

پاشان هه‌رگیز توسایدیدس باکی به‌چه‌کی نوکلیاری و چینی ئۆژۆنه‌وه نه‌بووه نیگه‌ران‌بان نه‌کردوه. ئه‌رکی خوێندکارو تۆژه‌رانی سیاسه‌تی ده‌ولی ئه‌وه‌یه به‌ پشت به‌ستن به‌ رابردوو نه‌ک که‌وته‌ داوییه‌وه، له شیه‌وه‌کانی به‌رده‌وام‌بوون و گۆران‌کارییه‌کان حالی بن. له‌سه‌رینی ئه‌مه‌وه پتویسته تیورییه کلاسیکه‌کان دیراسه بکه‌ین و دواتر به‌سه‌ر هه‌لومه‌رجی ئیستادا پیاده‌یان بکه‌ین.

ده‌کرێ سیاسه‌تی ده‌ولی بگۆرێت ئه‌گه‌ر ده‌وله‌ته لێک جوداو سه‌ره‌خۆ‌کان هه‌لبه‌شه‌ینه‌وه نه‌مین، به‌لام حکومه‌ت‌تیک‌ی جیهان‌نیش به‌م زوانه دروست نابێ. هه‌نۆکه خه‌لک له ۱۸۶ ده‌وله‌تدا له‌سه‌ر ئه‌م ستاره‌یه ده‌ژین، سه‌ره‌خۆیی خۆیان، نه‌ریت و خووخده‌ی خۆیان، زمانی جودا جودای خۆیان خۆش ده‌وێ، به‌هه‌ق هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی و داخوازی دروست‌کردنی ده‌وله‌تی جودا «سه‌ره‌خۆ» ون نه‌بووه، به‌لکه زێده‌ش بووه. سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیست و یه‌که‌م ژماره‌ی ده‌وله‌تان زیاد ده‌بێ نه‌ک که‌م ده‌بیته‌وه.

هه‌روا حکومه‌ت‌تیک‌ی جیهان‌نیش ناتوانێ ئۆتۆماتیک‌یه‌ کێشه‌ی شه‌روشه‌ر چاره‌سه‌ر بکات. چونکه هه‌نۆکه زۆربه‌ی شه‌ره‌کان، شه‌ری ئه‌هلین. له راستیدا شه‌ره هه‌ره خۆتیاوییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌م شه‌ری نیوان ولاته ئه‌وروپاییه پێک نا‌کۆکه‌کان نه‌بوون، به‌لکه شه‌ری هه‌ره خۆتیاوی، شه‌ری ئه‌هلایی ئه‌مریکا بووه. ئیتمه هه‌ر له دنیا‌ی ده‌وله‌تانی لێک‌جودا ده‌ژین، گرنگ ئه‌وه‌یه له‌وه حالی بین که ئه‌م خاله سه‌باره‌ت به ئومێدو خواستی ئیتمه، چی ده‌گه‌یه‌نی.

سیاسه‌تی ده‌ولی چیه؟

له هه‌موو سه‌ده‌کاندا، سێ چه‌شن و ته‌رزی سه‌ره‌کیی سیاسه‌ت له دنیا‌دا هه‌بووه: له «سیسته‌می ئیمپریالی جیهان‌یدا» یه‌ک حکومه‌ت ده‌ستی به‌سه‌ر زۆربه‌ی ناوچه‌کانی دنیا‌دا، که به‌وه‌وه به‌سته‌رابوونه‌وه، راده‌گه‌یشته. باشترین نمونه‌ی ئه‌مه له

دنیای روژتاوادا ئیمپراتوریای رۆمانی بووه. له سهدهی شانزهههمدا ئیسپانیای و له کۆتایی سهدهی حهڤدهمدا فهرهנסا ههولیان دا هوکمرانیتیییهکی له بابهتی ئیمپراتوریای رۆمانی پیکهوه بنێن، وهلی سهرنهکهوتن. له سهدهی نۆزدهههمدا ئیمپراتوریای بهریتانیا پهلوپۆی بۆ ههموو کون و قوربنتیکی دنیا هاویشت، بهلام تهنا نهت بهریتانییهکانیش ناچاربوون له گهڵ ولاتانی دیکهی بههیزدا، جیهان له نیوان خۆبندا دابهش بکهن، ههرچی ئیمپراتۆریهته کهوناراكانی: سوّمهری، فارسی، چینی بوون، له راستیدا ئەوانه ئیمپراتۆریای ئەقلیمگیر بوون و برایهوه، ئەوانه پێیان وابوو هوکمی ههموو دنیا دهکهن، بهلام ئەوهی له پیکدادان و پیک ههڵگرانی ئیمپراتۆریاکانی دیکهی دهیاراستن، نهبوونی ئەسپاهکانی تهماسگرتن بوو.

دوهم چه‌شنى سهره‌كى له چه‌شنه‌كانى سياسه‌تى ده‌ولى «سيسته‌مى ده‌ره‌به‌گايه‌تى» يه، كه «ولاء» هه‌كانى مړوڤ و ئيلتيزاماتى سياسى به سنوورى زه‌وى و رار به‌ستراونه‌ته‌وه. دواى هه‌ره‌سه‌هتنيانى ئيمپراتوريائى رومانى، ده‌ره‌به‌گايه‌تى له روژئاوا بلاقوژوه هه‌ر كه‌سه‌ بووه به‌ره‌فرمانى ئاغا خوځييه‌كه‌ى، هه‌روا ده‌شبوو تاكه‌كه‌س ئه‌رك و فره‌مانى ئاغاياه‌كى دووره‌ده‌ست يان قه‌شه‌يه‌ك يان پاپاي رومانى بكه‌وتبايه سهرشان و ئه‌ركيكي بو راپه‌راندبوايه. ئيلتيزاماتى سياسى تا راده‌يه‌كى زور به ويستى ئاغاكان بوون، ئه‌گه‌ر حوكمرانئى ژنى به‌هتنبايه، سه‌رپاكي ناوچه‌كه‌و خه‌لكه‌كه‌ ده‌بوونه مولكى ژنه‌كه‌ وه‌ك به‌شتيك له‌ماره‌يى، له‌سه‌رينى ئه‌مه‌وه ئيلتيزاماته‌كانى ئه‌و خه‌لكه‌ش ده‌گوران، خه‌لكى شارتيك كه‌ وه‌ك فره‌نسيه‌ك له دايك ببوون، له‌په‌ر خوڤان ده‌بينيه‌وه بوونه‌ته فيلمنكى يان به‌ريتاني. جار جار شارى گه‌وره‌و كۆمه‌له‌ شار، كه‌سايه‌تبييه‌كى نيمچه سهره‌خوڤى تايبه‌تيان هه‌بوو، به‌لام ئاگرى شه‌ر هاوپتي روژه‌ڤى ده‌ره‌به‌گايه‌تى بوو، وه‌ك گومانان بۆده‌چئ به شه‌رو شوڤى ئه‌قلىمگيرى ئيستا نه‌ده‌چوو، ئه‌و شه‌رانه له‌ناويه‌ك خاكدا ده‌كران و بنه‌چه‌شيان گوراني (ولاءات) و ئه‌و مللانه‌تييه‌ى لتي ده‌كه‌وته‌وه، بوو.

تەرزى سىيەمى سىياسەتى دەۋلى «سىستەمى ئەنارشىستى دەۋلەتان»ە كە تا رادەيەك لە چەند ۋىلايەتكى بە يەكەۋە گونجاۋ پىكەدەھات، ھەرچەندە ھۆكۈمەت يىكى بالاتريان بەسەرەۋە نەبۈۋە، غمۈنەى ئەم جۆرە سىستەمە، دەۋلەتە- شارەكانى يۇنانى كۆن و ئىتالىيە مەكيافلى سەدەى پانزەھەمە. غمۈنەيەكى دىكەى دەۋلەتى ئەنارشىستى، دەۋلەتى خاك و زەمىنى بنەمالە مۆلكدارەكانە كە يەكگرتۈيۈى ئەۋ چەشنە دەۋلەتە بۆزەبەر بەدەستى و پىئ راگەيشتنى مەلباتە ھۆكرانەكە دەرگەرتتەۋە،

ده‌توانری نمونه‌ی ئهم چه‌شنه ده‌وله‌ته له هیند یان له چینی سه‌ده‌ی پینجهم بدۆزینه‌وه. له ئه‌وروپاش له‌ده‌وره‌ی سالی ۱۵۰۰دا، بنه‌مائه مۆلكداره گه‌وره‌كان وه‌ده‌ركه‌وتنه‌وه، ئه‌مه له‌كاتێكدا شتیه‌كانی دیکه‌ی سیاسه‌تی ده‌ولی وه‌ك ده‌وله‌ته‌ شاره‌كان (ده‌وله‌تۆكه) یان كۆپو كۆمه‌له‌ ده‌ربه‌گایه‌تییه‌ به‌رت و بلاوه‌كان به‌ره‌و له‌ناوچوون ده‌چوون. سالی ۱۶۴۸ په‌یمانامه‌ی ئاشتی و یسته‌قالیا westphalia (شه‌ری ۳۰ ساله)^(۲)ی به‌كۆتا هینا كه‌ جار جاره به‌ دواهمین شه‌ری گه‌وره‌ی ئایینی و یه‌كه‌مین شه‌ری نیوان ده‌وله‌ته‌ هاوسه‌رده‌مه‌كان ده‌ژمی‌دردی، له‌به‌رانه‌ردا په‌یمانامه‌كه، ده‌وله‌ته‌ زه‌وی خودان سه‌روه‌ری به‌و پیتییه‌ی شتیه‌یه‌کی بالا‌ده‌ستی ته‌نزیی ده‌ولییه، چه‌سپاند.

ئا ئاوا، كاتێك له‌ سیاسه‌تی ده‌ولی ده‌دوین، هه‌میشه‌ مه‌به‌ستمان له‌م سیسته‌مه، ئهم ده‌وله‌تی زه‌وییه. «سیاسه‌تی ده‌ولی»ش وه‌ك پیناسه‌ی ده‌كه‌ین سیاسه‌تێكه‌ به‌بێ بوونی حوكمرانیكی گشتی، سیاسه‌تێك له‌مابه‌ینی قه‌واره‌كاندا كه‌ حوكمرانیكیان به‌سه‌روه‌ه نه‌بێ. زۆریه‌ی جارن سیفه‌تی ئانارشیزم ده‌دریته‌ پال سیاسه‌تی ده‌ولی، كه‌چی وشه‌ی (Monarchy) واته‌ بوونی حوكمرانیكی تاك و ته‌نیا و وشه‌ی (Anarchy)یش واته‌ نه‌بوونی هیچ حوكمرانیك. سیاسه‌تی ده‌ولی سیسته‌مێكه‌ خۆی یاریده‌ی خۆی ده‌دا.

تۆماس هۆبز Thomas Hobbes فیه‌لسوفی به‌ریتانی له‌سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م ناوی «ده‌وله‌تی سروشت»ی له‌م باب‌ه‌ته‌ سیسته‌مه‌ ئه‌نارشیه‌ستانه‌ ناوه. ڕه‌نگه‌ كه‌ ناوی ده‌وله‌تی سروشت دی‌ به‌لای هه‌ندێ كه‌سه‌وه‌ می‌گه‌له‌ په‌زێکیان بێته‌ به‌رزه‌ین كه‌ به‌دنیاییه‌وه‌ بچه‌ری. به‌لام هۆبز مه‌به‌ستی ئه‌وه‌ نه‌بووه. ده‌ق شارێکی تكه‌س به‌بێ (شه‌ریف - سه‌ركار - عه‌مه - حوكمران) له‌ رۆژانی یه‌كه‌می ئاكنجی بوون له‌ رۆژئاوای ئه‌مریكا‌دا بێته‌ به‌ر خه‌یالت، یان لوینانی دوا‌ی هه‌ره‌سه‌هینانی حوكومه‌ته‌كه‌ی له‌ حه‌فتا‌كاندا. ده‌وله‌تی سروشتیه‌ی هۆبز ده‌وله‌تێکی دڵ‌ازو فیه‌قیرۆكه‌و سه‌ره‌لامه‌ت نییه‌، به‌لكه‌ شه‌ری هه‌مووانه‌ دژی هه‌مووان له‌به‌ر نه‌بوونی كاربه‌ده‌ستیكی گه‌وره‌، كه‌ رژێم Order به‌سه‌ر هه‌موواندا به‌سپێتی، ژیان هه‌روه‌كو هۆبز ده‌لی: دنیا‌یه‌كه‌ خولیاو مه‌یلی شه‌رانی و درندانه‌و كورتخایه‌نی هه‌یه.

ئه‌نجامه‌كه‌ی ئه‌وه‌یه‌ كه‌ جیاوازی و ناته‌بایی قانونی و سیاسی و كۆمه‌لایه‌تی له‌

۲- مه‌به‌ست له‌ شه‌ری ۳۰ ساله، ئه‌و شه‌ریه‌یه‌ كه‌ له‌نیوان پرۆتستانت و كاتۆلیكه‌كانی ئه‌وروپادا هه‌لگیرساو ۳۰ سال ده‌وامی كرد.

نیوان سیاسه‌تی خوَجیتی و سیاسه‌تی ده‌ولیدا هه‌یه. به گشتی قانونی خوَجیتی نه‌و گاقه جیبه‌جی ده‌کرئ نه‌گهر پۆلیس و دادگا سزای نه‌و که‌سانه‌ بدنه‌ که قانونیان پیشیل کردوه. له‌کاتیکدا قانونی ده‌ولی له‌سه‌ر بنه‌مای کیه‌رکی له‌ نیوان سیسته‌مه قانونیه‌کاندا هه‌لچنراوه‌و به‌ ته‌واوی قانون ناسه‌پیندرئ، چونکه پۆلیسی ده‌ولی نییه تا قانون بسه‌پینئ.

دیاره‌ هیز له‌سیاسه‌تی خوَجیتیدا ده‌ورێکی جیای هه‌یه له‌وه‌ی که له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا هه‌یه‌تی. له‌رژیمی سیاسی خوَجیتی کارامه‌دا، به‌کاره‌یتانی هیز ته‌نیا به‌ده‌ست حکومه‌ته‌وه‌یه، له‌کاتیکدا له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا که‌سیک نییه به‌کاره‌یتانی هیزی به‌ده‌سته‌وه‌یی، نه‌گهر سیاسه‌تی ده‌ولی به‌ ته‌نگ خوَجزمه‌تکردنه‌وه Slef Help بئ و هه‌ندیک ده‌ولت له‌ هه‌ندیکی دیکه به‌هیزترین، ئیدی هه‌میشه مه‌ترسی په‌ناپردنه‌ به‌ر به‌کاره‌یتانی هیز له‌گۆرتیدا ده‌بی. کاتی به‌کاره‌یتانی هیز کارلیکی دووری نه‌بی، نه‌نجامه‌که‌ی گومان و دل‌ پیسکردن له‌یه‌کتر ده‌بی.

هه‌روا بیه‌ته‌وه سیاسه‌تی خوَجیتی و سیاسه‌تی ده‌ولی له‌ هه‌ستی ناوه‌کیان، له‌ تیروانییان سه‌باره‌ت به‌ کۆمه‌ل، لیكجودان. له‌ کۆمه‌لێکی خوَجیتی باش ریک‌خراودا، هه‌ستییکی مه‌ودا فراوان له‌ناو کۆمه‌لدا هه‌یه، ئه‌م هه‌سته، (ولاءات)ی گشتی و پێوه‌ره‌کانی دادپه‌روه‌ری و بیرو‌را له‌مه‌ر ده‌سه‌لاتی شه‌رعی ده‌بزوینئ. له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا، خه‌لکی که به‌سه‌ر تایفه‌کاندا دابه‌شبوونه، هه‌مان (ولاء) یان نییه و هه‌ستکردن به‌ یه‌کێتی جیهانی لاوازه. زۆریه‌ی جاران خه‌لکان سه‌باره‌ت به‌ کامه‌شت دادپه‌روه‌رانه‌و ره‌وایه‌و کامه‌شت ره‌وا نییه‌ تیک ناکه‌نه‌وه، ئه‌مه‌ش که‌لین و درزیکی فراوانی له‌نیوان دوو به‌های سیاسی سه‌ره‌کی لی ده‌که‌ویتته‌وه: رژیم و دادپه‌روه‌ری. له‌ دنیا‌یه‌کی ناوادا زۆریه‌ی خه‌لک، عه‌داله‌تی نیشتمانی ده‌خه‌نه‌ پیش عه‌داله‌تی ده‌ولیه‌وه. قانون و ره‌وشت (ئاکار) له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا ده‌ورێکیان هه‌یه، به‌لام له‌به‌ر نه‌بوونی هه‌ستکردن به‌ کۆمه‌ل، قانون و ره‌وشت نه‌و توانای (پابه‌ندبوون)ه‌یان نییه وه‌ک له‌ سیاسه‌تی خوَجیتیدا هه‌یانه.

دوو روانگی سیاسه‌تی نه‌نارشیستی

سیاسه‌تی ده‌ولی له‌و ڕووه‌وه که حکومه‌تییکی بالای تیدا نییه، نه‌نارشیستانه‌یه، به‌لام ته‌نانه‌ت له‌ فله‌سه‌فه‌ی سیاسیشدا دوو بیرو‌رای لیک جودا هه‌ن: سه‌باره‌ت به‌وه‌ی که ئایا ده‌ولته‌ی سروشت تا چهند پێویستی به‌ زه‌بر و زه‌نگ به‌کاره‌یتان هه‌یه.

دەبینن ھۆیز لە بەریتانیای سەدەى حەڤدەھەمدا کە لە نیتو بەرداشی شەرى ئەھلیدا وردوھەرا ببوو، نووسیویووە جەختی لەسەر ھیز و خەبات و نەبوونی دڵنیایی کردۆتەوہ لە پیتا و مانەوہدا. ھۆیز ئەو دەولەتەى لە دەولەتەى شەردا پوختەکردۆتەوہ. دواى نیوہ سەدە، پاش ئەوہى بەریتانیا ئیش و ئازارى کەمتربۆتەوہ **جۆن لۆک** John Locke گوتوبەتەى: ھەرچەند دەولەتەى سروشت فەرمانرەواىیەکی گشتیى ھاوبەشى نییە، وەلى خەلکان دەتوانن رایەلکە و ھاوبەندىیى نیتوان خۆیان پتەوو پەرە پى بدن، لەوما ئەنارشیزم ھەرەشەىەکی گەورە دروست ناکات. ئەم دوو بۆچوونە سەبارەت بە دەولەتەى سروشت لە بارى فەلسەفییەوہ رێگەو زەمینەیان بۆ دوو بۆچوون لە سیاسەتەى دەولیدا خۆشکردووە کە یەکتىکیان تا بلىی رەشبین و ئەوہى دیکەشیان تا بلىی خۆش باوہرو گەشبین: مەبەست ھەردوو دەروازەى واقیعی و لیبرالییە لە سیاسەتەى دەولیدا.

«ریالیزم» نەرتى باوى بیرکردنەوہ بوو لە سیاسەتەى دەولیدا. گرتى مەركەزى لە سیاسەتەى دەولیدا بە تىروانىنى ھزرمەندىكى واقیعی، بریتیە لە شەرو بەکارھێنانى ھیز، دەولەتانیش نۆتەرە ناوەندیەکانن. سیاسەت و نووسینەکانى **رېچارد نیکسۆن** سەرۆکى ئەمریکا و **ھەرى کىسنجەرى** وەزیری دەرەوہ دەرپرى ریالیزم لە ئەمریکاى ھاوچەرخدا، ھزرمەندى واقیعی بە گرمانەى سیستەمى ئەنارشیستى دەولەتانەوہ دەست پى دەکات. بۆ نمونە **نیکسۆن** و **کىسنجەر** ھەولیان دا شان وشەوگەتەى ھیزی ئەمریکا مەزن بکەنەوہ لە توانای ولاتانىكى کە ھەرەشە لە ئاسایش و تەناى ئەمریکا دەکەن، کەم بکەنەوہ. کابرای واقیعی پیتی وایە سیاسەتەى دەولى بە تاک دەولەت و کارلىكى ئەو دەولەتە لەگەل ولاتانى دیکەدا دەست پى دەکات و کۆتایى دى.

نەرتى دیکە (**لیبرالیزم**) ی پى دەگوترى، نەک لە سۆنگەى سیاسەتەى خۆجیى ئەمریکاوہ، بەلکە ئەگەر بەدواى شونەوارى لیبرالیزم بکەوین لە فەلسەفەى سیاسى رۆژئاوادا دەچیتەوہ سەر **بارۆن مونتسکیۆ** Baron de Montesquieu و **ئەمانوئیل کانت** Immanuel Kant لە فەرەنسا و ئەلەمانیای سەدەى ھەژدەھەم، **جۆن ستیوارت مل** Stuart Mill John – ی فەیلەسوفى بەریتانى لە سەدەى نۆزدەھەمدا، نمونەى تازەى ئەمریکاى لە نووسین و سیاسەتەى سیاسەتناس و سەرۆک (**وودرو ولسن**) Woodrow Wilson دەدۆزینەوہ.

لیبرالەکان، کۆمەلایى جیھانى لە تەک دەولەتەکاندا دەبینن کە نەخشەى بەش پاڤتیک لە رەوتى دەولەتان دەکیشى. ئەوہ تا بازارگانى لە سنوورەکان دەپەریتەوہ و

خەلکان پێوەندی بەیەکدیەوە دەکەن (وەک ئەو قوتابیانی لە هەندەران دەخوێن) هەروا دامودەزگای دەولی وەک UN لە گۆرێدا هەن، ئەمانە تێکرا (پەوت) تێک دەخولقێن کە ئەو بۆچوونە واقیعییە بەس قسە لە ئانارشیزمی پوخت دەکات، پڕەپری مەسەلەکان نەبێ. لیبرالەکان گازانە لە واقیعییەکان دەکەن کە ئەوانەى داوی پێیان وایە دەولەتان وەک هەڵماتی شووشەى پەنگا و پەنگ وان و هەریەکیان بەم لاو ئەولادا پال بەوی دیکەیانەو دەنێ وەک هەولێدانی تێک بۆ راگرتنی پارسەنگی هێزەکان، بەلام ئەمە بەس نییە و خەلکان تەنیا لە رێگەى سنوورەو پێوەندی بەیەکیەو ناکەن، بەلکە کۆمەلگایەکی دەولیش International Community لە گۆرێدا هەیه. واقیعییەکان زێدە رۆی دەکەن لە جیاوازی دانان لە نێوان سیاسەتى خۆجێی و سیاسەتى دەولیدا. چونکە وێنەى ئانارشیزم لە پوانگەى واقیعییەکانەو لەسەر بنەمای ئایدیای هۆز لەمەر (دەولەتى شەرەو) هەلچنراوە، هەروا پێ لەسەر بارودۆخی پەرگیر دادەگرن و نەشونای پست بەیەک بەستنی دوو لایەنەى ئابوری و پەرەگرتنی کۆمەلگای دەولی بان سنووری نەتەوێی پست گۆی دەخەن.

واقیعییەکانیش بە و تەیکەى هۆز وەلامی ئەمە دەدەنەو:

(ئاسمان و هەوای تووش هەمیشە بارانی پێوە نییە) (*)، هەروا دەولەتى شەریش مانای شەر و شۆری بەردەوام نییە، وەک چۆن خەلکی ئەندەن لە رۆژانی خۆرەتاوی نیساندا چەتریان پێیە، ئیحتمالی شەر هەلگیرسان لە رۆژێکی ئانارشیستیدا وادەکات دەولەتان تەنانت لەکاتی ئاستیشدا، سوپا و لەشکران هەبێ، هەروا واقیعییەکان ئامارە بۆ پێشبینیە چەوتەکانی لیبرالەکان دەکەن. بۆ نموونە سەرۆکی زانکۆی ستانفۆرد لە سالی ۱۹۱۰ دا گوتی: لە ئایندەدا شەر ناقەومێ چونکە میللەتان تاقەتیان لە شەر چوو. کتیبی واش دەرچوون کە دەلێن شەر مەسەلەیکە کۆن بوو، شارستانیەتی Civilization، بازی بە سەر مەسەلەى شەر داو و پست پێ بەستنی دوو لایەنەى ئابوری و هاو بەندی نێوان سندیکاکانی کرێکاران و چینه رووناکبینەکان و وەگەرکەوتنی سەرمايەگوزاری، سەرچەم بەیەکیەو شەرپان کردۆتە کاریکی کەس نەکردە، هەلبەت ئەم پێشبینیانە بە شتێوەیکە کارەساتهێن سالی ۱۹۱۴ بێ ئاکام دەرچوون و بەم شتێوە پەریزی واقیعییەکان پاک بۆو نەمیژو نە دیالکتیک لە سالی ۱۹۱۴ دا لە جیگەى خۆیاندا لە مۆلەق رانەوستان. لە سالانی حەفتاکاندا

(*) لەناو کورداندا دەوتری: لە هەموو هەوران، باران ناباری (وەرگیر).

جاریکی دیکه داوای لیبراله کان هاته وه گۆرئ که ده لئین بهرزبونوهی تیکرای پشت به بیهک بهستنی دوو لایه نهی ئابوری و کۆمه لایه تی، به ره به ره سروشتی سیاسه تی ده ولی گۆریوه. له هه شتاکاندا پرۆفیسور **ریچارد رۆزگراس** Rosecrance Richard له زانکۆی کالیفۆرنیا گوتی «دهوله تان ده توانن له دوو ریگه وه خویان به هیز بکه ن یان نه وه ته له ریگه ی داگیرکردنه وه یان به ناشتی له ریگه ی بازگانییه وه» نه و پرۆفیسوره تاقیکردنه وه ی ژاپۆنی به نمونه هینا وه ته وه: له سیه کاندا ژاپۆن ریگه ی داگیرکردن و زه وتکردنی خاکی گه لانی دیکه ی تاقیکرده وه، کاره ساتی شه ری دووه می جیهانی به سه ردا هات. به لام له و ده خته وه ی ژاپۆن بۆته دهوله تیککی بازرگانی، بووته دووه م زلهیزی ئابوری له دنیا داو دهوله تیککی زلهیزی له رۆژه لاتنی ئاسیادا. ژاپۆن بهی نه وه ی پیوستی به هیزیککی عه سه کهری گه وه هه بی، سه رکه وت، ئا لیره وه رۆزگراس و لیبرالیسته تازه کان ده لئین گۆرانیک له سروشتی سیاسه تی ده ولیدا هاتۆته ئاراوه. نه ک هه ر نه وه به لکه هه ندئ له لیبرالیسته تازه کان دوورتر له مه ده روانه ئاسۆی پاشه پۆژ و پێیان وایه نه و نه شوفا هه ست وروژینه ی پشت به بیه کدی بهستنی ژینگه یی، ده رفه تی دیتنی جیاوازی له نیوان سیاسه تی خۆجیتی و سیاسه تی ده ولیدا، لیل و ته لخ ده کات و مروّقایه تی به ره و دنیا یه کی بیسنور پیتشه که وئ. بۆ نمونه هه ر که سیک بگری، کزبونی ئۆزۆنی له چینه کانی فه زادا پئ ناخۆشه که ده بیته هۆی شیرپه نجه ی پیست به بی گویدانه سنوری نیوان ولاتان، نه گه ر که له که بونی دووه م ئۆکسییدی کاربون، که شوه واهه رم دابهیتنی و کلاوی بهسته له کی جه مسه ر بتوینیتته وه، نه واهه رزبونوهی ئاستی ئاوی ده رباکان کار له سه رجه م ولاتانی قه راخ ده ریا و ئۆقیانۆسه کان ده کات، هه روا هه ندئ گرفتی وه ک نه خۆشی ئایدز و ماده ده بپه وشکه ره کان به ئاسانی له سنوره کان ده په رنه وه و امان لی ده که ن که پڕوا به وه بکه ین که ئیمه له ریگه یه کداین به ره و دنیا یه کی دیکه ی جیاواز. دکتور **ریچارد فالك** Richond Falk له زانکۆی برنستان پییوايه گرفتی نیوان نه ته وه کان و به هاکان، (ولاءات) ی نا هه رتمایه تی تازه ی لی ده که ویتته وه نه و سیسته مه ی ده ولت که به درێژایی نه م چوار سه د ساله ی دوا یی باو بووه، ده گۆرئ، نه و هیزانه ی سنوره نه ته وایه تیه کان ده به زین، «ناشتی و یستقالیا» هه لده وه شیننه وه مروّقایه تی به ره و شیوه یه کی تازه ی سیاسه تی ده ولی هه نگاو هه لدیتیتته وه.

سالی ۱۹۹۰ واقیعییه کان وه لامیان دانه وه گوتیان: «نه م قسه یه به سه دام حوسین بلین!» عیراق نیشانی دا که هیزو شه ر هه میشه دوو خه ته ری بهرچاون،

وهلامی لیبرالنه‌کان نه‌وه‌بوو که سیاست له روژ‌هه‌لاتی ناوه‌راستدا ریزه‌پړتکی تازه نییوه، ده‌لټن: به تپه‌پوونی کات، دنیا به‌رهو ناستیک ده‌پوا که له سیستمی نارشیستی ده‌وله‌تی بالا‌ده‌ست تپه‌پوړتیی.

نهمه تیروانیی جودا جودان سه‌بارت به سروشتی سیاستی ده‌ولی و چوڼ چوڼی گوران، به‌لام دیاره نه‌و سروشته له‌کاتیکي نړیکدا به باریکدا ناکه‌وئ، چونکه واقعییه‌کان پی له‌سهر مه‌سه‌له‌ی به‌رده‌وامبوون داده‌گرن و لیبراله‌کانیش جه‌خت له‌سهر گورانکاری و نو‌تپوونه‌وه ده‌که‌نه‌وه، ه‌ردوو گروپ پر‌وپاگه‌نده بو‌خو‌یان ده‌که‌ن که له‌سهر زه‌مین‌ی واقعی وه‌ستاون.

لیبراله‌کان به‌و چاوه سه‌پری واقعییه‌کان ده‌که‌ن که ره‌شپین و‌خو‌یان به‌را‌بر‌دوو ده‌به‌ستنه‌وه چاو‌یان گورانکاری نابینئ. له به‌ران‌به‌ریشدا واقعییه‌کان، به لیبراله‌کان ده‌لټن نیوه خه‌ونی خو‌ش ده‌بین و به‌جیهانی بوون Globalone به بیر‌کردنه‌وی خو‌تانه‌وه ده‌نین. کپه‌ه لا راسته؟ ه‌ردوو‌کیان راستن و ه‌ردوو‌کیشیان ه‌له‌ن.

وه‌لام‌دانه‌وه‌یه‌کی دیاریکراو، کاریکی باشه، به‌لام کاریکی درشت و که‌م‌تر سه‌رنج‌راکیشه. نهم کوکتیلی به‌رده‌وامبوون و گورانکارییه که جیهانی نه‌م‌رو‌ی پی ده‌ناسر‌یتنه‌وه، جیهان‌تیک که پی ده‌نیتته سه‌ده‌ی بیست و یه‌که‌مه‌وه، کاریکی ناشیاوه که بگه‌ینه تاکه لیک‌دانه‌وه‌یه‌کی ناسان. هه‌میشه له تیورییه‌کاندا، ههم خالی چه‌سپاو و ههم خالی به‌گومانیش ههن، مادام سیاستی ده‌ولی ری‌تچکه‌ی گوران‌وی مرو‌فایه‌تی ده‌گریته به‌ر، ههرگیز فیزیک ناسا نابئ و تیورییه‌کی قه‌ده‌ری-حه‌قی-به‌هیزی نابئ.

تاقمکاری

«نو‌تپه‌ران، نامانجه‌کان و نامرازه‌کان» سی پره‌نسیپی سه‌ره‌کپین له‌تیوریزه‌کردنی سیاستی ده‌ولیدا، به‌لام ههریه‌که‌یان بگری له گوران دایه. (نو‌تپه‌ر)ه‌ گرنکه تاک و ته‌نیا‌کانی سیاستی ده‌ولی به‌لای واقعییه‌ کلاسیکه‌کانه‌وه: ده‌وله‌تانن. له راستیدا لیره به‌ته‌نیا مه‌به‌ست ده‌وله‌ته مه‌زنه‌کانه، وه‌لئ نهم مه‌سه‌له‌یه له‌گوران دایه. دوا‌ی شپ‌ری دووه‌می جیهان، ژماره‌ی ده‌وله‌تانی جیهان زور زیادی کردوه. سالی ۱۹۴۵، ده‌وروبه‌ری ۵۰ ده‌وله‌تیک له دنیا‌دا هه‌بوون، ئیستا UN زیت‌ر له ۱۸۰ ده‌وله‌ته نه‌ندامی هه‌یه‌و هی دیکه‌ش به‌رپوهن، له ژماره‌ی ده‌وله‌تانیش گرن‌گتر نه‌وه‌یه که نو‌تپه‌رانی دیکه جگه له ده‌وله‌ت هاتونه‌ته پتیش له‌وانه کو‌مپانیای زه‌به‌لاحه فره

ره‌گه‌زه‌کان که سنووری ده‌ولی ده‌پڼ و جاری واهه‌یه ده‌ستبه‌سهر سهرچاوه‌ی نابوری نه‌وتودا ده‌گرن که له‌و سهرچاوه‌یه گه‌وره‌تره که ده‌ولت هه‌یه‌تی. (۱۲) کۆمپانیای فره ره‌گه‌ز هه‌ن که به‌های شمه‌که فروته‌نییه‌کانیان له‌ به‌های به‌ره‌می گشتی سالانه‌ی GNP نیوه‌ی ده‌ولت‌تانی دنیا، زیتره. به‌های فروته‌نییه‌کانی کۆمپانیایه‌کی وه‌ک (شل یان IBM یان جه‌نرال مۆتۆرز) زیتره له‌ به‌ره‌می گشتی سالانه‌ی (داها‌تی نه‌ته‌وه‌یی) ده‌ولت‌تیکی وه‌ک مه‌جه‌ر یا نه‌کوادر یان زائیر، به‌لام نه‌و کۆمپانیایا زه‌به‌لاحانه، نه‌سپابه‌کانی دیکه‌ی هیزیان نییه وه‌ک هیزی عه‌سکه‌ری که به‌نددیواره‌کی به‌تینی له‌گه‌ل ئامانجه نابورییه‌کانی نه‌م ولات و نه‌و ولاتدا هه‌یه، به‌ زمانی نابوری، کۆمپانیایه‌کی وه‌ک IBM به‌لای به‌لجیکاوه گرن‌گتره له‌ بو‌رۆندی، که‌ونه کۆلۆنی پیتشووی به‌لجیکا.

وینه‌ی روژه‌لاتی ناوه‌راست به‌یی ده‌ولته‌ پیکناکۆکه‌کان و ده‌ولته‌ ده‌ره‌کییه گه‌وره‌کان به‌ هه‌موو مانایه‌که‌وه ته‌لخ و په‌رپووته، به‌لام وینه‌یه‌کی خه‌مناکی ناته‌واوه نه‌گه‌ر نوینه‌ره جیاجیاکانی غه‌یره‌ز له‌ ده‌ولته‌تانی تیدا نه‌بی، کۆمپانیای فره ره‌گه‌زه زه‌به‌لاحه‌کانی وه‌ک شل و کۆمپانیای پتروۆلی به‌ریتانی BP و موبیل Mobil چه‌شنیکی نه‌و جو‌ره نوینه‌رانه‌ن. به‌لام نوینه‌رانی دیکه‌ش هه‌ن: وه‌ک ریک‌خراوی ده‌ولی UN و هی دیکه‌ی گچکه‌تر، مینا ریک‌خراوی ده‌ولته‌تانی نه‌م‌ریکایی و جامیعه‌ی عه‌ره‌بی و (ئۆپک)، هه‌روا NG O ی وه‌ک خاچی سوور Red Cross و لی‌سوردنی ده‌ولی (Amnesty) هه‌ن، هه‌رواییته‌وه ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ گروپ و کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌یی فره ناسنامه‌ی وه‌ک گه‌لی کورد که خاک و نیشتمان‌ه‌کی له‌ نیوان تورکیا و سو‌ریا و ئیران و عیراقدا دابه‌شکراوه هه‌ن که بو‌ونه‌ته نوینه‌ریکی راسته‌قینه له‌هه‌ر په‌ره‌گرتنیکدا که تایبه‌ت بی به‌ ناوچه‌ی روژه‌لاتی ناڤین و نه‌و ولاتانه‌ی پتیه‌ی لکاون یان نه‌رمه‌ن که له‌ روژه‌لاتی ناوه‌راست و قه‌وقازدا بلا‌بو‌ونه‌ته‌وه، جولانه‌وه‌ی پیتشمه‌رگایه‌تی وشه‌ری پارتیزانی و کارتلانی ماده‌ی بیته‌وشکه‌رو ریک‌خراوه‌کانی مافیا، سنووره‌کانی نه‌م ولات و نه‌و ولات ده‌پڼ و داها‌ت له‌ چه‌ندان ولاته‌وه به‌ده‌ست، ده‌هیتن، بزوتنه‌وه نایینییه ده‌ولییه‌کان به‌تایبه‌تی ئیسلامی سیاسی له‌ روژه‌لاتی ناوه‌راست و باکووری نه‌فریقیا، ره‌هه‌ندتیکی تازه‌یان خسته سهر مه‌ودای نوینه‌رانی غه‌یره‌ز له‌ ده‌ولته‌تانه‌وه

پرسپاره‌که نه‌وه نییه که ئایا کۆرو گروپی غه‌یره‌ز له‌ ده‌ولته‌تان پ‌ر بایه‌خترن یان نا؟ چۆن نه‌و ئیئتیلافه تازه پتکه‌هاتوونه کار ده‌که‌نه سهر سیاسه‌تی ناوچه‌یه‌ک،

بدریگه یه که تیرامانی کلاسیکی ناتوانی پورده یان له سهر لایدا. راسته ده وله تان نوینه ری سهره کین له سیاستی هه نوکه ی ده ولیدا، به لام له گه له نه وه شدا هه ر نه وان به ته نیا له سهر ته خته ی شانۆ نین.

نهدی نامانجه کان؟

نامانجی هه ره به هیزی ده ولته له سیستهمی ئانارشیستدا، وه ک باوه، ئاسایش و ته نایی عه سکه رییه. ئاشکراشه له رۆژگاری ئه مپروماندا، ولاتان بایه خ به ته نایی سویایی خو یان ده دن، به لام به هه مان نه ندازه و زیاتریش گرنگی به سهر وه و سامانی ئابوری و کاروباری کۆمه لایه تی خو شیان ده دن وه ک بلا یو ونه وه ی ماده بیتوشکه ره کان و نه خو شی ئایدزو گۆرانکاری ژینگه یی. پاشان گۆرانی هه ره شه کان ده بیته هو ی گۆرانی پیتاسه ی ئه منیه ت (ئاسایش). چونکه ته نایی سویایی تاکه ئامانج نییه که ده وله تان خه باتی بۆ بکه ن و هه ولی ده سته به رکردنی بۆ به دن، ئه گه ر سه یری پتیه ندی نیوان ئه مریکا و که نه دا بکه ین، ده بینین شیمانه ی شه ر له نیوان نه و دووانده لاوازه، ده بینین دیپلوماتیککی که نه دایی ده لئی: نه و له ئه مریکا ناترسج که په لاماری که نه دا بداو جاریکی دیکه تورنتۆ Toronto وه ک سالی ۱۸۱۳ داگیر بکاته وه، به لکه له وه ده ترسج که له تکزاس پرۆگرام بۆ کۆمپیوته ر دابنری و تورنتۆ بخاته ده ره وه ی باز نه وه، به راستی ئه مه وه ک ئاریشه و گرفته کانی ده ولته تی کلاسیکی نییه له سیستهمی ئانارشیستیدا. نامانجه ئابورییه کان جیگه ی نامانجی ته نایی سویایی ناگر نه وه (هه ر وه ک کویت له رۆژی داگیرکردنی له لایه ن عیراقه وه له ۲ ی تاب ۱۹۹۰ دۆزییه وه)^(۳) به لام به رنامه کاری سیاستی ده ولی زۆر ئالۆز بووه.

خالی سییه م: «نامرازه کان» ه، نامرازه کانی سیاستی ده ولی ده گۆرتن. تیرامانی کلاسیکی، هیزی عه سکه ری به نامرازیکی هه ره گرنگ ده زانی له وه سفکردنی دنیای پیتش شه ری ۱۹۱۴، میژوونووسی به ریتانی (A. J. P. Taylor) زله یتر وا پیتاسه ده کا که نه و هیزی به بتوانی له شه ردا، بالا ده ست بی.

ئاشکرایه حالی حازر ولاتان هیزی سویایی به کار ده یتن، به لام له نیوه ی سه ده ی رابردووه ده وری هیزی سویایی گۆرانی به سه ردا هاتوه، زۆر له ده ولته تان به تاییه تی گه وه گه وره کان، پیتیان وایه که به کاره یتنانی هیزی سویایی بۆ به دیه یتنانی نامانجه کانیان زۆر له پیتشان زیاتر پاره ی تیده چی و به رای پرۆفیسۆر ستانلی هوفمان

۳- له م توینه وه یه دا زۆر له سهر شه ری دووه می که ندا و وه ستاوم به و پیتیه ی نمونه یه کی هه ره روونه بۆ زۆر کاری نه ییتی و کاکه براله و بنقه بنقه له بواری پتیه ندی و سیاستی ده ولیدا.

Stanley Hoffmann له زانکۆی هارفارد پتوهندی و هاویه‌ندی نیوان هیزی سویایی و ده‌سکه‌وتی ئیجابی شل و خا و بۆته‌وه. هۆیه‌کان چین؟ یه‌کیک له‌وه‌یه‌نه هه‌لسوراندنی نامرازی هه‌ره‌گرنگی هیزی سویایی، که چه‌کی نوکلیارییه، وه‌ک پیشاندانی ماسولکه‌و خۆگیف کردنه‌وه وایه، وێرای که ژماره‌ی چه‌کی نوکلیاری ۵۰ هه‌زار به‌سه‌ره‌وه‌یه، به‌لام له‌سالی ۱۹۴۵-ه‌وه تا ئیستا دانه‌چه‌کیکی لێ به‌کار نه‌هاتوه. جیاوازی هه‌ره‌گه‌وره له‌قه‌باره‌ی ئه‌و کاولکارییه‌یه که چه‌کی نوکلیاری ده‌ینیته‌وه و ئامانج‌گه‌لیکی سیاسی ماقول‌وای له‌سه‌رکرده‌ی ولاتان کردوه که له‌به‌کاره‌یتانی ئه‌و چه‌که‌سل و دوور بکه‌ونه‌وه. ئه‌م شتیه‌ ئه‌وه‌په‌ری هیزی سویایی (مه‌به‌ست چه‌کی نوکلیارییه) که پاره‌ی زۆری تیده‌چێ ده‌رفه‌تی ده‌عه‌مه‌ل هیتانی ئه‌و چه‌که‌ی له‌شه‌ردا که‌مکردۆته‌وه. ته‌نانه‌ت هیزی کلاسیکیش بۆ کۆنترۆڵکردنی ئه‌و خه‌لکانه‌ی له‌رووی سیاسیه‌یه‌وه به‌ناگان، خه‌رجیه‌کی زۆری ده‌وێ. له‌سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌مه‌دا ولاتانی ئه‌وروپا توانیان به‌چه‌ند ئوردوه‌ سه‌ربازتکی ده‌ست به‌چه‌کی مۆدیرنه‌وه کۆنترۆڵی به‌شه‌کانی دیکه‌ی جیهان بکه‌ن و کاروباری ئه‌و ولاتانه‌ به‌ئوردوی سه‌ربازیی که‌م به‌رپۆه‌ به‌نه‌ن، به‌لام له‌سه‌رده‌می دانیشته‌وانی سازدراوی کۆمه‌لایه‌تیدا، زه‌حمه‌ته‌ حوکه‌می ولاتیک بکری که‌گه‌له‌که‌ی له‌باری نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌وه به‌ناگاهاتبنه‌وه. ئه‌مریکاییه‌کان له‌حه‌فتاکاندا ئه‌مه‌یان له‌قیتتام هه‌ست پێکرد. له‌هه‌شتاکاندا سوڤیه‌تییه‌کان ئه‌م راستیه‌یه‌یان له‌ئه‌فغانستان بۆ ساغ بۆه‌ نه‌ک له‌به‌ر ئه‌وه‌ی قیتتام و ئه‌فغانستان له‌وه‌ده‌وله‌ته‌ زله‌تیه‌ نوکلیارییه‌ به‌هێزتر بوون، به‌لکه‌ کۆنترۆڵکردنی ئه‌و که‌له‌ به‌ناگاهاتوانه‌ زۆر گران له‌سه‌ر ئه‌مریکا و سوڤیه‌ت راوه‌ستا. بۆ ئه‌مونه‌ له‌سه‌ر ئاستی رۆژه‌لاتی ناڤیندا، حوکه‌مه‌ته‌ یه‌ک به‌دوا‌ی یه‌کدا هاتوه‌کانی عێراق له‌به‌کاره‌یتانی هیزی سویاییدا به‌هه‌له‌داچوون بۆ کۆنترۆڵکردنی بزافی نه‌ته‌وه‌یی کورد که‌ مسته‌فا بارزانی سه‌رکرده‌یه‌تی ده‌کرد بۆ داکوکیکردن له‌مافه‌ سیاسی و کلتوریه‌یه‌کانی گه‌لی کورد. ئه‌م عه‌قلیه‌ته‌ میلتارییه‌ی سه‌رکرده‌یه‌تی پێشان و ئیستای عێراق، ولاتی به‌ره‌و هه‌لدێر بردو چهندان شه‌ری مالکاولکه‌ری لیکه‌وته‌وه.

گۆڕانی سییه‌م که‌ به‌سه‌ر ده‌وری هیزی سویایی داها‌توه، ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ ناسته‌نگ و کۆسپی نیوخۆیی. به‌تپه‌په‌یوونی کات، ره‌وشت و ئاکاری دژ به‌خولیا‌ی عه‌سکه‌رتاری نه‌شومای کردوه به‌تایبه‌تی له‌ولاتانی دیموکراتیکدا. ئه‌م تپه‌روانییه‌ ناتوانی به‌کاره‌یتانی هیز قه‌ده‌غه‌ بکات، به‌لکه‌ به‌کاره‌یتانی هیز به‌گران له‌سه‌ر سه‌رکرده‌کان ده‌که‌وێ به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر هاتوو به‌فراوانی و بۆ ماوه‌یه‌کی درێخایه‌ن

به کاربښ، هېڅ نامرازيتکي ستوک نښه، به لکه نه مړو به کاره پټناني هېڅ پتر له جاران پاره و خه رجي تېده چې.

دواتر هندی کيښه هډن به زه برونه ننگ چاره سهر ناکړين. بڼوونه سهرنجي پټونه ندي تابوري نيوان نه مريکا و ژاپون بده. سالي ۱۸۵۳ کومودور پيري، به چنده که شتيه که وه بنده ريتکي ژاپوني داگير کړو هه په هډي له ژاپون کړد نه گهر بنده ره کاني خوي له به رده م بازارگاني نه مريکا پيدا نه کاته وه نه و له شاره که ده دات.

هډن که نه م رتيگه به بڼو چاره سهر کړدنې ناته بابي بازارگاني له نيوان نه مريکا و ژاپون زور سوودي نښه. راسته هېڅ له سياسي ته دوليدا کارايه، به لام تاکه هوکاريښ نښه. هندی جار پشت به يه کتر به ستنې تابوري و ته ماسگرتن و دامه زراوه کاني دولي و نوپنه راني غه يره ز له دولته تان، دهوريتکي گه وره تر له دهورې هېڅ ده گيږن. هيزي سويابي، نامرازيتک نښه وه ختي به سهر چووي، به لام نه و گوران کارپيانه ي که به سهر تېچوون (کلفه) و راده ي کارابي نه و نامرازه داهاتوون، وياي کړدوه که سياسي ته دولي له روزگاري نه مړماندا نالوتر بي.

له گهل نه وه شدا گه مې بنچينه يي تها ي، به رده واهه. پينج سال بهر له شهي کنداو، ليکولپينه وه يه کي «ناموزگاي ليتورپينه وه کاني ناشتي دولي له ستوکهو لم» Stockholm Institute of International Peace ده لي: له ۳۶ شپردا، (۳ تا ۵) مليون مروت کوزران. سياسي ترانان پتيان وايه، که هاسه ننگي هيزه کان له لايه ن يه که دولته يان دولته تي بالاده سته وه بپار ددرې وهک ئيسپانياي سده ي شازده م و فهره نساي سهرده مې لويي چوارده م و به ريتانياي سده ي نوزده م و نه مريکاي زوري زوري سده ي بيسته م. پاشان دولته تي هه به هيز له کوتاييدا رووبه پروي به رهنگاري ده بپته وه نه مه ش ناگريکي فراواني ليده که وپته وه که ئيمه ناوي لي ده نپن ملمانې له سهر کونترول کړدن يان شهي جيها نې. پاش شهي جيها نيش، په يمانامه ي تازه، چوارچپته وه کي تازه بڼو ندي دولي و رهوش دولي داده ني:

په يمانامه ي توتريختي سالي ۱۷۱۳، کونگره ي ئيناي ۱۸۱۵، نه ته وه يه کگرتوه کاني پاش سالي ۱۹۴۵.

له ساته وه ختي ملمان له سهر رپه رايه تي له نيوان سپارته و نه ثيناوه شتيکي بنه رتي نه و تو له سياسي ته دوليدا رووي نه دواوه. ثايا به رهنگاريه کي دیکه ي تازه دپته ثارا که بپته مایه ي شهيکي دیکه ي جيها نې يان سووړو خولي شهي کونترولخوازي کوتايي هاتوه؟ ثايا ته کونولوجيای نيوکلياري وای کړدوه شهي زور

کاولکارانه بڼ؟ ئایا پشت به یه کتر به ستنی ئابوری وای کردوو، شهر خه رجییه کی ئیجگار زوری بوی؟ ئایا کومه لگای سهر زهوی له رووی کومه لایه تی و رهوشته وه، شهر له بیر کردنه وهی خوی ده رهاویشته وه؟ هیوامان وایه ئه مه وابی، چونکه شهر ی کونترۆلخوازی ئاینده، رهنکه دوا شهر بڼ، به لام پتویسته هه وه لجار له مه سه له ی به رده و امبوون حالی بڼ.

شهری پیلۆ پۆنیزی

Peloponnesian war

توسایدیدس باوکی ریا لیزمه. زۆری ئه وه خه لکانه ی بیر له مه سه له ی سیاسه تی ده ولی ده که نه وه پتیه ی له م تیورییه (ریالیزم) ده که ن، ته نانه ت به وانه شه وه که خوشیان نازانن پتیه ی له م تیورییه ده که ن. دیاره تیوری ئه و ئامرازه یه که بۆ ریکه خستنی فاکته کان ناکرێ ده سه ردار ی بڼ. (چۆن مینارد گینیزای ئابوریناس Maunard Keanes ده لێ: ئه وه خه لکه عه مه لیانه ی که گومانیان له وه هه یه پتویستیان به تیورییه ک هه بڼ، رهنکه دیلی ده ستنی نو سه ریک ی که س پتینه زان و له بیرکراو بڼ. ئه مۆ زۆر له سیاسه تکاران و نو سه ران و سه روتار نو سان، تیورگه لی ریا لیستی، به کار ده یته ن با ناوی توسایدیدسیشیان نه بیستبڼ. (روبرت گیلفن) Gil-phen Robert که یه کتیکه له واقیعییه کان ده لێ «ئه گه ر هه قتان ده وێ، پتویسته به دوا ی ئه وه دا بگه رتین که ئایا قوتابیانی پتیه ندیکه لی ده ولی له سه ده ی بیسته مه دا شتی له و راستیه ده زانن که توسایدیدس و هاوړی نیشتمان په روه رکانی له سه ده ی پتنبه می پتیش زاینده شتیکیان له باره ی ره فتار و ئاکاری ده ولته تان نه ده زانی». ئه و زاته هه ر خۆی وه لامی خۆی ده داته وه و ده لێ «سیاسه تی ده ولی وه ک چۆن توسایدیدس وه سفی کردوو ئیستاش هه ر ئاوا وه سف ده کړی».

ئهم مه سه له یه جیکه ی قسه لیکردن و پیله که یه، به لام بۆ ئه وه ی قسه ی لیکه ی بڼ، ده بی بزانی ن توسایدیدس چۆن مه سه له که ی با سکردوو ه.

ئایا چ له وه باشتر هه یه که بۆ پتیناساندنی تیوری ریا لیزم، چیرۆکیکی مه زنی میژووی بگتیرینه وه؟ به لام وه ک هه ر چیرۆکیکی مه زن، ئهم چیرۆکه ش سنووری خۆی هه یه. یه کت له و مه سه لانه ی له شهر ی پیلۆ پۆنیزی فیزی ده بڼ ئه وه یه که چۆن خومان له ئه وه پر ی ساده کردنه وه، بیارتیزین- واته ساو یلکه بی- له خوتندنه وه ی میژوودا.

پوخته‌ی جیروکینکی درژ

له سهره‌تای سه‌ده‌ی پینجه‌مدا، ئەئینا و سپارته‌هاوپه‌یمانی یه‌کتربیون، بۆ تیکشکاندنی ئیمپراتۆریای فارس (٤٨٠ پیش زایین) هاریکاری یه‌کتریان ده‌کرد. سپارته‌ده‌وله‌تیککی کۆنه‌پارتۆ گیسۆده‌ی زه‌ویوزار بوو، پاش سه‌رکه‌وتن به‌سه‌ر فارسه‌کاندا، خه‌ریکی ده‌ستپیدا هیتانه‌وه‌ی کاروباری ناوخۆیی خۆی بوو، له‌کاتیکدا ئەئینا ده‌وله‌تیککی بازرگانی و خودان مه‌یل و ئاره‌زووی ده‌ریایی بوو، به‌رو رووی له‌ ده‌روه‌ه‌ بوو.

له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌که‌دا په‌نجاسال گه‌شه‌کردنی به‌خۆوه‌ بینی بوو، ببووه ئیمپراتۆریا (هاوپه‌ندیی دیلیسی) پتکه‌وه‌ نابوو.

ئهو هاوپه‌ندییه‌ بریتی بوو له‌ هاوپه‌یمانیی ئهو ده‌وله‌تانه‌ی که له‌سه‌ر ده‌ریای ئیجه‌ بوون و پشتینه‌یه‌کی به‌رگریی یۆنانییان له‌ رووی فارسه‌کاندا دروست کردبوو، له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ سپارته‌ دراوسێکانی خۆی له‌ نیمچه‌ دورگه‌ی پیلۆیۆنیزی له‌ پاکتیککی دیفاعیدا کۆکردبووه. ئهو ده‌وله‌تانه‌ی که هاوپه‌یمانی ئەئینا بوون دژی فارسان، له‌ پر خۆیان دیته‌وه‌ ده‌بێ باج و سه‌رانه‌ به‌ ئەئینا بدن. به‌هۆی به‌هێزبوونی ئەئینا و به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی زولم و زۆرداریی ئیمپراتۆریای ئەئینا له‌ سالی ٤٦١ی پیش زاییندا شه‌ر قه‌وما. شه‌ری یه‌که‌می پیلۆیۆنیزی به‌ کۆتا هات و په‌یمانامه‌یه‌ک مۆرکراو بۆ ماوه‌ی (٣٠) سال ئاشتی به‌رقه‌رار بوو. گریکه‌کان ماوه‌یه‌ک له‌ناشتی و ته‌ناهیدا ژبان به‌ر له‌وه‌ی شه‌ری دووهم یان شه‌ری هه‌ره‌ گه‌وره‌ی پیلۆیۆنیزی هه‌لب‌گیرستی.

له‌ سالی ٤٢٤ی پیش زایینا شه‌رتیککی ئەهلی له‌ ده‌وله‌تۆکه‌ شارێکی سه‌ر سنوور (ئیبیدامنوس) قه‌وما. وه‌ک ئهو به‌ردو داوه‌ی که ده‌بێته‌مایه‌ی رنوه‌ به‌فر، ئهم رووداوه‌ زنجیره‌یه‌ک کاردانه‌وه‌ی به‌دوادا هات و له‌ کۆتاییدا شه‌ری پیلۆیۆنیزی له‌سه‌ر قه‌وما، چونکه‌ زۆریه‌ی جاران ململانه‌ی گه‌وره‌ له‌سه‌ر تەنگ و چه‌له‌مه‌ و کیشه‌ی تا راده‌یه‌ک بچووک و له‌ جێگه‌ی دووری حیساب بۆ نه‌کراو ده‌قه‌ومێ، هه‌ر وه‌ک ده‌بینین کاتێ باس له‌ شه‌ری یه‌که‌می جیهان ده‌که‌ین.

دیموکراته‌کان و ئۆلیگارشیه‌کان له‌ ئیبیدامنوس له‌سه‌ر چۆنیه‌تی به‌رتیوه‌بردنی ولاته‌که‌ ململانه‌یان بوو، دیموکراته‌کان هانایان بۆ ده‌وله‌ته‌ شاری کورسایرا برد که پیتشتر یارمه‌تی دامه‌زراندنی ئیبیدامنوسی دابوو، به‌لام دیموکراته‌کان به‌ هه‌ناسه‌ ساردی گه‌رانه‌وه‌و روویان له‌ ده‌وله‌ته‌ شارێکی دیکه‌ (کورنث) کرد. کورنشییه‌کان

بېرياريان دا يارمه تيان بدهن ، نه مه بووه هوږى نه وه كه خه لكى كورسايرا توره بېن و كه شتيگه ليكيان بو داگير كړنه وه ى ئيپيدامنوس كه روژى له روژان كولوڼى نه وان بوو ، به ريكرد .

له و ماوه يه دا كورسايرا ييه كان ، كه شتيگه له كه ى كورن شيان به زانډو (كورنث) يش زور توره بوو شه ړى دژى كورسايرا راگه ياند . كورسايرا له په لامارى كورنث ترساو په ناي بو نه ټينا هينا ، ئيدى هه ريك له كورسايراو كورنث نوينه ريان بو نه ټينا نارد .

نه ټين ييه كان پاش نه وه ى گوڼيان له هه ردو لا راگرت ، نه يان زانى چ بكن و نه يان ده ويست نه و ناگړه پرې بشكيڼن كه ده سالى به سهر دا تيپه رېبوو ، وه لى نه گه ر كورن شيه كان (كه پتوهند ييه كى به تين و پته ويان له گه ل پيلو ټو نيز ييه كاندا هه بوو) به سهر كورسايرا دا سهر كه وتن و ده ستيان به سهر كه شتيگه له گه وره كه ى داگرت ، نه و ته رازووى هيز له نيوان ده وله ته كانى يوناندا به زه رهرى نه ټينا له نگ ده بى ، خه لكى نه ټينا هه ستيان كرد كه له بهر ژه وه ندى نه وان دان ييه لى بگه رپتن كه شتيگه لى كورساير ييه كان بكه ويته ده ستى كورن شيه كانه وه ، بو به بېر يار يان دا «كه مې خوږيان تيوه بگليتن» و شالا و ټكى گچكه يان بو ترسان دنى كورنث هينا ، به لام كړده وه ى به رپه رچدان وه نوشستى هيناو به پتپچه وانه وه كورنث هيرشى هينا . كاتى نيشانه ى تيشكانى كورسايرا ييه كان به ده رك هوت ، كه شتيه كانى نه ټينا زياتر له وه ى كه بېر يار درابوو ، چوونه ناو شه ركه وه و به شدارى نه ټين ييه كان ، كورن شيه كانى هاتر كړدو نه ټينايه كانى خسته بار ټكى نيگه رانيه وه كه كورنث گرفت له پوتيدايا كه هم پتوهندى ميژووبى له گه ل كورنث هه بوو ، هم هاو يه يمانى نه ټيناش بوو ، بنيت ه وه . سپارته بېر يارى دا يارمه تى كورنث بدا نه گه ر نه ټينا په لامارى پوتيدايا بدا ، كاتى شوړش له پوتيدايا قهوما ، نه ټينا هيز ټكى بو كپ كړدنه وه ى شوړشه كه نارد ، له و ده مه دا پيله كه يه كى توند له سپارته هه بوو ، نه ټينايه كان داوايان له سپارته ييه كان كړد كه بيلايه ن بڼ ، له كاتيكدا كورن شيه كان هانى سپارته يان دا كه شه ر بكن و خه لكه كه يان له به هيز بوونى نه ټينا وريا ده كړده وه ، شار ټكى گرنكى ديكه ش كه ميگارا بوو به پير داو لى كورنث موه هات ، چونكه نه ټينايه كان سهر يارى په يمان موه ش ، بازوگان ييان له ميگارا قه ده غه كړدبوو ، سپارته كه وته بڼ فشاره وه ، به لام سپارته ييه كان به قازانجى شه ر ده نكيان داو له وه ترسان نه گه ر نه ټينا به رزه فت نه كړى ، ده ست به سهر ته واوړى يوناندا ده كړى . له سهر يني نه موه سپارته هاته ناو شه ركه وه بو پاراستنى ته رازووى هيز له نيوان ده وله ته شاره كانى يوناندا .

ئەئىنا دوا ئاگادار كۈندە ۋەى سىپارتاى رەتكۈدە ۋەى سىپارته لە سالى ۴۳۱ى پىش زايىن پەلامارى دان.

ھەرچى ئەئىنىيەكان بوون بە مەزنىي ئىمىپراتۇرىياكەى خۇيانەۋە دەنازى و شانازىيان بە ولاتپارتىزىي شارەكەيان و رۇتىمە كۆمەلايەتتىيەكەيانەۋە دەكردو پروايان بە سەرکەۋتن بەھىز بوو. لە قۇناخى يەكەمى شەردا ھەردوولا ۋەك يەك ۋابوون، پاش دە سال شەپ، ئاگرىپ كرا (۴۲۱ پىش زايىن)، بەلام ئاگرىپتىكى لەرزۆك بوو، شەپ سەرلەنۆى ھەلگىرسايەۋە، سالى ۴۱۳ (پ - ز) ئەئىنا كەلەۋەكىشىيەكى خەترى دىكەى كرد، دوو كەشتى و تابورە سەربازى پىادەى بۆ داگرىكردنى سەقلىيە - دوورگەى ھەرە گەۋرەى خواروۋى ئىتالىا - نارد كە چەند كۆلۆنىيەكى يۆنانىي ھاۋىيەيانى سىپارته بوون، لە ئەنجامدا توۋشى تىكشكانىكى گەۋرەبوو. لە ھەمان كاتدا سىپارتهكان پارەو پولتىكى زۆريان لە فارسەكان كە دلىان زۆر خوش ببوو بە تىكشكانى ئەئىنايىيەكان، ۋەرگرت. پاش تىشكانى سەقلىيە، ئەئىنايىيەكان لەناۋەخۆ تىك بەربوون. سالى ۴۱۱ى پىش زايىن ئۆلىگارشيەكان بەسەر دىموكراتەكاندا سەرکەۋتن و (۴۰۰) كەسىكىان وىستىيان ھوكمى ئەئىنا بىكەن. بەلام ئەم رووداۋانە دوا رووداۋ نەبوون، دواى ئەۋە ئەئىنا رابوۋەۋە سەرىپتى خۆى، سالى ۴۱۰ (پ. ز) ئەئىنا سەرکەۋتنىكى دەريايى بەدەست ھىناۋ پاش (۵) سالان سىپارتيەيەكان شەريان بردهۋە سالى ۴۰۴ (پ. ز) ئەئىنايىيەكان داۋاى ئاشتەۋاييان كرددو سىپارته مەرجى بۆ دانان كە دەبى ئەئىنا ئەۋ شوۋرە درىژانە لە روۋى دەشت و دەۋرۋەرىيەۋە پىروختىنى. بەم شىۋەيە ئەئىنا دەستى دارى تەفەنگىتى شكا.

ھۈۋ تىۋرىيەكان

ئەمە چىرۆكىتىكى كارتىكەرو بەھىزە. چ ھۆكارتىك لە پشت شەپ ھەلگىرسانەكە بوو؟ لەمبارەۋە راي توسايدىدس زۆر روۋنە. توسايدىدس ئەۋەى لە ئىپىدائىموس و كورسايرا قەۋماۋن، دەگىرتىتەۋە دەلتى: ئەۋانە ھۆكارتى راستەقىنەى شەپكە نەبوون، ئەۋەى بوۋە ھۆى قەۋمانى شەپ و كە چ چارو مەفەرتىكى دىكە جگە لەشەر نەمىنتى، بەھىزبوۋنى ئەئىنا بوو، سىپارتهش لەسەرىنى ئەمەۋە ترس و خۆفى لى نىشت. ئايا ئەئىنا ھىچ رىگەيەكى دىكەى ھەبوو؟ ئەگەر ئەئىنا دوورىن بوۋايە، ئايا دەيتۋانى خۆى لەو كارەساتە لابتات؟ پىرگلىس پىتسەۋاى ئەئىنا لە رۆژانى شەپى بەرايىدا، ۋەلامىكى شايان بايەخ پىدانى ھاۋولاتيانى خۆى داۋەتەۋە دەلتى: «راستەۋە دەبى و

کارڼکی له باره نيوه پشۍ که راهه تې نه ښاي ئيمپراتوريا بگرن. ئيستا ئيمپراتورياي نيوه دهستي زور د پروا: رهنکه هلته بې په سندی هم ده سترېشتن و سته مکاربييه نه ښاي بکن، به لام پر خه تهره لي بگه رتن نه ښاي هرهس بهيښي» به واتايه کی دیکه پيرکلیس ريگه يه کی دیکه ی له بهر دم هاوولا تياندا نه هيښته وه. رهنکه له باريکی تر دا بويان، به لام له داره تي نهو ده می ئيمپراتوريا نه ده کرا شتيکی دیکه بکن غه يره ز له زيتر پرکيشی کردن و خوځسته ناو تالوکوه مه ترسييه وه، هر بويه پيرکلیس شهري په سند کرد، وهلي دهنگی دیکه ی نهو توش له ناو نه ښاي هه بوون وک دهنگی نيږده نه ښايه کان که سالي ۴۳۲ داوای گفتوگو کردنيان له گهل سپارته دا ده کردو ده يانگوت: «بیر له و لايه نه گه وړه يه بکنه وه که په ره سندندي نا چاوهر وانکراو له شهردا رووده دا، باش بیر له مه بکنه وه پيش نهو ی به کرده وه بچنه ناو شهړه که وه، چنده شهړ دريژه بکيشي، مه سه له کان زيتر پشت به ريککه وت ده به ستان» رووداوه کانی دواتر ساغيان کرده وه که نهو رتنو ښايانه باش و راست بوون.

که واته ئيدي له بهر چ نه ښايه کان به قسه يان نه کردن؟ رهنکه حه ماسی نيشتمانی و رق و کينه کوږی کردن، به لام شيمانه يه کی دیکه ش هه يه که شايانی تيرامانه: رهنکه نه ښايه کان عاقلانه بيريان کردبيته وه، چونکه به ناريشه يه کی ناسايش ناميز دوره درابوون.

ناريشه گه لي تنه های ده گه رتنه وه بو خه سله تيکی بنچينه يی سياسه تي دهولي نهو يش (ريکخستنی نه نارشيسستانه يه) واته نه بوونی حکومه تيکی بالا. له سيستمی نانارشيسستيدا رهنکه ري و شونتيکی سه ري خو له لايه نه ده ولته وه بو پته وکردنی ناسايشی ناو خو، بيپته مایه ی نانه منيه تي هه موو ولا تانی دیکه. نه گهر ده ولته تي هيزی پيکه وه نا تا ده ولته تيکی دیکه نه شتی ده سترديزی بکاته سهر، ده ولته ته که ی دیکه که ده بينی ده ولته تي بهرامبر خوی قايم ده کا، نهو يش هيز پيکه وه ده ني تا خوی له به لای نهو ده ولته ته بپاريزی. له نه بجامدا هه ول و ته قه لای هه ري که يان بو پيکه وه نانی هيزی تايهت به خويان وپته وکردنی ناسايش و تنه های خويان ده بيپته مایه ی نهو که ههر دوو ده ولت له ناته نه ايدها بژين. نه مه نا کاميکی وروښنه رانه ی گالته جاريه کی تاله با ههر دوو ده ولته تيش به ناقلا نه رفتاريان کردبي، چونکه ههر کام لهو دوو ده ولته ته له سه ريني له خو يايی بوون و رق وکينه وه ره فتاری نه کردووه به لکه ههر لايه نه له سه ريني به هيتزبوونی نهو ی دیکه وه، ره فتاری کردووه، پاشان پيکه وه نانی نه سپايی بهرگری له خو کردن، وه لامدانه وه يه کی ناقلا نه ی هه ره شه يه کی

دەولەتەکان دەتوانن بۆ خۆلادان لە گیرۆگەرفیتی لەم جوۆری تەناهی، لە نێوان خۆیاندا هاریکاری یەکتەر بکەن، واتە دەتوانن لەسەر ئەو رێکبەهون کە هەریەکەیان هێزی بەرگری تایبەت بەخۆی پێکەوه نەنیت، ئیدی ئەو دەمە هەموو شتێ وەک پتیوست دەپوا، کەواتە روون بۆو دەولەتەکان دەتوانن و دەبێ یارمەتی یەکتەر بدەن، کەواتە بۆ چی واناکن؟ دەشتی وەلام لەو گەمەییە کە ناوی «ناریشە زیندانی - المعضلة السجين» ی لێ نراوە، بدۆزینەو.

ناریشە ئەمنیەت، تەرزێکی دیاریکراوە لە ناریشە زیندانی. سیناریۆی ناریشە کابرای زیندانی بەم شێوەیە: ئەو بێنە بەر زینتان کە پۆلیس دوو کەس لە جێگەیەک دەگرن و هەریەکەیان برێکی کەمی ماددەیی بێهۆشکەری پێ دەبێ کە سزای سالتیکی بەدواوێ. پۆلیس لەو برۆایەن کە ئەو دوو پیاو بەراستی بازرگانی بە ماددەیی بێهۆشکەرەو دەکن، بەلام بەلگەی تاوانبارکردنی تەواویان بەدەستەو نییە. ئەگەر بۆیان ساغ بۆو کە ئەوانە بازرگانی بەماددەیی بێهۆشکەرەو دەکن، ئەوا ئاسانە حۆکمی ٢٥ سال زیندانی بۆ هەردووکیان بێرنەو. پۆلیس ئەو دەزانێ ئەگەر یەکیکیان دژی ئەوی دیکە شایەدی بدا، ئەو تاوانبارە کە ئەو پەری سزای خۆی وەردهگرێ. پۆلیس گەت بەهەر یەک لەو دوو پیاو دەدا ئەگەر شایەدی لە دژی ئەوی دیکە بدا کە بازرگانیی بە ماددەیی بێهۆشکەرەو کردووە ئەوا ئەو ئازاد دەکرێ، هەروا پۆلیس هەر دوو لا ئاگادار دەکاتەو ئەگەر هەر دووکیان زمان لە یەکدی بدەن ئەوا هەریەکەیان حۆکمی ١٠ سال زیندانی بۆ دەپێتەو، هەروا پۆلیس دەگاتە ئەو ئەنجامە کە ئەو دوو کەسە یان ئەو تەو بۆ ماوێ ١٠ سال لەو کارە دوور دەکەونەو یان بۆ ماوێ سالتیک بەند دەکرێن و پاشان دەگەڕێنەو سەر بازرگانی کردن بە ماددەیی بێهۆشکەرەو.

هەر یەک لە دوو گومانیلیکراوە کە لە دوو ژووری جیاواز دادەنێن و پێوەندی نێوانیان دەپێدرێ. هەریەک لە دوو تاوانبارە کە رووبەرۆی ئەو گەتە دەبێتەو: دەتوانن ئەوی دیکە پێو بکا و خۆی قورتار بکاو لە زیندان بچێتە دەرەو یان بێ دەنگی لێ بکاو سالتیک لە زیندان پال بداتەو، بەلام ئەگەر هەر دووکیان لە دژی یەکتەر شایەدی بدەن ئەوا هەر دووکیان بە ١٠ سال زیندانی حۆکم دەدرێن، هەر یەکیان بێر دەکاتەو: «باشتر وایە زمانی لێ بدەم، ئەگەر ئەو بێ دەنگ بێ و منیش قەسەنەکم ئەوا دەبێ سالتیک لە بەندیخانە بێنمەو. بەلام ئەدی ئەگەر ئەوی دیکە

قسەى کرد؟ ئەگەر منیش شاىەدى لەسەر بىەم ئەوا ۱۰ سال زىندانى دەكرىم بەلام ئەگەر دەنگ نەكەم ئەوا ۲۵ سال لە بەندىخانه دەمىنەوهو ئەویش بەر هەلدا دەكرى و دەبە گىتله پىاو. ئەگەر يارمەتى بىەم و قسان نەكەم، كى دەستەبەرى ئەوه دەكا ئەو غەدرم لى ناكە؟ ئەمە گرفتى بنىادگەرانهى بنچىنەهى رەفتار كىرەندىكى ئاقلانەى سەرەخۆيه.

باشترىن ئاكەم بۆ هەريەكەيان ئەوهيه كەزمان لەوى دىكە بىەم خۆى بەرەللا بىى. خراپترىن ئاكەم ئەوهيه كە يەكەيان گىتله پىاو دەرچى و خۆى بى دەنگ بكا، بەلام ئەوهى دىكە زمانى لى بىەم ئىدى ۲۵ سال لە زىندان بىاتە سەر.

ئەگەر هەر يەك لەوان چ باشە بۆ خۆى بكا ئەوا هەر دوو كىان تووشى خراپترىن ئەنجەم دەبنەوه. ديارە هەلەژاردنى سەرەنجەمى هەرەباش، واتە ئازادى، (بەرورد) تىكى ئاقلانەى پى دەوى، بەلام ئەگەر هەر يەك لەو دوو پىاوه سەرەخۆ سەرەنجەمى هەرەباشى بۆ خۆى هەلەژارد، ئەوا ئاكەمىكى خراپى بۆ هەر دوو كىان تىدادەبى، بەلام هارىكارى بەبى بوونى تەماسگىرى كارىكى زەحمەتە، ئەگەر هەر دوو پىاوه كە بىان توانىايە قسان لەگەل يەكتردا بكن، شىمانەى هەرە بە هىز ئەوهيه كە لەسەر بى دەنگى و خۆكر كىرەن رىك بكنەون و سالىك لە بەندىخانه لى پال بىەنەوه. بەلام تەنانەت ئەگەر تەماسگرتن و پىوەندىش لە نىوانىاندا هەبى، گرفتىكى دىكە هەيه: متمانەو راستگۆى. با هەر لەسەر خوازواوى (گرفتى كەبرى گىراو) بۆزى دەشى هەر تاوانبارى بەخۆى بلى: (هەر دوو كەمان بازركانى ماددە بىهۆشكەرەكانىن، مەن بە كىرەوهى وى دەزانم، كى دەزانى پاش ئەوهى رىك دەكەوين كە قسان نەكەين، ئەو قسان ناكە؟ پراڤو! بروام پى هىناوه كە قسان نەكا، ئىستە دەتوانم دەستەگولى خۆم لىەم بى ئەوهى لە داو بكنەوم).

لە سىاسەتى دەولەش هەر ئاوايه. نەبوونى پىوەندى و متمانە بە يەك كىرەن هانى دەولەتان دەدا ئاسايشى خۆيان پتەو بكن، با ئەو هەولەش سەرەجەم دەولەتان بگەيه نەتە بارىكى نەبوونى ئاسايش و تەناهى. بەواتايەكى دىكە دەبىن دەولەتى بە دەولەتتىكى دىكە دەلى: (خۆت پى چەك مەكە و منىش خۆم پى چەك ناكەم و ئاوا هەر دوو لامان لە ناشتى و تەناهىدا دەژىن) بەلام دەولەتى دووم رەنگە بىرسى، ئايا چ گەرەتەبىەك هەيه تا متمانە بە دەولەتەكەى دىكە بكات.

سپارته بىەكان لەكاتى گفتوگوى كىرەندا لە سپارته، بە ئەشنىيەكانىان گوت: رىگە چارەى ئەو كىشەيه ئەوهيه ئەو شورەو دىوارانەى دەورى ئەشنىيان داوه تىك بىەن و

به‌رگري خۆتان كه‌م بكه‌نه‌وه و ئىدى زۆر له ئىوه نىگه‌ران نابىن و ده‌توانىن متمانه‌تان پى بكه‌ين، به‌لام هه‌ر كه‌ ئه‌ئينىيه‌كان پاش ئه‌و گه‌ستوگۆيه‌ گه‌رانه‌وه شارى خۆيان شوره‌كانى خۆيان نه‌ك هه‌رنه‌پوخاند به‌پىچه‌وانه‌وه به‌رزترىان كردنه‌وه، چونكه‌ ئه‌وانىش به‌روايان به‌ سپارته‌بىيه‌كان نه‌ده‌كرد. ره‌وشى ئه‌ئينىيه‌كان له‌ سالى ٤٣٢ى پيش زايىن، به‌ ئارىشه‌ى كا‌برىاى زىندانى ده‌چى، له‌ ناوه‌راستى سه‌ده‌كه‌دا ئه‌ثينا و سپارته‌بىيه‌كان رىكه‌كه‌وتن كه‌ بۆ هه‌ر دوولايان باشتريه‌ ئاگرى مۆر بكه‌ن. ئه‌ئينىيه‌كان له‌ پيشىلكردنى ئاگرى ته‌نانه‌ت دواى رووداوه‌كانى ئىپسيدا مۆس و ناكو‌كى نىوان كورسايراو كورنىش خۆيان ده‌پاراست. دوايه‌كه‌ى كورسايرايبه‌كان، ئه‌ثينايان به‌و رىكه‌كه‌وتنامه‌يه‌ به‌روا پى هىنا: « سى هىزى ده‌ريايى خودان شيان هه‌ن ئه‌وانىش ئه‌ثينا و كورسايراو كورنث - ن، ئه‌گه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ كورنث به‌سه‌رماندا زالى بوون، وا ده‌كه‌ن كه‌ شتىگه‌لى ئىمه‌ له‌گه‌ل كه‌ شتىگه‌لى ئه‌وان يه‌كبگرى و ئىدى ئىوه‌ ناچار ده‌بن به‌گژ هه‌ر دوو كه‌ شتىگه‌لدا پىكرا به‌ئىنه‌وه. به‌لام ئه‌گه‌ر ئىمه‌ پىكه‌وه‌ هاوپه‌يان بىن، به‌كه‌ شتىگه‌لى ئىوه‌و ئىمه‌ ده‌چينه‌ ناو شه‌ره‌كه‌وه‌» ئايا ده‌بوايه‌ ئه‌ثينا هه‌ر هاوكارى پىلوئۆنيزىيه‌كانى بكردبوايه‌و ئه‌و پىشنيارو بۆچونه‌ى كورسايراى ره‌ت بكردبوايه‌وه؟ ئه‌گه‌ر وايان بكردبوايه‌ چ رووى ده‌دا، ئه‌گه‌ر پۆلوئۆنيزىيه‌كان په‌نايان بۆ ته‌له‌كه‌بازى و له‌خشته‌بردن بىردبوايه‌ و كه‌ شتىگه‌لى كورسايرايان ده‌ست به‌سه‌ر دا گرته‌با؟ ئه‌وه‌ده‌مه‌ شه‌رىكى ده‌ريايى ده‌قه‌وما كه‌ دوو به‌يه‌ك ده‌بوو دژى ئه‌ثينا: ئايا ده‌بوايه‌ ئه‌ثينا به‌رواى به‌گه‌ف و به‌لئىنى پىلوئۆنيزىيه‌كان بكردبوايه‌؟ توسايدىدس هۆيه‌كه‌يمان پى ده‌لتى كه‌: «به‌رواى باو ئه‌وه‌ بوو كه‌ چار نىيه‌، شه‌رى له‌گه‌ل پىلوئۆنيزىيه‌كان هه‌ر ده‌قه‌ومى، بى گۆي‌دانه‌ ئه‌وى كه‌ چ بووه‌و چ رووى داوه‌» ئه‌گه‌ر ئه‌مه‌ راست بى ئه‌ثينا هه‌رگىز رىگه‌ى نه‌ده‌دا كه‌ شتىگه‌لى كورسايرا بكه‌وتته‌ ده‌ستى كورنىشيه‌كانه‌وه.

ئه‌وه‌ پارادۆكسه‌ كه‌ ته‌نيا به‌روابوون به‌حه‌تمىيه‌تى شه‌رى، ده‌ورىكى گه‌وره‌ له‌ هه‌لگىرساندنى جه‌نگدا بگىرئ. ئه‌ثينا بىرى كرده‌وه‌ كه‌ چارنىيه‌ شه‌رى ده‌قه‌ومى، ئىدى بۆ ئه‌و باشتريه‌ دوو به‌يه‌ك بى نه‌ك به‌ پىچه‌وانه‌وه. به‌روا به‌حه‌قى بوونى شه‌رى كه‌ چار نىيه‌ هه‌ر ده‌قه‌ومى، ده‌ورىكى يه‌كلاكه‌ره‌وى له‌ وه‌رگرتنى به‌رياره‌كه‌دا هه‌بوو. ئه‌م به‌تمىيه‌ته‌ بۆ، با بۆ ئارىشه‌ى كا‌برىاى زىندانى، بگه‌رئىينه‌وه. يه‌كه‌مبجار وا دىته‌پيش چاو كه‌ بۆ هه‌ردوو زىندانىيه‌كه‌ وا باشتريه‌ هه‌ريه‌كه‌يان ئه‌وى دىكه‌ ده‌ست خه‌لت بدات

و به قوریانی خوی بکات، به لّام مادام ههردو وکیان نهوه دهزانن نهگهز متمانه بهیه کدی بکهن پتویسته ههولبدن ریگه چاره ی دووهم و ههزه باشت بگر نه بهر، نهوژی هاریکاری کردنی یه کتری و پیده نگ بوونه له ناست یه کتردا، به لّام هاریکاری یه کی له م با به ته ناسان نییه، چونکه گه مه که ته نیا جارتیک ده کری و ده پرتیه وه. له ریگه ی دووباره بوونه وه ی یاریدا، خه لکان فیرده بن چون هاریکاری یه کتر بکهن، به لّام نهگهز گه مه که ته نیا جارتیک بوو بهس، کامه یان بتوانی نهوی دیکه دهست خه لته بدا نهوا گهروه که ده باته وه نهوه ی هه لویتستی خوی له سهز متمانه کردن بهوی دی بنیات بنی، نهوا مایه پوچ و ده بهنگ ده رده چی، **رۆپرت نهگسلرودی** سیاسه تزان، ئاریشه ی کابرای زیندانی به ستراتیژیای جوړیه جوړه وه خسته ناو پرۆگرامی کۆمپیوته ره وه پاش چند گیمیک بینی باشتیرین نه نجامی وه دهستهاتوو له ریگه ی ستراتیژیای (یهک به یهک) وه وه ی؛ «چیت پتی کردووم، وات پیده کهم» نهگهز له ههنگای یه کهمدا ساختم لییکه ی، منیش ساخته ت لیده کهم. نهگهز جارتیکی دیکه فیلم لییکه ی منیش جارتیکی دیکه فیلت لیده کهم وه، نهگهز هاریکاریم بکه ی، منیش هاریکاریت ده کهم، نهگهز دووباره یاریده م بده ی، یاریده ت ده ده مه وه، به تپه پوونی کات، ههردوو یاریزان تیده گهن قازانجی ههردوولا له یاریدا زۆرتر ده بی نهگهز ههردوولا فیتربوون چون هاریکاری یه کتر بکهن، به لّام **نهگسلرود** وریامان ده کاته وه که ریگای «یهک به یهک» که لکی نییه مهگهز یارییه که ماوه یهک بخایه ننی، کاتنی «سیبهری ئایینده یه کی دوورودریژ» له ئاراده بهی، کاتنی تو ده زانی به سایه ی گه مان له گه ل هه مان خه لکدا بو ماوه یه کی دوورو دریز، ده توانی فیره هاوکاری کردن بی.

له بهر ئهم هۆیه ده بینین پڕوا هیتان به حه قی بوونی شه ر له سیاسه تی ده ولیدا وه ختی به سهز چوه، کاتنی پروات وابی که هیچ چارو مه فه رتکی دیکه بی له شه ر به ولاره نییه، تو زۆر له دوا جووله ی خو ت نزیک بوویته وه، کاتنی ده گه یته دوا جووله (که رهنکه له ژباندا بمینیسته وه، نهگهز له توانادا هه بوو له بنه چه که دا به شداری له یارییه که دا بکه ی) نهو ده مه تو هه قته نیگهزان بی که تا چند ده کری پړوا به نا حه زه که ت (غه نیمه که ت) بکه ی یان نا، نهگهز گومانت پهیدا کرد که ناحه زه که ت دهست خه لته ت ده دا باشتروایه پشت به خو ت بیهستی و له جیاتی هاریکاری کردن لپی دوور بکه ویه وه، نه ئیناییه کانیش ههز وایان کرد. له بهرده م پړوا بوون که چار نییه شه ر ههز دهقه ومی، پریاریاندا، له بارتیکدا که هیچ گه رهنتی و پاساو یک نییه تا متمانه به کورنشیه کان یان سپارته ییه کان بکهن، باشتروایه بده نه پال که شتیگه لی

کورسایرا له جياتی ئهوهی دژبان بوهستن، کاتنی دیتیان ئهوه دوا ههنگاوه له یارییه کهو چار نییه شهڕ ههڕ دهقهومی.

ئه‌ری به راست هه‌ر ده‌بویه شه‌ری پیلۆنیزی به‌هومی؟

توسایدیدس به چاویکی ره‌شبینانه‌وه سه‌یری سروشتی مرۆڤایه‌تی کردووه‌و گوتیه‌تی «کاری من کاریکی ئه‌ده‌بی نییه که بۆ ئه‌وه نووسرابێ خه‌لکی ده‌ور به‌رم لی رازی بێ، به‌لکه بۆ ئه‌وه نووسراوه‌ته‌وه هه‌تا هه‌تایی یمینیه‌ته‌وه» می‌ژووه‌که‌ی توسایدیدس، سروشتی مرۆڤایه‌تی، (ئاریشه‌ی کابرای زیندانی) ئاسا، چ ئه‌وسا و چ به‌دریایی ده‌ورانه‌کاغان پێ ده‌ناسین. توسایدیدس مه‌به‌ستی ده‌ست خه‌له‌تدان نه‌بووه، به‌لام وه‌ک هه‌موو می‌ژووناسیکی دیکه، ده‌بویه جه‌خت له‌سه‌ر هه‌ندی شت بکاته‌وه‌و باز به‌سه‌ر هه‌ندیکی دیکه‌یاندا بداو پیتی وابوو هۆکاری شه‌ڕ، به‌هیزبوونی ئه‌ثینا و ترس لێنیشتنی سپارته‌ بووه.

به‌لام به‌ پروای مامۆستای دیراساتی گریکی (دونالد کاغان) هیزو توانای ئه‌ثینا به‌ر له‌ هه‌لگیرسانی شه‌ڕ له‌ سالی ١٤٣٢ دا (پیش زایین) له‌ خورتبوون و قه‌به‌بوون دانه‌بوو، به‌لکه له‌دوای ئه‌مه‌وه، هیزی ئه‌ثینا به‌ره‌و ژوور هه‌لکشا، له‌سه‌رووی ئه‌وه‌شه‌وه، هه‌روه‌ک کاغان ده‌لی: سپارته‌ هینده‌ی له‌ شه‌ڕ ده‌ترسا هینده‌ له‌ ئه‌ثینا نه‌ده‌ترسا، چونکه هه‌ردوو ده‌وله‌ت کۆیله‌یان له‌ شه‌ڕ به‌کارده‌هێناو له‌وه‌ ده‌ترسان که چوونه‌ ناو شه‌ره‌وه‌ ده‌رفه‌تی به‌ریابوونی شو‌رشی کۆیله‌کانی لی بکه‌ویتته‌وه، ته‌نیا جیاوازی له‌وه‌ دابوو که ٩٠٪ی دانیش‌توانی سپارته‌ کۆیله‌بوون و له‌می‌ژ نه‌بوو سپارته‌بیه‌کان له‌ سالی ١٤٦٤ دا رووبه‌رووی شو‌رشی کۆیله‌کان ببوونه‌وه، له‌به‌ر ئه‌وه کاغان پیتی وابوو راسته‌ سپارته‌ له‌ به‌هیزبوونی ئه‌ثینا ده‌ترسا، وه‌لی زیت‌ر له‌ شو‌رشی کۆیله‌کان ده‌ترسا.

که‌واته هۆکاری راسته‌وخۆی شه‌ڕ، به‌لای کاغانه‌وه گرن‌گتر بوو له‌وه‌ی که له‌ تیۆری توسایدیدس سه‌باره‌ت به‌ حه‌قیه‌تی شه‌ڕ داها‌ت‌بوو.

بۆ ئه‌مونه: کۆرنش پیتی وابوو، ئه‌ثینا شه‌ڕ ناکات چونکه کۆرنش رق و بوغزی له‌ کۆرسایرا هه‌لگرت‌بوو. کۆرنش له‌و مه‌زنده‌یه‌ی خۆیدا به‌هه‌له‌داچووبوو، بیرکلیس زیاد رۆیی بوو، له‌ دوا ئاگادارنه‌وه‌ی پوتیدا‌ی‌او له‌ راگرتنی بازرگانی له‌گه‌ڵ می‌گارا به‌هه‌له‌چووبوو.

ئه‌م هه‌له‌ سیاسیه‌ی وایان له‌ سپارته‌ کرد که پروا به‌وه‌ بکا شه‌ڕ ئه‌وه‌ دینێ ئه‌و سه‌رکیشی و سه‌رچله‌یه‌ی بۆ بکری، هه‌رچی کاغانیشه‌ پیتی وابوو خورت‌بوونی هیزی

ئەتىنا ھۆكاری شەرى يەكەمى پىلوپۆنىزى بوو، بەلام «ئاگر پرى سى سالە»
 بلىسەكەى دامرکاندەو، بۆ ئەو شەرى دووھى پىلوپۆنىزى دەستپىكا دەبوايە
 گرفتى ئەپىدامنىوس، كە يەكەى لەو پشكۆ كەمانەى ھىشتا مابوونەو و نەبووونە
 خۆلەمىش، بگەشپىتتەو و پاشان دەبوايە كورنشىيەكان ئەو پشكۆيانە بگەشپىتتەو.
 ھەر زوو بەزوو مىگارىيەكان و بوتىدائىيەكان و ئىجىيەكان و حىزى سپارتاى شەرى
 ھاتنە پالىيانەو، تا ئەو دەمە دەكرا ئەو پەنگرە بكوژتيرتتەو ئەگەر ئەتىنايىيەكان لەو
 ساتەناسكەدا نەوتيان بەسەر ئاگرەكەدا نەكردبايە» بە واتايەكى دىكە شەرى بەھۆى
 ھىزى ناديارەو نەقەوما، بەلكە بەھۆى پىرارىگەلى نادروست و چەوتەو لە
 ھەلومەرجىكى سەختدا.

زەحمەتە راستوژىبى توسايدىسى باوكى مېژوونوسان تاقى بگرتتەو، بەلام لە
 مېژوودا ھىچ شتىك حەقى نىيە. رەفتارى مەروفايەتى دلخوازەنە، بەلام لە
 چوارچىوئەى سنووردا. كارل ماركس تىبىنى ئەو كىرەو كە پىاوان مېژو و دروست
 دەكەن، بەلام لە ھەلومەرجىكدا كە ئەوان ھەلىان نەبژاردەو. يونانىيە كۆنەكان رىگەى
 چەوت و بەدىان ھەلبژارد، چونكە بەرفەرمانى ھەلومەرجىك بوون كە توسايدىس
 جوان وەسفى كىرەو كە (كىشەى كابراى زىندانى) بەسەردا پەپرە دەكرى. كىشەى
 تەنايى وای كىر شەرى بىتتە ئىحتىمالىكى گەرە.

بەلام ئەگەر شىمانەى شەرى ھەلگىرسان زۆر زۆرىش بى ئەو بەو مانايە نىيە كە
 ھەردەبى شەرى بىقەومى و ھىچ چارو مەفرىكى دىكە لە پىش نىيە. شەرى لە
 رادەبەدرى ۳۰ سالە كە ئەتىناى مالىتران كىر، شەرىكى حەقى نەبوو، چونكە ئەسلى
 پىرارى مەروفايەتىيە. رووداوەكان و تەرزو چەشنى كەسايەتىيەكان جىاجىا دىنەو
 ئەگەر لەو چوار چىوئەيدا جولانەو كە پەيكەرىكى گەرەتر نەخشەى بۆ دەكىشى،
 وەك حالەتى نا ئاسوودەبى (ئارىشەى زىندانى).

دەتوانىن چ دەرسىكى ھاوچەرخ لەو مېژووە كۆنە ھەلبەتتەجىن؟ پىويستە ئاگامان
 لە شتە دووبارە بووكان و گۆراوەكان ھەبى، ھەندى سەرو سىمى بنىادگەرەنەى
 سىياسەتى دەولى پىشەوخت رووداوى وا دەدۆزىتتەو كە لە جىاتى بەو ئاراستەيە
 داپروا، بە سەمتىكى دىكە روودەدات. بۆيە پىويستە لە ئارىشەو كىشەكانى تەنايى و
 لە كىشەى كابراى زىندانى بگەين، لەلايەكى دىكەو ئەم بارو ھەلكەوتانە، حەقى
 بوونى شەرى ساغ ناكەنەو. ھەندى پەلى ئازادى ھەن. جارى واھىيە پىرارى مەروفايەتى
 رىگە لە روودانى كارەساتى ناخۆش دەكرى. دەشى ھارىكارى لەپىوئەندىيەكانى

دهولیدا بئی هه‌رچه‌نده بنیادی گشتیی نانارشیزم به‌لای هاننه‌دانی هاریکاریدا ده‌شکیته‌وه.

هه‌روا پتویسته ناگمان له رواله‌ت و بچم و رووکاره‌کانی هاوتایی می‌ژوویی هه‌بئی، له هه‌نگامه‌ی شه‌ری ساردا، خه‌لکان ده‌یانگوت نه‌میری‌کای ده‌وله‌تی دیموکراتی ده‌ریایی و سو‌قیه‌تی ده‌وله‌تی کۆیلایه‌تی وشکانی، به‌ئه‌ئینا و سپارته‌ ده‌چن و نو‌ئنه‌ره‌وه‌ی مملانییه‌کی می‌ژوویی گه‌وره‌ن، به‌لام نه‌م به‌یه‌کچواندنه بئی تام و ساکاره ئه‌وه له‌بیر ده‌باته‌وه که ئه‌ئیناش ده‌وله‌تیک بوو کۆیله‌ی ده‌عه‌مه‌ل دینا و نا‌ئارامی و تیکه‌ه‌لقزانی ناوخۆیی ده‌یه‌پاری و هه‌میشه دیموکراته‌کان جله‌وی حوکمیان له‌وێ به‌ده‌سته‌وه نه‌بووه، سه‌رباری جیاوازی دیکه‌ش له شه‌ری ساردا، سپارته شه‌ره‌کی برده‌وه.

ده‌رسیکی دیکه ئه‌وه‌یه که ده‌بئی ناگمان له هه‌لبژاردن و ده‌سجینی (انتقائیه) می‌ژوونوسان هه‌بئی، که‌س ناتوانی چیرۆک و حه‌کایه‌ت به ورد و درشتیه‌وه بگێڕێته‌وه. ئه‌وه بێنه به‌رچاوی خۆت که له‌سه‌عاتی رابردوودا چ روویداوه، چ جای گێڕانه‌وه‌ی سه‌رجه‌م رووداوه‌کانی ژبانی خۆت یان ته‌واوی رووداو و به‌سه‌ره‌اته‌کانی شه‌رتیک، رووداو و به‌سه‌ره‌اتی له ژمارنه‌ها‌توو روویانداوه گێڕانه‌وه‌ی سه‌رجه‌م ورده‌کارییه‌کان هێنده‌ی کات پێده‌وێ به‌قده‌ خودی قه‌ومانی رووداوه‌کان، بۆیه هه‌میشه می‌ژوونوسان که می‌ژوو ده‌نوسنه‌وه رێگه‌ی نه‌بستراکت ده‌گرنه‌بهر، با می‌ژووی سه‌عاتیک له‌مه‌وبه‌ر یان روژی پێش‌ووش بێ، پتویسته ساده‌ی بکه‌ینه‌وه. پتویسته هه‌ندێ شت هه‌لبژێرن. ئاشکرایه، به‌پیتی ئه‌و به‌ها و ئاره‌زوو و تیۆریانه‌ی له هه‌زمانه، جا پێگه‌ییو بن یان نا، شته‌کان هه‌لده‌بژێرن.

هۆکاره‌کانی دله‌پاوکی و به‌هاکان له سه‌رده‌می خۆیاندا کار له می‌ژوونوسان ده‌کهن. توسایدیدس بایه‌خی به‌و بابه‌ته‌ داوه که ئایا خه‌لکی ئه‌ئینا چهند ده‌رسیان له شه‌ره‌کان و هه‌رگرتوه‌و لۆمه‌ی خراپ لێکدانه‌وه‌کانی پیرکلیس و دیموکراته‌کانی کردوه، ئا لێره‌وه جه‌ختی له‌سه‌ر ئه‌و باره‌ی که ناومان لێنا «کی‌شه‌ی کابرای زیندانی» کردۆته‌وه، به‌لام ئه‌و رواله‌تانه سه‌رجه‌می هه‌قایه‌ته‌که ورد ناکه‌نه‌وه.

توسایدیدس سه‌باره‌ت به‌ بێ‌پاری ئه‌ئینا له‌مه‌ر هه‌له‌په‌ساردنی بازرگانی له‌گه‌ڵ می‌گارا زۆری نه‌نوسیه‌وه یان سه‌باره‌ت ئه‌و باج و سه‌رانه زۆرو زه‌بنده‌ی ئه‌ئینا له نه‌ندامه‌کانی هه‌قاله‌بنیدی دیلیای نه‌ستاندن و ئه‌وانیش ناچار بوون بێدن، می‌ژووی توسایدیدس له‌سه‌ر له‌خسته‌بردن یان داشکانه‌نیکی به‌مه‌به‌ست نه‌بووه، به‌لکه

نمونه یه که بۆمان روون ده کاته وه، که چۆن له ههر سهرده میکا ده بۆ دووباره میژوو بنوسر بته وه، چونکه ئه و پرسیارانه ی بۆ لیتۆژینه وه له گۆرپدان به پیتی کات ده گۆرین. پتۆستی ههلبژاردن (انتقاء) به و مانایه نایه که هه موو شتی رتیه یه یان میژوو ته نیا قسه ی قۆره. ده رئه نجامی له م بابه ته راست نییه و نابێ. میژوو نووس و کۆمه لئاسی باش ئه وه یه که چ له توانیدا هیه، پرسیار ته ناھی ئامیز مه تره بکات و فاکتی ئیجابی سه باره ت به بابه تی لیکۆلینه وه که به دهسته وه بدات، به لام له سه ر هه ردووکیان و له سه ر قوتابیه کانیان پتۆسته ناگیان له و راستیه هه بێ که ئه و شته ی هه لیده بژین، ده بێ به ناچاری به شتیکی هه قایه ته که بێ، هه میشه ئه و پرسیارانه بکه ن که نووسه ر خستونه ته روو، ئه وه ساغ بکه نه وه که نووسه ر به شیوه یه کی ئیجابی گرنگی به فاکته کان داوه و خوتان له سۆزو ئاره زوو به یارین، ههلبژاردن به شتیکی گرنگه له میژوو و له نووسینه وه ی میژوو. چاره سه ری به دحالی بوون له میژوو ئه وه یه که زبتر شت به خۆنییه وه نه ک به شتیکی که م دلت دابکه وێ.

پرسیاری ره وشت ئامیز و سیاسه تی ده ولی

هه ندێ له واقیعه یه کان له تیروانیی خویان بۆ سروشتی کیشه ی ته ناھی پتیا وایه که بایه خ و به ها ئه خلاقیه کان چ ده ورکیان له ململانییه ده ولییه کاندانییه، وه لێ به ها و ئاکار- ره وشت- له پتۆه ندیه کانی ده ولیدا ده ورکیان هه یه با هه مان ده ورشیان له سیاسه تی خۆجیتی نه بێ، له زه مانی توسایدیدسه وه مرۆف سۆنگه و بیانووی ئه خلاقی هتیا وه ته وه، کاتی کورسایرا داوی هاوکاری له ئه ثینا کرد به زمانی ره وشته وه ئه و مه سه له یه له گه لدا باسکردوه «پیش هه موو شتی، ئیوه یارمه تی خه لکیکی شه رانی ناده ن، به لکه یارمه تی خه لکانیک ده دن که کوشته ی ده سته ی شه رخاوانن، دووه م سوپاس و ریزی ئیمه به ده ست دین که هه رگیز بنی نایه ت» له جیاتی کورسایرا، بۆسه دابنی و له جیاتی کورن سهرستان دابنی ده بین هه مان وشه ی رابردو به سه ر ئیستادا پتیه وه ده کری.

بروویانووی ئه خلاقی، خه لک ده بزۆنی، به و مانایه ئاکارو ره وشت له واقیعه ا هتیزیکه، هه روا ده کری پاساوو بروویانووی ئه خلاقی وه ک پرۆپاگه نده بۆ مه سه له ی دیکه ی نرمتر به کار به ردی، زۆریه جارانه هتیزه کان، ئیعتیباراتی ئه خلاقی به لاوه ده نین، له کاتی شه ری پیلوینیزیدا، ئه ثینا یه کان بۆ کپ کردنه وه ی شۆرش چوونه دوورگه ی میلوسه وه، قسه که ریکی ئه ثینی به رۆله کانی ئه و دوورگه یه ی گوت: یان

شهر ده‌کهن و دهمرن یان خو به ده‌سته‌وه ده‌دن. کاتن میلوسه‌کان نارازی بوونی خو‌بان ده‌ربری و ناماده‌بوون له پیناو نازادیی خو‌بانددا شهر بکه‌ن، ئەئیناییه‌کان وه‌لامیان دانه‌وه: «به‌هێزه‌کان هه‌ر ئەو شته ده‌کهن که پێیان بکری و لاوازه‌کانیش ئەوه قه‌بوول ده‌کهن که ده‌بێ قه‌بوولی بکه‌ن»، له‌ جه‌وه‌هردا ئەو قسه‌یه‌ی ئەئیناییه‌کان کردوویانه واته‌ ره‌وشت، له‌ دنیای واقیعدا جێگای نابێته‌وه، کاتن عێراق، کویت داگیر ده‌کا، یان ئەمهریکا، دوورگه‌ی گرینادا، روس، شو‌رشی چیچان داده‌مرکینیته‌وه تا راده‌یه‌ک هه‌م‌مویان هه‌مان لۆجیک به‌کار ده‌هێنن، به‌لام له‌ دنیای نوێدا، تا دێ ده‌رفه‌تی په‌سندکردنی ئەو سۆنگانه به‌و شتیوه‌یه‌ی که ئەئینا میلوسی پێ داگیرکرد وه‌ک توسایدیدس بۆمانی ده‌گێڕته‌وه، که‌مده‌بێته‌وه.

نایا ئەمه به‌و مانایه‌یه که ئیستاکه ره‌وشت شو‌تن و جێگه‌یه‌کی له‌ پتوه‌ندییه‌کانی ده‌ولیدا گرتوه‌؟ نایا سیاسه‌تی ده‌ولی به‌ پله‌یه‌کی گه‌وره‌و کاربگه‌ر گۆ‌پراوه که ده‌وله‌تان گوێ به‌ رێ‌وره‌سم و به‌ها ئەخلاقیه‌کان بده‌ن یان له‌سه‌ر هه‌مان ره‌وتی رابردوو ده‌روژن وه‌ک هه‌مان کارو کرده‌ی ئەئینا پێش دوو هه‌زارو پێنج سه‌د ساڵ یان کارو کرده‌ی عێراقیه‌کان یان سهریه‌کان له‌ کو‌تایی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا؟

پاساو و به‌لگه ئەخلاقیه‌کان هه‌م‌مویان وه‌ک یه‌ک نین، هه‌یانه پتر ئیلتزامی پتوه ده‌کری. ئیمه ده‌پرسین نایا ئەوه شتیکی مه‌نتیقی و ماقووله، بۆ‌نموونه کاتن که (فیلیس سلافلی) گوتی: چه‌کی نو‌کلپاری شتیکی باشه چونکه خودا به‌ دنیای نازادی به‌خشپوه که وای لیکردووبن به‌رسین بۆ خودا ئەو چه‌که‌ی دا به‌ یه‌کی‌تی سۆ‌قیه‌تی ستالین و چینی ماو؟ پاساو و به‌لگه ئەخلاقیه‌کان هه‌م‌مویان وه‌ک یه‌ک نین.

مه‌حه‌کی بنچینه‌یی پاساو و به‌لگه ئەخلاقیه‌کان بێ به‌ری بوونه له‌ هه‌واو که‌یف و مه‌یل‌بازی، واته ئەو دیده‌ی که سه‌یری تیک‌رای به‌رژه‌وه‌ندان به‌یه‌ک پێ‌وانه ده‌کات، به‌رژه‌وه‌ندی تۆ به‌ قه‌د به‌رژه‌وه‌ندی من گرنگی پێ ده‌درێ، به‌لام له‌گه‌ڵ ئەمه‌شدا دوو نه‌ریت و خووخده‌ی لێک جودا له‌ کو‌لتوری سیاسی ئەوروپیدا له‌ چوارچێوه‌ی ئەو بێ به‌ری بوونه هه‌ن که له‌ باب‌ه‌تی هو‌کمدان به‌سه‌ر پاساو و ئەخلاقیه‌کاندا ده‌دوین، یه‌کی‌کیان له‌ (ئه‌مانوئیل گانت)ی فه‌یله‌سوفی ئەله‌مانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌م و دووه‌میان له‌ دۆ‌کتربنی سوود وه‌رگرتن له‌ سه‌ده‌ی نویه‌م (جێرمی پنتهام) وه‌هه‌توه‌.

ئه‌گه‌ر وێستت ئەو دوو دۆ‌کتربنه له‌ زه‌ینی خو‌تا لێ‌ک‌ده‌یه‌وه وا هه‌ر بکه که تۆ له‌ گوندیکی ناوه‌راستی ئەمهریکا‌دا ده‌روژی و ها‌کا تووشت به‌ تووشی ئەفسه‌ریکی سوپایی بوو که سێ که‌سی به‌ دیواریکه‌وه به‌ستۆته‌وه ده‌یه‌وی به‌گولله ده‌یان‌بێژێ و

ههلاهه لایان بکات. لیتی ده پرسیت بۆچی ئەو سێ جووتیاره ده کوژیت؟ پێده چێ خه لکی بێ وهی و بهسته زمان بن، ئەفسه ره که له وه لا مدا ده لێ: «لهو گونده کابرایه ک، شهوی چووی، پیاویکی منی کووشت، ده زانم ته نیا که سیکی ئەو گونده گونا هباره، بۆیه سێ که سیان لێ ئیعدام ده کم تا بینه پەند»، توش ده لیتیت: «نابێ کارێکی وا بکهی! چونکه بهم شتیهیه مرو ئێکی بێ تاوان ده کوژیت، ئەگەر گولله یه ک بته قیت، به لای که مه وه دووانیان لهو سێ کابرایه، بێ تاوان، رهنگه ههر سێکیان بێ تاوان بن، ناشێ کارێکی وابکهی». ئەفسه ره که تفه نگیک له یه کێ له سه ربازه کانی وهرده گری و بۆتی تیه ه لده داو ده لێ: (باشه له باتی من، تۆ یه کێکیان لێ گولله باران بکهو، من دووانه کهی تر تازاد ده کم، ژبانی دووان رزگارد کهی ئەگەر یه کێکیان لێ بکوژیت، ده مه وێ ده رسیکت فیتریکه که له شه ری ئەه لیدا نابێ رای یه کێکی دیکه به سه ر رای تۆدا سه ربکه وێ) له تاقیکردنه وه یه کی ئاوه ادا چ ده کهی؟

ده توانی فیلمه کانی رامبو ئاسا، سه ربازه کان به گولله دروینه بکهی، به لام به فه رمانی ئەفسه ره که سه ربازیک رووی تفه نگت تیه دکا. که واته هیچ رتبه یه کت بۆ نه مه و ته وه یان ئەو ته ده بی پیاویکی بێ وهی بکوژیت تا ژبانی دوو که سه ان رزگار بکهی یان تفه نگه که دابینی و ده ست له مه سه له که هه ل بگری، به پیتی هه لۆیستی (کانت) نابێ کارێک بکهی ئەگەر دروست نه بی و واپۆیست ده کا که کاری به دو شه رخوازانه نه کهی، هه رچی هه لۆیستی سوودگه راییه، ده لێ ده بی ئەو کاره بکهی ئەگەر بته وێ ژبانی دوو که سه ان لهو سێ کابرایه له مردن رزگار بکهی. گریمان رتبه گی (کانت) هه ل بژارد، چ ده کهی ئەگەر ژماره که زۆر له وه زیاتر بوو؟ گریمان سه د که سیان به دیوار به سه تابه وه یان بلێ شارێکی قه وه غاو قه ره بالغت له به رده مه، ئایا ئەو ره تده که یه وه که ژبانی ملیۆنی مرو ئ رزگار بکهی تا ده سته پاک و وێژدان ئاسووده ده رچیت؟ له هه ندێ حاله تدا ئەو ئەه نجامانه ی له مه سه له که ده که ونه وه گرنگه و به سێ رتگا حوکم به سه ر به لگه و پاساوه ئەه لاقیه کان ده درێ. به هۆی نیازو مه رام و پالنه ره کانه وه، به هۆی رێ و شوینه په ی ره ولتیکرا وه کانه وه، به هۆی ئەو ئەه نجامانه ی ده که ونه وه یان شونه واره کانه یه وه، راسته ئەو سێ ره هه نده هه میشه تیکنا که نه وه، که چی پاساوی هه ره چاکی ئەه لاقی ئەو یه که هه موو ئەم توخمانه ره چاو بکری.

ئەو سنوورو تخبوانەى، رەوشت كۆت دەكەن

لە پەيوەندىيەكانى دەولیدا

ئەخلاق لە سیاسەتى دەولیدا لەبەر چوار ھۆکار دەورتيكى كەمتری ھەبە تا لە سیاسەتى خۆجتيیدا:

۱- كزی و لاوازی یەكانگيری دەولی سەبارەت بە بەھاكان، جیاوازی كولتورى و ئایینی لەمەر دادو بیتادی ھەندئ لە كاروكردەكان.

۲- دەولەتان وەك تاکە كەسان نین. دەولەتان شتى (ئەبستراكت)ن. راستە سەرکردەى دەولەتان، تاکە كەسن، بەلام حوكمدان بەسەر كاربەدەستانی دەولەت جیایە لە حوكمدان بەسەر تاکە كەساندا، بۆ نمونە كاتى دەتەوئ شەریكەك بۆ ژوورەكەت پەیدا بكەى، وەك زۆرىنەى خەلكان كەسیتەك دەوئ شەركوشتارى خۆش نەوئ و نەبەوئ تۆش بكۆژرى، بەلام ھەمان ئەو خەلكانە رەنگە پالیئوراویك بۆ سەرۆكایەتى ھەلبژێرن و بلین: «بپاری ئادەم كە بییتە مایەى كۆژران و تیاچوونى یەكێكى دیکە جا زروف ھەرچەك بێ بابیی»، سەرۆك، ئەركى پاراستنى بەرژووەندى ھاوولاتیانى دەخړیتە ئەستۆو، ئەم ئەركە وا دەخوازئ لە ھەندئ حالەتدا ھێز بەكار بەیئنى، ئەو سەرۆكانەى بە وێژدان رەفتاریان كړدووو گەلانى خویان نەپاراستوو، راسپێردەى باش نەبون، رەنگە قوربانیدان بە پیتوانەى رەوشتى تاکە كەس، بالاترین ھیمای ئەخلاقى بوونى كارێك بێ، بەلام ئایا راستە سەرکردەكان قوربانى بەگەلانى خویان بدەن؟ لە شەرى پیلوپۆنیزیدا ئەئینایىيەكان بەسەرکردەكانى دوورگەى میلوسیيان گوت ئەوا ھەمووان دەكوژن ئەگەر سەرکردەكان مقاوەمەت بكەن ئیدی سەرکردەكانى میلوسى بەرەنگارییان كړدو گەلەكەیان سەرپرا، ئایا دەبوايە مل كەچ بكەن؟ لە سالى ۱۹۶۲دا ئایا دەبوايە سەرۆك كیندى ھەرەشەى بەرپاكردى شەرى ئەتۆمى بكە تا سۆڤیەت ناچاربكا رۆكیتەكانى خۆى لە كویا بكیشیتەو، لە كاتیكدا ئەمریکا رۆكیتىكى ھاوشیتووى لە توركیا ھەبوو؟ رەنگە وەلام بە جیاوازی خەلك، جیاوازی ھەبئ، خالى گرنە ئەوێە تاکە كەسان كە وەك سەرکردەى دەولەتان رەفتار دەكەن تا رادەيەك بە رێگەيەكى دیکە حوكم بەسەر كارەكانیانەو دەدرئ.

ھۆى سیتیەم لە پشت گچكەيى دەورى ئەخلاق لە سیاسەتى دەولیدا، ئالووزى ھۆكارو ئەنجامە. زۆر زەحمەتە ئەو دەرەنجامانە بناسرئ كە لە كاروكردەوى ناوخۆ دەكەونەو لە كاتیكدا مەسەلەكە لە پیتوەندىيەكانى دەولى ئالۆزترە: ئەمەش لەسەرى

عه دالهت، پشيوى بښنه وه، به لام نه گهر نازاوه بلاويته وه زور زهحه ته عه دالهت جيبه جيبكړئ، به لام كاتې رژيم به ته واوې تيكده چې نه وا زور زهحه ته شوته واريكي عه دالهت بدو زيبه وه. سرنجې بومب فرېدان و كارو كردهى خه لك فراندن و كوشت و پر له هه شاكاني لوبان بده، به لام له سياسي دهوليدا نه بووني قانونيكي گشتي و هه يته تيكي ناوندي ته نفيزي و دام و دهزگاي به هيزي قه زايي، وا دهكهن پاراستني رژيم زور به زهحه ته بكه وي كه به دهوړي خوږه وه زه مينه بو عه دالهت خوښ دهكات.

سى تيروانين سهارهت به دهوړي رهوش:

به لاني كه مده وه سى تيروانيني جودا سهارهت به دهوړي رهوش له پتوهنديه كاني دهوليدا هن:

«گومانكه ران»، «رهوشتخوازاني دهولته»، «كوزموپوليتيه كان». لايه نگراني رياليزم له شيكړدنه وي وه سفيا نهى سياسي جيهانيدا، به لاي گومانكه ران يان رهوشتخوازاني دهولته وه داده شكېتن له مامه له يان له گه ل سياسي تدا با پتوهنديه كيش له نيوان تيروانيني واقيعيانهى نه وان و نه م خولياو ناره زووه شدا بووني نه بئ، له كاتيكدا نه وانهى پتپړه وي شيكړدنه وي ليبراليانهى سياسي دهكهن، نه و تيروانينه په سند دهكهن كه نه خلاقي بووني دهولته يان كوزموپوليتي بووني درده بري.

گومانكه ران دهلېن و ته نه خلاقييه كاني نه رستوتاليسي هيچ مانايه كيان نيه له په يوه ندييه كاني دهوليدا له بهر نه بووني داموده زگاي وا كه نيزام بهر قه رار بكا. نه مه وپړاي هه ست نه كړد به كومه لگا، له سه ريني نه مه شه وه هيچ ماف و نه ركيتكي نه خلاقي بووني نابئ، گومانكه ران پتيان وايه كه مانفيسي كلاسيكي سهارهت به نه خلاق له سياسي دهوليدا بريتيه له وهلامى نه ثيناييه كان سهارهت به داخوازي رهحمكردن به خه لكى مياوس كه دهلې «به هيزه كان نه و شتانه دهكهن كه دهسه لانيان به سهردا بشكي يان ده توانن بيكه و، لاوازو په پړووته كانيش نه و شتانه په سند دهكهن كه ده بئ په سندی بكن» هيزو توانا هق دروست دهكات، واته نه مهى ده بئ بگوتري به راي گومانكه رانه وه.

زور جارن فويله سوفان دهلېن وشهى ده بئ «كه به ماناي ئيلتيزامى نه خلاقي دي» وشهى ده كرى ده گرتيه خوږى «ئيمكانيه تي كردنى شتيك». رهوش، هه لېزاردن دهخوازي. موسته حيل، ئيلتيزامى پتو نه كړئ. نه گهر به رووكه شى پتوهنديه كاني دهولى بنه ماي «بكوره يان دهكوژري» يان به سهردا په پړه بكري، وچاكه له

حاله تتيكى وادا هيچ ريگه يهك نه بئ، ئەمەش پاكانە بۆ ھەلۆتستی گومانكارەكان دەكا.

بەلام سیاسەتی دەولی لە ئاست مەسەلە ی مانەوە گیر ناخوات، ئەگەر لە پەيوەندییەکانی دەولیدا (خيارات) ھەبئ، خۆنۆندن کە ھيچ (خيار) يک لە بەردەمدا نییە، ئەوە خۆی لەخۆیدا (خيار) يکی پەنھان و داپۆشراوە، تەنیا بیرکردنەو لە بەرژەوەندییەکانی نیشتمانی - نەتەوایی تەسک، مەگەر دەلاندن و ئاودیوکردنی بەھاكان نییە بەبئ دانان بەو. دپلوماتییکی فەرەنسی جارتیکیان گوتی «ھەرشتی سوود و قازانجی فەرەنسای تێدابئ ئەوە ئەخلاقیانە» بەمەش ھەولێ دەدا خۆی لەو پرسە زەحمەتە بەرزیتەو کە بۆ دەبئ تەنیا گرنگی بە بەرژەوەندییەکانی فەرەنسا بدرئ، کاربەدەستییکی دەولەت دەلئ: «ھيچ ريگا نییە». زۆرجاران ريگا ھەبە بە خۆشیش نەبئ، ئەگەر پلەيەك نيزام لە پەيوەندییەکانی دەولیدا ھەبئ - ئەگەر ھەمیشە پێوەندییەكان (بکوژە یان دەکوژبئ) بن، ئەوا دەرھفت لەبەردەم (خيارات) دا ھەبە.

وشە ی (An archy) واتە بئ حکومەت، بەلام ئەمە دەقاوێق مانای ئازاوەو نەبوونی رژيم و نيزام بە گشتی نییە، کە ريگە لە بەردەم چەند (خيارات) يکی گرنگ دەکاتەو: ھاوسەنگی ھێزەكان و قانونی دەولی و ريکخراوگەلی دەولی، ھەریەك لەوانە ريگەيە کە بۆ ھالی بوون لە ھۆیەکانی بەس نەبوونی پاساو و بەلگە ی گومانکەرەن.

تۆماس ھۆیز پێيوایە تاکە کەسان بۆ ئەوە ی لە دەست (دەولەتی سروشت) رابکەن کە تيايدا ئيمکان ھەبە يەکیک، يەکیکی ديکە بکوژئ، وازيان لە ئازادی خۆيان بۆ (حوت) یان حکومەت ھێناوە بەو مەرجە ی حکومەت پارتیزگاریان لئ بکا، چونکە ژيان لە دەولەتی سروشتدا، بەدو دژوارو کورتخایەنە. ئیدی کە واتە لەبەرچی حکومەتان، حوتییکی بالا دروست ناکەن؟ بۆ حکومەتییکی جیھانی نییە؟ ھۆیز دەلئ: ھۆیەکە ی ئەو یە تەناھی لەسەر ئاستی دەولی، ھێندە ی تەناھی نییە لەسەر ئاستی تاکە کەس، حکومەت بایی ئەوە رێوشوێنی پارتیزگاری لە دژی دڕندەیی ئەو تاکە کەسانە لەبەردەستدا یە کە دەیانەوئ ھەموو شتێ بۆ خۆيان بئ، ھاوسەنگی ھێز لەنێوان دەولەتەکاندا، نيزام يک دەستەبەر دەکا، لەگەڵ ئەو ھەشدا دەولەتان لە ترسی شەپکە ی (محتمل)، ھەلۆتستییکی دژ دەرگرنەبەر، دەولەتی سروشتی دەولی، ئەو کوێرەو ھەریە رۆژانە ی لە دەولەتی سروشتی تاکە کەسان دەکەوێتەو، دروست

ناکات، به واتایه کی دیکه هۆیز بر وای وایه بوونی دهوله تان له چوارچێوهی هاوسه نگیی هیزدا که مێ له حاله تی ئانارشیستی ده ولی سووک ده کا به راده یه ک که کم و زۆر جۆره نیزامیک هه بێ.

لیبراله کان ئاماژه به بوونی قانون و عورفی ده ولی ده کهن، هه تا نه گهر نه م جۆره بنه ماو رتسیایانه ساده و ها که زایش بن، به رپرسیاریتی سه لمانندی شه رعیه تی پیشیلکردنی نه و رتسیایانه ده خه نه نه ستۆی نه و که سه ی پیشیلکاریه که ده کات، لیڤه وه با له ته نگه زی که ندهاوی سالی ۱۹۹۱، پروانین. سه دام حوسین به ناوی وه رگرتنه وه ی پارێزگایه ک که له ده ورانی کۆلتونیا لیزم له عێراق زه وت کراوه، کویتی به عێراقه وه لکاند. نه وه بوو زۆریه ی هه ره زۆری ده وله تانی جیهان نه م کاره یان به پیشیلکردنی میساقی UN دانا، چونکه یاسای ده ولی، به زانندی سنووری ده وله تان قه ده ده غه ده کات، نه مه ش زۆر به روونی له و (۱۲) برپاره ی نه نجوومه نی ئاسایشی ده ولی، ده رده که ویت که تیروانینی سه دام بۆ ره وشه که له گه ل عورفی ده ولی تیکنا که ته وه یه کانگیر نابێ.

راسته یاسا و داب و نه ریت رتگه ی له سه دام نه گرت کویت داگیر نه کا، به لام هاویشته په یدا کردنی لی به زه حمه ت یه خست. دیسان قانون و عورف رۆلی له دروستکردنی نه م هاو په یمانه هه بوو که سه دامی له کویت وه درنا.

وێرای سه ره تایب بوونی دامه زراوه کانی ده ولی، له پتی ئاسانکاری به یه که وه گه یانندی ده وله تان و هاندانیان و جۆره ره فتاریکی نه رم و نیانه وه، نه ندازه یه کی له نیزام به رده سه ته کردوه. له م حاله ته ی به یه ک گه یاندن و به رده و امبووندا هه میشه سیاسه تی ده ولی له سه ر پرهنسیپی «بکوژه، نه گه رنا ده کوژری» وه کو نه وه ی گومانکاران بانگه شه ی بۆ ده کهن، دانا مه زری.

وزه و توانای حوکمرانان، له هه موو کات و ساتیکدا هه ر بۆ ته نایی و ئاسایش و مانه وه ته رخان نه کراوه، چونکه فه زایه کی فراوانی کارلیک و تیکه لاو بوونی ئابوری، کۆمه لایه تی و سه ربازی هه یه که هه م هاریکاری و (هه م نا کوکییه کان)، هه رس ده کات. له گه ل نه وه ی ده رباره ی واتای عه داله ت، جیاوازی کولتوری هه یه، که چی مۆراله کان له سیاسه تی ده ولی رتگه ی خۆیان ده که نه وه و پرهنسیپه کان له لایه ن قانونی ده ولییه وه به شکۆه مامه له یان له گه لدا ده کری.

ته نه نه ت له بارودۆخی شه ریشدا که دژواری و توندپۆیی تیدایه، هه ندیک جار یاسا و مۆرال رۆلی خۆیان ده گێرن، «رتبازی شه ری ره و» که له سه ده ی حه قده م له

روژانی یه که می که نیسه وه هاتۆته گۆرئ، دواتر بووه رتیارزکی دنیایی، کوشتنی خه لکی بئ گوناھ قه دهغه دهکات، پره نسیبی قه دهغه کردنی کوشتنی خه لکی بئ گوناھ له م گۆته یه هه لقوولاوه که ده لئ «کس مه کوژه»، به لام نه گهر ئه م راسپارده بنه رته بیه، رهوش نامیز بئ، ئه دی ئه سلنه چۆن پاساو بوهر کوشت و کوشتاریک ده هینرته وه؟

بانگه شه کارانی ناشتی ره ها ده لئین له بهر ههر هۆیه ک بیت نابئ رتیه به مروف بدریت، مروف ئیکی دیکه بکوژیت، که چی له گه ل ئه وه شدا نه ریتی شه ری ره وا ده لئ نه گهر هاتوو روو به رووی یه کتیک بووته وه که ده به ویست بتکوژیت، توش به رگری له خۆت نه کهیت، ئه وا به م ره فته رته شه رو خراپه بالا ده ست ده کهیت، نه گهر یه کتیک له به رده م مه ترسی کوشتنی موه ه قه قدا بوو، ئه وه بو سه لامه تی رهوش، بو به رگری له خۆکردن بیکوژه، ئه وجا پتویسته جودایی له نیتوان ئه وانه ی رهنگه بکوژیت و ئه وانه ی له وانه نییه بکوژیتدا بکه یین. نه گهر سه ربارزیک به چه که وه په لاماری یه کتیک دا، ئه وه رهنگه به ناوی به رگری له خۆکردنه وه بکوژئ، به لام کاتیک سه ربارزه که چه ک فرئ ده دات و دهستی خۆی هه لده برئ و ده لئ «خۆم به دهسته وه ده ده م» ئه و که سه هه ق نییه بکوژیت. له راستیدا ئه م مه سه له یه هه م له یاسای ده ولی و هه م له یاسای سوپایی ئه مریکا دا پیرۆزه. نه گهر سه ربارزکی ئه مریکایی ته قه له سه ربارزکی دوژمن بکات پاش خۆ به دهسته وه دانی، ئه وه به تۆمه تی ئه نجامدانی تاوانی کوشتن ده درپته دادگا، هه ندیک ئه فسه ری ئه مریکایی له شه ری قیتنام به تۆمه تی پتیشیلکردنی ئه م یاسایه به ندران. سه رباری ئه وه ی زۆرجار پتیشیلکاری روو ده دا، به لام عورف و رتسای دیار بکراو هیه و له ناخۆشترین بارودۆخی بئ جیتی ده ولیشدا کارکردن به و رتسایانه هه رده مینئ. له راستیدا بوونی هه ستیکی به رایئ به عه داله ت، له یاسای ده ولیدا، که به ته واوی پتیه ی پابه ندیش نابیت، بانگه شه ی گومانکاران سه باره ت به نه بوونی - خیارا- له حاله تی شه ردا به درۆ ده خاته وه.

ئیدی له بهر هه ندئ ده توانین به ته واوی گومانداریتی ره تبکه ینه وه چونکه له سیاسه تی ده ولیدا هه ندئ ده رفه ت بو مۆزالیزم کراو ته وه، لیره دا ئه خلاقیه ت به هه ندیک (خیارات) پتیه ست ده بیت و (خیارات) ی خودان واتاش به پتی مه رجه کانی مانه وه شتیه ی جیا جیای ده بی، هه رچه نده هه ره شه له مانه وه به هیز بیت بواری (خیار) ی ئه خلاقه ده چیه وه یه ک. کاتیک شه ری پیلۆپۆنیزی دهستی پتیکرد، ئه ئینییه کان گوتیان «ئو که سه ی به هه ق شایانی پتیه ده لدا نه - ئو خه لکانه ن که

سروشستی مروفایه تی وایان لیده کات چیژ له دهسه لات و سولتان وهریگرن پتر له خه لکانی دیکه بایه خ به دادپهروه ری بدهن نه گهر له جیگه ی نه وان بوون» نه وهی مایه ی نیگه رانییه، نه وهی که نه ئینییه کان له سالانی شهردا نه م پهنه دیان له بیرکرد، له بهر نه وه ده بی نه وه له بیرنه کهین که نه م حاله تانه ی هیچ «خیار» یکیان تیدا نامیتیته وه، ده گمه نن، زۆر جار ناسایشی نیشتمانی و نه ته وهیی و پله کانی هه ره شه کردن شاراهن، گومانکاران هه ول ددهن به بیانوی دژبه رییه وه خو یان له تیزی «خیار» اته کانی نه خلایقی بدزنه وه.

زۆر له نووسه رو سه رکرده کان له شیکردنه وه ی وه سفیدا ریالیستین، به لام له تیروانین بۆ به ها کانی سیاسه تی ده ولی گوماندارن، به لام هه موو ریالیستان ته واو گومانکار نین، هه ندیکیان له گه ل نه و بیرو بۆچونه کوکن که ده لی هه ندیک ئیلتماماتی نه خلایقی هه یه به لام له پیتشه وه نیزام دیت. ناشتی له باری ره وشته وه له پیتش هه موو نه وانیه، هه تا نه گهر ناشتییه کی عادیلانه ش نه بیته، ناژاوه و هه راوزه نای شه ر وا ده کات، دادپهروه ری سه خت بیته به تاییه تی له سه ده ی نیوکلیاریدا، واته باشتین نامرازی پاراستنی نیزام و دیسپلین، هیزه. نمونه ی نه مریکا وهریگره که زۆر خو ی به بلاوکرده وه ی دیموکراتی یان مافه کانی مرو ف له سه رانه سه ری جیهاندا خه ربیک کردوه، که له وانیه نه مه ناژاوه بخولقتینی و به کرده نی زیاتر به زه ره ر بشکیته وه تا سوود له مه ودای درێژدا.

بۆ کرۆکی بابه ته که، ریالیستان بیانویه کی به جی و توکمه یان هه یه. له رووی ده ولییه وه دیسپلین گرنگه، به لام مه سه له ی پله یه و نۆزه و نۆزه کاریش له نیوان دادپهروه ری و نیزامدا هه یه.

نایا تا چهند پیتش گه یشتن به خالی نیگه رانی سه باره ت به دادپهروه ری، دیسپلین پیوسته؟ بۆ نمونه: پاش هه لمه تی دابلۆسینه رانه ی سو فیه ت بۆ سه ر کو ماره کانی بالتیک له سالی ۱۹۹۰ که له نه نجامدا هه ندیک خه لک کوژران، هه ندیک نه مریکایی داوای برینی پتوه ندییان له گه ل سو فیه تدا ده کرد. به بۆچونی نه و خه لکانه ده بوایه نه مریکا له سیاسه تی ده ره وهیدا گوزارشت له به ها دیموکراتییه کان و مافه کانی مرو ف بکا هه تا نه گهر ناجیگیری و له جیگه راوه ستانی دانوستان، ناستیک بۆ به ره مه مه یانی چه که کانیشی لی بکه و تا بایه وه، به لام هه ندیکی دیکه پیتیان وابوو، راسته نیگه رانی و به په رو شبوون بۆ ناشتی و مافه کانی مرو ف گرنگه، به لام گرنگتر له وه، چاودیری کردنی به ره مه مه یانی چه کی نیوکلیاری و گفتوگو کردنه سه باره ت به

په پانامه کې که مکرده وهی چه که کان. له کوتاییدا حکومتی نه امریکا له سره گفتوگو بډ دانانی ناستیک بډ بهرهمه پتانې چه که کان بهر دوهام بوو، که چي کومه که نابوریبه کانی به مه سله ی ریزگرتنی مافه کانی مړوځه وه گریدا. مادامه کټی له سره ناستی سیاسه تی دهولی مه سله که وا خرایه روو که مه سله، مه سله ی نیزامی رها نییه له بهرامبر یاخود دژ- به دادپهروهی، به قه د نه وهی چونه تی نوره کردنه به (خیار) هکان له حاله تیکی دیاریکراودا. ریا لیسته کان بډوونیکي رها - دروست - یان هه بوو، به لام زیده روپیان تیدا ده کرد، وهختیکی دهیانگوت که ده بی نیزام له پیش هر دادپهروهیبه که وه بیت، به قسه ی رهوشخوازانی دهوله ته وه سیاسه تی دهولی به چند رتسیاه کی دیاریکراوه وه، له کومه لگای دهوله تان خو ی به پتوهر گرتووه، هه تا نه گهر نه م بنه ماو رتسیا نه ش هه میشه به شتو هه کی ته وایش پیرویان لټ نه کری.

سهره وری نیشتمانی، گرنترین شتو ه ی حوکم رانییه. نه م سهره وریبه ریگه نادات دهوله تیک دهست له کاروباری ناو خو ی دهوله تیکی دیکه وهر دات و تخوب به زینتی، هر بډ نمونه زانی کاروباری سیاسی (مایکل والزر- فالستر) پتی وایه سنووری نیشتمانی، گرنیکه کی نه خلای هیه، له بر نه وهی دهوله تان نوینه رایه تی مافه هاو به شه کانی تاکه گردبووه کان ده کن له پینا و ژیانیکي هاو به شدا، بډه ریزگرتن له سهره وری دهوله ت و یه کپارچه یی خا که کی به ریزگرتنی تاکه کانیه وه گریدراوه، به لام خه لکی دیکه رایه کی تر ده خه نه روو که به ساده تر ده لټ: ریزگرتنی سهره وری باشت رین ریگه به بډ پاراستنی رژیم، په رزینی قایم دراوستی باشت ده داتی.

نه م بنه ماو رتسیا نه ی هه لسو که وتی دهوله ت دیاری ده کن، چندان جار دو باره و سټ باره پیشیل ده کړن، هر بډ نمونه پیشی ۲۰ سال، قییتام پری دایه که مېو دیا، چین پری دایه قییتام، ته نزانیا پری دایه نوگه ندا، ئیسرا ئیل پری دایه لونان، یه کیتی سوځیه ت پری دایه نه فغانستان، ولاته یه کگرتووه کانی نه امریکا پری دایه گرینادا و پنه ما، عیراق په لاماری کوتی دا.

واته دهستتیه وردان له کاروباری ناو خو ی خه لک، گرفتیکي دریځا یه نه. له سالی ۱۹۷۹ دا نه امریکا به زمانیکي نه خلایانه ی توند سهرکونه ی په لاماری سوځیه تی بډ سر نه فغانستان کرد، که چي سوځیه تیش به نوره ی خو ی، ثاماره ی به کوماری دۆمینیکان کرد، که له سالی ۱۹۶۵ دا ولاته یه کگرتووه کان به هیزیکي (۲۵) هزار سهر بازیه وه نه یه هیشت حکومتیکي شیوعی له وی دابه زریت، واته دهستتیه وردانی نه امریکا له دۆمینیکان بډ نه وه بوو نه هیلتی له دهریای کاریبی

رژیميکي ناحهز، دهسه لات به دهسته وه بگريټ و دهستي وه رډاني سوټيټ له نه افغانستان بو نه وه بو نه هيتلي له سر سنوړی خوۍ، حکومتیکی ناحهز پټکې پندريټ، نه مانه هه رډو وکیان دوو حالتی ته و او ليکچوون.

نه و جا نه گهر بخوازين جيا وازی نيوانيان بدوزينه وه، پټويسته پتر له مېه به ست و نياز ټک پړوانين، هه مديس نه گهر نامرازه به کاره يټراوه کانيش وه رېگړين، ده بينين له دهستي وه رډانه کې نه مريکا له کوماري دومي نيکاندا خه لکيکي زور کم کوژران و نه مريکا زور به خپرايي له وټي کشايه وه، به لام له نه افغانستان دا ژماره يه کې زور خه لک کوژران و هپزه کاني سوټيه تيش نزيکه ي (۱۰) ساليک له و ولاته دايان کوتا و مانه وه، به م دوايپانه هه نديک ره خه گر به راورد له نيوان غه زووي عيراق بو کوټ و غه زووي نه مريکا بو په نه ما ده که ن.

له کانووني په که مې ۱۹۸۹ دا ولاته په کگرتوه کان، هپزه کاني خوۍ بو روو خاندي حوکم پرايبي ديکتاتوري په نه ما، مانويل نورېگا، ره وانه کرد، عيراقيش له ئابي ۱۹۹۰ دا هپزه کاني بو روو خاندي حوکم پرايبي ميري کوټ ره وانه ي کوټ کرد، به مېش هه رډو وکیان ولاته په کگرتوه کاني نه مريکا و عيراق ريساي دهستي وه رډانه له کاروباري ده و له تاني ديکه يان شکاند، به لام ديسان ده گه پټمه وه و ده ليم جيا وازی له نامرازو ده ره نجامه کانداه يه.

نه مريکا له په نه ما حکومتی ياسايي هه لټر ټرډراوي گه پړانده وه حوکم که نورېگا لاي برډبو، تا جاريکي ديکه حکومتی شهرعی به پرسياريټي بگريټه وه نه ستو، به لام حکومتی عيراق هه وليدا کوټ به خاکی خوټه وه بلکينيټ و له م کرده وه يه شدا خوټينيکي زور رډا و ديسان نه وه به و مانايه نايټ که کرده وه کې په نه ما په کاويه ک راست يا خود هه لټه بوټي، به لام وه کو له به شي شه شه مدا ده بينين، زور جار گرفته کان نه وکاتانه دپنه گوټي که ريسايه کې ساده له مه سه له ي سهروه ي و دهستي وه رډانه پراکټيزه ده که ين.

کوزموپوليسته کان له سياسه تي ده وليدا نه ک هه کومه له ي ده و له تان، به لکه کومه لگي تاکه کانيش نابيين. ده ليم کاتي ئيمه له مېر دادپهروه ي قسه ده که ين، پټويسته له مېر دادپهروه يي تاکيش قسه بکه ين. واقيعي يه کان جهخت له سر پرسه کاني شهرو ناشتي ده که نه وه، نه گهر جهختيان له سر مه سه له ي داپهروه يي دابه شکردن واته فلانه که س چي پټ ده بري و نه وټي هټي چي پټ ده بري بکر دبايه وه، نه وه تيبيني پشت به يه کدي به ستنی ئابوري جيهانيان ده کرد.

دەستپەرەزىيە بەردەوامى ئابورى لە سنوورەو، لەوانەيە ئاسەوارى كوشندەى لى بىكەيتەو، چونكە مەسەلەكە، مەسەلەى ژيان و مردنە. بۆ نمونە ئەگەر تۆ جووتيارىكى فليپىنى باى و مندالەكەت كە دەكرى چارەسەر بىكرىت بە ھۆى نەخوشىيەو بىرى، لەبەر ئەو كۆرە فليپىنى دەرچووى كۆلىرى پزىشكى، ھەنوگە لە ولاتە يەكگرتووەكان كاردەكات بەھۆى ئەو مووچە بەرزەى لەوى وەرىدەگرت.

كۆزموپۆلىتەكان پىتيان وايە، سنوورى نىشتمانى ھىچ سەنگىكى مۆرالى نىيە، بەلكە تەنھا داکۆكى كردنە لە نايەكسانى، بۆيە ئەگەر بە زمانى دادپەرەو رىيە دابەشكردنەو قەسە بىكەين، پىتوبستە ئەو سنوورە بىرپىتەو، بەلام واقىيەيەكان بەو بەرپەرچيان دەدەنەو كە رەنگە مەترسى شەنوگەو كوردنى كۆزموپۆلىتەكان، ھەراو زەناى گەورەى لى بىكەيتەو ھەولەكانى دابەشكردنەو لە رىشەو، دوور نىيە پىكدادانى دژوارى بەدوادايت، چونكە خەلكى بە ئاسانى دەستبەردارى سەرودەت و سامانيان نابن، ديارە ئەو خستەنەرۆو سنوور تەنگەى كۆزموپۆلىتەكانىش لەو بنەمايە سەرچاودى گرتووە كە خەلك بە زۆرى بۆ (خيزان) و دۆست، دراوسى و نەتەو دلسۆزن و رەنگە بۆ ھەندىك تايغەى دىنىش كە لە سنوورى يەك ولاتىش تىپەر دەكات بە پەرۆش بن، ھەرۆھا بۆ پەرەنسىيە مەينەتییە ھاوبەشەكانى مرقايەتى. خەلكىكى زۆر بە تەماشاكردنى وینەى مندالانى ئەسىويا نىگەرەن دەبن كە بىرسىتى لىكى ھەلەكاندوون، رەنگە ئەمەش لەبەر ئەو بىت كە ھەندىك ھەستى بە كۆمەلى مرقا لەسەرۆوى ئىنتىماى نىشتمانىيەو ھەرچەندە ئەو ھەستە بى ھىزىش بىت، ئىمە ھەموومان مرقاين، كۆزموپۆلىتەكان و بىرمان دىنەو كە پىتەندىيە دەوليەكان رەھەندىكى دابەشكردنەيان ھەيە، كە ئامادەبوونى ئەخلاق ھەم لە كاتى ئاشتى و ھەم لە كاتى شەردا بەھىز دەبىت، دەكرى سىياسەت بۆ خزمەتكردى پىدوايستىيە بنەرەتییەكان و مافەكانى مرقايەتى داپىترىت، بى ئەو سىستەم تىكەدا.

لە دەروازەكانى ئەخلاقيەتى دەولیدا، واقىيەيەكان خالىكى دروست دەخەنەرۆو، كە دەلەين رۆتەم بۆ دادپەرەو زۆر پىتوبستە، بەلام لە مەسەلەى ئالووتىر و نۆرە پىكردى نىوان رۆتەم و دادپەرەو زۆر خۆيان گىل دەكەن، كەچى رەوشتخوازانى دەولەت كە وینەى كۆمەلگای دەولەتەنى خودان رىسای دژە دەستپەرەزان لە كاروبارى ئىدىكە دەخەنەرۆو، وینەى دامەزراوتى رۆتەمان پىشكەش دەكەن، ھەرچەندە وەلامى تەوايشمان نادەنەو كە لە ھەندىك ھالەتدا دەستپەرەزان پاساودراو.

لە كۆتايىشدا ئەو لۆجىكەى كۆزموپۆلىتەكان كە جەخت لەسەر كۆمەلگای تاكەكان

دهکاتهوه، ټیگه‌یشتنټیکي قول بږمه‌سه‌له‌ی بوونټی ټاوبه‌شی مرؤ‌فایه‌تی رهنګ پټ ده‌داتهوه، به‌لام له‌م حاله‌ته‌شدا رټګا له‌ به‌رده‌م ئاژاوه‌یه‌کی گه‌وره‌دا دهکاتهوه، دپاره زورینه‌ی خه‌لک هه‌لوټستی دوو فاقی وه‌رده‌گرن و پټوه‌ندیه‌ تایه‌تبییه‌کانیش له‌ چاو خالی سه‌نته‌ر بټ بایه‌ختر ده‌بن، ټه‌ویش له‌به‌ره‌وه‌ی ئالوټیره‌کان و نوره‌کان له‌ نیوان ټم ده‌روازانه‌دا ده‌بټ.

دپاره له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا به‌ هو‌ی جیاوازی نیوان سیاسه‌تی ناوخو و ده‌ولیه‌وه، کاریکی سه‌خته که‌ ټه‌خلاقیه‌ت پراکتیزه‌ بکریټ، به‌لام بوونی پلورالیزم له‌ پره‌نسپیدا، به‌ مانای ټه‌وه‌ نایټ که‌ هیچ پره‌نسپټیک بوونی نییه، ټه‌رئ تا چهند له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا ټه‌خلاقیه‌ت جټبه‌جټ ده‌که‌ین؟

وه‌لام ټه‌وه‌یه که‌ به‌ هیواشی جووله‌ بکه‌ین چونکه‌ کاتیټک کوټ و رټساکانی ټه‌خلاقیه‌ت برپار له‌سه‌ر هه‌موو شټیک ده‌دن، له‌وانه‌یه‌ رټساکانی ټه‌خلاقیه‌ت به‌لایه‌کی گه‌وره‌ بنټنه‌وه‌و بوروژټن، له‌وانه‌یه‌ ټم (توره‌بیه‌ش) مه‌ترسی گه‌وره‌و گرانی به‌ دوا‌دایټ. به‌هه‌ر حال هیچ مه‌سه‌له‌یه‌کی ټه‌خلاقی نییه‌ سه‌باره‌ت به‌وه‌ی ته‌قه‌لا ده‌دات، به‌لام به‌ راستی ټیمه‌ ناتوانین له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا مه‌سه‌له‌ی ټه‌خلاقیه‌ت فه‌رامو‌ش بکه‌ین و له‌سه‌ر هه‌موو که‌سیټک پټویسته‌ رووداوه‌کان دیراسه‌ بکات و برپاریش له‌سه‌ر کوټ و ئالوټیره‌کان بدا، هه‌رچو‌نټیکي لو‌جیکي ململانیټی ده‌ولی به‌ نه‌گو‌ر مه‌زه‌نده‌ بکریټ، به‌لام ټمه‌ توانای هه‌بوونی رټگاچاره‌ ټه‌خلاقیه‌کان هه‌ل‌ناوه‌شیټټه‌وه، به‌لکه‌ مه‌سه‌له‌که، ټیگه‌یشتنټیکي بارودوخه‌ تایه‌تبییه‌که‌ی ده‌وټ که‌ واده‌کات ټم (خیار) اتانه‌ زه‌حمه‌ت بن.

راسته‌ کی‌شه‌کانی شه‌ری پیلزټو‌نیزمی ټه‌خلاقی و ته‌ناهی بټ وټنه‌ن، که‌چی له‌ دیرؤ‌کدا زور له‌ کی‌شه‌کان دووباره‌ ده‌بنه‌وه، کاتیټک به‌ دوا‌ی پره‌سه‌ندنه‌کانی پټوه‌ندی ده‌ولی داده‌چن، ناوه‌ ناوه‌ حاله‌تی گرژبوون له‌نیوان واقیعیه‌ت و لیبرالیزم، له‌نیوان گومانداران و کو‌زمؤ‌پولیتان، له‌نیوان رژیټی ئاناریشټی ده‌وله‌تان و رټیکخواه‌ نیوه‌ده‌وله‌تبییه‌کاندا ده‌بینن و جاریکی دیکه‌ له‌ «ناریشه‌ی کابرای زبندانی» راده‌مینن و له‌ به‌ره‌نگاریو‌نه‌وه‌ی مه‌سه‌له‌ ټیکه‌ه‌ل‌کشاوه‌کانی شه‌ری ټه‌خلاقیدا به‌رده‌وام ده‌بین، ده‌بینن که‌ چو‌ن کاره‌کته‌ره‌کان له‌سه‌ر شانؤ‌ی جیهانی له‌ چاره‌سه‌رکردنی گرفته‌کانی کاتی خو‌یانداناکوک ده‌بن و چو‌ن ئامانج و ئامرازه‌کانیشیان جودا ده‌بټ.

له‌ ده‌سټپټیکي قسه‌کاغدا ئامازم به‌وه‌ دا که‌ ټه‌و گورانکارییه‌ دیاریکراوانه‌ی، ټه‌مرو‌ سیاسه‌تی ده‌ولیان پټ ده‌ناسرته‌وه، له‌گه‌ل ټه‌وه‌ی روژانی تو‌سایدیدس

جیوازیان ههیه، ئەوی دەمی چەکی نیوکلیری، UN کۆمپانیا فرە رهگهزهکان و کارتیلاتیان نهبوو.

دیراسه کردنی ململانی دهولی زانستیکی ورد نییه و میژوو و تیۆری تیکه لاوی یه کدی دهکات، ئیمه ریگهی خۆمان له نیوان تیۆرهکان و ئەو نمونانهی دهیخه نه پروو دهبرین بۆ ئەوهی به شیوهیهکی چاکتر له رابردوو ئیستامان بگهین و زیره کانهش له مه ترسیه کانی پاشه پۆژی پر ته متوماندا ده ریا زین. ده بی هه ولیدهین سه بارهت ئەوهی گۆراوه و ئەوانه شی وه کو خۆیان ماونه ته وه، خۆمان له گیلی نه دهین.

بهنه ماگه لی مملانییه گه وره کان له سه دهی بیسته هدا

سیسته مه کانی دهولی و ناسته کانی به سۆنگه بوون

جهنگ، زۆریه، به زمانی سیسته مگه لی دهولی راقه ده کری. وه لی سیسته می دهولی چییه؟ به گۆره ی فرهنگ سیسته م چند یه که یه کی کۆکی به یه که وه گریدراوه. زۆر له سیسته مه سیاسیه خۆجیه کان، له سۆنگه ی روونی دام و ده زگا کانی: وه ک سه رۆکایه تی کۆماری، وه زاره ته کان، په رله مان و... هاوچه شنی ئه مانه، به ئاسانی ده توانی بناسرینه وه. هه رچی سیسته مه سیاسیه ده ولییه کانن، ئه و له روخسار که متر نیوه ندی و روونن. سیسته می دهولی، به له به رچاونه بوونی نه ته وه یه کگرتوه کان، بوونه وه ریکی زیندوه وه.

سیسته می سیاسیه دهولی، شیوه ی په یوه ندیه که نه له نیوان دهوله تاندا.

که چی سه رباری ئه وه ش بواری ئه وه مه ده بوونی چند دام و ده زگایه ک له سیسته می سیاسیه خۆجیه دا فریوت بدن. چونکه چند لایه نیکی نا به رجه سته ش ده گرنه خۆ، وه کو هه لۆیسته کانی رای گشتی و رۆلی رۆژنامه گه ری و هه ندیک نه ربیتی نه نو سراو. خالی گرنه گ سه باره ت هه ر سیسته می ک ئه وه یه که کۆشیه ی له هه موو پارچه کانی گه وره تره. سیسته مه کان ده توانن ده رنه نجامی و ا بگورین که له حسییه نیونه ره کانیان دانه بن. بۆ وینه سیسته می بازار له ئابوریدا، هه موو کۆمپانیایه ک له بازاری راسته قینه ی خۆیدا هه ولده دا تا ئه وه پری قازانج بکا، وه لی سیسته می بازار رکابه رایه تیه ک دروست ده کا، که قازانجه کان تا پله ی (نه قازانج - نه زیان) که م ده کا ته وه. به شیوه یه ک که به سوودی به کاریهر ده گه رپته وه. کابرای کارساز (رجل الأعمال) له پینا و به کاریهر (المستهلک) کارناکا، وه لی شیوه ی ره فتار له بازاری فونه ییدا، ئه و ئه نجامه ی لی ده که ویتته وه. به واتایه کی تر، سیسته م ئه نجامی وای لی ده که ویتته وه، که ده شی زۆر جیاوازی، له وه ی نیونه رانی خودی سیسته مه که گه ره کیان بووه.

هەر بەم چەشنە سیستەمی سیاسیی دەولی دەتوانێ بەرهو شوێنەواری وا بپروا کە هەرگیز نۆینەرەکانی مەبەستیان نەبوو. بۆ وێنە: کاتێک بەلشەویکەکان لە ساڵی ۱۹۱۷دا، لە روسیا دەسلەتیان کەوتە دەست، سەرچەم سیستەمی دیپلوماتیکی نێوان دەولەتانیان، بە گەمژەو کاری پرۆپوچیی بۆرژوازی دانا، دەیانریست ئەو سیستەمە بە تەواوەتی ھەڵبەستێنەو. دەبواوە شۆرش، سنوورەکان رەتباتەو و کرێکارانی جیھان یەکبخا. بەمەش ھاوکاریی پرولیتاریای جیھانی، شوێنی سیستەمی مامەڵەکردنی نێودەولەتانی دەگرتەو. بۆیە کاتێک **لیون تروتسکی** "Leon Trotsky" پۆستی وەزارەتی ھەندەرائی روسیای گرتەدەست، گوتی ئەو نیازی وایە ھەندیک مانیفیستی شۆرشیگێرمانە بۆ گەلان دەریکات، بەمەش «کەلێنە کە پر دەکاتەو». وەڵی بەلشەویکەکان خۆیان وەک بەشێک لە سیستەمی مامەڵەکردنی نێوان دەولەتان بینیوە! و ئەو سیستەمە کاری لە رەفتارەکانیان کرد. ئەو ھەو لە ساڵی ۱۹۲۲دا، دەولەتی کۆمۆنیستی نوێ، «پەیماننامەی ریاڵو»ی لەگەڵ ئەلەمانیا ئیمزا کرد.

ئەو پەیماننامەیە، ھاوپەیمانییێ دژتوو نەفرت لێکراوان بوو. واتە ھاوپەیمانیی ئەو دوو ولاتە، کە بە ئەندامەتی لە جیھانی دیپلوماتیکی دوای جەنگی جیھانی یەكەم وەرەگیرابوون.

لە ساڵی ۱۹۳۹دا، **جوزیف ستالین** لەگەڵ دوژمنی ھەرە گەورە ئایدیۆلۆژی خۆی، **ئەدولف ھیتلەر** چووە ناو ھاوپەیمانییێ کەو، بەو مەبەستە رووی **ئەدولف ھیتلەر** بەرەو رۆژئاوا وەرچەرخی، ئاوا و خێرا رەفتاری سوڤیەتیێ کە، وەک رەفتاری نۆینەرەکانی تری لیٹات لە سیستەمی دەولی، سەرباری مانیفیستە سەرەتاییەکانیان و وێژینگەکانی تروتسکی.

دابەش بوونی ھێز لە نێو دەولەتاندا، یارمەتیمان دەدا بۆ ئەوێ پێشبینی ھەندیک رووی رەفتاری دەولەتان بکەین. شوێن پێ ھەلگرتنی سیاسەتی جوگرافی، سوودی ئەوێ دەبێ کە شوێن و نزیکیی، یان دووری، پێشبینی چۆنیەتی رەفتار و ئاکاری دەولەتان بکری. ئەگەر دەولەتێک ھەستی کرد کە لەلایەن ھاوسێیەکیەو گەفی لێ دەکری، ئەوا ئەگەری ئەو زۆرە کە ئەو دەولەتە بە لۆژیکی ئەو پەندە بجولێتەو، کە دەلێ: «دوژمنی دوژمن، دوستە». ئەم جۆرە ھەڵسوکەوتە ھەمیشە لە سیستەمە گێرەشێوینەکاندا ھەیە. بۆ نمونە نووسەری ھیندی (**کاوتیلیا** Kautilya) سێ سەدە بەر لە دایک بوونی **عیسا**، باسی ئەو دەکا، کە چۆن ویلايەتەکانی نیمچە کیشوهری

هیند، بۆ پاراستنی خوڤان، حەزبان لە ھاوپیانییتی بوو لە گەل ویلایەتە دوورەکاندا. چەند ھاوپیانییەتییهکیان پیکهتیاوه، که به تهخته‌ی دامه ده‌چوون. مه‌کیافیلیش له سه‌ده‌ی پانه‌هه‌مدا، هه‌مان ره‌فتاری لای ده‌وله‌ته‌ شاره‌کانی ئیتالیا بینیه. له سه‌ره‌تای شه‌سته‌کاندا (مه‌به‌ست سه‌ده‌ی بیسته‌مه)، کاتیک ده‌وله‌ته‌کانی رۆژئاوای ئه‌فریقا، له مه‌داری فه‌رمانه‌وایی کۆلونیالی ده‌رچوون، ئاخوتن له‌سه‌ر ھاوکاری ئه‌فه‌ریقی به‌رووی سه‌ند: وه‌لێ ده‌وله‌ته‌ نوێیه‌کان خه‌یرا که‌وته‌ن پیکهتیا‌نی ھاوپیانه‌تییه‌وه، که به تهخته‌ی دامه ده‌چوو، ده‌ق وه‌ک ئه‌وه‌ی (کاوتیلیا) له هیندی کۆندا وه‌سفی کردوه.

غانا و غینیا و مالی له‌ رووی ئایدیۆلۆژییه‌وه تونده‌رو بوون، له کاتیکدا سه‌نیگال و ساحل ئه‌لعاج و نیجیریا، به‌لای خوڤاریزی دا ده‌شکانه‌وه. وه‌لێ ئه‌و ده‌وله‌تانه کاریان بۆ ئه‌وه‌ش ده‌کرد که ھاوسه‌نگی له‌ گەل هه‌یزی ھاوسی‌کانیان وه‌دبیتن. نموونه‌یه‌کی تر، ئه‌و شیوه‌یه‌یه که له‌ دای جه‌نگی ئیتنامی له‌ رۆژه‌لاتی ئاسیادا گه‌شه‌ی سه‌ند. له‌و پارچه‌یه‌دا، ئه‌گه‌ر یه‌کیته‌ی سوڤیه‌ت ره‌نگی ره‌ش بوایه، ئه‌وا هی چین سوور بوو، ئه‌گه‌ر ئیتنام به‌ ره‌نگی ره‌ش بوایه، ئه‌وا که‌مبۆدیا به‌ ره‌نگی سوور ده‌بوو. به‌ واتای وشه تهخته‌ی دامه‌ بوو. گالته‌جارییه‌که له‌ ئه‌وه‌بوو: ولاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان له‌ شه‌ری ئیتنام گلا، له‌ سۆنگه‌ی تیۆری دۆمینه‌وه! چونکه که ده‌وله‌تیک ده‌که‌وته ده‌ستی کۆمۆنیسته‌کان، ده‌بوو هۆی که‌وته‌ی ده‌وله‌تیک دیکه‌و ئیدی پێدا بڕۆ. ئه‌گه‌ر ولاته‌یه‌ک‌گرتوه‌کان ب‌رێک دوورین تر بووایه، ئه‌وا ده‌یزانی باره‌که له‌ رۆژه‌لاتی ئاسیادا، له‌ دامه‌ نزیک تره‌ تا دۆمینه، ئه‌وکاته له‌ ده‌ره‌وه‌ی یارییه‌که ده‌هه‌ستا. شیوه‌ی تهخته‌ی دامه، له‌سه‌ر ئه‌و په‌نده وه‌ستاوه، که ده‌لێ: «دوژمنی دوژمنم دۆسته‌». نه‌ریتیکێ کۆنه له‌ جیۆپۆله‌تیک و Geopolitics و یارمه‌تیمان ده‌دا بۆ ئه‌وه‌ی پیشبینی به‌سوود بکه‌ین.

ئاسته‌کانی شروقه‌کردن:

سیسته‌مه‌کان تاکه ئامرازێک نین بۆ رافه‌کردنی چ له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا رووده‌دا. کینیث ولتز Kenneth Waltz جیاوازی نیتوان سێ ئاست له‌ هۆ بۆ هه‌ینانه‌وه ده‌کات، که پێیان ده‌لێ: «وینه‌کان». ئه‌وانیش: تاک و ده‌وله‌ت و سیسته‌می ده‌ولین. رافه‌کردن له‌سه‌ر ئاستی تاک Individual، به‌ ته‌نیا به‌س نییه، چونکه سروشتی سیاسه‌تی ده‌ولی له‌ جه‌وه‌هردا، به‌ شیوه‌یه‌کی نیتواخن ده‌وله‌ت ده‌گریته‌وه، نه‌ک تاک.

بۆیه زۆر پیتداگرتن له سهر نياز هه كانى تاك، دهشتى بهرچاو بگيرى، له ده رنه نجامه
 حسيتب بۆ نه كراوه كانى كرده وى تاك، كه سيسته مه كانى گه وهره تر ده بنه سۆنگه و
 تاك تيايدا ده جووليتته وه. با بارى نه فرىقا به نمونه وه رىگرين. نه گهر سه رها پيمان
 له سهر نياز ياكى سهركرده نه فرىقا بيه كان سه باره ت به يه كيتى نه فرىقا بى داگرت، واته
 راستگۆبى نياز هه كانيان، نهوا بىگومان سه رنجى كارى گهرى بايه خى ستراك تۆرى
 گيره شيوتى نه وه ده و له ته نو تيانه نه نه فرىقا نادهين.

ئه مه نه وه ناگه يه نه كه تاكه كان هيج سه نگيتيان نيه، به لكو به پتچه وان وه،
 سياه سه مه داره يونانيه كان جيا واز بيه كان له شه رى پيلو يونيزى دا هيتنا. «سه دام
 حوسين» يش هۆكارى كى تر سناك بوو له جەنگى كه نداوى سالى ۱۹۹۱. ههروهه له
 تهنگژى رۆكيت هه كانى كولا له سالى ۱۹۶۲ دا، جۆن كينيدى و نيكيتا خروچوف،
 روو به رووى نه گهرى به رىابوونى جهنگيتى نه تۆمى بوونه وه، دوا بى ريش له ده ست
 نه واندا بوو. وه لى نه وان بۆچى خۆيان له م باره سه رسور هيتنه بينيه وه؟! نه ميان
 دۆزى كه ناتوانى له سهر ناستى تاكه كان را هه بگرى! شتى كى شاروه له بونياتى
 باره كه دا هه بوو، كه نه وه نه وانى گه يانده نه وه خاله. ههروهه بۆ تىگه يشتن له هۆبه كانى
 جهنگى جيهانى يه كه م و دووه م، پتويسته شتىك ده ربارى كه سايه تى هيتلر، ياخود
 ته زارى نه له مانيا بزانين. وه لى نه م ليكدانه وه به ته نيا به س نيه، دواتر ده بينين،
 كه لادانى راوژكارى (سه رۆك وه زيران) نه له ماني «نو توفون پسمارك» له لايه ن
 ته زارى نه له مانيا وه، له سالى ۱۸۹۰ دا، خالى كى كارى گهر بوو، به لام نه مه نه وه
 ناگه يه نه، كه هه لاي ساني جهنگى جيهانى يه كه م له سه ره تادا به هۆى كرده وى ته زاره وه
 بوو.

پاشان فورمۆله يه كى تر هه به بۆ وینه نه يه كه م، كه له را هه كردنى تاييه مه ند بيه كانى
 تاكه كان ناكو لى ته وه، به لكو له سيما و خه سلته - تاييه مه ند - ها و به شه كانيان «له
 سروشتى مرۆڤايه تى» يان ده كو لى ته وه، كه هه موو تاكه كان تيايدا به شدارن. با راي
 كالڤن بيه كان^(۱) له سياه تى ده ولى به وینه وه رىگرين كه سۆنگه جهنگ بۆ نه و
 گيانى شه رانگيز بيه ده گه رپن بته وه كه له هه ر يه كى كه له ئيمه دا شاروه ته وه. نه و (واته
 كالڤن. و) شه ر و لىك ده داته وه كه نه نجامى كه مو كور بيه كه له سروشتى
 مرۆڤايه تيدا. وه لى نه و را هه كردنه پيمان نالى بۆچى هه ندىك له سه ركرده

۱- كالڤنيزم، مه زه بى كى پرۆتستان تيه كه قه شه (جۆن كالڤن) ي فه رنه سايى له ني وه يه كه مى
 سه ده ي شاره هه مدا دا هيتنا.

شه‌پرانگیزه‌کانی ده‌وله‌تان به‌رهو پیلی جه‌نگ ده‌چن و هه‌ندیک شه‌پرانگیزی تر واکه‌ن؟ یاخود بۆچی هه‌ندیک له‌ سه‌رکرده‌ خێرخوازه‌کان په‌نا بۆ شه‌ر ده‌بن و هه‌ندیکی تریان نا؟

رافه‌کردن له‌سه‌ر ئاستی سروشتی مرۆفایه‌تی، ناشی وه‌لامیکی ته‌واومان بداته‌وه. له‌به‌رئه‌وه‌ی تیۆری، زیده‌پۆیی له‌ پێشبینیه‌کان ده‌کات، به‌و واتایه‌ی که‌ توانای رافه‌کردنی رێژه‌یه‌یه. به‌نه‌بوونی هه‌ستی لێک جودا‌کردنه‌وه، رافه‌کردن بوونی نابێ. میلی کاتژمێری وه‌ستاو رۆژانه‌ دووجار به‌ ته‌واوی کاتمان پێده‌لێ، وه‌لێ له‌ زۆریه‌ی کاتدا به‌ هه‌له‌مان ده‌بات!

هه‌روه‌ها زیده‌پۆیی له‌ پێشبینی کردن ئه‌و هه‌وله‌ له‌ بارده‌با که‌ ده‌یه‌وێ سیاسه‌تی ده‌ولی، له‌سه‌ر ئاستی دووهمی شروقه‌کردن لێک بداته‌وه. واته‌ له‌سه‌ر ئاستی سروشتی ده‌وله‌ت، یاخود کۆمه‌لگا. لێره‌دا په‌رسیاریکی هاوچه‌شن هه‌یه، ئه‌گه‌ر جوړیکی دیاریکرای کۆمه‌لگا بپێته‌ سۆنگه‌ی جه‌نگ، که‌وابێ بۆچی هه‌ندیک کۆمه‌لگای خراپ، یاخود ده‌وله‌تی خراپ په‌نا بۆ جه‌نگ نابهن؟

ده‌شی وشه‌ی «خراپ» به‌ هه‌ر وشه‌یه‌کی تر بگۆڕی که‌ پێت خۆشه. وه‌کو «باش» و «بێ که‌لک»، و «دیوکراتی» و «کۆمونیستی» و «سه‌رمایه‌داری» یاخود هه‌ر ناویکی تر. بۆ نمونه: دوا‌ی جه‌نگی جیهانی دووهم، ئه‌م په‌روایه‌ به‌جۆش و خروۆش بوو که‌ ده‌یگوت: سه‌رکه‌وتنی سیسته‌مگه‌لی دیوکراسیی، واتا که‌مبوونه‌وه‌ی هه‌لی به‌رپابوونی جه‌نگ. وه‌لێ ئه‌و روون بووه‌وه، که‌ ده‌شی سیسته‌مه‌ دیوکراسیه‌کانیش تێکه‌ڵ به‌ جه‌نگ بێن و زۆر جارانیشت وا ده‌کهن. وێنه‌ی ئه‌مه‌ش ئه‌ثینایه، که‌ دیوکراسی بوو!

هه‌رچی تیۆرانه‌ مارکسیسته‌کانن ده‌لێن جه‌نگ ته‌نیا ئه‌و کاته‌ نامێنێ، که‌ هه‌موو ده‌وله‌تان ببنه‌ کۆمونیست - تییینی چین و یه‌کیته‌ی سوڤیه‌ت یاخود ئیتنام و که‌مبودیا بکه‌ - له‌مه‌وه‌ ده‌رده‌که‌وێ که‌ سروشتی کۆمه‌لگا، دیوکراسی بێ، یاخود کۆمونیست، به‌ شتویه‌کی ته‌واو دیارناکه‌وێ که‌ ئاماده‌یه‌ به‌جێته‌ ناو جه‌نگه‌وه‌ یاخود نا.

لێره‌دا بۆچوونێک هه‌یه «دواتر گفتوگۆی له‌سه‌ر ده‌که‌ین» که‌ ده‌لێ:

ده‌وله‌ته‌ دیوکراته‌کان جه‌نگ قبوڵ ناکهن. له‌ راستیدا ئاسته‌نگه‌ حاله‌تیک بدۆزینه‌وه‌ که‌ دیوکراته‌ لیبرالیسته‌کان، له‌ نێو خۆیاندا که‌وتنه‌ شه‌ر، وه‌لێ سیسته‌مه‌ دیوکراته‌کان، زۆرجاران شه‌ری سیسته‌مه‌ دکتاتۆریه‌کانیان کردووه. سۆنگه‌ی ئه‌م دۆزینه‌ویه‌شه‌ که‌ به‌نده‌ به‌ (استقراء) هه‌، مه‌ودای خۆراگرتنی له‌ دوا‌پۆژدا روون نییه، وه‌لێ ئاماژه‌ بۆ ئه‌گه‌ری هه‌بوونی شتیک ده‌کا، که‌ شایه‌نی لێ گه‌ران و

تاقیکردنه‌ویه، له ناستی نهم شروځه‌کړنه‌ی دووه‌مدا.

هنديک له راقه‌کړنه‌کان، له زوړه‌ی کاتدا، کارلیک‌کړنی نیوان هردوو ناستی: دووهم «دوولت، یاخود کوښه‌لگا» و سییهم «سیسته‌می ده‌ولی» ده‌گرنه‌خو، وه‌لی کام له‌م دووانه گرنګ تره: سیسته‌م، یاخود سروشتی ده‌وله‌ته‌کان له سیسته‌مدا؟ شروځه‌کړدن له‌سهرئاستی سیسته‌م، راقه‌کړنیکه‌ته‌نیا له سهره‌لکیشانیکی ده‌روه کوټوټه‌وه. واته‌تیبینی کړنی‌ئو ریگایه‌ی که سیسته‌م، ده‌وله‌تانی پیوه‌بند ده‌کا. ههرچی ناستی دووه‌مه،‌ئو راقه‌کړنیکه‌له‌ناوه‌وه بو‌ده‌روه. ده‌رئنه‌جامی کوټایی دیارده‌خا، به‌هوی‌ئو شتانه‌ی که له‌ناوه‌وی ده‌وله‌تاندا رووده‌دن.

له‌به‌رئوه‌ی زوړه‌ی کات، پیوستیمان به‌زانیاری ده‌بیت له‌سهر هردوو ناستی شروځه‌کړنه‌که، که‌واته له‌کوټو ده‌ست پی‌بکه‌ین؟

باشترین ریسا‌ئوه‌یه که له‌ساده‌ترین ده‌روازه‌وه ده‌ست پی‌بکه‌ین،‌ئو گهر راقه‌کړنه‌ساده‌که مهبه‌ستی هیئانه‌دی،‌ئو باشتړ، به‌م ریگایه‌ش ده‌گوتری، «ریسای ده‌ست لیگرتنه‌وه - قاعده‌الإقتصاد» یاخود «جفره‌ی نوکام» که به‌ناوی فیه‌لسوفی سه‌ده‌ی چواره‌هم «ویلیام ئوف نوکام» وه‌کراوه، که‌گه‌یشته‌ئو بو‌چوونه‌ی ده‌لی: لیکنده‌وه راقه‌کړنی باش، شتیکی درېژو نا‌پیوست ده‌سرتنه‌وه. پره‌نسیپی ده‌ست لیگرتنه‌وه، واته‌توانابون له‌روونکړنه‌وه‌ی زوړ شت به‌که‌مترین وشه،‌ئو ویش یه‌کیکه له‌و پیودانگانه‌ی «مه‌ودای کیفایه‌تی تیوره‌کانی» پی‌ده‌پیورت.

هه‌روه‌ها ئیمه‌بایه‌خ به‌مه‌ودای تیوره‌که (که‌چند رفته‌ر ده‌گرته‌وه) و‌توانای لیکنده‌وه‌ی (چند حاله‌تی هه‌لپه‌سیردراو، یاخود له‌ده‌روه‌ی پیواندن - القیاس - راقه‌ده‌کا) ده‌ده‌ین. سهرباری‌ئو مهبه‌ش پره‌نسیپی ده‌ست لیگرتنه‌وه خالی ده‌ستپیکیش پیشنیار ده‌کا. چونکه لیکنده‌وه‌ی سیسته‌ماتیک مه‌یلی ساده‌یی هه‌یه، خالی ده‌ستپیکي باشمان ده‌داتی.‌ئو گهر د‌لنیا‌بوین مهبه‌ست به‌ته‌واوی ناهیته‌دی،‌ئو کاته‌ده‌توانین له‌یه‌که‌کانی سیسته‌م رامینین و‌ئالوژی بخه‌ینه‌سهر، تا‌ده‌گه‌ینه‌کفایه‌تی داواکراو و‌ماقول.

سیسته‌مه‌کان: بونیاده‌ری و‌پروسه‌ی پیکه‌نینان

تا‌چ راده‌یه‌ک، پیوسته لیکنده‌وه‌ی سیستماتیک، ساده، یاخود ئالوژیتیت؟ هندیکی وه‌ک (کینیت و‌لتز Waltz) به‌ته‌نیا چاو ده‌پرنه‌بونیاته‌که‌و داوا‌ی‌ئو په‌ری ده‌ست لیگرتنه‌وه ده‌کمن. وه‌لی هندیکی تری وه‌ک (ستانلی هرفمان Stanley

(Hoffmann) پٿيان وايه پرهنسيپي ولتز، ليکدانه وه به کي که می پي ده کړي. ټيمه له ريگای هاو ټرکردني دوولايه نې سيستم: بونيای و پرؤسې به به که وه نان، ده توانېن له و نا کوکي به بگه ين. بونيای سيستم ناماژه بؤ دابه ش بوني ده سلات ده کا. که چي پرؤسې به به که وه نان ناماژه بؤ جوړو شيوه کاني کار له به کترکردني نيټه خو ده کات، له نيوان به که کانيدا، (واته له نيوان به که کاني سيستم دا: و). ناشکرا به که بونيای و پرؤسې به به که وه نان، به کيان کار له وهی تر ده کات. ده کړي له روي دريژي ماوهی تاقيرکړنه وه يان له به کتر جياواز بن. وه لي بونيای زور بنه رپتي تره و له پرؤسې به به که وه نان له سهره خو تر ده گوړي.

ټابوريزانه کان، روکارو ټادگار ه کاني بونيای بازار، له ريگای رووگه ي جیگیر بوني هيزي فروشنه وه ده ستنيشان ده کن، مونوپول کردن، هيزي کي فروته نې گه وره ي هيه، مونوپول کردني دووان، دوو هيزي ده بي. مونوپول کردني که مينه واته چندين هيزي فروشنې گه وره. له بازاری نمونه ييدا هيزي فروشن به پله به کي فراوان بلا وده بيته وه.

بابگه رپينه وه سهر نمونه ي پيشتري ټابوري: ټو پياوه کار سازانه ي که هه ولده دن له بازاری کي نمونه ييدا، زور ترين قازانچ بکن، ده بين هه وله کاني خويان له به رژه وه ندي به کار بهر ده کاته وه. وه لي ټه نجامه که ي پشت به بونيای سيستم ي بازار ده به ستی. جا ټه گهر بازار به ده ست تاکيک، يا خود که مينه به ک قورخ کرابي، ټه و ټه نجامه که ي جياواز ديته. فروشياري گه وره - مونوپوليست - ده تواني زور تر قازانچي بکا، ټه گهر له پيناو بهر زکړنه وهی نرخه کاند. راده ي بهر هه مهيتاني دياري کرد. به م چه شنه، کاتيک بونيای سيستم زانراو ده بي، ټابوريزانه کان تواناي پيشيني کردني به بزواتي بازار و ټه وانه ي قازانچيان پي ده بري، زور تر ده بي.

ليکوله ره وه سياسي به کانيش هه مان شت ده کن. ټه وان سه يري بونيای سيستم ي ده ولي ده کن، بؤ ټه وه ي پيشيني رفتاري ده وله تان و بهر وه جهنگ چونيان بکن، سيستم به يک جه مسه ريه کان بهر وه سوان و داخوران ده چن، له کاتيکا ده وله تان هه ولي پاراستني سه ربه خويي خويان ده دن له ريگي دزينه وهی هاوسه نگي هيز له گه ل ده وله ته ده سترپي شته که دا، يا خود ټه ستيره ي ده ولت بؤ راده به ک بهر زبيته وه، که له کو تاييدا بتواني بهر ننگاري ده وله ته سه رکړده که بيته وه.

هه رچي له سيستم ي فره جه مسه ريه، ټه و ده وله تان بؤ هينانه دي هاوسه نگي، په نا بؤ هاو په يمانيتي به ستن ده بن، وه لي هاو په يمانيتيه کي نه رم و ده شي جه نگيش

به‌ريا بېټ! به‌لام به شپوه‌يه‌كي رټه‌يي چوارچپوه‌يه‌كي دياريكراوى هه‌يه. كه‌چى له سيسته‌مى دوو جه‌مسره‌يدا، نه‌وا هاوپه‌ميانيه‌تبيه‌كان موكمتر ده‌بن كه نه‌مه‌ش نه‌گه‌رى دايسانى ململانيه‌تبيه‌كي فراوان زټتر ده‌كا، له‌وانه‌يه بۆ جه‌نگى جيهان‌يش. هه‌ندېك له ليكۆله‌روه‌كان ده‌لټين: «سيسته‌مگه‌لى دوو جه‌مسره» يا ده‌سوئ، يا ده‌ته‌قيته‌وه. ده‌ق نه‌مه له شه‌رى پيلوونيزى روويدا. كاتيک نه‌ثيناو سپارتا، چه‌پۆكى خزان له هاوپه‌ميانيه‌تبيه‌كه‌يان توند‌كرد. نه‌مه بۆ ماوه‌يه‌ك به‌ر له سالى «١٩١٤» شدا راسته. كاتيک هاوسه‌نگى هټزه‌كانى نه‌وروپاى فره‌جه‌مسره، به شپوه‌يه‌كي پله‌پله، بووه سيسته‌مى هاوپه‌ميانيه‌تبيه‌كي دوو بلۆكى به‌هټز، كه هېچ نه‌رميه‌كه‌يان نه‌بټت. وه‌لټ نه‌و پټشبينانه‌ى كه له‌سه‌ر رووبه‌روو بوونه‌وه‌ى نيوان هه‌ردوو سيسته‌مى دوو جه‌مسره‌ى و فره‌جه‌مسره‌ى بنيات‌تراوه، دواى سالى ١٩٤٥، رووبه‌رووى ده‌رچونى‌كى گه‌وره له پټوانه‌كردن ده‌بټته‌وه. له ماوه‌ى جه‌نگى ساردا جيهان بوو به دوو جه‌مسره و به دوو ياريزانى گه‌وره‌وه: ولاته يه‌گه‌رتوه‌كان و «هاوپه‌ميانه‌كانى»، يه‌كيتى سؤقيه‌ت و «هاوپه‌ميانه‌كانى». له‌گه‌ل نه‌مه‌شدا جه‌نگى‌كى سه‌رتا‌پاگيرى به‌رفراوان نه‌كه‌وته‌وه! هه‌ندېك ده‌لټين چه‌كى نه‌تۆمى واي‌كرد، روانگى جه‌نگى‌كى جيهانى تۆقينه‌ر بټت.

به‌م شپوه‌يه ده‌بينين بونيائى سيسته‌مى ده‌ولى راڤه‌يه‌كمان پټ ده‌به‌خشى، وه‌لټ هه‌موو شتيكيش راڤه‌ ناك. نه‌گه‌ر بونيائى سيسته‌مان جټ هټلاو هاتينه‌ سه‌ر پرۆسه‌ى به‌يه‌كه‌وه‌نانى سيسته‌م و شپوه‌ى كارله‌يه‌ك كردنى نيوان ده‌وله‌تان، نه‌وا زۆرتر فيرده‌بين. له‌يه‌كتر هاوټر كردنى نيوان بونيائى و پرۆسه‌ى به‌يه‌كه‌وه‌نان، له هه‌موو كاتيكد، ده‌توانين به‌ خوازه (استعارة)، به وټنه‌ى يارى پۆكه‌رى بټننه‌ به‌رچاو، بونيائى يارى پۆكه‌ر له دابه‌شكردنى هټزدايه، واته ژماره‌ى نه‌و فيشانه‌ چنده‌ كه لاى هه‌ر ياريزانيه‌كه‌ ژماره‌ى نه‌و كارته به‌هټزانه‌ چنده، كه له يارپه‌كه‌دا خراوته‌ روو. هه‌رچى ميكانيزمى به‌يه‌كه‌وه‌نانه، نه‌وا چۆنيه‌تى به‌رپۆه‌چوونى يارپه‌كه‌يه (واته ئايا ياريزانه‌كه‌ فريوده‌رتكى باشه؟ ئايا پابه‌نده به رټساكانى يارپه‌كه‌وه؟ نه‌گه‌ر فيلټى كرد، ئاشكرا ده‌بټ؟)، و جۆره‌ها كارله‌يه‌كتر كردن له نيوان ياريزانه‌كاندا.

سن شت به‌ريار له‌سه‌ر پرۆسه‌ى به‌يه‌كه‌وه‌نانى سيسته‌مى ده‌ولى ده‌دا:

- بونيائى سيسته‌م (بونيائى دوو جه‌مسره، مه‌يلى به‌ره‌و به‌ره‌مه‌پټنانى پرۆسه‌ى به‌يه‌كه‌وه‌نانى‌كى كه‌م نه‌رمتر هه‌يه).
- تواناكان و نه‌و هانده‌رانى ده‌وله‌ت هه‌يه‌تى بۆ هاريكارى‌كردن، له سۆنگه‌ى پشت

بهستنی ئابوری و دام و دهزگاکانی دهولیه وه.
- تهگهر دهولته له که رهسته و ئامانجهکانیدا شۆرشگێری یاخود میانره و بیت.

ئامانجهکان و که رهسته میانره و شۆرشگێریهکان

ئامانجهکانی دهولته چۆن کار له پرۆسهی بهیهکه وهنانی دهولی دهکهن؟
سیسته مهکان زۆریه کات ههندیکی رێساو پراکتیکی بنهڕهتییان ههیه. دهولته تان دهشێن له رووی ئهو پراکتیک و رێگایانه بوهستن، یاخود قبوڵیان بکهن.

سیسته مهی دهولی، به گۆڕهێ ئامانجهکانی دهولته ته گهورهکان، دهتوانێ به پرۆسهیهکی سهقامگیری بهیهکه وهنان، یاخود شۆرشگێریانه تی بیهریت. بۆ وینه له سهدهی ههژدههههه، رێسای بنهڕهتی یارییهکه، شهڕهیهتی دهولته تی پاشایهتی - (مافی خوداوهندی بۆ فهڕمانهواکان) - و پاراستنی هاوسهنگی ههیهزهکان بوو له نیوان ئهو سیسته مه پاشایهتیانهدا. پهیماننامهی ئو تریخت، له سالی ۱۷۱۳، به راشکاوی ئاماژهی بۆ بایهخی هاوسهنگی ههیهزهکان کردوه. زۆر شهڕی بچووک بهریا بوون، وهلی که میکیان سیسته مهکیان شلهژاند.

له مهسهلهی «فریدریکی گهوره» و ئهو رێگایه مامهلهی پێ لهگهڵ ئیمپراتۆری نه مسا (ماریا تریزا Moria Theresa) کرد، رامیتی، سالی ۱۷۴۰، فریدریک برپاری دا داوای «سیلیشیا» بکا، ئهو دۆمیته هی ئیمپراتۆریای نه مسا بوو، فریدریک دۆزیک شۆرشگێریانهی مهزنی نهبوو، بهلکو تهنیا مهزنایهتی دهخواست. فریدریک ههولتی نه دا هانی رۆله ئهلهمان زمانهکانی سیلیشیا بدا که رێگا بۆ شۆرشیکه گهلی دژی ماریا تریزا - فهڕمانهواي رههای نه مسا - خوش بکا، بۆ ئهوهی ئهو فهڕمانهوايه لهکارلا بهرێ. بۆ زانیاری فریدریک خۆی بهرلین ئوتوکرات بوو له و به ئهلهمانی دهناخت. ئهو «سیلیشیا» ی وهگرت له بهرئهوهی ئهو وای دهویست. کهچی سووربوو که هیچ شتیکی وا نهکا، زیان به نه مسا بگهیهنێ، یاخود پرهنسیپی شهڕهیهتی سیسته مهی پاشایهتی لهنگ بکا.

ئه مه لهگهڵ شۆرشه فههرهسی بهراورد بکه که داوای چل سال له مه وه هات وهختیکه له فههرهسا رایهکی وا باو بوو که گهڵ سهڕچاوهی دهسهلاتهکانه و پتیوسته هه موو پاشاکان رهوانهی سهڕهتی قهناره، یاخود ژێر تیغ (مقصله) بکڕن و سهریان بپهڕین. ناپلیۆن پرهنسیپی «سهروه ریتی گهلی» له هه موو لایهکی ئهوروپا بلاو کردوه. شهڕهکانی ناپلیۆن بهگژدا چوونه وهیهکی گهوره بوون بۆ رێسای یارییهکه و

هاوسه‌نگی هیزه‌کان له‌یه‌ک کاتدا. به‌م چه‌شنه‌ی پرۆسه‌ی میان‌په‌وی به‌یه‌که‌وه‌نان و ته‌رازووی سه‌قامگیری هیزه‌کان، که هه‌ر له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌وه‌ سیمای سیسته‌م بوون، له‌کو‌تایی سه‌ده‌که‌دا بۆ پرۆسه‌یه‌کی شو‌ر‌ش‌گی‌تری و هاوسه‌نگیه‌کی په‌شو‌کاوی هی‌زه‌وه‌رچه‌رخان.

ده‌وله‌تان سه‌رباری گۆرینی ئامانجه‌کانیان، ده‌توانن ئامرازه‌کانیشیان بگۆرن. هه‌روه‌ها سه‌روشتی ئه‌و ئامرازانه‌ی که ده‌وله‌تان په‌کاریان ده‌هین، کار له‌ سه‌روشتی پرۆسه‌ی به‌یه‌که‌وه‌نانی سیسته‌م ده‌کن. ئامرازه‌ جیا‌وازه‌کان، ده‌شی کاریگه‌ریان به‌ره‌و سه‌قامگیربوون، یاخوود سه‌قامگیرنه‌بوون هه‌بیت. هه‌ندیک له‌ ئامرازه‌کان به‌هۆی ته‌کنۆلۆجیاوه‌ ده‌گۆرن.

نموونه‌ش بۆ ئه‌مه‌، پێشکه‌وتنی چه‌کی نوێ، وه‌کو مه‌ترالیۆز، وایکرد جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م، رووبه‌رووبوونه‌یه‌کی خۆشناوی بیت. هه‌روه‌ها ده‌شی ئامرازه‌کان به‌هۆی رێکخستنیکی نوێی کۆمه‌لایه‌تیبه‌وه‌ بگۆرن. له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا، فریدریکی گه‌وره‌ به‌ ته‌نیا ئامانجه‌کانی سنوورداری نه‌بوون، به‌لکو ئامرازه‌کانیشی سنوورداری بوون. سوپایه‌کی کرێگرتنه‌ی چه‌ته‌ی هه‌بوو، که (ولاء)یان بۆ ئه‌و سنوورداری بوو، توانای وه‌رێخستن و - ئاماده‌گی-یان لایه‌زیبوو. سوپاش له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی له‌ که‌ژی هاویندا ده‌جه‌نگان. واته‌ وه‌ختیکی خۆراک به‌ ئاسانی دا‌بین ده‌کرا، یاخوود کاتیکی خه‌زینه‌ی ده‌وله‌ت پر زێر ده‌بوو، بۆ ئه‌وه‌ی مووچه‌ی سه‌ربازه‌کانی پێ بدریت، ئه‌و سه‌ربازانه‌ی که به‌زۆری له‌ چینه‌ هه‌ژاره‌کانی کۆمه‌لگاه‌وه‌ ده‌هاتن، کاتیکی خواردن و پاره‌ ته‌واو ده‌بوو، ئه‌وانیش حکومه‌تیان به‌جێ ده‌هێشت. شو‌رشی فه‌ره‌نسی، رێکخستنی کۆمه‌لایه‌تی جه‌نگی بۆ ئه‌و شیوه‌یه‌ گۆری که فه‌رنسییه‌کان پیتی ده‌لێن *Levee en Masse* یاخوود وه‌ک ئیمه‌ پیتی ده‌لێن - سه‌ربازگرتن به‌ تیروپشک - هاو‌نیشتمانانیا‌ن ئاماده‌ ده‌کرد بۆ ئه‌وه‌ی به‌رگری له‌ نیشتمانی دایک بکه‌ن، له‌ رێگای ئه‌و هه‌سته‌وه‌، که له‌سه‌ر هه‌مووان پێوسته‌ هاو‌به‌شی بکه‌ن. جه‌نگ وه‌ک رووبه‌رووبوونه‌یه‌ک له‌ نێوان چه‌ند هه‌زار به‌کرێگیاروێک نه‌مایه‌وه‌، که دوور له‌ خه‌لک بجه‌نگن. به‌لکو جه‌نگ وای لیهات هه‌مووان بگرتنه‌وه‌. ئه‌و تیکه‌ل بوونه‌ به‌رفراوانه‌و پالپشته‌ جه‌ما‌وه‌ریه‌، پێکهاته‌ی پیا‌ده‌ی به‌کرێگیارو‌ی کۆنی به‌ته‌وا‌وی گۆری. هاوکات گۆرانی ئه‌و ئامرازانه‌ی ده‌وله‌تان هه‌یانبوو، یارمه‌تی گۆرینی پرۆسه‌ی به‌یه‌که‌وه‌نانی سیسته‌می ده‌ولی دا له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا.

بونیات و پرۆسه‌ی به‌یه‌که‌وه‌نانی سیسته‌می ده‌ولی سده‌ی نۆزده‌هه‌م

ئەو لەیه‌کتر جوداکردنەوه‌یه، یارمەتیمان دەدا بۆ ئەوه‌ی له‌ بنه‌ماگه‌لی مەملەتییه‌ گه‌وره‌کانی سده‌ی بیسته‌م، که‌ بۆ سده‌ی نۆزده‌هه‌م ده‌گه‌ڕێنه‌وه‌ بگه‌ین. ئەگەر پشتمان به‌ رێسای ده‌ست لیگرتنه‌وه‌ به‌ست پێویسته‌ یه‌که‌مه‌جار به‌ دوا‌ی را‌شه‌کردنیکی بونیاده‌ری ساده‌ بگه‌ڕێن، ئەگەر بمانه‌وێ ئەوانه‌ را‌شه‌بکه‌ین که‌ به‌درێژایی سده‌ی نۆزده‌هه‌م روویاندا.

له‌ سه‌ره‌تای ئەو سده‌یه‌دا ناپلیۆن هه‌ولیدا، فه‌ره‌نسا ده‌ست به‌سه‌ر ئه‌وروپادا بگرێ، وه‌لێ شکستی هێنا. خۆماندووکردن و ته‌قه‌لاکانی ناپلیۆن پالیان به‌ ده‌وله‌ته‌کانی تروه‌ نا‌هاوپه‌یمانیته‌ی یه‌کدی بکه‌ن، که‌ له‌ کۆتاییدا بووه‌ سۆنگه‌ی به‌زینی فه‌ره‌نسا. به‌لام دوا‌ی به‌زینی ناپلیۆن، کۆنگره‌ی ژیانه‌ له‌ سال‌ی ۱۸۱۵دا سیسته‌می فره‌جه‌مه‌سه‌ری کۆنی هێنایه‌کایه‌وه‌، بۆ ئەوه‌ی پێنج ده‌وله‌تی گه‌وره‌ی تر به‌خۆه‌ بگرێ، که‌ هه‌ریه‌که‌یان له‌نگه‌رو هاوسه‌نگی ئه‌وانه‌ی تر رابگرێ.

فه‌ره‌نسا به‌ درێژایی بیست سال، سیسته‌می ده‌ولی گۆری و هه‌ره‌شه‌ی گۆڕینی بونیاته‌که‌شی ده‌کرد. وه‌لێ له‌ کۆتاییدا شکستی هێنا و نه‌شیا بونیاتی سیسته‌می کار له‌یه‌کترکردنی ده‌ولی ئه‌وروپی، بکاته‌ سیسته‌میکی تاک جه‌مه‌سه‌ر.

بونیاده‌ریه‌که‌کان پێیان وایه‌ گۆڕانی گه‌وره‌ له‌گه‌ڵ یه‌که‌خستنی ئەله‌مانیادا (سال‌ی ۱۸۷۰) هات. سیسته‌می فره‌جه‌مه‌سه‌ری سده‌ی نۆزده‌هه‌م وه‌کو خۆی مایه‌وه‌، وه‌لێ گۆڕانیکی گه‌وره‌ به‌سه‌ر دابه‌شکردنی هێزه‌کان له‌ ناوه‌راستی ئه‌وروپا، روویدا. به‌ر له‌و می‌ژووه‌ ئەله‌مانیا ۳۷ ده‌وله‌ت بوو، گۆره‌پانیک بوو بۆ سیاسه‌تی ده‌ولی و ئەوانه‌ی تر ده‌ستیان تێوه‌رده‌دا. دوا‌ی سال‌ی ۱۸۷۰ ئەله‌مانیا بووه‌ ده‌وله‌تیکی یه‌که‌گرتوو.

جگه‌ له‌مه‌ش ئەله‌مانیا که‌ له‌ نی‌وه‌راستی ئه‌وروپایه‌، کاربگه‌ریه‌کی جیۆپۆله‌تیکی گه‌وره‌ی هه‌بوو. ئایا ئەله‌مانیای یه‌که‌گرتوو، له‌ روانگه‌ی بونیاده‌ریه‌که‌ره‌یه‌کانه‌وه‌، زۆر به‌هێز بوو، یاخود زۆر لاواز بوو؟ ئەگەر هێنده‌ به‌هێز بوو، که‌ بتوانی له‌یه‌ک کاتدا به‌رگری له‌خۆی بکا دژی روسیا و فه‌ره‌نسا، ئەوا له‌ هه‌مان کاتدا هێنده‌ش به‌هێز بوو، که‌ بتوانی هه‌ریه‌که‌ له‌ روسیا، یاخود فه‌ره‌نسا به‌ته‌نیا به‌هێز بکۆن. ئەگەر ئەله‌مانیا هێنده‌ به‌هێز نه‌بویه‌ که‌ بتوانی فره‌نسا و روسیا له‌یه‌ک کاتدا تێک بشکێنی، ئەوا وا لاواز دیاره‌بوو، که‌ له‌ روس و فره‌نسییه‌کان، هێزه‌کانیان به‌یه‌که‌وه‌ کۆبکه‌نه‌وه‌ بۆ ئەوه‌ی داگیرێ بکه‌ن.

وهلئ ئەلەمانىيەى يەكگرتووى نوئى لە دلى ئەوروپا، بەهۆى زۆرزانىي ئۆتوفون
 پسمارک راوئژکارى يەكەمەوه، بارئىكى ناسەقامگىرى نەگورانە، هەر لە سالى
 ۱۸۷۰ تاوهكو ۱۸۹۰، پسمارک بە کارامەيى ديپلوماتىيەکانەى خۆى توانى
 سەرکەوئى، لە هئورکردنەوهى، ئەو هەست بە هەرەشەکردنەى لای هاوسىيەکانى پەيدا
 بووبوو. بەمەش سەرەلدانى کارىگەرىي ئەو گۆرانه بونىادگەرييە گەورانەى
 دواخست، کە بەسەر پرۆسەى بەيەكەوهەنانى سىستەم داهااتبوو. وهلئ جىگەرەکانى
 پسمارک هەمان لىزانى ديپلوماتىيەکانەى ئەويان نەبوو. هەر لە سالى ۱۸۹۰
 بەسەرەوه، سىستەمەکانى هاوپەيمانىيتى ئەوروپايى پتەوتر بوون. ئەلەمانىيا بووه
 جەمسەرى هاوپەيمانىيتىيەک و فەرەنسار روسياش بوونە جەمسەرى هاوپەيمانىيەكى تر.
 هاوپەيمانىيتى دووجەمسەرە تا دەهات پتەوتر دەبوو تا لە کۆتاييدا لە سالى ۱۹۱۴
 گەيشتە خالى تەقینەوه.

ئەو رافەکردنە بونىادگەرييەى گۆرانکارىيەکانى سەدهى نۆزدهەم، برئىكى زۆر
 راستى تىايە. ئەگەرچى خۆى لە خۆيدا رافەکردنىكى چوپرپش نييە، خۆى لە قەرەى
 رۆلى کەسايەتى پسمارک نەداوهو، پيمان نالئى بۆچى دەولەتە ئەوروپىيەکان هەر لە
 بنەرەتەوه رىگای يەكخستنى ئەلەمانىيان دا. بۆچى دەولەتەکانى هاوسىيى ئەلەمانىيا
 هەوليان نەدا رى ئەم يەكخستنه بگرن؟ ئەگەر بەرئتانى و فەرەنسىيەکان سەرەلدانى
 ئەم جۆرە بەرەنگارىيەيان دەبينى، بۆچى لە کاتىكى گونجاودا سەرەلدانەکەيان
 سەرکوت نەکرد؟

بۆ وهلامدانەوهى ئەو پرسىيارانە، پتەيستە پەنا بەرئەبەر «لئى خوتئندەوه -
 استقراء» و سىياسەتە خۆجىيەکان. چونکە لىکدانەوهى بونىادگەرانە وهرامىيىكى
 چوپرپى پرسىيارىيى بنەرەتى ناداتەوه، کە بۆچى گەشەسەندنى هاوپەيمانىيتى
 دووجەمسەرە، سى سالى خاياند؟ هەر وهه تواناي سەرەلدانى رۆلى ترسناكى
 سەرکردايەتى لەبەرچاوناگرئى. ئەگەر تەزار (قەيسەر) لە سالى ۱۸۹۰ پسمارکى
 لانەدايە، ياخود ئەگەر جىگەرەکانى پسمارک هاوپەيمانىيتىيە گران بەهاکەيان لەگەل
 روسيا بپاراستبوانە (کە لەگەل ئەلەمانەکان هاونايدولوىيى پاشايەتى رەهابوو)
 لەوانەبوو گەشەسەندنى دووجەمسەرەيان وهلاوه نابوایە. ئەگەر جىگەرەکانى پسمارک
 لە رووى خۆپرچەک کسردنى دەرپاييەوه بەگژ بەرئتانىيەکان دانەچووبونايە،
 بەرئتانىيەکان لە ملەلانىيەکە دوور دەکەوتنەوه. راستە لىکدانەوهى بونىادگەرانە بۆ
 گۆرانهکانى سەدهى نۆزدهەم زۆر شت پيشکەش دەکا، کەچى تا رادەيەكى زۆر

ریچکە یەکی قەدەر نامیزە. رۆلی خوڤە و یستیی مرۆف رەتدە کاتەو. و لە جەنگی جیهانی یەکەم دەکا کەوا دیاری و هەر لە ساڵی ۱۸۷۰ هە دەبوا یە بەرپایبێ. ئەو خالی دەستپێک دیاری دەکا، وەلێ شروڤە کردنیکی تەواومان ناداتی.

هەروەها پیتو یستیمان بەو دەبی حساب بۆ گۆرانەکان لە پڕۆسە ی بەیە کە وەنان، یاخود شتووی پەییوەندییەکان لە سیستەمی سەدە ی نۆزدە هەمدا بکەین. لێرەدا گۆرانیکی لە ئامانجەکان و ئامرازەکانی دەوڵەتاندا دەبینین، کە هانی دەستپیشخەرییان دا بۆ هاریکاریکردن. بە درێژایی سەدە ی نۆدە هەم، ئایدیۆلۆژیای دیموکراسی و ناسیۆنالیزم بەهێزبون، کاریگەرییەکی گەورەیان بەسەر ئامانجەکانی دەوڵەتانەو هەبوو. دەوڵەت و فەرمانپەر وەک دوو رۆوی یەک راستە قینە نەمانەو. و تە ی بەناوبانگەکی **لویسی چواردە**، کە دەلی: «من دەوڵەتم» چیتر کاری پێ نەکرا. لە سەدە ی هەژدە هەمدا، **فریدریک چۆنی** پێ خوڤ بوایە، پروسیا ئاوا دەجولایەو. وەزیر و پەرلەمانتاری هەلبێژدراو نەبون جەلوی فریدریک بگرنەو. بانگەشەکردن بۆ دیموکراسیەت، کاریگەری نیوخۆیی فراوانتری خستەسەر ئەو ئالۆزییە ی لە سیاسەتی دەولیدا هەبوو. ناپلیۆن لە رکی ئەوروپا، ئالای بیروبواویری نوێی هەلگرت و تۆوی نەتەوا یەتی لە ولاتانی تر چاند.

دەشی شەرەکانی **ناپلیۆن**، لە گۆڕینی بونیاتی سیاسی ئەوروپا شکستیان هینابی، وەلێ بە دنیایییەو گۆرانیکی قولیان لە پڕۆسە ی بەیە کە وەنانەو هینایە ئاراو. راستە میری نەمسای **«مەترنیک»** و هاوکوفەکانی لە گێرانەو ی سیستەمی کۆن، لە کۆنگرە ی قیەنای ساڵی ۱۸۱۵، سەرکەوتنیان وەدەست هینا، وەلێ لە پشت ئارامیە کەو، هیزی نەتەو یی و دیموکراتی گرکان نامیز هەبوون، کە لە شۆرشەکانی ساڵی ۱۸۴۸ دا تەقیەو.

ساڵ هاتن و چوون، بە گۆژداجوونەو ی نەتەو یی، بۆ شەرعیەتی فەرمانپەرایی پاشایەتی، بوو سۆنگە ی دامەزرانی هاوپەیمانیتییەکی رۆژئاوایی، کە دەرچوونیک بوو لە هاوسەنگیی هێزەکان. بۆ ئوموونە ساڵی ۱۸۶۶، کاتیک پروسیەکان پەلاماری نەمسیان دا، فەرەنسا خۆی لە پشتگیری نەمسا گرخاند. ئەمەش لە روانگە ی بونیادگەرەکانەو، هەلە یەکی درێخایەن بوو، چونکە فەرەنسیایەکان دژی ئەو هەبوون نەمساویەکان گیانی نەتەو یی لەو پارچە یە بچەوسینەو کە لە ئیتالیا یان داگیرکرد بوو. پسماک بۆ یە کخستنی ئەلمانیای لۆژیر سەرگردایەتی پروسیا، یاری لەسەر ژیتی نەتەوا یەتی لای دەوڵەتۆکە ئەلمانییەکان دەکرد. وەلێ گیانی نەتەوا یەتی لە دوا رۆژدا

بووه کۆسپتیک له ریځای پېشووهوچوون. کاتیڅک پسمارک له شهړی ههفتاکاندا دهستی بهسهر ئهژاس و لۆزینی فهرهئسا داگرت، رقی نهتهوایهتیی فهرهئساییهکانی ههستاند که ئهمه وایکرد فهرهئساو ئهلهمانیا له دواړژدا نهبنه هاوپهیمانیی یهکتر. ئهو ئایدیولۆژیا نوییانه ئامانجی دهولهتانیان گۆزی و وایانکرد بهیهکهوهنانی سیاسهتی دهولی، له جارن کهمتر راست بێ.

به هه مان چهشن ئامرازه کانیش گۆران. به کارهیتانی تهکنۆلۆژیای سه ریزی نوێ، چهکی زه به لاهی جهنگی هیتانی به رههم. به گه رکه وتنی شه مه نده فهرو، توانای ته بیارکردن و سازدانی ژماره یه کی زۆری سه ریز، بۆ یه کهم جار، له نیوه راستی ئهم سه ده ده دا، رۆلێکی سه ره کی له جهنگدا بینی. بهر له کۆتایی هاتنی ئهم سه ده ده، مه ترا لیۆزو سه نگه هاتنه ئاروه. ئهمه وایکرد بیروکی جهنگی توندوتیژی کورت و سنووردار، که پسمارک له شهسته کاندایه سه ره که وتوویی پشتی پی ده به ست، بیهته جیهگی پتکه نین. بونیات و پرۆسه ی به یه که وه نان، یارمه تی لیکدانه وه ی ره گه کانی جهنگی جیهانی یه کهم و ئهو گۆرانانه ی که له سه ده ی نۆزده هه مدا به سه ر سیسته می ده ولی ئه وروپایی دا هاتن، ده دن. ئیمه له بونیاته وه ده ستمان پیکرد، چونکه ئاسانه تر بوو وه لی ئاوێردانه وه له پرۆسه ی به یه که وه نان، ئه وه مان بیردینیته وه، که پتویه سه گۆرانکاری به کۆمه لایه تی به کانیش پشت گوێ نه خه بن.

پاشماوہی نوی

له سه‌روبه‌ندی دانوستان و کۆبوننه‌وه‌کانی سالی ۱۹۹۰د، بۆیه‌که‌خستنی ئەڵه‌مانیای رۆژشه‌لات و رۆژئاوا، ئەو ئاریشه‌یه‌ سه‌ری هه‌ڵدایه‌وه‌ که‌ هه‌ر له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه‌وه‌، ئاریشه‌ی ئەڵه‌مانی پێ ده‌گوترا. سه‌ره‌تا (ئه‌دوارد شیفرنادزه‌) وه‌زیری هه‌نده‌رانی ئەوه‌ده‌مه‌ی سو‌قیه‌ت گوتی:

سەرلەنۆی یەكخستنه‌وه‌ی ئەڵمانیا، تەرازووی هێزەكانی ئەوروپایی زۆر لەنگ دەكات. جاریكی تر كارایە دەستان كەوتنە پرسیارکردن: چەند دەولەت بە ئەڵمانی داخیوئ و ئایا لەگەڵ سەقامگیربوونی ئەوروپایی هەماهەنگە؟ بە تێپەربوونی كات وەرەمان لە یەكتر جیاوازبوون. لە كۆنگرەى ئێه‌ن‌ئای سالى ١٨١٥، بینیمان ٣٧ دەولەت، یاخود دەولەتۆكە بە ئەڵمانی دەئاخافتن. **پسماړك** هەستى كرد كە پێویستە دوو دەولەت هەبێت نەك تاقە دەولەتێك. ئەو نەیدەویست نەمساوییه‌كان بخزێنیتە نێو ئیمپراتۆریا ئەڵمانییه‌ نوێیه‌كه‌یه‌وه، لە ترسێ ئه‌وه‌ی نه‌بادا فشار بۆ سەر

دەسلەتتی پروسیا بهیڤن بۆ کۆنترۆلکردنی دەولەتە نوێیە کە. هیتلەر وەلامیکی تری دایەو: یەک دەولەت، کە دەبیته دلی ئیمپراتۆریەتیکی جیهانی. بەمەش مەرقایەتی راکیشایە نیوجەنگیکی دووهمی جیهانییەو. لە ساڵی ۱۹۴۵ دا هاوپەیمانە سەرکەوتووکان پریاریان دا کە سێ دەولەت هەبیته: ئەلەمانیای رۆژھەلات و ئەلەمانیای رۆژئاوا و نەمسا.

ئەمە هەمیشە نوکتە ی ئو پیاو و فەرەنسییەمان دینیتەو یاد، لە کۆتایی جەنگی جیهانی دووهمدا: کاتیک لییان پرسی حەزەدەکی چەند ئەلەمانیا هەبیته، وەلامی دایەو: «من ئەلەمانیام زۆر خۆش دەوێ، چەندە زۆرتەیی، باشتر».

دارمانی دەسلەتتی سوڤیەتی لە ئەوروپای رۆژھەلاتدا کە، کۆتایی بە بونیاتی دوو جەمسەرە ی سیاسەتی دوا ی جەنگ هیتا توانای سەرلەنوێ یە کخستەو ی ئەلەمانیای رەخساند. وەلێ سەرلەنوێ یە کخستەو ی بوو هۆی دلەراوکییەکی نوێ. سەرچاوەکەشی، بوونی هەشتا ملیۆن کەسە، کە بەهێزترین بونیاتی ئابوریان لە دلی ئەوروپا دا هەیه.

ئایا ئەلەمانەکان بۆ رۆلێکی نوێ تێدەکوشتن؟ ئایا هەمدیس پلان دادەنێنەو، روو لە رۆژھەلات دەکەن پاشان روو و رۆژئاوا؟ ئایا روو و ئەو ولاتانە دەکشێن کە دەکەوێنە رۆژھەلاتیانەو کە هەمیشە نفوزی ئەلەمانیایان تیا دا بەهێزبوو؟ «جون میرشمیر John Mearsheimer» مامۆستای زانستە سیاسییەکان لە زانکۆی شیکاگو، دەلی: وەلامی ئەمە ئەو یە «با بگەرێنێنەو بۆ دوا رۆژ». ئەو کابرایە پشتی بە شروڤەکردنی ریا لیستانە ی بونیادگەری بەستوو، تا گەیشتۆتە ئەو دەرئەنجامە رەشبینانە ی کە دەلی دوا رۆژ وەکو رابردوو دەبیته، چونکە بونیاتی بارەکە، لە بونیاتی باری رابردوو دەچێ. وەلێ شتەکان بە سێ شیو گۆراون. لە سەر ئاستی بونیادگەری، دەبینین ولاتە یە کگرتووکان تیکەل بە کاروباری ئەوروپایی بوو. پاشان قەبارە ی ولاتە یە کگرتووکان نزیکە ی چوار هیندە ی قەبارە ی ئەلەمانیای یە کگرتوو.

بونیادگەرەکان لەو دەترسن چیدی کە ئەمریکاییەکان تیکەلێ ئەوروپا نەبن و دەشتی دوا ی بەکۆتا هاتنی جەنگی سارد لاتەریک ببێنەو و بچنەو ولاتە خۆیان. وەلێ لیترە دا گۆرانکاری تریش هەیه. پرۆسە ی بەیە کە وەنانی سیاسەتی دەولی لە ئەوروپا بەشیو یەکی زۆر گەورە گۆراو. دامەزراندن و گەشەسەندنی دام و دەزگای نوێ: یەکییتی ئەوروپایی، ئەلەمانیا و دەولەتانی تری ئەوروپا، بە رێگایە ک یە کەدەخا کە پێشتر وێنە ی نەبوو.

گۆرانکاری سییەم لەسەر ئاستی سیستەمەکی نییە، بەڵکو لەسەر ئاستی دەولەتە. سیاسەتی نیوخۆی ئەلەمانیا، نوێنەرەوی زیاتر لە چل سالی دیموکراسییەتە. ئەو ئەلەمانییە بوو سۆنگەی سەرئێشە لە نیوهراسی ئوروپا، لە سالانی ۱۸۷۰ و ۱۹۱۴ و ۱۹۳۹، ئەلەمانیایەکی دیموکراسی نەبوو.

دەبێ کام لەم رافەکردنانه، بونیادگەری یاخود بەیەکەوهنان، یاخود نیوخۆی، باشتەین پێشبینیمان بۆ دواوژی ئوروپا پێشکەش بکا؟

سیاسەتی نیوخۆی و سیاسەتی دەرەکی

ئەو ریاڵیزمە که تا رادەیهکی زۆر پشت نەستورە بە ئاستی سیستەمیکی شروقهکردن، دەلی: بەهۆی سیستەمی دەولییهوه، دەولەتان بەهەمان شیوه رفتار دەکەن. شۆینی دەولەتیک لەو سیستەمەدا، وای لێدەکا بەهەمان شیوه هەلسوکەوت بکات، کەوابێ شۆینە هاوچەشنەکان دەبنە سۆنگەی هەلسوکەوتی هاوچەشن. دەولەتی گەورە بە جۆریک هەلسوکەوت دەکا، هی بچوکیش بەجۆریکی تر. وەلێ ئەمە بەس نییە، مادامەکی زۆریه کات ئاستی شروقهکردنی سیستەمی دەست لێگرتنەوه، مەبەستەکان ناھێنیتەدی. ئەوکاتە پتویستە لەسەرمان ئەوە بینین که لە ناوہوی سیستەمەکا چ روودەدا. دووکەس لەسەر بایەخی سیاسەتی نیوخۆی ناتەباین، شەری پیلوونیزی لە مەملانییەکی نیوخۆی نیوان ئولیگارکییەکان و دیموکراسییەکان لە شاری ئیپیدامنوس دەستی پێکرد.

دیموکراسیەتی خنکیتراو لە ئەلەمانیا و سیاسەتی نیوخۆی ئیمپراتۆریای نەمساوی - مەجەری، رۆلێکی گەورەیان هەبوو لە بەرپابوونی جەنگی جیھانی یەکەمدا. هەرەها بۆ ئەوێ تێ بگەین که چۆن جەنگی سارد بەکۆتا هات، پتویستە نیگامان بۆ شکستی نابوری یەکیستی سۆقیەت بگوازینەوه، که لەسەر پلاندا نانی نیوهندی دامەزرا بوو. ئاسانە نمونە لەسەر بایەخی سیاسەتی نیوخۆی بدۆزینەوه، وەلێ ئایا دەتوانین بە زمانیکی گشتگیر لەسەری باخیتوین؟ ئایا دواي ئەوێ گوتمان سیاسەتی نیوخۆی گرنە، شتیکی دیکە هەیە باسی لێو بکەین؟

هەردوو تیوری مارکسیزم و لیبرالیزم تا رادەیهکی زۆر جەخت لەسەر ئاستی شروقهی دووهم دەکەن، بەو پتییە ئەگەر دەولەتان، کۆمەلگای نیوخۆی لێک چووین هەبوایە، بەهەمان شیوه هەلسوکەوت دەکەن. ئەگەر وێست پێشبینی ئەو بکەي که سیاسەتی هەندەران چۆن چۆنی دەبێ، سەیری ریکخستنی نیوخۆی بکە.

مارکسیسته‌کان، سهرمایه‌داری به سهرچاوه‌ی جه‌نگ ده‌زانش. لینین پتی وایه سهرمایه‌داری مؤنۆپۆلی پتیوستی به جه‌نگ هه‌یه، یاخود «هاوپه‌یانیی نیوان نیمپرالیسته‌کان، له ئاگره‌ستیکه‌ی نیوان جه‌نگه‌کان زیتر نییه».

دواتر ده‌بینین مارکسیزم کاریکه‌ی که‌س نه‌کرده‌ی نه‌کرد سه‌باره‌ت رافه‌کردنی هۆیه‌کانی دایسانی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م و به ته‌واوی له‌گه‌ڵ تاقیکردنه‌وه‌ی نیوه‌ی دووه‌می ئه‌م سه‌ده‌یه نه‌گونجا، ئه‌وه‌بوو ده‌وله‌ته‌ کۆمونیسته‌کان، وه‌کو یه‌کیته‌ی سۆقیه‌ت و چین و قیستانام، له‌نیو خۆیاندا تیکبه‌ریوون. که‌چی ده‌وله‌ته‌ سهرمایه‌داره‌کان له ئه‌وروپا و ژاپۆن و ئه‌مریکای باکور په‌یوه‌ندی ناشتیانه‌و هاوپه‌یانیی ئابوریان به‌یه‌که‌وه نا. که‌واته ئه‌گهر بلتین سهرمایه‌داری ده‌یه‌سته سۆنگه‌ی جه‌نگه‌کان، هیچ به‌لگه‌یه‌کی به‌هیزی له تاقیکردنه‌وه‌یه‌کی میژوویدا له‌پشت نییه.

لیبرالیزمی کلاسیکی، که له سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا به سه‌ر بیری به‌ربتانی و ئه‌مریکاییدا زāl بوو، گه‌یشه‌ ده‌رنه‌نجامیه‌کی پێچه‌وانه‌وه، واته ده‌وله‌تانی سهرمایه‌داری، مه‌یلی به‌یه‌که‌وه ژیا‌نی ناشتیانه‌یان هه‌یه، چونکه شه‌ر زیان به بازرگانی ده‌گه‌یه‌نتی. خۆشگۆزه‌رانی ئابوری و کۆمه‌لایه‌تی له بازرگانیه‌وه سهرچاوه ده‌گرت، نه‌ک جه‌نگ. ئه‌گهر ده‌مانه‌وێ بایه‌خ به زێده‌کردنی سه‌روه‌ت و سامان و چاککردنی باری هاوولاتیسیان بده‌ین، ئه‌وا ناشتی بۆ ئیمه‌ باشته‌. لیبرالیستی به‌ربتانی، ریچارد کوبدن Richard Cobden، به شیتوه‌یه‌کی باش روانگه‌ی کلاسیزمی ده‌ربیری، کاتیک گوتی: ده‌توانین جیهان له شه‌ریکی کرداری دووربخه‌ینه‌وه. من دلنایام که جیهان ئه‌مه له رێگای بازرگانیه‌وه ئه‌نجام ده‌دا.

دوا‌ی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م، روانگه‌ی لیبرالیزم زāl بوو. زۆر کتیب نووسراوه‌وه. له نیوانیاندا تۆژینه‌وه‌یه‌کی نایاب هه‌یه، به پینووسی نورمان ئانجل Norman An-gel که تیایدا ده‌لتی: شه‌ر دوورخراوه‌ته‌وه، چونکه شه‌ر خه‌رجیه‌کی گه‌لیک زۆری ده‌وێ جا ئه‌گهر ویستمان وینه‌یه‌ک له شیتوه‌ی بیرکردنه‌وه‌ی لیبرالیزمی کلاسیکی له‌پاش جه‌نگی جیهانی دووهم چێ بکه‌ین. ته‌نیا هێنده‌مان له‌سه‌ره، سه‌یریکی خپرخوازه‌کانی ئه‌و ماوه‌یه بکه‌ین. ئاندرۆ کارینجی Carnegie، خودان پێشه‌سازیی تاسن، له ساڵی ۱۹۱۰دا سندوقی کارینجی بۆ ناشتی ده‌ولی دامه‌زراند. کارینجی له چاره‌نووسی ئه‌و پاره‌و‌په‌ولانه‌ی بۆ ئه‌م ده‌زگایه‌ی ته‌رخان کردبوو، دلنیا نه‌بوو، ئه‌گهر ناشتی تیک به‌چی. بۆیه به‌ندیکه‌ی خسته‌ وه‌سیه‌تنامه‌که‌یه‌وه که چاره‌سه‌ری ئه‌م مه‌سه‌له‌یه ده‌کا. «ئه‌وارد جن» ی بلا‌وکه‌روه له شاری بوستن، نه‌یوست کارینجی له

په‌رای ناشتیدا ته‌نیابیت. «**ئەدوارد جن**» ی‌ش ده‌زگای جیهانیی ناشتی دامه‌زراند که ئه‌میش بۆ چاره‌نووسی قازانجی پاره‌وپوله‌کانی د‌وای سه‌قامگیربوونی ناشتی، دوو‌چاری د‌له‌راوکتی بوو، که بۆ دروستکردنی خانوبه‌ره‌ی ته‌رخان کرد، که تی‌چوونی که‌م بێ، بۆ نی‌شته‌جێ کردنی کرێکاره‌ ئافره‌ته‌ گه‌نجه‌کان.

جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م هات بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و روانگه‌ی لیبرالییه‌ بشی‌وتین. نه‌ په‌یوه‌ندی به‌یه‌که‌وه‌کردنی نی‌وان بانکسازه‌کان و ئه‌رستوکراته‌کان له‌ودیو سنووره‌کانه‌وه‌، نه‌ گرتیه‌سته‌ی کرێکاران له‌ نی‌وان ده‌وله‌تان سوودیتکی هه‌بوو تا ریتگا له‌ ده‌وله‌تانی ئه‌وروپایی بگرێ، شه‌ری یه‌کتر نه‌که‌ن. شه‌ره‌که‌ر نه‌ سه‌رژمێریه‌که‌نیش هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌هه‌تیان له‌ نی‌وان ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ نه‌دۆزیه‌وه‌ که تیکه‌ل به‌ جه‌نگ ب‌سوون، که داخۆ ده‌وله‌تیتکی سه‌رمایه‌دارین یاخود دیوکراسی. هه‌ردوو تی‌وژی مارکسیزم و لیبرالیزی کلاسیکی، له‌ مه‌سه‌له‌ی په‌یوه‌ندی نی‌وان جه‌نگ و سه‌رمایه‌داری د‌ژه‌یه‌کن. وه‌لێ هه‌ردووکیان ریتکه‌که‌وتوون، بۆ هه‌یه‌کانی جه‌نگ له‌ سیاسه‌تی نی‌وخۆیی بگه‌ڕێن به‌ تایبه‌تیش له‌ سروشتی سیسته‌می ئابوری.

لیبرالیزی نو‌ی

به‌رپابوونی هه‌ردوو جه‌نگی جیهانی و شکست هه‌ینانی ئاسایشی به‌ کۆمه‌ل له‌ نی‌وان هه‌ردوو جه‌نگدا، له‌ به‌رژه‌وه‌ندی تی‌وژه‌کانی لیبرالیزم دانه‌بوو. زۆریه‌ی ئه‌و شتانه‌ی که له‌ د‌وای جه‌نگی جیهانی دووهمه‌وه‌ له‌مه‌ر سیاسه‌تی ده‌ولی نووسراو، مۆرکیتکی ریا‌لیسته‌نه‌یان پتوه‌بووه‌، که‌چی له‌ کۆتایی شه‌سته‌کان و هه‌فتاکاندا، له‌گه‌ل زیده‌بوونی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی ئابوری، تی‌وره‌کانی لیبرالیزم سه‌ر له‌نو‌ی بایه‌خیان په‌یدا کرده‌وه. لێره‌دا سێ که‌نال بۆ بیرکردنه‌وه‌ی لیبرالیزی نو‌ی هه‌یه: ئابوری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی. که‌نالی سیاسی دووبه‌ش به‌خۆه‌ ده‌گرێ، یه‌کتیکیان په‌یوه‌سته به‌ داووده‌زگاکان و ئه‌وی تریشیان به‌ دیوکراسیه‌ت.

که‌نالی ئابوری زۆر جه‌خت له‌سه‌ر باززگانی ده‌کا. لیبرالسته‌ نو‌یه‌کان پێیان وایه‌ باززگانی گرنه‌گه‌، نه‌ک له‌و رووه‌وه‌ی که ریتگا له‌ ده‌وله‌تان ده‌گرێ په‌نا بۆ جه‌نگ ب‌ه‌ن، به‌ل‌کو له‌به‌رئه‌وه‌ی وا له‌ ده‌وله‌تان ده‌کا که به‌شی‌وه‌ک به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خ‌ویان ببین و دیاری بکه‌ن، که جه‌نگ که‌م بایه‌خ بیت. باززگانی ریتگایه‌ک ده‌خاته به‌رده‌م ده‌وله‌ت، بۆ ئه‌وه‌ی باری خ‌وی له‌ ریتگای فراوانی کردنی ئابورییه‌وه‌ بگۆڕێ، نه‌ک له‌ ریتگای غه‌زووی سه‌ریازییه‌وه‌. «**ریچارد روزگراس**» ئاماژه‌ بۆ نمونه‌ی ژاپو‌نی ده‌کا. له‌

سییه‌کاندا ژاپۆن وای هه‌ست ده‌کرد که تاکه رینگا بۆ گه‌یشتن به بازاره‌کان، ئه‌وه‌یه که چوارچێوه‌ی خوشگوزه‌رانییه‌کی هاویه‌ش له رۆژه‌لاتی ئاسیا بگورینی «ئهمه‌ش وای ده‌خواست که له رووی سه‌ریازیه‌وه به‌سه‌ر هاوسێکانیدا زāl بێ و پا‌به‌ندیان بکا بازرگانی له‌گه‌ڵ ژاپۆندا بکه‌ن». له‌ سالی ۱۹۳۹دا (یومین ستانلی) پیتی وابوو که روویکی ره‌فاره‌کانی ژاپۆن له‌ سییه‌کاندا، خۆی له‌ سیاسه‌تی پاراستنی ئابوری ده‌دۆزیه‌وه. ستانلی پیتی وابوو دامه‌زراندنی په‌رژینی ئابوری به‌ درێژایی سنووره‌ سیاسییه‌کان، وā له‌ به‌ده‌ست هێنانی زه‌وی ده‌کات، که هاوکات بێت له‌گه‌ڵ هه‌لی ئابوریدا. باشت‌ترین رینگا چاره‌ش بۆ وه‌لاوه‌نانی جه‌نگ، هه‌ول‌دانه‌ بۆ فراژی بوونی ئابوری، له‌ چوارچێوه‌ی بازرگانییه‌کی کراوه‌دا، که دووریی له‌ داگیرکردنی سه‌ریازی. ئه‌م‌رۆ ژاپۆن، به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌ی له‌ سییه‌کاندا هه‌ولێ بۆ ده‌دا، له‌ رینگای بازرگانییه‌وه‌ پایه‌ی خۆی له‌ جیهاندا به‌رزکردۆته‌وه‌. یشکی ژاپۆن له‌ به‌ره‌مه‌یه‌نانی جیهانی له‌ ۵٪ له‌ سالی ۱۹۶۰، بۆ له‌ ۱۵٪ له‌ سالی ۱۹۹۰ به‌رزبۆته‌وه‌. به‌مه‌ش بۆته‌ دووه‌مین ده‌ولت زله‌یزی جیهانی له‌ رووی ئابورییه‌وه‌.

ریالیسته‌کان به‌ریه‌رچی ئه‌مه‌ ده‌ده‌نه‌وه‌ که ژاپۆن نه‌ده‌شیا ئه‌و فراژی بوونه‌ ئابورییه‌ سه‌رسوپه‌هێنه‌ وه‌ده‌ست بێنێ، ئه‌گه‌ر یه‌کیک نه‌بوا‌یه‌ ده‌ستی له‌ پشت ب‌داو ئاسایشی بۆ دا‌بین بکات. مه‌به‌ستیان له‌مه‌ پاراستنی ژاپۆنه‌ دوا‌ی جه‌نگی جیهانی دووه‌م له‌لایه‌ن ئه‌مریکاوه‌. راستی یه‌که‌ی، ژاپۆن بۆ دا‌بین‌کردنی ئاسایشی خۆی له‌ به‌رام‌به‌ر هاوسێکانیدا: یه‌کی‌تی سو‌فیه‌ت و چین، که دوو هێزی ئه‌تۆمی گه‌وره‌ن، یشتی به‌ وڵاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان به‌ست. ریالیسته‌کان پێش‌بینی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که دوا‌ی نه‌مانی یه‌کی‌تی سو‌فیه‌ت، وڵاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان له‌ رۆژه‌لاتی ئاسیا ده‌کشیته‌وه‌و به‌ریه‌ست ده‌خاته‌ به‌رده‌م بازرگانی ژاپۆنی، ژاپۆنیش ناچارده‌بێ هێزی سه‌ریازی خۆی دامه‌زرێنیته‌وه‌و کاره‌که به‌ به‌یه‌ک‌دادانی ژاپۆن و وڵاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان به‌ کو‌تا دیت، وه‌ک تیۆری گو‌ی‌زانه‌وه‌ بۆ ده‌سه‌لات ده‌لێ. لیبرالیسته‌کانیش له‌لایه‌نی خو‌یا‌نه‌وه‌ به‌ریه‌رچیان ده‌ده‌نه‌وه‌ که ژاپۆن سیاسه‌تیکی نی‌وخۆیی وā ده‌گرت‌ه‌به‌ر، که زۆر جیا‌وا‌زه له‌ سیاسه‌تی سییه‌کاندا. ئه‌و کو‌مه‌ل‌گایه‌ جه‌زی له‌شه‌ر نییه‌. ئه‌و پێشه‌ی که به‌ توندی خه‌لک بۆ خۆی راده‌کێشێ، بازرگانییه‌ نه‌ک میلیتاریزم. بیانگه‌شیان بۆ ئه‌مه‌ ئه‌وه‌یه که ریالیسته‌کان با‌یه‌خ‌ت‌کی ته‌وا‌و نه‌ به‌ سیاسه‌تی نی‌وخۆیی، نه‌ به‌و رینگایه‌ ده‌ده‌ن که ژاپۆنی له‌ ئه‌نجامی هه‌لی ئابوریدا پێ گۆرا. لیبرالیسته‌ نو‌تیه‌کان ده‌لێن ده‌شتی بازرگانی رینگا له‌شه‌ر نه‌گرێ، وه‌لێ ده‌بیته‌ هۆی گۆرا‌ن‌کاری له‌ چۆ‌نیه‌تی سه‌یرکردنی

دهولته تان بۆ دهرفهت و دهليفه ئابوريه كاني خوڤان، ئه مهش به رۆلى خوڤى، ده بېتته هوڤى دامه زاندى بونياتىكى كۆمه لايه تى، كه كه متر مه يلى له جهنگ بېت.

شېوهى دووهم له ليبراليزمى نوڤى، كۆمه لايه تيه پېتى وايه، بهه قرا بوونى كه سان له رېنگاى زېتر له يه كتر گه يشتنه وه، ململاتى كه م ده كاته وه. ئه م جوړه په يوه ندىيى نېوان خه لك، له سه ر زۆر ئاست به پتوه ده چى. وه كو قوتابى و كار سازان و گه پرېده و گوتزانده وى پاره و پوول و كولتوورى هاويه ش. ده شى ئه و په يوه ندىيانه وا له خه لك بكن كه متر هه ست به ناموڤى و رق له يه كتر بوونه وه بكن. ئه مهش به رۆلى خوڤى خولياى شه رانگېژى كه م ده كاته وه.

له سالى ۱۹۱۴ دا لېپرسراوانى سه ندىكاكانى كرېكاران، له نېتو خوڤاندا په يوه ندىيى كى فراوانيان هه بوو، وه لى ئه مه رېگه لى نه گرتن، هه ركه جلى سه ربازيان له به ركرد، يه كتر بكوژن؛ ئاشكرايه ئه و رايه زۆر ساويلكه يه كه ده لى په يوه ندىيى كۆمه لايه تى رېگا له شه ر ده گرى و زه مينه لى له يه كگه يشتن خوڤى ده كا. له گه ل ئه مه شدا به شېوه يه كى كه م به شدارى له گوڤانى له يه كگه يشتن ده كا. ئه وروپاى رۆژئاواى ئه مپوژ زۆر جياوازه له وهى سالى ۱۹۱۴. له رېنگاى سنوورى ده ولييه وه په يوه ندى به رده وام له ئه وروپادا هه يه. نو سه رانى كتيبى قوتابخانه كان بايه خيىكى به رچاو به نه ته وه كاني تر ده دن. واى لېته اتوه وېنه لى ئه وروپاييه كى تر (واته وېنه لى ئه وروپاييه ك له به رچاوى ئه وروپاييه كى تر: و)، زۆر جياوازه له وهى كه له سالى ۱۹۱۴ دا هه بوو. ده رنه نجامى راپرسه كان ئامازه بۆ ئه وه ده كن كه هه ست كردن به ناسنامه لى ئه وروپايى، كارده كاته سه ر ئه وهى كه رۆل كاني ئه م ده ولته تى ديموكراسيه، يان ئه و ده ولته تى ديكه، چيان له وه زاره تى هه نده رانى خوڤان بو. لېره دا شايه نى ئامازه پېتكردنه كه گومان و دلته راوكتى لاي پسپورانى سياسه تى هه نده رانى فره نسى هه بوو به رامبه ر سه رله نوڤى يه كه خسته وه لى ئه لمانيا له سالى ۱۹۹۰ دا، وه لى راپرسى گشتى ئه وهى ده رخست كه زۆريه لى فره نسيه كان پيشوازي له يه كه خسته وه لى ئه لمانيا ده كن. ئه م جوړه هه لوتېستانه زۆر جياوازن له ئوگستوسى ۱۹۱۴. په يوه ندىيى كۆمه لايه تيه كان به ته نيا به س نين، وه لى به لاي ئه وه دان كه وا كاتيك به دام وده زگاكان تېده پېرن، كارېگه ريان زۆر تر ده بېت.

شېوهى سېيهم له ليبراليزمى نوڤى، پت له سه ر رۆلى دام وده زگاكان داده گرى. كه واته له م باره يه وه، دام وده زگا ده ولييه كان بۆچى بايه خى خوڤان هه يه ؟ له به رته وهى ئه و چوارچېويه ئاماده ده كا كه شېوه يه ك بداته پيشه اته كان و ئه و بړوايه بۆ خه لك

دەرڅخسیتنی که هیچ ململانیتیهک نایه ته ناروه، نهو سایه ی ده گاته دواړوژو کهڅی کیشه ی ناسایش خاو ده کاته وه. هه روه ها دام وده زگان کار ی که ری نهو گیره شیتوینیه کهم ده که نه وه، که ریالیسته کان گریمانه ی هه بونی ده کهن. Hobbs هوبز سیاسه تی ده ولی وه کو ده ولته تی جهنگ ده بینتی. راسته نهو له یادی نه ده کرد باسی نه وه ش بکات که ده ولته تی شهر، واتای کوشت و کوشتاری به رده وام نا که یه نتی وه لی ریچکه ی جهنگ وه کو ناو و هه وایه کی به دومانه، که نه گهری باران بارین هه یه. به هه مان مانا، ده ولته تی ناشتی واته ناروه زوی ناشتی له نارادایه. خه لک ده توانی پتیشهاتی ژبانیکی ناشتیانه بکا کاتیک دام وده زگای ده ولی له پتیناو به رده وندی حاله تیکي سه قامگیردا، بچو کر دنه وی قه باره ی گیره شیتونی ده گریته نه ستو.

دام وده زگان به چوار ریگا بو سه قامگیربونی پتیشهاته کان کار ده کهن:

یه کهم: هه ست به درتیه پیدان و به رده وام بوون دابین ده کا، وه کو نه وی زوری به نه وروپایه روتناوایه کان پتیشهاتی مانه وه یه کیتی نه وروپایی ده کهن چونکه به زوری سبه ش ده میتیه وه، زور له نه وروپایه روتنه لاتیه کانیش ده یانه وی و هیوای نه وه ده خوازن، که روتیک له روتان بچنه پال یه کیتی نه وروپایه وه، نه مه ش کار له هه لسه که وتی ئیتستان ده کات.

دووه م: دام وده زگان ده رفه ت بو زیده بونی ئالوگوړی بازرگانی و ئاسانکاریه کان، دهره خسیتنی. نه گهر فهره نسویه کان نه مړو رتیه کی به روتر له زیده بوون و ئاسانکاری وه ده ست بیتن، ده شی ئیتالییه کان به یانی رتیه کی که وره تر وه ده ست بیتن. که واته هه موو ده ست به ندیه که (صفقه) شایه نی دلته راوکی نییه، چونکه کات خو ی که فیله به هتانه دی هاوسه نگییه کان.

سیتیه م: دام وده زگان، ره وتی زانیاری و یه کتر ناسینی ده ولته تان دابین ده کات. بو وینه، ئایا ئیتالییه کان به راستی پابه ند دهن به و رتسایانه ی که یه کیتی نه وروپایی دایناون؟ ئایا ره وتی بازرگانی تا راده یه که هاوکوفیه کی تیدایه؟ دام وده زگان ی نه وروپایی زانیاری دهر یاره ی به رتیه وچوونی کاره کان، ده خه نه ورو دواچار دام وده زگان ریگاچاره ی نا کوکیه کان دابین ده کهن. سه وداکردن و ده سته نده کان و هه رگرتن و دانه وه له یه کیتی نه وروپایی له نیو نه نجومه نی وه زیران و لیژنه ی نه وروپایه وه به رتیه ده وچیت. هه روه ها دادگای عه دلی نه وروپاییش هه یه. به مه ش دام وده زگان ناو و هه وایه که دروست ده کهن که، نهو پتیشهاتانه ی تیا فراژی ده بی، که سه قامگیربونی له سه ر به نده.

لیبرالیسته کلاسیکیه کان پیشهاتی «دارمانی ناشتی به ته‌واوه‌تی» ده‌کهن، لیبرالیسته نوئیه‌کانیش له ره‌گه‌کانی ناشتی ده‌گه‌رین که دام وده‌زگاگان و پیشهاته‌کانی سه‌قامگیربوونی تیدا گه‌شهی کردووه و فراژی بووه. زانای سیاست «د. کارل دوپیج»، ناوی «کۆمه‌لگاکانی فره‌ناسایش»ی له‌و ناوچانه ناوه که جه‌نگ له نیوان ده‌وله‌تان دوورخراوه‌ته‌وه و پیشهاته‌کانی ناشتی تیا گه‌شهی سه‌ندووه. دام وده‌زگاگانیش یارمه‌تی جی‌گیربوونی ئەم جۆره پیشه‌هاتانه‌یان داوه. بۆ وینه ده‌وله‌ته‌کانی ئەسکه‌نده‌نافی رۆژتیک له‌ رۆژان به‌ توندی شه‌ریان له‌گه‌ل یه‌کتر کردووه، ولاته یه‌ک‌گرتووه‌کان له‌گه‌ل به‌ریتانیا و که‌نداو مه‌کسیک به‌شه‌ر هات. که‌چی ئەم‌رۆ هه‌یج که‌سیک بیر له‌م جۆره کارانه ناکاته‌وه. ده‌وله‌ته‌ پیشه‌سازییه گه‌وره‌کان به‌رووکه‌ش، ئاره‌زووی ناشتی ده‌کهن. هه‌روه‌ها دام وده‌زگاگان، وه‌ک یه‌کی‌تی ئه‌وروپایی و ریکه‌وتنامه‌ی ئازادی بازرگانی ئه‌مریکای باکوور NAFTA و ریک‌خراوی ده‌وله‌تانی ئه‌مریکایی، نه‌ریتی وایان چه‌سپاندووه که‌ ریزی ناشتی ده‌گرن و زه‌مینه‌ بۆ دانوستان خو‌ش ده‌کهن، چونکه‌ پیشه‌هاته‌کانی سه‌قامگیربون، ریکا بۆ ده‌ریازبون له‌ حاله‌ته‌کانی «گیروگرفتی زبندانی» دا‌بین ده‌کات، که‌ ریالیسته‌کان بانگه‌شهی بۆ ده‌کهن.

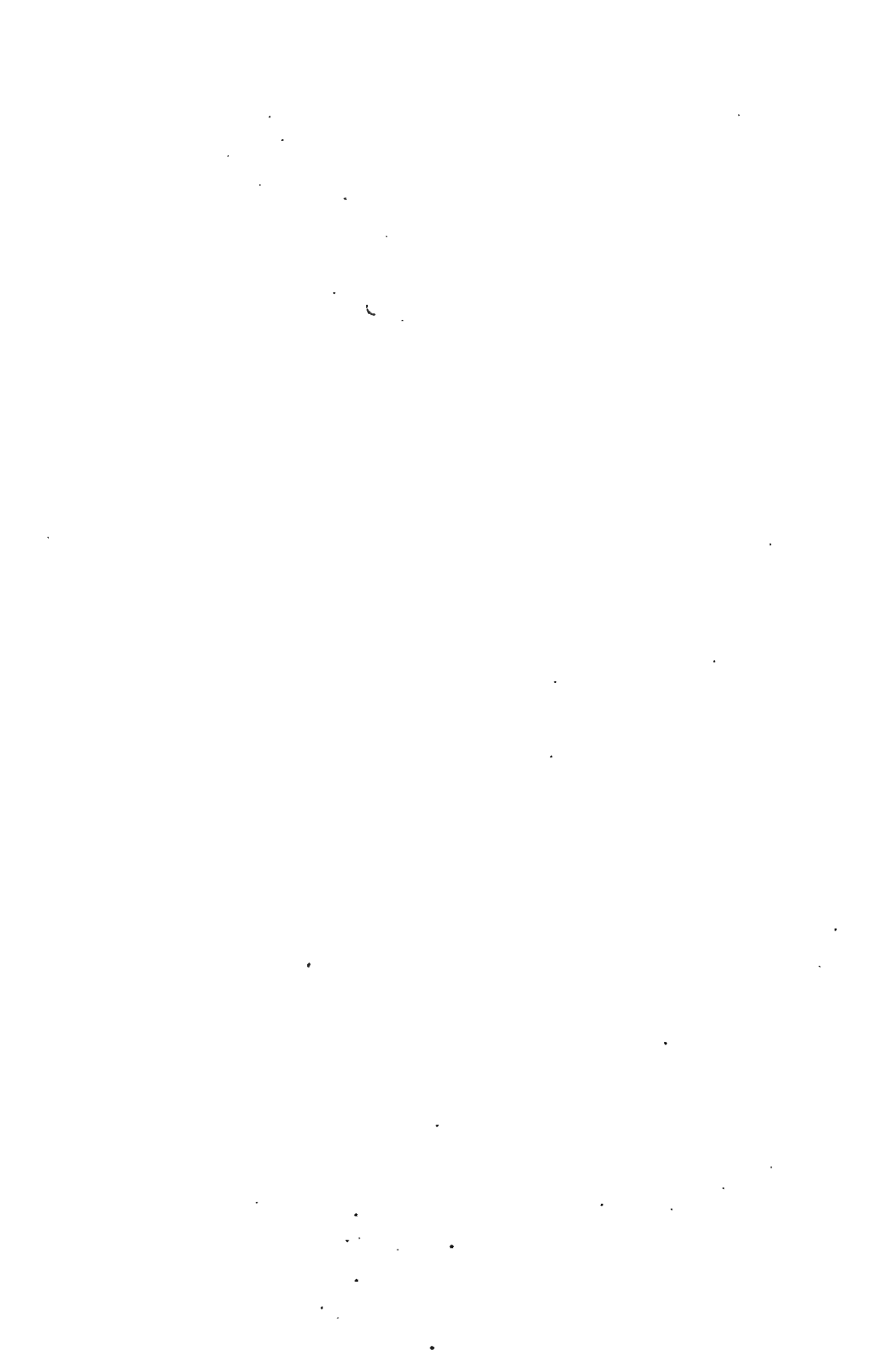
زۆر له‌ ریالیسته‌کان پیشهاتی ئه‌وه ده‌کهن که‌ ره‌نگه‌ گیروگرفتی ئاسایش له‌ ئه‌وروپا، سه‌ره‌پای هه‌بوونی دام وده‌زگا لیبرالییه‌کانی یه‌کی‌تی ئه‌وروپا، سه‌ره‌له‌بدا‌ته‌وه. پاش ئه‌وه‌ی چوونه پال یه‌کی‌تی ئه‌وروپایی له‌ سالی ۱۹۹۲دا، به‌جۆش که‌وت. ماوه‌یه‌کی ره‌ش‌بینی ئه‌وروپای گرت‌وه، که‌ سیمای به‌ره‌ه‌لستی کرد‌ن‌یک‌کی توندی پتیه‌ بوو، بۆ زیاتر یه‌ک‌گرتن. به‌ تاییه‌تی ئه‌و نا‌کوکیانه‌ی که‌ دوا‌ی په‌یمان‌نامه‌ی «ماس‌ترخت» سه‌ریان هه‌ل‌دا. له‌به‌ره‌وه‌ی هه‌ندیک له‌ ده‌وله‌تان، وه‌کو به‌ریتانیا‌ی مه‌زن، له‌وه ترسان که‌ ده‌ست به‌ردار‌بوونی زیت‌ر له‌ ده‌سه‌لات بۆ حکومه‌تی یه‌کی‌تی ئه‌وروپایی، سه‌ره‌خ‌و‌یی و خو‌ش‌گوزه‌رانی ده‌وله‌تانی ئەندام ده‌خاته مه‌ترسییه‌وه. وه‌ل‌ئ هه‌ستیش ده‌کا که‌ پتیه‌سته ده‌سه‌لاتی کۆمه‌له‌ی ئه‌وروپایی به‌هه‌یز بکری. که‌چی دوو‌چاری ده‌را‌و‌کیش بووه، که‌ چوونه پال ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌و مانه‌وه‌ی له‌ یه‌کی‌تییه‌که‌ بپتیه‌ ه‌وی ئه‌وه‌ی ده‌وله‌تانی تری وه‌کو ئەله‌مانیا و فره‌نس‌او ئیتالیا زیت‌ر له‌و قازانج بکه‌ن.

سه‌ره‌له‌دانی ده‌وله‌تی نو‌یی سه‌ره‌خ‌و له‌ رۆژه‌ه‌لاتی ئه‌وروپا و یه‌کی‌تی سو‌فیه‌تی پیش‌وو و ئاره‌زووی زۆر به‌یان بۆ چوونه پال یه‌کی‌تی ئه‌وروپاییه‌وه، دوا‌ی ئه‌وه‌ی

په یوه نډی سیاسي و ټاټورپیان به روژناو او په ترو ترو بو، مه ترسی گیرو گرفته کانی
ناسایشی زیتتر کرد. نه گهر نه و دهوله تانه له توانایان دانه یی شپوهی دیو کراسیه تیکي
سه قامگیرو گه شه سهندو پیاده بگن، نه و نه و شله ژانه ی که له مه وه ده که ویتته وه
ده بیتته هو ی گورانندی حاله تیکي بوشایی به هیز، که هه مو وولاتانی نه ورو پای روژناو
ده گرتته وه.

ده شئ سیاسه تی خو جیتی روژیک بگيری نه گهر کومه له خو جیتیه کان داوای
یارمه تیان له لایه نه ده ره کییه کان کرد. جا نه گهر گيره شپویتی، ولاتانی نه ورو پای
روژه هلاتی گرتته وه، له وانه یه کومه لیک په نا بو روسیا، یاخود نه له مانیا بهن و داوای
یارمه تی لی بکن بو نه و جهنگه نیو خو ییه ی هاتوته ناراه.

«جون کیرسه ایمر» ره چاوی نه وه ده کا که نه و شله ژانه، بیتته هو ی له گرتنه
دهر چوونی چوارچپوهی داو ده زگا لیبرالییه کان له نه ورو پای روژناو داو دوور خستنه وه ی
نه له مانیا له و پایه ی که له یه کیته نه ورو پاییدا هیه ته تی. روسیا و نه له مانیا له
ململانییه کدا له یه ک ده دن. نه ک له بهر نه وه ی هیچ لایه کیان نار هزوویان له شه ر هیه،
به لکو له بهر نه وه ی نه و ان بهر و بوشایی هیز راده کیشرتین. نه و کاته گیرو گرفته
ناسایش سهره له ده داته وه و نه له مانیا ده گه رینه وه بو باری پیش سالی ۱۹۱۴ له
نیوه راستی نه ورو پایدا. که دوو چاری دل راوکتی بو وه له چاره سه رییه ک ده گه ری بو
گیرو گرفته کانی ناسایشی خو ی له و باره ناسته نگه دا.

ته رازووی هیزه کان و جهنگی جیهانی یه که م

زۆریه ی کات بهرپرسیاری روودانی جهنگی جیهانی یه که م ده خرتیه نه ستۆی «ته رازووی هیزه کان» وه، که یه کۆ له فراوانترین، هاوکات شله ژاوترین پره نسپه به کارهاتووهکانی سیاسه تی ده ولییه. زاراو که پان و بهرین و فشۆله و بۆ پاساو هینانه وه ی زۆر شت به کارده هینری. فه یله سوفی بهریتانی سه ده ی هه ژده هه م «دیفید هیوم» David Hume وه ها وه سفی کردوه: رتسایه کی چه سپاوی سیاسه تیکی چه کیمانه یه. وه لئ «ریچارد کوبدن» Richard Cobdan هزرقانی لیبرالیستی بهریتانی له سه ده ی نۆزده هه م، پیتی وایه که: وێژینگ و شتی که، له وه سف کردن و تیگه یشتن نایه ت.

«ودرو ولسن» Woodrow Wilson سه رۆکی ئەمریکایی له رۆژانی جهنگی جیهانی یه که مه دا هه ستی کرد که ته رازووی هیزه کان پره نسپیکی به دو و شه پانگیزه، چونکه ئەو پره نسپه هانی سه رۆک ده وله تهکانی دا، چه شنی پارچه په نیری که مامه له له گه له نه ته وه کاندایه بکه ن و چۆن له گه له نیازو مه به سه تهکانی ئەواندا ده گونجی به بی هیچ حسی به کردنی که بۆ گه لان، ئاوی پارچه پارچه بکه ن، ههروه ها ولسون رقی له ته رازووی هیزه کان ده بووه وه، چونکه بروای وابو شه پوشتۆی لی ده که ویتته وه. که چی بهرگری که رهان له سیاسه تی هاوسهنگی هیزه کان، وای ده بین که سه قامگیری ئەوروپایی دینیتته دی. وه لئ سه قامگیری و ناشتی دوو شتی ته و او لیک جیاوازن، به درێژایی پینچ سه ده، که ته مه نی سیسته می ده وله تی ئەوروپاییه. ده وله ته گه و ره کان ۱۱۹ شه پان له گه له یه کتردا کردوه، ناشتی له و ماوه یه دا شتیکی دانسقه بووه. به درێژایی سێ چواریه کی ئەو ماوه یه شه ره کان به رده وام بووینه، که به لایه نی که م یه کی که له ده وله ته گه و ره کان تیا یدا به شدار بووه. نۆ شه ره له وانه گشتی و گه و ره بوون (واته ده ست به سه ردا گرتن، یا خود جهنگی جیهانی بووه)، زیتتر له ده وله تیکی گه و ره به شدار تیا دا کردوه. ئە گه ره هاتوو پرسیمان: ئایا ته رازووی هیزه کان، به درێژایی پینچ سه ده له ته مه نی سیسته می ده وله تی نوێدا، به شتیه یه کی باش خزمه ت و په رای

ناشتی کردوو؟ به هه موو دلتیاییه که وه وهرامه که ی نه خیر دهیت!

ئهمه شتیکی کت و پرو نامۆ نییه، چونکه دهوله تان، هیزه کانی خویان بۆ پاراستنی ناشتی، هاوسه نگ ناکهن، به لکو بۆ مسوگر کردنی سه ره خویی خویانه. تهرازووی هیزه کان یارمه تی پاراستنی دهوله ته گیره شیوتن و جیاکان ده دا، وه لی هه موو دهوله تیک ناگریته وه، غوونه ی ئهمه ش پوله ندا Poland یه، که له کوتایی سه ده ی هه ژده هه مدا، له نیوان هاوسیکانیدا: نه مساو پروسیا و روسیا، و درو ولسن گوته نی: وه کو پارچه په نیرتیک پارچه پارچه کراو ههروه ا له رابردوو یه کی نزیک، ده ق سالی ۱۹۳۹، ستالین و هیتلر، ده سته بندیکیان گریدا بۆ هه مدیس دابه شکردنه وه ی پوله ندا. دهوله تانی بالتیک به یه کیتی سوقیه ت دران، به م چه شنه لیتوانیا Lithuania- nia و لاتفیا Latvia و ئیستونیا Estonia، نیو سه ده له ته مه نی خویان، تاکو سالی ۱۹۹۱، وه کو کۆمارگه لی یه کیتی سوقیه تی به سه ربرد.

تهرازووی هیزه کان، ناشتی نه پاراست و هه میشه سه ره خویی هه موو دهوله تیک ناپارتی، به لکو سیسته می گیره شیوتنی دهوله تی پاراست.

هیز

بۆ ئه وه ی له واتای هاوسه نکی بگه ی، پتویسته له هیزه وه ده ست پت بکه ی. هیز چییه؟ شیوه کانی چین؟ ده توانین بلتین هیز وه ک ئه وینه، ئاسانه تره تیایدا بری، له وه ی بیپیوی، یاخود پیناسه ی بکه ی. هیز بریتییه له توانای مرۆف بۆ هینانه دی مه به سته کانی، یاخود ئامانجه کانی، به گویره ی فره نگ هیز بریتییه له توانای نه نجامدانی شته کان و کۆنترۆل کردنی که سانی تر. روه رت دال Robert Dahl، مامۆستای زانسته سیاسیه کان له زانکۆ ییل Yale، هیز وه ها پیناسه ده کا که ئه توانایه یه که وا له خه لکانی تر بکه ی، شتیکی بکه ی، که به شیوه یه کی ئاسایی نایکه ن. وه لی کاتیکی هیز به پتوانه ی ره فتاری گۆراو لای خه لکی تر ده پیوین، پتویسته شته باشه کانیان بزانی، نه گینا له خه ملاندنی هیزی خۆماندا به هه لده دا ده چین. ئاسته نگه که بزانی خه لک، یاخود دهوله تان چۆن هه لسوکه وت ده که ن، به بی ئه وه ی شنگ و هیزیان بزانی.

پیناسه ی کلاسیکی بۆ هیز، ده شی سوودی بۆ شروقه وان و میژوونوسان هه بی که کاتیکی زۆر بۆ سه ره له نوێ به یه که وه نانه وه ی رابردوو به سه ر ده یه ن. وه لی زۆریه ی کات له روانگه ی سیاسه ته داران و سه رکرده پراکتیکییه کانه وه، پیده چۆن هیز خیرا له ناو

بچن. ههروهه له بهر ئهوهی توانای کۆنترۆڵ کردنی خهڵکانی تر به ههبوونی نامرازی دیاریکراو په یوه سته، سه رکرده سیاسهت مه داره کان هیز بهو شیوهیه پێناسه ده کهن. ئه نامرازانهش: دانیشتهوان و زهوی و که رهستهی سروشتی و قهبارهی ئابوری ده گرنه وه، کهوا له هیز ده کهن توانای بۆ پێوان و پێشبینی له پێناسهی رهفتارهکی زیاتر چه سپاو بێت. هیز لهو چوارچێوهیه دا واتای به دهسته وه گرتنی کارته به هیزه کانه له یاری پۆکه ری ده ولیدا که یه کتی له رێساکانی ئه وهیه دهستی خۆت بشاریه وه، یاخود هه ره له بنه ره ته وه ده ست به یاریه که نه که ی، ئه گه ر زانیت به رامبه ره که ت کارتی بردنه وه ی له لایه. له گه ل ئه وه شدا هه ندیک له شه ره کان ئه وانه دهستی پێده کهن که له کۆتاییدا دۆزاندوویانه. ئه مه ئه وه ده گه یه نی که سه رکرده سیاسهت مه داره کان، هه ندیک جار سه ره پۆیی ده کهن، یاخود به هه لدا ده چن. ژاپۆنی سالی ۱۹۴۱ و عێراقی سالی ۱۹۹۰، دوو نمونه. زۆری کات، له سیاسهتی ده ولیدا، ناحه زو خه نیم هه ندیک کارت له یه ک ده شارنه وه، وه ک چۆن له یاری پۆکه ردا هه یه. ده شی کارامه یی وه ک هه شاردان و فریودان، نه نجامی جیاوازی هه بی، هه تا وه کو ئه گه ر فریودانیش له نارادا نه بی، ده شی بکه وێته خه ملاندنی هه له وه، واته ئه و نامرازانه ی که پتر په یوه ندیان به م بار یاخود ئه و باره وه هه یه. نمونه ش بۆ ئه مه له سالی ۱۹۴۰ دا فه ره نسوا و به ریتانیا تانکیان له هیتلهر زۆتر هه بوو، وه لی هیتلهر توانای مانۆر و ستراتیژی ته ی سه ربازی له وان مه زنتر بوو.

وه ره چرخاندنی هیز، گرفتێکی بنه ره تییه ئه مه، ئه و کاته به دیارده که وێ کاتی له سه ر بنه ره تی سه رچاوه کانی هیز، بیه ره هیز ده که یه وه. هه ندیک له ولاتان له هه ندیک تر باشترن له وه ره چرخاندنی هیزی خۆیان بۆ باندۆزێکی کاربگه رتر. به ته وای وه ک ئه وه ی یاریزانی پۆکه ری لێهاتوو ده یکا، کاتێک به کارتی بی هیز بارمه کردنه که ده باته وه، وه رگۆرینی هیز، توانای وه ره چرخاندنی هیزی شاراوه یه، که له سه رچاوه کانیه وه حسیوی بۆ کراوه، بۆ هیزێکی به رجه سته، بۆیه پتویسته کارامه یی ولاتێک بزانی که چۆن هیزی خۆی وه رده چه رخی نی و چ نامرازێکی هیزی به ده سته وه یه تا بتوانن به شیوه یه کی دروست پێشبینی بکه ین.

کێشه یه کی تر، دیاریکردنی ئه و سه رچاوه یه که باشتترین بنه ماو بنه ره ت بۆ هیز دا بین ده کهن، پێشان گه یشتن به زانیی سه رچاوه کانی هیز کارێکی ئاسان بوو و وه کو ئه مپۆ ئالۆزو پالۆز نه بوو. بۆ نمونه له ئابوری ئه وروپای سه ده ی هه ژده هه مدا، ژماره ی دانیشتهوان سه رچاوه یه کی یه کلا یی که ره وه ی هیز بوو، چونکه بنه ره تیکی کۆکردنه وه ی

باج و به سهر بازگرتنی جهنگاوران بوو. به هوی ژماره‌ی دانیش‌توانه وه فهره‌نسا بالی به سهر نه‌وروپای رۆژئاوا کیشا، بویه ده‌بینین پروسیا له کوتایی شه‌ره‌کانی ناپلیوندا، له کۆنگره‌ی قیه‌ننا، پلانیکی وردی پیشکەش به هاورپیته سهرکه‌وتوو هه‌کانی خۆی کرد. بۆ ئه‌وه‌ی سهرله‌نوێ نه‌وروپا بنیات بکریته‌وه، تا هاوسه‌نگی هیزه‌کان بپاریزی. پلانه‌که دانیش‌توان و ئه‌و زه‌ویانه‌ی ده‌گرتوه که ههر له سالی «۱۸۰۵» هوه له‌ده‌ستی دابوون. هه‌روه‌ها ئه‌و زه‌وی و زارو دانیش‌توانانه‌ی که پتوبسته پتی بدری بۆ گه‌رانده‌وه‌ی ژماره‌ی هاوسه‌نگی پتوبست. به‌ر له سهره‌له‌دانی ریتچکه‌ی نه‌ته‌وه‌یی، که‌سیک بایه‌خی به ژماره‌ی ئه‌و خه‌لکه نه‌ده‌دا که به ئه‌له‌مانی نه‌داخاوتن، یاخود له‌و هه‌ریمانه‌دا خۆیان به ئه‌له‌مانی نه‌ده‌ژمارد، وه‌لی دوا‌ی نیو سه‌ده وای لیهاات هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی زۆر بگه‌یه‌نی.

گۆرانیکی تر که له سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا روویدا، گه‌شه‌سەندنی بایه‌خی پیشه‌سازی و سیسته‌مه‌کانی هیتلی شه‌مه‌نده‌فر بوو، که وایکرد راگواستن و ته‌یارکردن و سازدانی سهریاز له جاران زۆر خیراتر بیت.

له شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، ئه‌له‌مانیای پسمارک پیش‌ده‌بوو له به‌کاره‌ینانی هیتلی ناسنی بۆ گواسته‌وه‌ی له‌شکرو سوپا بۆ ئه‌و شوتنه‌ی که سهرکه‌وتنی زۆر خیرای تیایدا هینایه‌دی. ئه‌گه‌رچی روسیا له رووی ژماره‌ی دانیش‌توانه‌وه هه‌میشه له ده‌وله‌ته نه‌وروپایه‌یه‌کانی تر گه‌وره‌تر بوو، به‌لام له سهریازگرتن و خۆسازدانا له هه‌مووان خاوتر بوو. گه‌شه‌سەندنی سیسته‌می هیتلی ناسنی له روسیای رۆژئاوا له سهره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا، یه‌کیک له‌و هۆبانه‌ بوو که ئه‌له‌مانه‌کان له به‌رزبوونه‌وه‌ی هیزی روسیا بترسن له سالی ۱۹۱۴. له سهر ئه‌م بنه‌مايه هیتلی ناسنی له نه‌وروپادا بلاوبۆوه، بۆ ئه‌وه‌ی به‌ریتانیا له خۆشحالی به‌هیزی ده‌ریایی خۆی بێ به‌ش بکا. هینده‌کاته نه‌ما، ئه‌گه‌رچی له بنه‌ره‌ته‌وه پتداویستیش بیت، سوپا له‌م لاو له‌و لا دابنی بۆ ئه‌وه‌ی ریتگا نه‌دا ده‌وله‌تیکی گه‌وره‌ی تر له کیشوهری نه‌وروپا بالاده‌ست بیت.

شتیکی نوێ نییه، ئه‌گه‌ر هاتوو جه‌خت له‌سهر ئه‌وه بکه‌ینه‌وه، که به‌کاره‌ینانی ته‌کنۆلۆژیای پیشه‌سازی چ کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌ی له جه‌نگدا هه‌یه. ههر له سهره‌تای سه‌رده‌می نه‌تۆمییه‌وه له سالی ۱۹۴۵دا، زانست و ته‌کنۆلۆژیا، به‌تایبه‌تی هی پیشکەوتوو، بوونه‌ته سهرچاوه‌یه‌کی ترسناکی هیز. وه‌لی ئه‌و هیزه‌ی له چه‌کی نه‌تۆمی وه‌رده‌گیری، کاریگه‌رییه‌کی ویرانکارانه‌ی هینده‌ گه‌وره‌ی هه‌یه، که به‌کاره‌ینانی

فەیلەسوفەکان، لەمێژە دەریایان بە سروشتی ئەو ھێژە کردووە کە لە دانانی خشتەیی کارو دیاریکردنی چاوپێوەی ھەر گفتوگۆیەکدا دیت. توانا بوون بۆ دامەزراندنی شتە باشەکان، بەرەو گرتدان بە سەرچاوەی ھێزی نادیار دەچێ، وەک روژنەبیری و نایدیۆلۆژیاو دام و دەزگاگان.

گرنگترین سەرچاوەکانی ھێژ لە کاتی ئیستادا چین؟ چاوپاخشاندنیک بە پێنج سەدەی رابردو - تەمەنی سیستەمی دەولەتی نوێ - ئەوەمان بۆ دەردەخا کە سەرچاوەی جیاوازی ھێژ، لە ماوەی جیاوازا روۆتی ترسناکی بینووە. سەرچاوەکانی ھێژ چەسپاو نین لە جیھانی ئەمڕۆماندا بە بەردەوامی لە گۆراندا (پروانە ئەم خشتەییە).

دەولەتە گەورەکان و گرنگترین سەرچاوەکانی ھێژ

سەدە	دەولەتی گەورە	سەرچاوە سەرەکییەکانی ھێژ
١٦	ئیسپانیا	زێر، بازرگانی کۆلۆنیالی، سوپای بەکرێگیراو، پەییوەندی لەگەڵ خێزانە دەسلەتدارەکان.
١٧	ھولەندا	بازرگانی، بازارەکانی سەرمایە، دەریاوانی
١٨	فەرەنسا	چری دانیشتوان، پیشەسازی لادینی، کارگیری گشتی، سوپا.
١٩	بەریتانیا	پیشەسازی، بازرگانی، پارەوپول، قانونگەلی لیبرالی، بەرگری کردنی ئاسان لە بەریتانیا.
٢٠	USA	قەبارەیی گەشەسەندنی ئابووری، سەرکردایەتی کردنی زانست و تەکنۆلۆژیا، روژنەبیری جیھانی، ھێزی سەریازی و ھاوپیانییەتیێکان، سیستەمگەلی لیبرالی نیۆدەولەتی، پێشکەوتنی گەورە لە گەیانندی نێوان گەلان و تەکنۆلۆژیای راگەیانندن.

له چاخی ئابوریدا، که له سهر راگه یاندن و پشت به یه کتره ستنی نیتوان دهوله تان وهستاوه، هیز وای لیها توه که متر به ره و پیلی گوێزانوه بچی و، که متر روون و که متر توندوتیژ بیت. له گه له توه شدا وهرچه رخانه هیز ته واه نه بووه. سه دهی ئیستا (بیست و یهک)، هیزی راگه یاندن و دام و ده زگایی بوون، به دلیلی یه وه رۆلێکی گه وره تر به خۆبه وه ده بینن، وه لێ هیزی سه ربازی، وهک سالی ۱۹۹۱ له جهنگی کهنداودا له سالی ۱۹۹۱ بینیمان، وهک هۆکاریکی گرنه ده مینیتته وه. هاوکات مه وادی ئابوریش له سهر ئاستی بازاره کان و سه رچاوه کانی سه روشتی، به گرنه ده مینیتته وه. له گه له توه سه سندنن که رته خزمه تگوزاریه کان له چوارچیتوهی ئابوری نوێدا، توانای له یه کتر هاوێرکردنی خزمه تگوزاریه کان و پیشه سازی شهک به رده واه ده بیت، هاوکات راگه یاندن له رووی چه ندایه تییه وه زیتتر ده بیت، توانای ریکخستن بۆ به ره و پیره وه چوونێکی نه رم و خیرا، سه رچاوه یه کی یه کلایی که ره وه ده بیت. یهک ریزی (یاخود ئاویتته ی یهک بوون) سیاسی هه ر به گرنه ده مینیتته وه کولتوری میلی جیهانی به هه مان چه شن.

ئاستهنگی گۆرانی سه رچاوه کانی هیز، کیشه یه کی گه وره یه له به رده م دهوله تداراندا - کاتیک هه ولده دن ته رازووی هیزه کان هه لسه نگین. شروقه وانانی سیاسه تی ده ولی وایده بینن که به کارهێنانی هه مان وشه بۆ کاروباری جیاوا، کاره که زیتتر ده شله ژینن. پێسته له سه رمان ئه و ناوه رۆکانه ی له نه جمای به کارهێنانی به ره لایی هه مان وشه دا له دایک ده بن، دا برین و رووناک بکهینه وه.

ده سه وازه ی «ته رازووی هیزه کان»، به لایه نی که مه وه ئامازه بۆ سێ شتی جیاواز دهکا:

ته رازووی دابه شکردنی هیزه کان

ده شتی له پیشه وه ته رازووی هیزه کان، ئه وه بگه یه نی، که هیز چۆن دابه ش ده کری؟ سه رچاوه کانی هیز به ده ست کین؟ هه ندیک که س زاراوه ی «ته رازووی هیزه کان»، وهک کنایه تیک بۆ باری له ئارادا بوو به کارده هینن. واته دابه شکردنی ئه و هیزه ی له ئارادایه. بۆیه هه ندیک له ئه مریکاییه کان له هه شتاکاندا گه یشتنه ئه و رایه ی که بلین ئه گه ر نیکاراگوا بوایه ده وله تیکی کۆمۆنیست، ئه و ته رازووی هیزه کان ده گۆرا. ئه م جوژه به کارهێنانه ی ئه م زاراوه یه، واتایه کی زۆر روون ناگه یه نن. ئه گه ر ده وله تیکی بچووک (ولا) ی خۆی گۆری، ده شتی گۆرانیکی که م له دابه شکردنی له ئارادابووی

هیز بگوتی. وهلی نهوه گوتانیکي زور کم دهبت و زانیاری پتوستان دهربارهی گوتانکارییه قولکان ناداتی، که له سیاستی دولیدا رووده‌دا.

رینگه‌یکه تر بۆ به‌کارهینانی نهو زاراوویه، ناماژه‌کردنه بۆ رهوت و سیاقیکی زور تاییهت (زور دانسقه)، بۆ نهو حاله‌تانهی که هیز به‌یه‌کسانی دابهش ده‌کری. نهو به‌کارهینانه وینهی ریزه‌پژهی کیشه‌کان (مدرج اوزان)، یاخود هاوسه‌نگیه‌کان دینیتنه‌وه بیر. هه‌ندیک له ریا‌لیسته‌کان ده‌لین: نه‌گه‌ر هاوسه‌نگیه‌کی هاوشان (متکافی)ی هیز هه‌بوو، نه‌وا سه‌قامگیری دیتنه‌ ئاراو. له کاتیکدا هه‌ندیک تر پیمان وابه سه‌قامگیری نه‌وکاته دیتنه‌دی، نه‌گه‌ر هاتوو یه‌کینک له‌لایه‌کان هینده هیزه‌ی هه‌بت، و له‌وانی تر بکا نه‌وتین په‌لاماری بدهن، تیوری سه‌روه‌رتی (نظرية السيادة) ده‌لی: هیزی ناهاوسه‌نگ، ناشتی دینیتنه‌دی. کاتیک نه‌و ده‌وله‌ته‌ه بۆ هیز ده‌بیت و یه‌کیک تر سه‌ره‌له‌ده‌اته‌وه که به‌گزیدا بچیتنه‌وه. نه‌وکاته نه‌گه‌ری دایسانی جه‌نگ زیت‌ره‌ده‌بیت. با بگه‌رتینه‌وه سه‌ر لیک‌دانه‌وه‌که‌ی ثیوسایدیدس بۆ به‌ریابوونی جه‌نگی پیلوپونیزی: گه‌شه‌سەندنی هیزی نه‌ثیناو نه‌وترسه‌ی لای سپارتیه‌کانی ناپه‌وه، له‌گه‌ل تیوری گوت‌زان‌وه‌ی سه‌روه‌رتیدا ده‌گونجی. نه‌مه‌ وه‌ک دواتر ده‌بینین بۆ جه‌نگی جیهانی یه‌که‌میش راسته. که‌چی پتوسته به‌ ئاگادارییه‌وه مامه‌له‌ له‌گه‌ل نه‌و جو‌ره تیوران‌ده‌ا بکه‌ین. چونک به‌لای زیده‌پوویی له‌ پیتشبینی کردنی ململانیه‌کان داده‌شکیتنه‌وه. له‌ هه‌شتا‌کانی سه‌ده‌ی نو‌ژه‌هه‌مدا، ولاته یه‌که‌گرتوو‌ه‌کانی نه‌مریکا له‌ به‌ریتانیای مه‌زنی ره‌تدا وه‌ک گه‌وره‌ترین هیزی ئابوری له‌ جیهاندا. له‌ سالی ۱۸۹۵دا نا‌کوکی له‌ نیوان نه‌و دوو ده‌وله‌ته‌ له‌سه‌ر سنوور له‌ نه‌مریکای باشوور به‌ریابوو. نیشانه‌کانی جه‌نگ له‌ ئاسۆ وه‌ده‌رکه‌وتن. هه‌ر له‌و کاته‌دا ده‌وله‌تیک تر سه‌ری هه‌لدا، ده‌وله‌تیک ده‌ست‌پوشتی کۆن، هۆیه‌کانی به‌یه‌ک‌دادان وه‌دیارکه‌وتن، وه‌لی به‌یه‌ک‌دادان رووینه‌دا. ده‌توانین هه‌ندیک نیشان‌ه‌ی گرنه‌گ هه‌لبه‌هینجین، بۆ چاره‌سه‌رکردن و رزگاربوون، **شارلوک هولمز** Sherlock Holmes گوته‌نی، نه‌و سه‌گانه‌ی ناوه‌رن، نه‌هاته‌ئارای جه‌نگ له‌م حاله‌ته‌دا بۆ نه‌وه‌مان ده‌با له‌ هۆی تر بگه‌رتین. لی‌ره‌دا ریا‌لیسته‌کان ناماژه بۆ نه‌وه ده‌که‌ن که‌وا به‌رزبو‌نه‌وه‌ی نه‌ستیره‌ی نه‌له‌مانیا، هه‌ره‌شه‌یه‌کی له‌ پیتشتره بۆ به‌ریتانییه‌کان. که‌چی لیبرالیسته‌کان هۆی دانه‌یسانی جه‌نگ ده‌گه‌رتینه‌وه بۆ زیده‌بوونی هه‌ستی دیموکراسی له‌ هه‌ردوو ولاته‌دا، هه‌روه‌ها ده‌یگه‌رتینه‌وه بۆ په‌یوه‌ندی رۆشن‌بیری له‌ نیوان سه‌رکردی پیتشو و به‌گژداچۆره‌وه‌ی نوێ (به‌ریتانیای ولاته‌یه‌که‌گرتوو‌ه‌کان-و)، باشت‌ترین شت که‌ به‌ر له‌

همموو شتيك بتوانين له تهرارزوي هيزهكاني پوخت بكهينهوه، ئهوهيه كهوا دابهش بووني هيزي ناهاوشان له نيوان دهولهته گهورهكاندا، دهشي هوكراتيكي بيت، نهگهراكه هوكراتيش نهبيت، بو راقهكردني ناسهقامگيري و بهريابووني جهنگ.

سياسهتي هاوسهنگي هيزهكان

بهكارهيناني دووهمي ئهم زاراوويه (زاراوهي تهرارزوي هيزهكان-و) ئاماژه بو هاوسهنگي هيزهكان دهكات وهك سياسي تيكي هاوسهنگ له نيوان دهوله تاندا. تهرارزوي هيزهكان پيشبيني ئهوه دهكا كهوا بزاڤي دهوله تان بو ئهوهيه ريگهي هيچ دهوله تيكي نه دن، كه هيز به لاي ئه ودايي به ته نيا. ئه و پيشبيني كردنه ميژوووتيكي دريژي ههيه. **لورد پالمستون**، Palmerston Lord، وهزيري هه نده راني بهري تانيا له سالي ١٨٤٨دا، گوتي: «بهري تانيا نه دوژمني هه ميشه يي ههيه، نه دوستي هه ميشه يي، به لكو بهرژه و ندييه كي هه ميشه يي ههيه». **ئه دوارد گرتي** Sir Edward Grey وهزيري هه نده راني بهري تاني له سالي ١٩١٤دا، نه يده ويست بچيته ناو جهنگه وه، وه لي له كو تاييدا ئه مه ي كرد. چونكه له وه ده ترسا ئه له مانه كان به بالا ده ستيان له و كيشوهره، (كيشوهره ئه وروپا-و) زورينه ي هيز له ئه وروپا پهيدا بكن. كاتيكي هيتلر له سالي ١٩٤١دا، په لاماري يه كييتي سوڤيه تي دا، **ونستون چەرچل** Winston Churchill ي سه رووك وهزيراني بهري تانيا، گوتي: «له سه ر بهري تانيا پتيويسته هاوپه يانييتي ستالين بكا كه بهر له چهند ساليك دوژمنداري ده كرد». ههروه ها چەرچل گوتي: ئه گه ر هتله ر په لاماري دوزه خ بدا، كه م ترين شت كه بيكه م، ئه وهيه كه پشتگيري شه يتان (ئي بليس) بكه م. له بهرده م ئه نجومه ني گشتيدا^(١). ئه م نمونانه له بارن بو ئه وه ي هاوسهنگي هيزهكان ببي به سياسي تيكي روون.

پيشبيني كردني رهفارتكي بهم چهشنه، به دوو گرياني بنه رته ييه وه بهنده:

- ١- بونياتي سياسي دهولي له سيسته مي گيره شيوتني دهوله تاندا.
  - ٢- دهوله تان سه ربه خوئي خويان له سه رووي هه موو شتيكه وه داده نين.
- سياسه تي هاوسهنگي هيزهكان، وهك پيداويستيهك واي داناني كه دهبن

١- ناخواتني سه رووك وهزيراني بهري تانيا Winston Churchill، له ٢٢ي حوزه يراني ١٩٤١ له گه ل سكرتيري تاييه تي خو ي كولفين Colvine، كتيبي «چرچل يتكلم»، ناماده كردني روبرت جيمس Robert James، دار چيلس، نيويورك، ١٩٨٠.

دهولتهان تا ئه وه پهری هیزه کانی خۆیان زیتربکهن. دهشی دهولته له گهڵ پیاده، یاخود پاسه کهدا بروا. به و واتایه که خۆی ده داته پال لایه نی ههره به هیزو به شداری لایه نی سه رکه وتوو دهکا له ده سته که وته کانی. چوونه پال له سیاسه تی نیوخویشدا بلاوه. کاتیک سیاسه ته داران له ده وری ئه وانه ده خولینه وه که هه لی سه رکه وتنیان به هیزتره. که چی چوونه پال کاروان له سیاسه تی ده ولیدا مه ترسی له ده ستدانی سه وهره پیتی له دوو توتی خۆی هه لگرتوو. له سالانی ۱۹۳۹ و ۱۹۴۰ دا، **موسولینی** چووه پال **هیتلر** بو په لاماردانی فه ره نسا، چاوی له وه به و هه ندیک تالان و بروی ده ست که ویت. وه لی تا ده هات زیتر ده که وته ته له ی پاشکوویه تی ئه له مانیوا تا له کو تاییدا سه ره خوپی له ده ست دا. بۆیه سیاسه تی هاوسه نگی هیزه کان ده لی: «پروپال بێ هیزترین لایه ن». هاوسه نگی هیزه کان سیاسه تیکه مه به ست لێ یارمه تیدانی لایه نی بێ هیزه. چونکه ئه گه ر تو یارمه تی گه وهری به هیزت دا ده شی له کو تاییدا لیت هه لگه رپه ته وه و راوت بکا و قوتت بدا!

دهولتهان ده توان به ته نیا هاوسه نگی هیزه کان له ریگه ی په ره دان به چه کسان زیه وه بیننه دی، یاخود له ریگه ی هاوپه یانی تی له گه ل دهولتهانی تر دا، که سه رچا وه کانی هیزیان یاری ده ده رن له هینانه ئارای هاوسه نگی له گه ل دهولته تی بالا ده ستدا. ئه مه ش یه که له گرنگترین و به هیزترین پێشبینیه کان له سیاسه تی ده ولی و کاودانی ئیستای رۆژهه لات ی نا ئیندا. با سترین نمونه ش له سه ره تای هه شتا کا ندا (۱۹۸۰- ۱۹۸۸) کاتیک **سه دام حوسین** چو وه نیو شه ره وه، هه ندیک چاودیر وای بو ده چوون که زۆریه ی دهولته عه ره به کان، به بێ هه لا ویردن، پالپه شتی عێراق ده که ن دژی ئێرانی ئایه توللا خومینی، که نوینه ری کولتوری فارسی و که مینه ی بیری شیعه ی ده کرد له ئیسلام. وه لی سو ریا بو وه هاوپه یانی ئێران، سه رباری ئه وه ی که سه رکر ده که ی پیاو یکی علما نی بو له پار تی به عس (هه مان پار ت که فه رمانه وه ای عێراق ده کا). ئایا سو ریا بو وای کرد؟ چونکه سو ریا له گه شه سه ندنی هیزی عێراقی هاوسیتی ده تر سا له جیهانی عه ره بیدا، بۆیه به چاوپۆشین له لایه نه ئایدیۆلۆژییه کانی، هاوسه نگی کردنه وه ی هیزه کانی عێراقی هه لپژارد. زۆر جار به کاره ی تانی ئایدیۆلۆژیا وه ک ریه ری ک بو پێشبینی کردنی ره فتاری دهولتهان دوو چاری هه له مان ده کات. له کاتیکدا به پێچه وانه وه، پێشبینی کردنی بزاونی هاوسه نگی هیزه کان زۆریه ی کات به راست ده رده چی. بێگومان لێره دا زۆر هه لا ویردن (استثناء) له و رێسایه دا هه یه. چونکه ناتوانی ره فتاره کانی مرۆف به ته وای دیاری بکرتن. له بهر ئه وه ی مرۆف

ریگا چاره و هه‌لسوکه‌وتی وای هه‌یه له‌وانه‌یه هه‌میشه له‌گه‌ل پێشهاتی چاره‌روان‌کراودا نه‌گوفجی. هه‌ندیک حالت هه‌ن وا له‌ خه‌لک ده‌که‌ن که جو‌ره هه‌لسوکه‌وتییکی دیاریکراو بکه‌ن. بۆ‌غوونه ئه‌گه‌ر یه‌کیک له‌ هو‌لێکی پر خه‌لک هاواری کرد: «ئاگره.. ئاگره!!!» ده‌شتی چاره‌روانی ئه‌وه بکه‌ین که خه‌لک له‌ ده‌رگا‌کان قه‌ره‌په‌ستانه بکه‌ن. وه‌لی ناتوانین بزانی‌ن که کێه ده‌رگا قه‌ره‌په‌ستانی له‌سه‌ر ده‌بی. ئه‌گه‌ر هه‌موو خه‌لکه‌که یه‌ک ده‌رگایان هه‌لبژارد، ئازاوه‌یه‌کی وا په‌یدا ده‌بێت که‌س ناتوانی بجیتته ده‌روهه. بۆ‌یه زۆریه‌ی کات تیۆره‌کانی سیاسه‌تی ده‌ولی، هه‌لا‌وتێردنی گه‌وره ده‌خه‌نه روو. راسته هاوسه‌نگی هێزه‌کان له‌ نه‌خشه‌کێشانی هه‌ر سیاسه‌تێکدا، یه‌کیکه له‌ به‌هێزترین ئامرازه‌کانی پێشبینی کردن له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا، که‌چی دۆسیه‌یه‌کی له‌ ورده‌کارییه‌وه دووره.

بۆچی ده‌وله‌تان له‌ هه‌ندیک کاتدا خۆیان له‌ هاوسه‌نگی هێزه‌کان لاده‌دن و ده‌چنه‌پاڵ لایه‌نی هه‌ره به‌هێزه، نه‌ک لایه‌نی هه‌ره بێ هێز، یان له‌لایه‌ک ده‌وه‌ستن و سه‌ره‌خۆیی خۆیان ده‌خه‌نه مه‌ترسییه‌وه؟

ده‌شتی هه‌ندیک له‌ ده‌وله‌تان پێیان وابی که هیچ ریگا‌چاره‌یه‌کی تریان له‌به‌رده‌مدا نییه. یاخود له‌و بریوایه‌دا بن که ناتوانن کار له‌ ته‌رازووه‌که بکات. که‌واته ئه‌گه‌ر باره‌که به‌م جو‌ره بێت. ده‌شتی ولاتیکی بجووک بریاریدا خۆی بخاته چوارچێوه‌ی قه‌له‌مه‌وی زله‌هێزێکه‌وه، به‌و هیوایه‌ی که بێ‌لایه‌نییه‌که‌ی شتیکی له‌ ئازادی جوولانه‌وه بۆ‌دابین بکات. نموونه‌ی ئه‌مه‌ش، له‌ جه‌نگی جیهانی دووه‌مدا، فنله‌ندییه‌کان جه‌نگیان له‌سه‌ر ده‌ستی یه‌کیته‌ی سو‌فیه‌ت دۆراند، سه‌رباری ئه‌مه‌ش هه‌ستیایان کرد بێ‌لایه‌نی بۆ ئه‌وان باشتره نه‌ک بچه‌ ناو ته‌رازووی هێزه‌کانی ئه‌وروپاییه‌وه. فنله‌ندا ده‌که‌وته چوارچێوه‌ی قه‌له‌مه‌وی سو‌فیه‌تییه‌که‌نه‌وه، باشترین شت بۆ ئه‌و که ده‌بوایه بیکردبوایه، وازه‌ینان بوو له‌ ئازادیی سیاسه‌تی ده‌روه‌ی، به‌رامبه‌ر پرێکی زۆر له‌ ئازادی هه‌لسوکه‌وت کردن له‌ کاروباری ناوخۆیدا.

هۆیه‌کی تر بۆ ئه‌وه‌ی که پێشبینییه‌کانی ته‌رازووی هێزه‌کان له‌ هه‌ندیک کاتدا به‌هه‌له بکه‌وتیه‌وه، به‌دی کردنی هه‌ره‌شه‌یه. بۆ‌نموونه حیسابیکی میکانیزمانه بۆ سه‌رچاوه‌ی هێزی ولاتان له‌ ساڵی ۱۹۱۷، پێشبینی ئه‌وه ده‌کرا له‌ جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا ولاته‌یه‌که‌گرتووه‌کان بجیتته‌پاڵ ئه‌له‌مانیاوه. چونکه به‌ریتانیایه‌ره‌نسایه‌ روسیا ۳۰٪ی سه‌رچاوه‌کانی پێشه‌سازی جیهانیان له‌به‌رده‌ست دا‌بوو، له‌ کاتی‌کدا ئه‌له‌مانیاو نه‌مسا ته‌نیا ۱۹٪یان هه‌بوو. که‌چی ئه‌مه رووینه‌دا، چونکه دووربینی

ئەمەریکاییەکان پتی گوتن ئەلەمانەکان دەستدرێژکەر و لە رووی سەربازییەوه لەوانی دیکە بەهێزترن. هاوکات چونکە ئەلەمانەکان لە بایەخی توانای سەربازیی ئەمەریکایان کەم کردەوه.

بیینی ھەرەشە، زۆری کات لەژێر کاریگەری دوورو نزیکی سەرچاوەی ھەرەشەکە دایە. دەشتی یەکیک لە ھاوسێکان، بە تەنیا بەپێوەری جیھانی بێ ھێز بێ، وەلێ ھەرەشەیک لە ناوچەکەیی خۆیدا پێکدەھێتێ. با لە بابەتی ولاتە یە کەگرتووەکان و بەریتانیا رامیتین لە سەدەیی نۆدەھەمدا. بەریتانیا دەیتوانی بجەنگی، وەلێ رازیکردنی ولاتە یە کەگرتووەکانی ئەمەریکای ھەلێژارد. بۆ ئەمەش دەست بەرداری زۆر شت بوو، لەوانە دەستی لە کەنالی پەنەما بەردا، ئەمە دەرفەت و ھەلی بۆ ئەمەریکاییەکان رەخساند کە باری دەریاوانی خۆیان باش بکەن. یەکیک لە ھۆیەکانی ئەم ھەلۆستەیی بەریتانیا ئەو بوو، کە ئەوان زیتەر لە ئەلەمانیای ھاوسێیان دێدۆنگ بوون نەک لە ئەمەریکای دوورە دەست. راستە ولاتە یە کەگرتووەکان بە قەبارە لە ئەلەمانیا گەورەتر بوو، وەلێ لە روانگەیی بەریتانییەکانەوه مەسەلەیی دووری، یاخود نزیکی، سەرچاوەی ھەرەشەکەیی دیاردەکرد.

ھەروەھا ئەو مەسەلەیی دووری، یاخود نزیکییە، ھاوپەیمانییەکانی دواي سالی ۱۹۴۵مان بۆ راھە دەکا. ولاتە یە کەگرتووەکان لە یەکیی سۆڤیەت بەھێزتر بوو، کەواتە بزجی ئەوروپا و ژاپۆن، ھاوپەیمانییەتیان لەگەڵ سۆڤیەتدا نەبەست دژی ولاتە یە کەگرتووەکان؟ وەرەمێ ئەم پرسیارە تا رادەیک لە دووری، یاخود نزیکی سەرچاوەی ھەرەشەکە دایە. سۆڤیەت لە دیدی ئەوروپا و ژاپۆنەوه ھەرەشەیکە راستەوخۆ بوو، لە کاتی کە ولاتە یە کەگرتووەکان ھەرەشەیکە دوورە دەست بوو. بۆیە ژاپۆنی و ئەوروپاییەکان داویان لە دەولتە گەورە دوورە کرد، کەتای تەرازوویان بۆ راست بکاتەوه لەگەڵ ھاوسییە راستەوخۆکەیاندا.

ھەقیقەتی ئەوەی کە مەسەلەیی دووری، یاخود نزیکی زۆری کات کار لە چۆنیەتی دیتنی ھەرەشە کە دەکات، بەلای ئەو پێشبینی کردنە دەشکێتەوه کە لەسەر سەرژمێرکردنیکە میکانیزمانەیی سادە بۆ سەرچاوەکانی ھێز وەستاوه.

یەکیک لە ھەلاوتێردنەکانی تر لە پێشبینیی تەرازووی ھێزەکان، پەیوەستە بە زیدەبوونی رۆلی پشت بەیەکتەر بەستێ ئابوری لە کاروباری جیھانیدا. سیاسەتی ھاوسەنگیی ھێزەکان و دەخواری کە فەرەنسییەکان ھەز بەفرازی بوونی ئەلەمانیا نەکەن، وەلێ بەیەکەوه لکانی ئابوری و دەکا کە فراژی بوونی ئەلەمانیا مەرچیک

بیت بۆ فراڭى بوونى فەرنەسا. ھاۋكات ھەلى دووبارە ھەلپەردنەۋەى سىياسەتمەدارە فەرنەنسىيەكان كە ئابورى لە سەردەمى ئەۋاندا فراڭى كەردوۋە، زۆرتەر دەبىت، بۆيە گەرتنەبەرى سىياسەتى كۆسپ دانان لەبەردەم فراڭى بوونى ئابورى ئەلەمانى، بە گەمژەبىيەك دژمىردى، چونكە ئابورى ھەردوۋ ۋلات بە پلەيەكى زۆر پشتيان بەيەكتەر بەستوۋە. لە ھەندىك حىسپو بۆكردنى ئابورى، زۆرىەى كات دەستكەۋتى ھاۋبەش لە نىۋان دەۋلەتاندا دەبىت، دەشى ئەگەر سىياسەتى ھاۋسەنگىيە ھىزەكان ساۋىلكانە بىيادە بىكرى، لەدەست بىچىت.

بونیاتی سیاسی بهر له جهنگی جیهانی یه که م
تهرازووی هتزه کان

فره‌جەمسەری ئاوالا	۱۸۷۰-۱۸۱۵
هەلکشانى ئەستىرەى ئەلەمانیا	۱۸۷۰-۱۹۰۷
هاوپەيمانیتىی دووجەمسەرە	۱۹۱۴-۱۹۰۷

له كۆتاييدا، هەندىك جار ئايدىيۆلجىستەكان وا له دەولەتان دەكەن، له جياتى بچنە پال دەولەتە بى ھىزەكانەو، بچنە پال دەولەتە خاوەن دەسلەتەكان. تەنەت له رۆژانى «ئوسايدىس»يشدا، دەبينن، دەولەتە شارە ديموكراتىيەكان، زىتر ھەزبان بەلاى ئەئيناو ئوليگاركيەكان دەکرد، لەوێ ھەز له سپارتا بکەن. له نوەدەكانى سەدەى نۆزدەھەميشدا كە بەرىتانىيەكان، ولاتەيەكگرتووەكانيان رازى كرد، ياخود ئوروپايەكان دواى سالى ۱۹۴۵ بوونە ھاوپەيمانيى ئەمريكايەكان، تا رادەيەك ئەمە بۆ ئايدىيۆلژيا، ھەروەھا بۆ دوورى، يان نزيكى ھەرەشەكە دەگەریتەو. لەلايەكى ترەو پتويستە زۆر پشت بەو پيشبىنى كردنە نەبەستين، كە بە ئايدىيۆلژياو بەندن، لەبەر ئەوێ زۆرجار دەبیتە سۆنگەى ھەلەى گەورە گەورە. زۆر خەلك لەو بڕوايەدابوون كە ناشى ستالين و ھیتلەر لەيەكتر نزيك بىنەو، وەك لە سالى ۱۹۳۹ روويدا. چونكە لە رووى ئايدىيۆلژياو دوولای دژ بەيەكتر بوون. وەلى حسيۆبۆكردى ھاوسەنگيى ھىزەكان بەرو ھاوپەيمانيىتى دووقۆلى بردن، دژى ئەو دەولەتانى كە لە رووى ئايدىيۆلژياو لە نيوەراست دابوون. بەھەمان چەشن، لە شەستەكانى سەدەى بىستەمدا، ولاتەيەكگرتووەكان، لە مامەلەكردنيدا لەگەڵ چين و يەكيتى سۆڤيەت و

قیتنام و کهمبودیادا کهوتە هەڵەوه، چونکە ئەمانە هەموو دەولەتی کۆمۆنیستی بوون. سیاسەتیک کە لەسەر هاوسەنگیی هێزەکان بیناکرابی، دەبواوە دەرکی بەوە کردبواوە کە ئەو دەولەتە کۆمۆنیستانە، هەردەبێ لەنیوخۆیاندا هاوسەنگییەکی پێکبین، (کە ئەمەش لە کۆتاییدا هاتەدی) ئەمە وایدەکرد ئەو هەموو زیانە نەکەوتەسەوه، تا سەقامگیری لە رۆژەلاتی دووردا بێتەدی.

هاوسەنگیی هێزەکان، وەک سیستەمگەلی فرەجەمسەر

سیستەمێن رێگا کە زاراوی «هاوسەنگیی هێزەکان» ی تیا بەکاردهێنری، لە رووی میژوووییەوه، روونکردنەوهی حالەتەکانی فرەجەمسەرییە. هەندێ جار ئەوروپای سەدهی نۆزدەهەم، بە نموونەیهکی دەژمێرن، بۆ تەرازووی هێزەکانی فرەجەمسەری میانرەو. میژوونووسان، وەک ئەدوارد گولیک Edward Galick زاراوی تەرازووی کلاسیکی هێزەکان وەک کینایەتیک بۆ سیستەمی ئەوروپایی لە سەدهی نۆزدەهەمدا بەکاردهێن. بەو واتایە تەرازووی هێزەکان پتویستی بە هەبوونی کۆمەڵیک دەولەت هەیە، بەشێوهیهکی ئاسایی پێنج، یاخود شەش دەولەت کە لە رێسای یارییە کە دەکەن، کە بەشێوهیهکی گشتی بۆ هەمووان روون و ئاشکرایە. چونکە بەکارهێنانی زاراوی «تەرازووی هێزەکان» ئاماژە بۆ سیستەمی میژوووییەکان دەکا، ئێمە سەیری هەردوو رەهەندی سیستەمیەکان دەکەین، مەبەستمان لە «بونیات» و «پروژە» ی بەیەکەوانە» کە لە بەشی دووهمدا باسمان کردن.

راستە سیستەمی فرەجەمسەری تەرازووی هێزەکان لە سەدهی نۆزدەهەمدا، لە میژووی سیستەمی دەولەتی نوێدا، درێژترین ماوهی بەی جەنگیکی جیهانی خایاند، لە (١٨١٥ تا ١٩١٤). کەچی پتویستە لە سەر ئێمە وێنەیهکی رۆمانتیککی بۆ ئەو مەسەلەیه چی نەکەین، یاخود زێدەرپۆیی بکەین لە ئاسانکردنەوهی چیرۆکیکی ئالۆز. بونیاتی تەرازووی هێزەکان لە ئەوروپای سەدهی نۆزدەهەمدا، لە کۆتاییەکانی ئەو سەدهیهدا گۆڕانی بەسەرداهات. لە ماوهی نیوان ١٨١٥-١٨٧٠دا، پێنج دەولەتی گەورە لە ئارادابوون بە بەردهوامی هاوپەیمانییەتی لەگەڵ یەکدا دەگۆری، بۆ ئەوهی هیچ کامێکیان بەسەر، کیشوهری ئەوروپادا، بالا دەست نەبیت. لە نیوان سالانی ١٨٧٠ و ١٩٠٧دا، دوا یەکخستنی ئەڵمانیا و ئیتالیا، بوون بە شەش دەولەتی گەورە. وەلنی مەزن بوونی هێزی ئەڵمانیا بەرەو ئەو گرتەهی راپێچ کردن کە لە دوایدا بووه سۆنگە ی نەمانی سیستەمیە کە، (واتە سیستەمی فرەجەمسەری-و) پێشتر بینیمان

ماوهی نیوان (۱۹۰۷-۱۹۱۴)، دامه‌زاندنی دوو هاوپه‌یانیستی گه‌وره‌ی به‌خۆیه‌وه بینی، که دواتر بوونه دوو بلوکی توندپره و هیچ نهرمییه‌کیان نیشان نه‌ده‌دا. نه‌مه‌ش به‌شداری له‌هه‌لایسانی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا کرد.

ههرچی به‌گویره‌ی «پرۆسه‌ی به‌یه‌که‌وه‌نانه‌که‌یه»، سیسته‌می هاوسه‌نگیی هیزه‌کان له‌ئه‌ورویای سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، بۆ پینچ ده‌وران دابه‌ش ده‌کرت. له‌کۆنگره‌ی ئیه‌ننا، ده‌وله‌ته‌ئه‌ورویاییه‌کان، فهره‌نسیان قبول‌تکرده‌وه و ره‌زامه‌ندیان له‌سه‌ر رتسا‌کانی یارییه‌کی دیارکراو نواند، که یه‌کسانی له‌نیوان یاریزانه‌کان دابین بکا. ئه‌و رتسا‌یانه ههماه‌نگیی ئه‌ورویاییان European Concer له‌ ۱۸۱۵ تا ۱۸۲۲ پتکه‌یتنا. ناوه ناوه ده‌وله‌ته‌ئه‌ورویاییه‌کان بۆ چاره‌سه‌رکردنی نا‌کۆکییه‌کان و دابین کردنی هاوسه‌نگی، کاره‌کانی خۆیان یه‌که‌ده‌خست. هه‌ندیک ده‌ستپه‌ردانی دیاریکراو کرا، بۆ هیشتنه‌وه‌ی حکومه‌ته‌هایه‌ک له‌ده‌سه‌لاتدا چونکه‌ گۆرانیان ده‌بووه سۆنگه‌ی سه‌ره‌له‌نۆی نه‌خشه‌کێشانه‌وه‌ی سیاسه‌ت به‌ شتیه‌یه‌ک که سه‌قامگیری له‌ئه‌ورویا له‌نگ ده‌کرد. فراوان بوونی چوارچێوه‌ی رتبا‌زی نه‌ته‌وايه‌تی و شۆرشه‌ دیموکراتیه‌یه‌کان، کاره‌که‌ی زه‌حمه‌ت‌تر کرد. وه‌لێ ههماه‌نگیه‌کی نا‌ته‌واو له‌ سالی ۱۸۲۲ تا ۱۸۵۴ به‌رده‌وام بوو، ئه‌و نیمچه ههماه‌نگیه‌ش له‌ نیوه‌راستی ئه‌و سه‌ده‌یه‌دا نه‌ما، کاتیک شۆرشه نه‌ته‌وه‌خوازه‌ لیبرالسته‌کان سه‌ریان هه‌لدا، که به‌گژ قه‌ره‌به‌بوو‌کردنه‌وه‌ی هه‌ریمی، یاخود گێڕانه‌وه‌ی حکومه‌ته‌کان بۆ ده‌سه‌لات به‌مه‌به‌ستی پاراستنی هاوسه‌نگی، داده‌چوونه‌وه. بیری نه‌ته‌وايه‌تی به‌ راده‌یه‌ک به‌هێز بوو که چیتر باوی ئه‌وه نه‌ما زه‌وی و زار دابه‌ش و پارچه‌ پارچه‌ بکری، به‌و ئاسانییه‌ی که‌وا په‌نیری پت پارچه‌ ده‌کری.

ماوه‌ی سییه‌م له‌ پرۆسه‌که (پرۆسه‌ی به‌یه‌که‌وه‌نان-و) «۱۸۵۴-۱۸۷۰» تا راده‌یه‌کی زۆر که‌متر میانرۆ بوو. ئه‌و ماوه‌یه‌ پینچ جه‌نگی به‌خۆیه‌وه بینی. یه‌کین له‌وانه جه‌نگی کریم بوو، که جه‌نگیکی هاوسه‌نگی کلاسیکی هیزه‌کان بوو.

فهره‌نساو به‌ریتانیا چیتر رتبه‌گه‌یان نه‌دا روسیا فشار بخاته سه‌ر ده‌وله‌تی داته‌پییوی عوسانییه‌وه. ههرچی جه‌نگه‌کانی تر بوون، ئه‌وا په‌یوه‌ندیان به‌ بزائی یه‌کیستی ئه‌له‌مانیا و ئیتالیاهه‌بوو. له‌و ماوه‌یه‌دا سه‌رکرده‌ سیاسه‌تمه‌داره‌کان رقیان له‌ رتسا کۆنه‌کان بووه‌وه ده‌ستیان کرد به‌به‌کاره‌یتانی شه‌پۆلی نه‌ته‌وايه‌تی بۆ راژه‌کردنی مه‌به‌سته‌کانیان. بۆ‌غوونه، پسما‌رک نه‌ته‌وه‌خوا‌زێکی ئایدیۆلۆژیستی ئه‌له‌مانی نه‌بوو. به‌لکو زۆر خۆپارتیزیش بوو، ویستی ئه‌له‌مانیا له‌ژێر فهرمانه‌ه‌وایی بنه‌ماله‌ی پاشایه‌تی له‌ پروسیا یه‌که‌بخات. وه‌لێ له‌ پیناوه‌ دیه‌یتانی مه‌به‌سته‌کانیدا، هه‌رکه ئه‌رکه‌که‌ی

به جی گه یاند، گه رایوه سهر شتوازی خواریزی خوی و سلی له به کارهینانی جوشی نه ته وایه تی و جهنگ نه کرده و، بۆ تیکشکاندن دانیمارک و نه مسا و فره نسا.

ماوهی چوارهم (۱۸۷۰-۱۸۹۰) سیمای پسمارکی بۆ هاوسه نگی هیزه کان پیوه بوو. کاتیک ئه له مانای یه کگرتو له ژیر سهر کردایه تی پروسیا رۆلی سهر کردایه تی کردنی خوی ده گپرا. پسمارک سیاسه تی خوی زور به نهرمی به پتوه ده بردو په نای بۆ هاوپه یانییه تی هه مه جور ده برد، هه ولی ده دا پال به فره نساوه بنی بۆ ئه وهی سهر رۆیی و سهر کیشی ئیمپریالیستانه ی خوی له پشت ده ریاکانه وه نه نجام بدات. بۆ ئه وهی چیتر سهر نجی له سهر هه ردوو هه رتیمی «ئه لزاس و لۆرین» نه مینی، که له شه ری هه فتاکاندا فره نسا له ده ستی دابوون. هاوکات هه ولی ده دا بۆ ئه وهی کاری هاوسه نگی ئه وروپایی له سهر به رلین بوه ستی و چوارچیه ی ئیمپریالیستی ئه له مانای ته سک بکاته وه، که چی جیگره کانی پسمارک له ناستی زیره کی ئه ودا نه بوون. هاوسه نگی هیزه کان له ماوهی (۱۹۰۷-۱۹۱۴) دا وه ک خوی مایه وه، وه لی ورده ورده نهرمی خوی له ده ستدا. جیگره کانی پسمارک هاوپه یانییه کانیا ن نوێ نه کرده وه ئه له مانیا له پشت ده ریاکانه وه تیکه ل به سهر رۆیه ئیمپریالیسته کان بوو، به مه ش به گژ بالا ده ستی به ریتانییه کان داچوه وه. ههروه ها وای نه کرد نه مسا، له بالکان له گه ل روسه کاند روو به پروپیته وه. ئه و سیاسه تانه ترسی گه شه سهندنی هیزی ئه له مانیا یان پته و تر کردو پالیا ن به سیسته مه که وه نا بۆ حاله تی به جه مه سه ربوون و به ره و جه نگی جیهانی یه که می برد.

پروسی به یه که وه نانی ته رازووی هیزه کان به ره له جه نگی جیهانی یه که م

هه ماهه نگی ئه وروپایی	۱۸۱۵-۱۸۲۲
هه ماهه نگی به ره له دا	۱۸۲۲-۱۸۵۴
سهره له دانی ریتچکه ی نه ته وایه تی و یه که خستی ئه له مانیا و ئیتالیا	۱۸۵۴-۱۸۷۰
سیاسه تی پسمارک له هاوسه نگی هیزه کاند	۱۸۷۰-۱۸۹۰
نه مانای نهرمی نیوان ده وله تان و جه مه سه ره کان	۱۸۹۰-۱۹۱۴

هاوپه یمانیتیه کان

هاوسه نگی هیزه کان وهک سیسته میکی فرهجه مسهر، قهر زاری پره نسپی هاوپه یمانیتیه. هاوپه یمانیتی (پاکت) بهو ری و شوتنه ره سمی و ناره سمیه دهگوتری که، دهوله تانی خاوهن سهروهی، پیکه وه له پیناو داپن کردنی ناسایشی یه کدی نه نجامی ددهن. له وانیه هوی دامه زاراندنی هاوپه یمانیتی دلهر اوکتی سهریازی بی، وهک نهوهی دوو دهوله تی قه باره مام ناوهند پتیا وایی، نهگهر بوونه هاوپه یان، له هه ره شهی دهوله تیکی گه وره تر له خویان به دوور دهبن. له راستیدا هاوپه یمانیتی سهریازی، به شیوه یه کی ناسایی، یه کیکه له خاله گهرمه کانی سیاستی دهولی. دهشتی دهوله تان له بهر هوی تر بینه هاوپه یمانی یه کتر، که سهریازی نین. پیشتر باسمان کرد که نایدیولژیا له زور کاتدا دهوله تان له گه ل یه کتر کۆده کاته وه. ههروه ها دهشتی بیهته سۆنگهی به یه کدادانی نیوان دهوله تانیش. دهشتی مه ترسی نابوری هوبه کی تری دامه زاراندنی هاوپه یمانیتی بی. به تاییه تی له ناوچه کانی جیهانی نویدا که سۆنگهی سهریازی پوختی تیا نه ماوه.

هاوپه یمانیتیه کان له بهر چهند هوبه ک داده رمین، که له هوبه کانی پیکه وه نانیان که متر نین وه لی به شیوه یه کی گشتی دهشتی بگوتری وهختی دهوله تان واز له هاوپه یمانیتی دههین که یه کیکیان هه ره شه بو سهر ناسایشی خوی له هاوپه یمانه که یدا ببینی. نه مه له کاتیکدا روودهدا که سیسته می یه کیک له دهوله ته هاوپه یمانه کان بگۆزی. نه مه نهوه دهگه یه نی که نهوه دوو دهوله ته چیترا هاونایدیولژیا نین. بهم شیوه به بهر له سالی ۱۹۴۹، کاتیک نه ته وه خوازه کان فرمانه وایی چینیان ده کرد، چین و ولاته یه کگرتوه کان هاوپه یمانی یه کتر بوون.

بیگومان له وانیه سۆنگهی تریش بو به کو تا هینانی هاوپه یمانیتیه که هه بیت، کاتیک یه کیک له دهوله ته هاوپه یمانه کان به هیتزر ده بیت، و به چاوی رکابه بهر له لایه ن دهوله ته که ی تره وه سهیر ده کريت و ده بیته مایه ی هه ره شه بو. ئیدی بو هینانه دی هاوسه نگی، له شوتنی تر به دوا ی هاوپه یمانی دیکه دهگهری.

نه رمی و ئالۆزی، نیشانه یه کی جیا که ره وه ی سیسته می هاوپه یمانیه تی پسمارک. سیفه تی یه کم (نه رمی)، سه قامگیری بو سیسته می هاوسه نگی هیزه کان هینا یه دی، که ناو ناوه ریکه به بهر یابوونی ته نگزه و ململانی ددها به مه رجی هه موو سیسته مه که بنکۆل نه کا.

ئه له مانیا له نیتوولی نهو سیسته مه دا بوو، ده توانین پسمارک به یاریزانیتی

لیتھاتوو بچوتینین، که ده توانی له یهک کاتدا چهند تۆپیک له ههوادا بهیلتنهوه، نهگهر بهکیکیشیان کهوت، نهوا نهوانه ی تر له ههوا بمیئننهوه، بهلکو بشتوانی داییتنهوهو نهو تۆپانهش هه لگرتنهوه که کهوتبوونه سهر زهوی، بهرلهوهی تۆپهکانی تر بکهون. له گه ل نه مه شدا خالی بی هیزی نهو سیسته مه ئالۆزی بوو، کاتیک سهرکردهی ناکارامه تر جیگای پسمارکیان گرتهوه، نه یاننتوانی دریژه به سیسته می هاوپه یمانیتی بدهن. له جیاتی نهوهی پسمارک ناسا ململانی له نه له مانیا دووربخه نهوه، وهک چۆن فهره نسای هان ده دا تواناکانی خۆی بۆ داگیرکردنی کۆلۆنیالی له نه فریقادا به کاربهیتی. سهرکرده نه له مانیه کانی دوا ی نهو وایان کرد هاوپه یمانیه تییه کان پووجه ل بینه وهو گرژی به رزبیتنهوه تا گه یشته سالی ۱۹۱۴. له جیاتی نوپکردنهوهی هاوپه یمانیتی (نه له مانی - روسی)، تهزاری نه له مانی وازی له روسیا هینا بۆ نهوهی هاوپه یمانیتی له گه ل به ریتانیا دا سازیدا. نهو کاته سیسته می هاوپه یمانیتی فره جه مسهری ناسک و نهرم، ورده ورده گۆرا بۆ دوو بلوکی هاوپه یمانیتی، که ههردووکیان له دوو تۆپی خۆیاندا ده رنه جامی شوپنه وار مه تر سیداریان له سهر ناشتی نهو روپایی به خۆپانه وه هه لگرتبوو.

ره هه کانی جهنگی جیهانی یه کهم

جهنگی جیهانی یه کهم نزیکه ی ۱۵ ملیۆن مرۆقی به فه تارهت دا. ته نیا له تاقه شه رپکدا - شه ری سوم - ۱،۳ ملیۆن سهر باز کوژران و برینداربوون. به رامبه ر ۳۶۰۰۰ سهر باز، کاتیک پسمارک له سالی ۱۸۶۶ نه مسای به زاندا، ههروه ا ولاته یه که گرتوه کان نزیکه ی ۵۵۰۰۰ هه زار سهر بازی له کۆریا و قیستانم له ده ست دا. جهنگی جیهانی یه کهم، جهنگی مه ته ریز و سیمی درکاوی و مه ترالیۆزو تۆپی قورس بوو. نه وه یه کی گه نجی نهو روپایی به ته واوی له ناو برد.

نهو جهنگه به ته نیا مرۆقی له ناو نه برد، به لکو سی ئیمپراتۆریای نهو روپایی: نه له مانیا و نه مسا - مه جهرو روسی تیکشکاند^(۲). نهو روپا تا پیتش جهنگی جیهانی یه کهم، مه کۆی هاوسه نگیی هیتزه ده ولییه کان بوو. دوا ی جهنگی یه کهم میش، نهو روپا سه نگی خۆی هه رما. وه لی ولاته یه که گرتوه کان و ژاپۆن بوونه دوو دهوله تی مه زن و هیتزه کانیا ن له سهر شانۆی رووداوه کانی جیهان وه دیارکه وتن. ههروه ا جهنگی جیهانی

۲- پروانه پاشکۆی ژماره (۸) له دواوهی ئەم کتێبه، بۆ تهماشاکردنی ژمارهی کوژراوان له ماوهی جهنگدا.

يەكەم، شۆرشى ئۆكتۆبەرى روسى لەگەل خۇيدا ھېناو بوو سەرەتايەك بۆ شەرىپكى ئايدىيولۇشى، كە ھەموو سەدەي بېستەمى ماندوو شەكەت كرد.

ئەو كارەساتە چۆن وا رووبدا؟ دواي جەنگى جىھانى يەكەم بە ماوئەيەكى كورت، مير بېرنھارد فون بېولو Prince Bernhard Von Bulow (راوئىكارى ئەلەمانيا لە ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۹) لە كۆشكى راوئىكارى لە بەرلېن، لەگەل جىگرەكەيدا بېشمان ھولفېج Bethmann Hollweg كۆبەوہ. ئەمەي خوارەوہ دەقى ئەو ئاخاوتەيە كە بېولو لەو بۆنەيەدا دېتەوہ يادى (۳):

بېشمان لە نېوئەندى ھۆدەكەدا راوہستابوو. چۆن روخسارو نىگاي چاوەكانى لەياد بکەم؟ نىگار كىشىكى بەناويانگى ئىنگىلىزى وئىنەيەكى ھەيە، كە بەقۇچى قورىانى دەچى، رق و نىگايەكى خەماوى واى لە چاواندايە كە وەسف ناكىت. ئەم جۆرە خەمەم لە چاوانى بېشمان خوتەندەوہ.

لە دىماھيدا پىمگوت: «باشە، بەلايەنى كەمەوہ پىتم بلى ئەو ھەموو شتە چۆن رووبدا». دەستە بارىكەكانى بۆ ئاسمان بەرزكردەوہ، بە دەنگىكى خەمۆكى و ماندووہو گوتى: «ئاخ خۆزگە دەمزانى». چەند خۆزگەم دەخواست كەر بۆتوانايە لەقتەيەكى وەكو «بېشمان»م دەرھېنابوايە، لەو چركەيەي ئەو پەيشاندەي دەرەپرى، وئىنەيەكى ئاوا، دەبووہ باشتىن بەلگە كە ئەو پياوہ چارەپەشە ھەرگىز جەنگى نەويستەوہ.

چەندىن نەوہ لە مېژوونوسان لە رەگ و رىشەي جەنگى جىھانى يەكەمىيان كۆلىوہتەوہ، ھەوليان داوہ ھۆيەكانى جەنگ راڧەبکەن. زۆر ئاستەنگە تەنيا تاكە ھۆبەكى بۆ ديارى بکەين. وەلى دەكرى پرسىيارەكە لەيەك جودا بکرىتەوہ بۆ چەند ئاستىكى ھاوئىركراو. لە ھەر يەكئىك لەو ئاستانە، تەرازووى ھىزەكان، وەك سىستەمىكى فرەجەمسەر، ھاوكات وەكو سىياسەتى ھەر دەولەتتىك بەتەنياو سەرۆكى تاكە دەولەتتىك، بەمەرجىكى بنەرەتى دابىنىن بۆ تىگەيشتن لە ھۆيەكانى ھەلگىرسانى جەنگ.

۳- مذكرات الامير بېرنارد فون بېولو ۱۹۰۹-۱۹۱۹، بوسطن، دار لىتل و براون، ۱۹۳۲، ص ۱۶۵-۱۶۶.

له سۆنگه‌ی ئه‌وه‌وه که سیستمی هاوپه‌یمانی‌تی، نهرمای‌ی جارانی خۆ‌ی له‌ده‌ستدا، ته‌رازووی هه‌یزه‌کان که متر فره‌جه‌مسهر بووه، به‌مه‌ش ئه‌گه‌ره‌کانی جه‌نگ زه‌تیر بووه.

سی ئاستی شروقه‌کردن

هه‌ریه‌که‌یک له‌و سی ئاسته‌ی شروقه‌کردن، به‌شیک له‌ وه‌رامه‌که‌ی ته‌یدا، کورت دا‌درین له‌ وشه، واپه‌تشیار ده‌کا که به‌ ساده‌ترین شت‌واز ده‌ست په‌ بکه‌ین و بزاین تا چ راده‌یه‌ک بۆمان روون ده‌کاته‌وه، پاشان به‌ گوهری په‌ت‌ویستی کاره‌که به‌ره‌و شت‌وازی ئال‌وزتر په‌چین. له‌سه‌ر ئه‌م ب‌نه‌مایه‌یه‌که‌مجار ده‌روانی‌نه‌ لی‌ک‌دانه‌وه‌ی روون‌کردنه‌وه‌کان، ئاستی سیستم له‌ رووی بونیات و پرۆسه‌ی به‌یه‌که‌وه‌نانه‌وه، به‌یه‌که‌وه. دواتر ده‌روانی‌نه‌ ئاستی ناوه‌وه‌ی کۆمه‌لگا، پاشان با‌ده‌ده‌ینه‌وه‌ سه‌ر لای تاکه‌کان. ئه‌ینجا ئه‌زمونه‌کانی بیروکه‌ دژ به‌یه‌که‌کان Counter factual Thoughts به‌کارده‌هه‌تین، تا چۆنیه‌تی ریک‌خستنی به‌شه‌کان له‌گه‌ل یه‌کت‌ردا بیه‌ین له‌ راقه‌کردنی جه‌نگی جیهانی به‌که‌مدا.

دوو هوک‌اری سه‌ره‌کی له‌سه‌ر ئاستی بونیاتی، هه‌یه: سه‌ره‌له‌دانی هه‌یزی ئه‌له‌مانی و ره‌قه‌کار بوونی سیستمه‌که‌کانی هاوپه‌یمانی‌تی. سه‌ره‌له‌دانی هه‌یزی ئه‌له‌مانیا به‌ راستی سه‌رسو‌په‌یت بوو. په‌یشه‌سازی قورسی ئه‌له‌مانیا له‌ نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی رابردوو له‌ په‌یشه‌سازی به‌ریتانی ره‌تدا، کۆی به‌ره‌مه‌ی نه‌ته‌وه‌یی ئه‌له‌مانی GNP، له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا بووه، دوو هه‌ینه‌ی کۆی به‌ره‌مه‌ی به‌ریتانی. له‌ شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی رابردوو، چاره‌یه‌کی به‌ره‌مه‌ی په‌یشه‌سازی جیهانی هی به‌ریتانیا بوو. وه‌ل‌ی له‌ سالی ۱۹۱۳دا بو به‌ ۱۰٪. که‌چی پشکی ئه‌له‌مانیا به‌رزبووه‌ بو ۱۵٪.

ئه‌له‌مانیا به‌شیک‌ی له‌ توانا په‌یشه‌سازییه‌کان بۆ مه‌به‌ستی سه‌ربازی ته‌رخان‌کرد. که‌ له‌نی‌و ئه‌مه‌دا به‌رنامه‌ی خو‌په‌چه‌ک کردنیکی ده‌ریایی گه‌وره‌ هه‌بوو. له‌ ئه‌نجامی گه‌شه‌سەندنی هه‌یزی ئه‌له‌مانیدا، به‌ریتانیا ترسی ل‌ی نه‌شت لات‌ه‌ریک ب‌بی و دوو‌چاری ده‌له‌واک‌تی ب‌ییت ده‌رباره‌ی چۆنیه‌تی به‌رگر‌ب‌کردن له‌ ئیمپراتۆریا به‌رفراوانه‌که‌ی. به‌ هاوسۆزی ئه‌له‌مانه‌کان له‌گه‌ل بو‌ره‌کان (که‌ به‌ره‌گه‌ز هو‌له‌ندی بوون و نه‌شته‌ج‌یتی باشووری ئه‌فریقا بوون، و له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی رابردوو به‌ریتانیا شه‌ری له‌گه‌ل ک‌ردبوون) له‌ شه‌ری بو‌یردا، ئه‌و ترسانه‌ی زه‌تیر بوو.

له‌ سالی ۱۹۰۷دا، سیر ئایر کراون Sir Eyre Crown، سکرته‌ری هه‌میشه‌یی وه‌زاره‌تی هه‌نده‌رانی به‌ریتانیا، به‌ل‌گه‌نامه‌یه‌کی به‌ناوبانگی به‌ش‌ت‌وه‌ی یاداشت‌نامه له‌

میژووی سیاستی هه‌نده‌رانی به‌ریتانیادا نووسی. که تیايدا هه‌ولیداوه سیاستی هه‌نده‌رانی ئە‌له‌مانیا به‌رچقه بکا. له‌ کۆتاییدا گه‌یشته ئە‌و رایه‌ی که به‌ریتانیا رینگا نادا تاکه‌ ولاتیک کۆنترۆلی ته‌واوی کیشوه‌ری ئە‌وروپا بکا. سه‌رباری ناروونی و شله‌ژاوی سیاستی ئە‌له‌مانیا، **کراون** Sir Crown گه‌یشته ئە‌و رایه‌ی که بلتی: به‌رپه‌رجی به‌ریتانییه‌کان له‌ یاسای سروشتیه‌وه‌ نزیک‌تره‌.

به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی به‌ریتانییه‌کان، ئە‌له‌مانیای به‌هێزتر کردو هۆی دووه‌می بونیاتی بۆ جه‌نگ دروست کرد: ره‌قه‌کاری سیسته‌می هاوپه‌یمانی‌تییه‌کان بوو له‌ ئە‌وروپا. له‌ سالی ۱۹۰۴دا، به‌ریتانیا وازی له‌ راستکردنه‌وه‌ی تای ته‌رازووی هێزی خۆی هێنا، به‌و پێیه‌ی که به‌ریتانیا شوێنیکی نیمچه‌ لاتهریکی له‌ کیشوه‌ره‌که‌دا هه‌بوو. هاوپه‌یمانی‌تییه‌کی له‌ گه‌ڵ فه‌ره‌نسا به‌ست، دواتر له‌ سالی ۱۹۰۷دا، هاوپه‌یمانی‌تی ئە‌نگلو - فه‌ره‌نسی فراوان بوو، روسیاشی گرتوه‌وه‌. ئە‌و کاته‌ به‌ «هاوپه‌یمانییه‌تی سێ لایه‌نه‌» ناسرا. ئە‌له‌مانه‌کان کاتیک خۆیان بینی چوارده‌وریان گیراوه‌، په‌یوه‌ندییه‌کانی خۆیان له‌ گه‌ڵ ئیمپراتوریای نه‌مسا - مه‌جه‌ر پته‌وتر کرد. له‌ گه‌ڵ چه‌ق گرتنی هاوپه‌یمانی‌تییه‌کان، کاری دیپلوماسیی نه‌رمی جارانی نه‌ما. له‌و ناوه‌دا گۆرانکارییه‌ک له‌ خۆدانه‌ پال هاوپه‌یمانی‌تییه‌کان، که ته‌رازووی هێزه‌کانی له‌سه‌رده‌می پسمارک پێ جوێ ده‌کرایه‌وه‌ نه‌ما. ئە‌وه‌ی روویدا به‌ پێچه‌وانه‌وه‌بوو. ئە‌وه‌بوو ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان له‌ ده‌وری دووجه‌مسهر کۆبوونه‌وه‌.

یان ئە‌وه‌تا ئە‌له‌مانیا ده‌بێ بۆ کۆنترۆل کردنیکی سیاسی گشتی و بالاده‌ستییه‌کی ده‌ریایی تیبکۆشی، که به‌مه‌ش هه‌ر شه‌ له‌ هاوسێکانی و هه‌بوونی ئینگلته‌را ده‌کا، یاخود ئە‌له‌مانیا په‌کی تر ده‌بێت که ئە‌و جه‌زه‌ چاوتیبرینه‌ روون و دیاریکراوه‌ی نابێ، له‌کاتی ئیستادا ئە‌له‌مانیا بیر له‌وه‌ ده‌کاته‌وه‌ وه‌ک په‌کی که له‌ ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان له‌ ئە‌نجوومه‌نی گه‌لندا، شوێنی ره‌وا‌ی خۆی په‌کاربێتی و هه‌ولیدا بازرگانی ده‌ره‌وه‌ی خۆی چالاک بکا، خه‌یروبیتری کولتووری ئە‌له‌مانی بلاویکاته‌وه‌و چوارچێوه‌ی توانا نیه‌ستمانیه‌یه‌کانی فراوان بکا. بۆ گوراندنی به‌رژه‌وه‌ندی نوێی ئە‌له‌مانیا له‌ هه‌مسو لایه‌کی جیهاندا، له‌هه‌ر کات و جێگه‌ په‌که‌دا هه‌لێکی ناشیانیه‌ی بۆ هه‌لکه‌وێ. له‌ تێپامانی ئە‌م کاره‌دا ده‌بینین که پێداوێستییه‌کی راسته‌قینه‌ له‌ به‌رده‌م حکومه‌تی به‌ریتانیادا نییه‌ که به‌ شێوه‌یه‌کی په‌که‌جاره‌کی به‌ریاردا، که‌وا کام له‌م دوو بۆچونه‌ ده‌ریاره‌ی سیاستی ئە‌له‌مانیا قبوول

بکا. له بهر نه وهی ناشکرایه که پرژوی دووهمی نه له مانیا - پلان -
 (که شه سندننیکي نیمچه سهره خو، که به ته وای له خیبره ی بهر توبه ردنی
 دولت داپړاو نه بی) له وانه یه له هره قسوناغ تیکدا بیت له گه ل پرژوی
 یکه موه، یاخود پرژویه کی نه خشه بکیشراو و توژراوه، به یه که وه
 بلکتی. سهریاری نه مه نه گهر پرژوی نه و که شه سندنه هاته دی، نه و پایدی
 نه له مانیا پتی ده گات، بیکومان هره شه یه کی چه سپاو بوجیهان
 پیکده یتتی. وه که هره په لاماردانیکي به مه به ست که له لایدن شورتیکي
 هاوچه شنوه، که رق و کینه یه کی هه لگیرای هه بی».

یادداشتنامه ی Sir Eyre Crown ای کانونی دووهم ۱۹۰۷

نه دی گورانکار ییه کانی پرژوسه ی به یه که وه نان؟ جوله و گوتزانه وه ی بونیاتی له
 سیسته می دووجه مسهریدا، کاری له و پرژویه کرد که سیسته می هاوسه نگی هیزه کان
 له سه ده ی نوزده هه مدا کاری پیده کرد. سهریاری نه مه ش سی هوی تر هه بوون بؤ نه وه ی
 تای ته رازووی هیزه کان له سهره تاکانی سه ده ی بیسته مدا له نگ بی. نه و هویانه،
 جوش و خروشی نه ته وایه تیان پیکه یتنا که له چند ولاتیکدا ته شه نه ی ده کرد. له
 نه وروپای روزه لاتدا بزافیک سهری هه لدا که داوای یه کیتی نه و نه ته وانه ی ده کرد که
 به زمانی سلاقی داخوتن. نه م بانگ شه سلاقیه هره شه ی له هه ردوو نیمپراتوریای
 عوسمانی و نه مساوی ده کرد، که ژماره یه کی زور خه لکی سلاقیان تیدا هه بوو. رق
 لیبونه وه ی نه ته وه یی له سلاقییه کان له ناو نه له مانیا سهری هه لدا. نووسه ره
 نه له مانه کان ده یاننوسی که هه رده بی شه ی تیتونی - سلاقی رووبدا. کتیبه کانی
 قوتابخانه ش ههستی نه ته وایه تیان جوش ده دا. ریچکه ی نه ته وایه تی نه وه ی چه سپاند
 که بؤ راکیشانی چینی کریکاران، هم له سوسیالیزم به هیتره، هم له سهرمایه داریش
 که بانکسازه کانی له یه کتر کوکړد بوه. به لکو، به راستی ناسیونالیزم نه وه ی سه لماند
 کهوا له په یوه ندی خیزانی نیوان پاشاکانیش به هیتره.

پیش بهرپابوونی جهنگ، ته زاری نه له مانیا بؤ ته زاری روسی نووسی و داوای
 لیکر که له جهنگ دور که وپته وه. له گه ل ناموزای خو ی به دهسته واژه ی (خوشه ویستم
 نیکی (Dear Nicky) دواو نامه که ی به ناوی «دلسورت ویلی (Willi Yours)»^(۴)

۴- بچووک کراوه ی خوشه ویست کردنی ناوی (William, Nicolas) ه که نه و کاته ته زاری
 رووسیواو نه له مانیا بوون.

تەزىرى روسىيا ھىۋاي دەخواسىت ھائىتسىتا نائىتسىتا جەنگ رووېدا، بەھۇى كوژرانى، ئەرشىدوۋى نەمسا، فرانسى فرىدېناند Franz Ferdinand كە يەككىڭبوو لە مالىباتى پاشايەتى نەمسا، ئەو لە ھەمان دىدەۋە سەپرى كارەكانى دەكرد. ۋەلى جۆشى نەتەۋايەتى لەو كاتەدا بەسەر ھەموو ھەستىكى ھارىكارى كىردنى نىۋان ئەرسىتوكراتەكان و پاشاكاندا زال بېو، ئەم بروسكە خىترانىيە ھىچ سوۋدىكى نەبوو.

ھۆيەكى تىرى لەنگ بوونى تەرازوۋى ھىزەكان لە سەرەتاكانى سەدەى بېستەمدا، سەرھەلدىنى رازى بوون بوو بە ئاشتى. بە درىژاى ۴۰ سال دۆلەتە گەرەكان لە ئەوروپادا لە جەنگىكەۋە نەگلان. چەند تەنگزەيك لە ئارادا ھەبوون، بۆسنە (سالى ۱۹۰۸)، مەغرىب (۱۹۱۱)، بالكان (۱۹۱۲). ۋەلى ھەموو كۆنترۆل كران. كەچى سەۋداو سەۋداكارى دىپلوماتىكى بى ھىۋايى لىكەۋتەۋە. پاشان چەند پرسىارىك سەرى ھەلدا: بۆچى لەسەرمان پىۋىستە سازش لەگەل يەكتر بگەين؟ بۆچى ۋا لەلايەكەى تر نەكەين تەنازولى زۆرتىكات؟ تا ۋا لىھات «داروۋىنى كۆمەلايەتى Charles Darwin» پەسندو پەسندتر دەبوو. كە دۆلى: ۋەك شىۋاۋىكى سەرژمىرى تىۋرى، دەربارەى گەشەسەندنى رەگەزەكان لە جىھانى سىروشتدا، مانەۋى باشتىر، ماقولە، ۋەلى پراكتىزەكردنى لەسەر كۆمەلگاي مەۋقايەتى و رووداۋە دانسەكان، ھەلەيەكى گەرەيە.

لىتەرەدا بىروراكانى داروۋىن بۆ پاكانە كىردن بۆ بانگەشەى (پىۋىستە بەھىزىترىن بالادەست بىت) خىرانە كار. ئەگەر بەھىزىترىنىش بالادەست بوو ئەۋا بۆچى لەبارەى ئاشتى دوۋچارى دۆلەراۋكى بىين! جەنگى درىژخايەن دوور بوو، ھەرچى جەنگى كورت و يەكلایى كەرەۋە بوو ئەۋا لايەنە بەھىزەكە دىياتەۋە، زۆر لە سەركرەكان بىروايان ۋابوو كە جەنگ گۆرانكارى دلخۆشكەر لەگەل خۆدا دەھىنى.

سىيەمىن ھۆكار كە ھاۋبەشى لە لەدەستدانى ھاۋسەنگى ھىزەكان كىرد لە سەرەتاي سەدەى بېستەمدا، نەرمى و شل و خاۋى سىياسەتى ئەلەمانىابوو كە ئالتوزو لەرزۆك بوو. ھەرۋەھا سىياسەتى تەزار تا رادەيەك ترسناك بوو، ئەلەمانەكانىش لە خەلكى تر جىياۋز نەبوون و تەماۋ مرخىيان لە جىھانى دەرەۋە خۆش كىردبوو. ۋەلى ئەۋان بە رىگايەك ھەۋلىيان بۆ دەدا، كە ھەموو لايەك دۆرمندارىيان بگەن، ئەمەش بەتەۋاۋى لە سىياسەتى پىسماىر كىياۋز بوو لە بەرپەۋەردى سىياسەتى ئەۋروپايى لە ھەفتاكان و ھەشتاكانى سەدەى نۆزدەھەمدا. ئەلەمانەكان كاتىك دەستىيان بە پىشېركىتى

چه کسازیی در یایی کرد، بهریتانییه کانیاں له خۆروژژاند. هاوکات رق و کینه ی روسه کانیاں بزواند لهو مهسه لانه ی که په یوه ست بوون به تورکیا و به لکانه وه. فهره نسیان تووره کرد، له باره ی کولونی فهره نسییه کان له مه غریب. تهزاری ئه لمانیا هه ولیدا دۆستایه تی بهریتانییه کان بکا، بهو پروایه وه ئه گهر ترسی خسته دهروونیانه وه، ئه مه وایان لیده کا راده ی گرنگی ئه لمانیا و راده ی پیوستیان به دۆستایه تی کردنی ئه لمانیا تی بگهن. وه لئ ئه وه ی روویدا به پیچه وانه وه بوو. بهریتانییه کان به راده یه کی و ترسان که یه که مجار خۆیان یخه نه باوه شی فهره نسییه کان و دواتریش روسه کانه وه. بهم چه شنه، سالی ۱۹۱۴ ئه لمانه کان هه ستیان کرد که پیوسته خۆیان لهو ئابلووقه دانه ده ربا ز بکه ن. بۆیه به مه به سته وه پرکیشی جهنگیان قبوول کرد. بهم شیوه یه ده بینین ههستی نه ته وایه تی و زیده بوونی رازی بوون به باری ئیستا و داروینی کۆمه لایه تی و سیاسه تی ئه لمانی، هه موو ئه و هۆکارانه هاوبه شیان کرد له نهرمی نه هیتشتن له پرۆسه ی به یه که وه نانی سیاسه تی ده ولی و دواتریش هاوبه شیان له دایسانی جهنگی جیهانی یه که مدا کرد.

ئاستی دووم له شروقه کردنه که، ئه وه مان نیشان دا که چ له ناوه وه ی کۆمه لگا و له سیاسه تی نیوخویدا رووده دا^(۵). لهم ئاسته دا راقه کردنی که هیه، که به دنیاییه وه ده توانین رته ی بکهینه وه: بانگه شه ی لینین که سه رمایه داران سۆنگه ی جهنگ بوون. به رای لینین، جهنگی جیهانی یه کهم دوا قوناغی ئیمپریالیزی سه رمایه داری بوو. وه لئ جهنگ له سه ر مملاتی ئیمپریالیستی له سه ر دابه شکردنی کولونه کان رووینه دا، وه ک لینین ره چاوی کرد. سالی ۱۸۹۸ له ناوچه ی فاشوده له سودان رووبه پروو بوونه وه یه ک له نیوان فهره نسا و بهریتانیا هاته ئارا. بهریتانییه کان گهره کیان بوو هیتلی ئاسنی باکوور - باشوور ته و او بکه ن، که له باشووری ئه فریقا وه دریژ ده بووه وه تا میسر. له کاتی که فهره نسییه کان گهره کیان بوو هیتلیکی تر له رۆژه لاته وه بۆ رۆژئاوا رابکیشن، تا کولونه کانیاں له ئه فریقا وه به یه کتر بیه سته وه. ئه گهر ئه و کاته جهنگ بهرپا بویه لیکدانه وه که ی لینین راست ده رده چوو.

له راستیدا دوا ی شانزه سال لهو میژووه جهنگ له ئه وروپا روویدا، بانکداره کانیش بهر له هه لگیرسانی شه ر، زۆر به توندی بهرهنه گاری بهرپا بوونی بوونه وه. **سیر ئه وارد گری** (Edward Grey) وه زیری هه نده رانی بهریتانی، ههستی

۵- بروانه پاشکزی ژماره (۶)، بۆ شاره زابوون له پلاتنی روونکردنه وه ی تیۆره که ده رباری هۆیه کان ی دایسانی جهنگی جیهانی یه کهم له سالی ۱۹۱۴ دا.

کرد که پیتویسته نامۆژگارییه کانی سیر ئایرکراون په پره و بکاو له سهر بهریتانیا پیتویسته ریتگا نه دا ئه له مانه کان یاری به ته رازووی هیزه کانی ئه وروپایی بکه ن. که چی نیگه رانی (گریتی) بۆ ئه وه بوو که چۆن ریتگایه ک بدۆزیته وه و له بانکاره کانی له ندهن بکا پشتگیری راگه یاندنی جهنگ بکه ن!

دهشتین رافه کردنه که ی لینین رته بکهینه وه، وه لئ دوو هۆی نیتوخۆیی تر هه یه، پیتویسته به بایه خیتی گه و ره تر وه ره چاویان بکه ی ن: یه که میان ته نگزه نیتوخۆیییه کانی هه ردوو ئیمپراتۆریای به سالآچووی نه مسا - مه جهر و تورکیای عوسمانی و دوو هه میان باری سیاسه تی نیتوخۆیی ئه له مانیا بوو.

هه ردوو ئیمپراتۆریای نه مسا و تورکیا فره نه ته وه بوون، روو به پرووی هه ره شه ی تین و تاوی نه ته وایه تی ببوونه وه. سه ریاری ئه مه ش حکومه تی عوسمانی گه نده ل و له و په ری بی هیزیدا بوو. ئیدی کژی کۆمه له نه ته وه بییه کانی بالکان هاتبوو. که هه لیان ددها له ژیر فه رمان په وایی تورکیا رزگارین، که چهند سه ده یه کی خایاندبوو. له سالی ۱۹۱۲ دا ئه کۆمه له نه ته وانه له بالکان سه رکه و تتیان وه ده ست هینا و تورکه کانیان ده رکرد، سالی دواتر ده ولته نوێیه کانی بالکان، له سهر ده سته که وت و تالان له نیتوخۆیاندا که و تنه جهنگه وه.

ئهم شه رانه هانی هه ندیک له ده ولته کانی بالکانی دا مل له بهر ملی نه مساوییه کانی ش بنی ن. له و روانگه یه وه که مادامه کتی توانیان تورکه کان ده ربکه ن، بۆچی نه مساوییه کانی ش ده رنه که ن؟!

سریا پیتشقهره ولی ده ولته کانی بالکان بوو. نه مسا له و فشاره نه ته وه بییه ترسا، هاوکات ئه وه ی لپی ده که و ته وه له ده ست دانی پله و پایه و حسیتو بۆ کردن بوو، ئه مه نه مسای نیگه ران کرد. له کۆتاییدا به هۆی کۆژرانی ئه رشیدوق فرانس فر دیناند به ده سته تیبرورستیکی سهر وه، نه مسا و سریا بوونه دۆژمنی با وه کوشته ی یه کتر. نه مساوییه کان ده یانویست سه ربه کان بی هیز بکه ن تا نه بیه چه قییک و سلاقه کانی بالکان له ده وری خۆیان کۆیکه نه وه. **ژهنه رال کونراد** (General Konrad) به ناشکرا هۆکاره کانی روون کردۆته وه ده لئ: له بهر ئه و هۆیه، نه ک له تۆله ی پرۆسه ی کوشته نه که، له سهر نه مسا و مه جهر پیتویسته شیر به رووی سربیدا هه لیکیشن، که خنخنۆکی پاشایه تی گرتوه. ره وشه که وای لیتها توه یان ده بی ئه مه هه لبژترئ، یان گه ردنی خۆی بخاته به رده ست، یاخود هه ولتیکی تر بدا بۆ ئه وه ی نه هیلتی

رافه کردنیکی گرنگی تری ئاستی نیتوخیی، سیاسه تی نیتوخیی ئەلەمانیا یه. «**فیشەر**» ی میژوونوس و، لەو بر وایه دان که، کیشه کۆمه لایه تییه کانی ئەلەمانیا هۆیه کی سهره کی جهنگ بوون. **فیشەر** پیتی وایه، که هه ولە کانی ئەلەمانیا بۆ دهست به سهر دارگرتی جیهان، هه ولتیک بوون له چینه فرمانه وایه کانه وه، بۆئهو ی سهرنجی خه لک له بێ فه ری به یه که وه لکانی نیتوخیی کۆمه لگای ئەلەمانی لابدهن. ئەو قوتابخانه فکریه ده لێ: هاویه ندیه کی خۆجی له زه ویدارو و ئهرستو کراته کان و سهرمایه داره پیشه سازه گه وه ره کان، که «هاویه ندی مه له غان و ئاسنی» ی پێ ده گوترا، فرمانه وایی ئەلەمانیا ی ده کرد. ئەو هاویه ندیه فرمانه واییه، له جیات ی چاکسازی نیتوخیی، پشتی به سیاسه تی فراوانخوای به ستیوو. واته یاری پالە وانانه له جیات ی نان. فراوانخوای ئەلته رناتیقی دیموکراسیی کۆمه لایه تی بوو، ئەمه بۆ رافه کردنی هه لگیرسانی جهنگی، جیهانی یه که م به ته نیا به س نییه، وه لێ یارمه تیمان ده دا که سهرچاوه ی ئەو فشاره بزاین که ئەلەمانه کان دوا ی سالی ۱۸۹۰ خستیانه سهر سیسته می ده ولییه وه.

ئە ی چی ده رباره ی ئاستی یه که می شرۆفه کردن، واته رۆلی تاکه کان؟ بهر له جهنگی جیهانی یه که م، سیفه تی سهرکردایه تی سیمای لاوازی پتوه بوو، ئیمپراتۆری نه مسا «فرانس یوزیف» زۆر به سال اچوو و ماندوو بوو، سهرکردایه تی کردنی سوپاکه ی دابووه دهست سهرۆکی ئهرکان، **ژهنه رال کونرادو «کونت بیرشتولد»** وه زیره دوو رووه که ی ههنده ران.

له کۆمیدیاکانی چاره نووسیش «وه لی عه هدی نه مساوی «فرانس فردیناند» که له سهراییشۆ کوژرا، پیاویکی میانپه وه و خاوه ن بیرو پای سیاسی لیبرال بوو. له روسیا شدا **ته زار، نیکۆلای دووم**، فرمانه وایه کی ره ها بوو، ته مه نی خۆی به دووره پهریزی له جیهان به سهر بردبوو. به پشت به ستن به هه ردوو وه زیری لێ نه وه شاوه ی ههنده ران و بهرگری، که به توندی ملکه چی ژنه نه خۆشه که ی بوون، به رهنگاری هه موو گۆزانکاریه ک ده بووه وه له ناوه وه ی ولاته کهیدا. له مهش گرنگتر، ته زاری ئەلەمانیا که ههستی به لاوازی ده کرد. مرۆفیککی رازاو خاوه ن که سایه تییه کی بێ هیتز و سۆزه کی

۶- Boron Conrad Von Hotzendorff, احوال الحرب العالمية، ج ۲، نیویورک، دار مکمیلان،

بوو. ټوله مانيای بهرهو سياسه ټيکي پر له مه ترسي برد، له کاتيکدا کالقام و بي توانا بوو. «فون بيلوف» لهم باره يوه دهلي:

«فيلهيلمی دووم» جهنگی نه ده ويست، نه گهر له بهر هيچ هڅه ک نه بووايه، نه واه له بهر نه وهی بهرام بهر هه لويستی ناخوش هوړ ده بوو. له کاتي ته نگانه دا، خاوه ن شکوی پايه بهر نه يده توانی له شهردا سهرکردايه تی سوي بکا. نه و به ته واهی دهيزانی که دوو چاری نوراستينا «الاجهاد العصبي» بووه. هه چي وتاری پر جوشي ره گه زيه رستانه و گهف کردن و به لئيندان بوون، نه واه ده ويست واه له خه لک بگه يه ني که نه واه له بهر ده م فرديريکی گه وره، ياخود ناپليونيکی ترن^(۷).

کار دانه وهی ټوله مانيا سهاره ت به جاردانی جهنگی جيهانی يه که م

نه دواړدی هه و تهم (خالی ته زارو پاشای پيشووی ټينگلته را) که ټيستا له نيوگوږدايه، له مني زيندو و به يتره! چو ن گومان بهرم که خه لک ټيک له و پروا يه دان که ده تواني ټينگلته را به يتره ژير بار، ياخود بهم يا به و ري و شوينه سهرکو تکه رانه يه، وای لي بکري بيسته ناشتيخواز! ټيستا پيويسته په رده له رووی نه و هه و فرودانه لا بيردری. ده مامکی ناشتي مه سيحيانه له سهر رووی - بهريتانيا - به ناشکرا و به توندي پارچه پارچه بکري. بانگه شهي دروزانه ي ناشتي، شهرمه زار بکري؟! له سهر کونسول و پياوه کاغان له تورکيا و هيندستان پيويسته، که دژي نه ته وهی به قالان، که دژيو و بي ره وشت و دروزنن، هانی جيهانی محمه دي (ټيسلامي)! بو شوړ شيکی توند بدریت. نه گهر له سهرمان بيت تا مردن خويتمان لي بتکی، له وه که متر نييه که ټينگلته را، هيندستان له ده ست بدا^(۸).

ته زار فيلهيلمی دووم

۷- Richard Ned Lebow بين السلم والحرب، طبيعة الأزمة الدولية، بالتيمور، مطابع جامعة

جونز هويکنز، ۱۹۸۱، ص ۱۳۹.

۸- سهرچاوهی پيشو، ۱۴۴ل.

ئایا جەنگ ھەر دەبوايە بەرپایبێ؟

کاتیەک کۆمەڵێک ھۆلە ئارادابن و، ھەریەکەیان بەتەنیا بەس بێ بۆ ئەوێ جەنگ بەرپا بێت بەو حالەتە دەلێتین (دەستمان لێ شتوو). بۆیە جەنگی جیھانی یەکەم مەسەلەیکێ (دەست لێ شۆراو) بوو. ئایا ئەمە ئەو دەگەینێ کە ھەر دەبوايە جەنگ بکەوێتەو؟ وەلام: نەخێر، تا ھەلگیرسانی شەڕ لە مانگی ئۆگستوسی ١٩١٤، مەسەلەکە وانەبوو کە چارنێیە ھەر دەبێ شەڕ بکەوێتەو. تا ئەوکاتە کارێکی حەقی نەبوو کە ئەو کوشتارە چوار سال بەردەوام بێت.

با لەسەر بنەمای نزیکێ کاتێکی لە رووداوێکانەو، سێ شتیو لە ھۆیەکان لەیەکتر ھاوێرکەین، کە بەدرێژێ باسیان دەکەین. لە ھەمووان دوورتر ھۆیە قولەکان و دوای ئەوانیش ھۆیە ناوەرێستەکانن. ئەوێ بە شتیوێکی راستەوخۆش دەکەوێتە پیش رووداوێکانەو، ھۆیە خێراکەرەکان. ئەگەر پشتمان بە گفتوگۆ بەست، دەپرسین: ئایا چۆن رووناکی لە ژوورەکەت داگیرسا. وەرەمەکی ئەو دەبێ. کەوا تۆ پلاکی رووناکییەکەت پێکرد، ھۆی راستەخۆ ئەوێ کەوا یەکیەک تەلێ کارەبای بۆ ئەو ژوورە راکیشاو. ھۆی قولیش ئەوێ کە «توماس ئەدیسۆن THOMAS» چۆنێتی گەیانندی کارەبای دۆزیو. دەمەتەقییەکی تر، یاخود پێتەرێک کە مەبەست تیایدا نزیک کردنەوێ بیرۆکەکی، ئەویش ھەلکردنی ئاگرە. لێرەدا پارچە دارەکان ھۆی قولن، دهنکی شەمچەو پارچەو کۆتە کاغەز ھۆی راستەوخۆن، پێککردنی دهنکی شەمچەکە ھۆی خێراکەرە. ھۆیە قولەکان لە جەنگی جیھانی یەکەمدا ئەو گۆرانکاریانە بوون کە بەسەر بونیاتی تەرازووی ھێزەکان و ھەندێک رووی سیستەمی سیاسەتی نێوخۆیی داھاتبوون. ھەندێک لە ھۆیە گرنگەکان بە شتیوێکی تاییەتی سەرھەڵدانێ گێانی نەتەوایەتی و ئەوانە لیتی کەوتەو بوون، لە دارمانی ھەردوو ئیمپراتۆریای بەسالاچوو و حالەتی سیاسی ئەلەمانی. ھۆیە راستەوخۆکانیش، سیاسەتی ئەلەمانی و دیاردە رازی بوون بە ناشتی و گەژەیی شەخسی سەرکردەکان بوو، ھەرچی ھۆیە خێراکەرەکان بوون ئەو کۆژانی فرانسە فریدیناند بوو لە سەراییشۆ بە دەستی تیرۆستیکی سەری^(٩).

کاتیەک چاو بە رابردوو دادەخستین، شەکان ھەمیشە وا دێنە بەرچاو، کە ھەر دەبوايە رووبەن. لەوانە یە بلێن ئەگەر رووداوی کۆژانەکەش نەبوايە، رووداویکی تر

هەر دهبوایه روویدا. هه‌ندیک ده‌لێن هۆیه خێراکه‌ره‌کان وه‌کو میترۆ وان، له‌ هه‌ر ده‌ خوله‌کینک به‌ دوا‌ی یه‌کترا دێن. بۆیه‌ روودا‌وی سه‌راییڤۆ، بایه‌خیکێ ئه‌وتۆی نه‌بوو، چ زوو، چ دره‌نگ، هه‌ر دهبوایه‌ روودا‌وی تری له‌م چه‌شنه‌ روویدا. ئه‌م جۆره‌ خسته‌نه‌پرووه‌، راده‌ی راستییه‌که‌ی ده‌توانین له‌ رینگای میترۆوی دژ به‌یه‌که‌کانه‌وه‌ تا‌قی بکه‌ینه‌وه‌.

کاتێک به‌ وردی له‌ میترۆوی ئه‌و ده‌ورانه‌ راده‌مێنین، ده‌توانین به‌رسین «چی ده‌بوو ئه‌گه‌ر» یاخود «چی روویده‌دا»، کاره‌که‌ چۆن ده‌بوو ئه‌گه‌ر ئه‌و روودا‌وی کوژرانه‌ له‌ سه‌راییڤۆ نه‌بوایه‌؟ چی ده‌بوو ئه‌گه‌ر سوسیال دیموکراته‌کان له‌ ئه‌له‌مانیا ده‌سه‌لاتیان بکه‌وتایه‌ ده‌ست؟ لێره‌دا ئه‌گه‌ر هه‌یه‌، له‌ رینگای هۆیه‌ قول و راسته‌وخۆییه‌کانه‌وه‌، ئه‌گه‌ری دايسانی جه‌نگ زۆر بوو. وه‌لێ ئه‌گه‌ری زۆر، واتای حه‌قیه‌ت نییه‌. با نمونه‌ی «ئاگره‌که‌» سه‌رله‌نوێ بخه‌ینه‌ روو.

پارچه‌ دار و ده‌نکه‌ شه‌مچه‌که‌ له‌وانه‌یه‌ ماوه‌یه‌کی زۆر بمێنێته‌وه‌، به‌بێ ئه‌وه‌ی ئاگر هه‌ل بێت. خو‌ ئه‌گه‌ر بارانی‌ش باری ئه‌وا ده‌نکه‌ شه‌مچه‌که‌ ناتوانی ئاگر بکاته‌وه‌. هه‌تاوه‌کو ئه‌گه‌ر روودا‌وی سه‌راییڤۆش له‌وکاته‌دا روویدا‌بوایه‌.

با وادانی‌پێن دۆزی سه‌راییڤۆ له‌ سالی ۱۹۱۴ نه‌بوایه‌. هه‌یج ته‌نگه‌یه‌ک تا سالی ۱۹۱۶ رووینه‌دایه‌، ئه‌و کاته‌ چی روویده‌دا؟ سالی ۱۹۱۴ ژه‌نه‌رال فون مولتکه‌و General Von Moltke و «جاگو» Jagow ی وه‌زیری هه‌نده‌ران، له‌سه‌رکرده‌ هه‌ره‌ خێراکه‌ره‌کانی ئه‌له‌مانیا بوون بۆ جه‌نگ. له‌و به‌روایه‌دا بوون که‌ چار نییه‌ ده‌بی شه‌ری روسیا بکری. ده‌یانزانی زه‌حمه‌ته‌ ئه‌له‌مانیا له‌ دوو به‌رده‌ا به‌جه‌نگی، بۆیه‌ دهبوایه‌ ئه‌له‌مانیا لایه‌ک تیکبشکینتی، ئه‌وجا بۆ لایه‌که‌ی تر ته‌رخان بێ. راسته‌ روسیا ده‌وله‌تییکی گه‌وره‌تر بوو، وه‌لێ له‌ رووی ته‌کنو‌لۆژیاوه‌ دواکه‌وتوو و تو‌ره‌کانی گه‌یاندنی په‌رپوت بوون. که‌واته‌ ده‌شی ده‌ست وه‌شاندن له‌ روسیا دوا‌بخا، دهبوایه‌ ئه‌له‌مانیا یه‌که‌مجار به‌ خه‌یرایی به‌ره‌و رۆژئاوا بجو‌لێته‌وه‌و فه‌ره‌نسا تیکبشکینتی. دوا‌ی سه‌رکه‌وتنی له‌ رۆژئاوا، ده‌توانی رووه‌و رۆژه‌لات وه‌رچه‌رخێته‌وه‌و به‌بێ ماندوو‌بوون روسه‌کان به‌زینتی. ئه‌مه‌ (پلانی شیلفن Schlieffen plan) پلانی جه‌نگ بوو، که‌ ئه‌رکانی گشتی ئه‌له‌مانی دا‌ینابوو، بۆ هه‌ترشیکی خه‌یراو راپێچکه‌ر له‌ رینگای به‌لجیکاوه‌ (به‌مه‌ش ئه‌له‌مانیا بیلایه‌نی به‌لجیکا پێشیل ده‌کا)، تا به‌خه‌یرایی فه‌ره‌نسا تیکبشکینتی و دواتر به‌ره‌و رۆژه‌لات وه‌رچه‌رخێته‌وه‌. وه‌لێ به‌هاتنی سالی ۱۹۱۶ ئه‌و ستراتیژییه‌ به‌یخه‌ی که‌م ده‌بووه‌، چونکه‌ روسیا، له‌ نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌مه‌وه‌ قه‌رزه‌کانی فه‌ره‌نسا بۆ راکێشانی هه‌لتی شه‌مه‌نده‌فه‌ر ته‌رخان کردبوو.

چونکه نهو کاته گواستنه وهی هیژده کانی روس بۆ بهرەکانی جهنگی ئەلەمانی دوو تا سی مانگی دهخایاند، بهمهش کاتیکی زۆریان بۆ ئەلەمانەکان ده‌رخساند که یه‌که‌مجار شه‌ری فهرنسییه‌کان بکه‌ن. له‌ سالی ۱۹۱۰دا، ماوه‌که‌ کم‌ بووه‌وه‌ بۆ ۱۸ رۆژ. که‌چی به‌ هاتنی سالی ۱۹۱۶، نهو پشتینه‌ ئاساییشه‌ کاتییه‌ بوونی نه‌ده‌ما. ئەمه‌ش وای له‌ ئەلەمانیا کرد ده‌ست له‌ ستراتیژیه‌تی دوو به‌ره‌یی به‌ربدا. بۆیه‌ هه‌ندیک له‌ سه‌رکرده‌ ئەلەمانه‌کان، بیران له‌وه‌کرده‌وه‌ که‌ جه‌نگیک له‌ سالی ۱۹۱۴، باشته‌ره‌ له‌ جه‌نگیک دواي نهو میژووه‌. بۆیه‌ ویستیان ده‌رفه‌تی نهو ته‌نگه‌زیه‌ بقۆزنه‌وه‌، بۆ هه‌لایساندن و بردنه‌وه‌ی جه‌نگیکی راسته‌قینه‌.

ئه‌گه‌ر تا سالی ۱۹۱۴، رووداوی کوژرانه‌که‌وه‌ هیچ ته‌نگه‌زیه‌ک نه‌بوايه‌، کاره‌کان وه‌کو خۆبان تا سالی ۱۹۱۶ به‌بێ جه‌نگ تێپه‌ربه‌بوایه‌ن. ده‌شیا ئەلەمانه‌کان نه‌وکاته‌ هه‌ستیان به‌کرده‌یه‌ که‌ شتیکی هه‌یه‌ بیانسه‌نگرتنیته‌وه‌و توانای سه‌ره‌پۆیی کردنیان له‌ باربه‌بات. که‌ له‌ دوو به‌رده‌دا به‌جه‌نگن، به‌لکو له‌وانه‌بوو (پلانی شیلشن)یان ره‌تکردبوایه‌وه‌و به‌ ته‌نیا له‌ رۆژهه‌لاتی ناڤین به‌جه‌نگابوونایه‌، یاخود له‌ وانه‌بوو دانیان به‌ واقع به‌یتنابوایه‌وه‌ له‌گه‌ڵ به‌ریتانیای مه‌زن ئاشت ببوونایه‌ته‌وه‌، یاخود رای خۆیان ده‌رباره‌ی سوودی نهو هه‌ترشه‌ بگۆربه‌یايه‌. به‌کورتی ئه‌گه‌ر دوو سالی تر تێپه‌ربه‌بوایه‌، گۆرانکاری زۆر، له‌ هه‌تزی روسیا، روویده‌داو له‌وانه‌ بوو ری له‌ دایسانی جه‌نگ بگرێ.

ئه‌گه‌ر جه‌نگ نه‌بوايه‌ نه‌وا هه‌تزی پشه‌سازیی ئەلەمانی به‌رده‌وام له‌ زنده‌بووندا ده‌بوو، له‌ کۆمیدیاکانی چاره‌نووس: وه‌ک میژوونووسی به‌ریتانی (A.J.P ١.ج تیلور) بۆی ده‌چی، نه‌وه‌ بوو ئەلەمانیا به‌بێ جه‌نگ ده‌ستی به‌سه‌ر نه‌وروپادا داده‌گرت. که‌واته‌، له‌وانه‌بوو تا نه‌و راده‌یه‌ به‌هه‌یز به‌یت، که‌وا له‌ فهره‌نساو به‌ریتانیا بکا دوودل بن له‌وه‌ی شه‌ری پێ بفرۆشن.

هه‌روه‌ها ده‌رباره‌ی نه‌وه‌ی که‌ ده‌شیا چ له‌ کاروباری نیوخۆی به‌ریتانیا روویدا، ئه‌گه‌ر دوو سالی تر به‌بێ جه‌نگ تێپه‌ربه‌بوایه‌. ده‌توانین مه‌سه‌له‌ی دژبه‌یه‌که‌کان به‌خه‌ینه‌ روو. له‌کتیبه‌ی «مردنیکي نامۆ بۆ ئینگله‌رای لیبرالی Liberal England» (جورج دینجر فیلد George danger field)ی میژوونووس، ده‌رباره‌ی گه‌رمه‌وکیشه‌ی نیوخۆی به‌ریتانیا ده‌دوێ:

پارتی لیبرالی Liberal Party به‌لێنی دا بوو له‌ ئیترله‌ندا ده‌ربه‌چی، له‌ کاتیکیدا پارێزگاران، به‌ تایبه‌تی له‌ ئیترله‌ندای باکوور به‌توندی به‌ره‌نگاری نه‌مه‌ بوونه‌وه‌.

سهره تاي ياخييونيتكي سهر يازي له سويای بهریتانيدا له ئاسۆ وه ده ركه وت. نه گهر راپهړینی ولستر Vister Revolt روويدا بوايه، زور به لای نه وه ده شكايه وه كه بهریتانیا نه وکاته به کیشه نیتو خوييه کانی خهريک ده بوو و نه پده توانی به شداري له هاوپه يمانيه تي روسياو فهرنسادا بکا. بن گومان زور گۆرانکاری و له دوو سالی دواتر له ناشتی روويده دا، كه بايه خي ميژوويي خوی ده بوو.

چ جوړه جهنگيک؟

کوتمه لتيکی تری دژ به يه که کان نه و پرسياړه ده خه نه پروو: چ جوړه جهنگيک روويده دا، نه گهر هاتوو، مه سه له ی ایا هیچ جهنگيک روو ده دا خرايه لاوه. راسته پایه ی سیاسي نه له مانۍ، هاوسيتکاني ترساند، بهرام بهر نه مهش نه له مانیا له وه ده ترسا له لایه ن هاوپه يمانيه تي سنی لایه نی (الحلف الثلاثي) يه وه نابلو و قه بدری.

که واته کاریکی ماقو له نه گهری روودانی جهنگيک نزيکتر بنی له نه گهری دور خستنه وه ی شهړه که. وه لئی چ جوړيک جهنگ: شهرت نه بوو جهنگ، شيوه ی جهنگی جيهانی يه که م وهرگرئ. ته کنیکی دژ به يه که کان ده لئی: له توانا دا هه بوو چوار جوړی تری جهنگ بيته کايه وه.

به ساده يی يه کتيکیان جهنگی خو جتيه. به را يی ته زاری نه له مانیا پتي و ابو ته نگره ی بوسنه (۱۹۰۸-۱۹۰۹) دو باره ده بيته وه، کاتيک پالېشتی نه مساوييه کانی کرد. به م هويه وه نه مساوييه کان توانیا روسيا ناچار بکه ن له بالکان بکشيته وه (۱۰).

له (۵) ی ته مموزی ۱۹۱۴ د، کاتي ته زاری نه له مانۍ چوه گه شتيکی ده رايی، به ليني به نه مساوييه کان دا پشتگيريان بگرئ. کاتي گه رايه وه ديتی نه مساوييه کان نه و چه که (شیک) يان پرکرد بوه که له سه ر کاغه زی سپی بوی ئيمزا کرد بوون. نه مساوييه کان بو دوا جار سر به کانيان ناگادار کرد بوه. وه ختی ته زار نه و راستيه ی زانی، هه ولتيکی زوری دا چواره وهری نه و جهنگه بگرئ و ريگا نه دا ته شه نه بسيتي. وه ک پيشتر له بروسکه ی (نيکی / ويلي) دا ئاماره ی پيکرا، نه گهر نه و هه ولانه سه رکه وتبان، نه مرؤ ده رباری جهنگيکی گه وره نه دا ناخواتين، به لکو ته نيا له باره ی جهنگيکی بچوکی نه مساوی - سربى له ئوگستوسی ۱۹۱۴ ده دواين.

۱۰- پروانه پاشکوی ژماره (۴). بۆ زانیاری له سه ر ناوچه ی بالکان و ناواته کانی روس و مده ربييه کان له سالی ۱۹۱۴.

دووم، ئهوهیه که جهنگ یهک بهرهبی بیت. کاتیک روسهکان هیزهکانیان سازو تهیار کرد، ئهلهمانهکانیش خویان کۆکردهوه. تهزار له **ژهنهراڤ مولتکهی** پرسى، ئایا دهتوانی تنهیا له بهرهبی روژههلاتدا ئۆ پهراسیونی سهربازی بکړی؟ **مولتکه** وهلامی دایهوه که ئهمه له توانادا نییه. چونکه ههر گۆرانکارییهک له کات دانانهوه بۆ تهیارکردن و کۆکردنهوهی هیزهکان و کهل و پهل دابین کردن دهبیسته میتردهزমেی خۆسازدان و به تهزاری راگهیاند که ئهه کاتی ههولئ داوه پلانهکانی بگۆزی، خوی له بهردهم کۆمهلتیک ئاژوهی و دۆزیوتهوه که دهستی بهسهرباندا ناشکی! له گهل ئهمه شدا، **ژهنهراڤ فون ستاب** (Von staab). فههماندهی تیپی هیلئ ناسنی له سویای ئهلهمانی، له دواى جهنگدا دانی بهمه دانا، که ئهه روژانه توانای گۆرپنی پلانهکان به سهر کهوتویی له ئارادابوو. ئهگهر تهزاری ئهلهمانیا ئهه راستیهی بزانیایه و پیتی له سهر جیبه جیکردنی داگرتایه، دهتوانرا خۆ له شهپری یهک بهرهبی ببوێردی.

حالهته دژبهیه کهکان - واته ئهلهتهرناتیقی له توانابووی واقعی - ئهوهیه که شهپری له دوو بهردها بپنینه بهرچاو، بهبی بهربتانیا: ئهلهمانیاو نهمس، دژی فههره نساو روسیا. ئهگهر بهربتانیا نهبوایه، هاوسهنگیه که دهگۆرا، لهوانه بوو ئهلهمانیا جهنگه که بهرپتهوه. لهوانه بوو بهربتانیا نهچپته ناو جهنگهوه ئهگهر ئهلهمانیا بهلجیکای داگیر نهکردبوایه، رهنکه بهلجیکا هۆی سهرهکیش نهبووی بهلای بهربتانیاوه. ههندیک کس، لهوانه سهر ئههوارد گرنی، پیتی وایه که هۆی سهرهکی بهلای بهربتانیاوه بۆ هاتنه ناو شهپه که ئهوه بوو که دهترسا ئهلهمانیا دهست بهسهر کیشوهه که داگیرئ. وهلئ بهربتانیا دهولهتیکى دیموکراسیه، پارتی لیبرال له نیتو خۆیدا کهرت کهرت ببوو، چهپهوهکانی ئهه پارتیه دژی جهنگ بوون. وهلئ کاتیک ئهلهمانیا سنووری بهلجیکای بهزاندو بیتلایهنی ئهه ولاتهی پیتشیل کرد، ئهه رووداوه هیزتیکى بهوانه بهخشی که لایهنگری شهپوون له نیتو (پارتی لیبرال) دا، بۆ ئهوهی بهسهر دوودلئ ئهه کهسانه دا زال بیت، که دژی شهپ بوون و، هۆی ئهه کهلینه بوون، که له حکومهتی بهربتانیا دا پهیدابوو.

له کۆتاییدا، چارهه دژبهیهک. بهریابوونی جهنگ بوو بهبی ولاتهیه که گرتوهکان. ئهلهمانیا له سهرهتای سالی ۱۹۱۸ د جهنگی دهبردهوه، ئهگهه ولاتهیه که گرتوهکان له سالی ۱۹۱۷ نهچوو بوایه نیتو جهنگ و تهرازووی هیزهکانی نهگۆرپوایه. یهکیک لهو هۆبانهی که وای له ولاتهیه که گرتوهکان کرد به شداری جهنگ بکا،

هه‌لمه‌تی غه‌واسه‌کانی ئەڵه‌مانیا بوو، دژی که‌شتییه‌کانی هاوپه‌یمانان و
ولایتیه‌که‌گرتووه‌کان. گه‌مژهبی ئەڵه‌مانیاش له‌وه‌ بوو: ئەڵه‌مانیا بروسکه‌یه‌کی بۆ
بالیۆزخانه‌ی خۆی له‌ مه‌کسیک ناردبوو، که‌ به‌ بروسکه‌ی زهم‌مان ده‌ناسرئ
(Zimmerman Telegram) داوای کردبوو له‌ مه‌کسیک ئاژاوه‌ و گۆبه‌ند دژی
ئه‌مریکا بکات، و لا‌ته‌یه‌که‌گرتووه‌کان ئه‌مه‌ی به‌ کارتیکی دوژمنکارانه‌ ژمارد.
ئه‌و هۆکارانه‌ بوون وایان کرد ئه‌مریکا بجیتته‌ نێو جه‌نگه‌وه‌.

خه‌فه‌کردنی رینگاچاره‌کان

رێبازه‌کان وینه‌ی میژوو ده‌کێشن. رووداوه‌کان یه‌ک له‌ داوای یه‌که‌وه‌ دێن، پله‌کانی
نازادی گرژده‌بهنه‌وه‌، یاخود نازادی له‌ده‌ست ده‌چیت. ئەگه‌ری به‌ریابوونی جه‌نگ زی‌ده
ده‌بیت. وه‌لێ خه‌فه‌کردنی رینگاچاره‌کان له‌به‌رده‌م سه‌رکرده‌کاندا، ده‌شتی بکریته‌وه‌و
پله‌کانی نازادی بگه‌رێتته‌وه‌. ئەگه‌ر له‌ سالی ۱۸۹۸ ده‌ست پێ بکه‌ین و بپرسین: کام
جه‌نگ له‌ ئه‌وروپا له‌ هه‌م‌ه‌وێن زی‌تر ئەگه‌ری به‌ریابوونی هه‌بوو؟ وه‌رامه‌که‌ جه‌نگ له
نیوان فه‌ره‌نسا و به‌ریتانیادا. که‌ له‌ به‌ر پاشخانی ناکۆکی کۆلۆنیالی له‌ ئه‌فریقا
رووبه‌رووی یه‌ک‌تر وه‌ستا‌بوون. وه‌لێ به‌هۆی گرتدانی هاوپه‌یمانییه‌تی فه‌ره‌نسی -
به‌ریتانی سالی (۱۹۰۴)، که‌ دواتریش سالی ۱۹۰۷ روسیا چوه‌ ناویه‌وه‌، ئەگه‌ری
ئه‌م جو‌ره‌ جه‌نگه‌ که‌م بووه‌وه‌. ئه‌وه‌بوو یه‌که‌م ته‌نگ‌ژهی رۆژئاوایی له‌ سالی ۱۹۰۵ و
ته‌نگ‌ژهی بۆسنه‌ له‌ سالی (۱۹۰۸) دا روویاندا، بۆ ئه‌وه‌ی ئەگه‌ری جه‌نگ دژی
ئه‌ڵمانیا زی‌ده‌تر بکا. وه‌لێ له‌ سالی ۱۹۱۰ دا هه‌ندیک رووداوی گه‌رنج روویاندا.
«پیتمان هولیفینگ» راویژکاری ئەڵه‌مانیا، هه‌ولیدا له‌گه‌ڵ به‌ریتانییه‌کان پێک
بیتته‌وه‌. به‌ریتانیا ئاماژه‌ی بۆ ئه‌وه‌ کرد که‌ له‌ هه‌م‌ه‌وێن جه‌نگیکی ئه‌وروپاییدا بێ‌لایه‌ن
ده‌هه‌ستیت، ئەگه‌ر ئەڵه‌مانیا قه‌باره‌ی هێزی ده‌ریایی خۆی که‌م بکاته‌وه‌. هاوکات
ده‌سپێکی به‌ریه‌ک که‌وتنیکی نوێی کۆلۆنیالی له‌ نیوان به‌ریتانیا و روسیا له‌ ئاسیا، له
نیوان فه‌ره‌نسا و به‌ریتانیا له‌ ئاسۆ وه‌ده‌رکه‌وت، که‌ هه‌ره‌شه‌ی دا‌رمان، یاخود که‌لێن
تیکه‌وتنی له‌ هاوپه‌یمانییه‌تی سێ لایه‌نه‌ ده‌کرد. به‌ ده‌سته‌واژه‌یه‌کی تر، خه‌فه‌کردنی
رینگاچاره‌کان، له‌ سالی ۱۹۱۰ دا، سه‌ره‌له‌نوێ ده‌ستی به‌ فراوان بوونه‌وه‌ کرد. وه‌لێ به
هاتنه‌کایه‌ی ته‌نگ‌ژهی دووهمی مه‌غریب له‌ سالی ۱۹۱۱ دا، خه‌فه‌کردنه‌که‌ داخرايه‌وه‌،
به‌شێوه‌یه‌ک که‌ به‌ریتانیا که‌شتیگه‌لی خۆی ئاماده‌کرد. بانکداره‌ ئەڵه‌مانی و
فه‌ره‌نسییه‌کان بۆ به‌رهه‌لستی کردنی جه‌نگ، که‌وتنه‌ خۆ، ته‌زاری ئەڵه‌مانیا په‌ژێوان

بوووه. وهلی ئه رووداوانه به شتویهکی قول کاریان له رای گشتی کردو مه ترسی له نیازدکانی ئه له مانیا زیتربوو.

راسته زیتربو فشارخسته سهر نه مساو شه ری بالکان له سالانی ۱۹۱۲-۱۹۱۳، ریگای بو سالی ۱۹۱۴ خوشکرد. وهلی له سالی ۱۹۱۴ دا ههولی هیورکردنه وهی باره که سهرله نوی دهستی پیکردهوه. بهریتانیا، **لورد هالدینی** Lord Haldane نارد هه له مانیا وهردوولا له سهر چهن دین مه سه له ریکه که وتن. ههروه ها نه و رۆژانه نه وه روون بوووه که بهریتانیا پیشبریکی چه کسازیی ده ریایی برده وه. به و خۆزگیه یی که وا خه فه کردنه که جاریکی تر هیوریته وه.

له حوزه یرانی ۱۹۱۴ دا، ههستی بهریتانییه کان بو چاک بوونه وهی په یوه ندییه کانیا تا نه و رادهیه به هیز بو، که وای لیکردن چوار که شتی هه لگری زه به للاح (Dreadnought) به سهردانیکی ره سمی بنیرنه به نده ری کیل «Kiel» ی نه له مانیا. نه گهر بهریتانیا وای حسبو کردبو وایه که جهنگ له سهر لیواری هه لگیرسانه، دواشت که بیری لیکردبو وایه وه نه وه بوو گرنگترین چوار که شتی هه لگری خۆی بنیرته به نده ری ده وه تیکی ناحه ز.

ناشکریه که بیرو که ی جهنگ، له وکاته دا له میشکی بهریتانییه کاندا نه بووه راستییه که ی، ده ری اوانه بهریتانی و نه له مانیه کان، به یه که وه له سهر شوسته ی به نده ره که ده گهران و ده سوپانه وه که رۆژی ۲۸ ی حوزه یران، هه والی نه وه بیان پیگه یشته، که له شونییکی دوور، که پیتی ده گوتری سهراییشو، تیرورستیکی سهری ته قه ی له دۆقی نه مساوی کردوه. میژووش شتی له نا کاوی خۆی هه یه، وشه ی له وانه یه، وشه ی حقه ی نییه.

هه م دیس وانه ی میژوو

نایا هیچ وانه یه که هه یه بتوانین له میژووی وه ریگرین؟ پیوسته له باب ته ی وانه کان که میکه له سهر خوین. ده شی حاله ته کانی پیکچوون مروث به هه له دا بیهن، زور نه فسانه و ویزینگ بالیان به سهر جهنگی جیهانی یه که مه دا کیشاوه، بو نمونه: هه ندیک ده لئین جهنگی جیهانی یه که مه به ته نیا ریکه وتیک بو، به واتای وشه شتیکی که و پر بو. نه مسا هه ولی بو جهنگ دا. نه گهر جهنگ هه به ری بو وایه، نه و نه له مانیا پیتی باشته بو سالی ۱۹۱۴ به ریایی نه که دواتر. ههروه ها خراو خه ملاندنیک له درژی و قولی جهنگدا هه بوو. ویده چیت نه مه شتیکی بیت و جهنگی

کتوپریش شتیکی تر.

ههروهه ئه مهش دهگوترا که پیشبرکیتی خۆپرچهک کردن له ئه وروپادا سۆنگه ی جهنگ بوو. وه لئێ پیشبرکیتی چهکسازیی ده رایی له سالی ۱۹۱۲ به کۆتا هات و به ریتانیا به سه رکه وتوویی تیايدا ده رچوو. ده رباره ی نیگه رانیی ئه وروپاییه کان له زنده بوونی هیزی سوپاکان، پیده چۆ ئه و رایه ی که ده لئێ خودی پیشبرکیتی خۆپرچهک کردنه که له په نای داگیرسانی جهنگدا بوو، تا راده یه کی زۆر ساویلکانه بێ.

له لایه کی تره وه هه ندیک ئاگادار کردنه وه ی راست هه ن، به کێک له وانه کان ئه وه یه که پتویسته بایه خ به پڕۆسه ی به یه که وه نانی ته رازووی هه یزه کان و بونیاته که ی، واته ، دابه شکردنی هه یزه کانیش، بده ی ن.

میانپه وه ی له پڕۆسه که دا دیت و دابه شکردنی هه یزیش به ته نیا سه قامگیری به خۆ وه ناگرئ. وانه یه کی تری سوودمه ندیش ئه وه یه که وا ئاگاداری ن له جاویدان کردنی ناشتی، یاخود له و بڕوایه دای ن که ته نگزه ی داها توو، وه کو ته نگزه ی پیتشته ره. گرمان سالی ۱۹۱۴ دووباره بوونه وه ی ته نگزه ی بۆسه ی سالی ۱۹۰۸. ئه گه رچی روونیش بیت که ئه مه یان وه کو ئه و نییه! له پال ئه مه شدا تاقیکردنه وه ی جهنگی جیهانی یه که م ئاماره بۆ بایه خی سه قامگیربوونی هه یزه سه ربازییه کان ده کات له کاتی ته نگزه کاند، به بێ ئه وه ی هه ست به کین که پتویسته به کاری به تین یاخود له دهستی بده ی ن. پاشان کاتی بزوتنه وه ی شه منه ده ره کان یه کێک له هۆکاره سه ره کییه کان نه بوو بۆ دارپشتی ره وگه کانی جهنگ و ئه فجامه کانی، وه لئێ ئاسته نگی له به رده م سه رۆکه ئه وروپاییه کاند زیت کرد که کاتیک بۆ هه و له دیپلوماتییه کانیان بدۆزنه وه.

جیهانی نه وه ده کانی سه ده ی بیستم، له دوو مه سه له ی گرنگه وه له جیهانی ۱۹۱۴ جیاوازه:

یه که میان چه کی ئه تۆمی وای کرد جهنگی خۆپاراستن بیتته کاره سات. دووهمیان ئایدیۆلۆژیای جهنگ، قبوڵکردنی بیرۆکه ی جهنگ زۆر له جاران لاوازتره. سالی ۱۹۱۴ به و شتیه یه سه یری جهنگ ده کرا که شتی که هه رده بێ رویداو هیچ چارومه فره یک نییه. واته روانگه یه کی قه ده ری هه بوو، لۆژیکه که ی له داروینی کۆمه لایه تییه وه سه رچاوه ی هه لده گرت، که ده لئێ: پتویسته جهنگ پیشوازی لئێ بکری، چونکه وه کو زریانکی نوتی خوش، ئاو و هه وا ده پالتیوی و دنیا بیتگه رد ده کا. بهر له جهنگی جیهانی یه که م ئه و بڕوایه له ئارادا بوو، «ونستۆن چه رچل» له کتیبه که ی «جیهان له ته نگزه دایه» به شتیه یه کی زۆر باش سیره له و ههسته ده گری:

«زاتيان کردو دۆران، ئەمە وانەى سالى ١٩١٤ بوو».

كارىكى منالانەى نامۆ لە كاودانە كەدا هەبوو، خۆشگوزەرانى مەترياليانەى نەتەوكان تەواو بوو، بە توندى ببوو ناكۆكيبەى نىوخۆى و دەرەكى، هەستى نەتەوايەتى بەبى تامى بەرزبوو و ئاينى بى هيز ببوو. لە هەموو ولاتىك ئاگر كۆپەى دەسەند، هەرچەندە بشاردرا بوو و بەديار دەكەوت. هەتاو كو وای لىهات كە پرا بکرى جيهان، نازادى گەرەكە. راستى، خەلك لە هەموو جيبەك تامەزرۆى ئەو هى بوون زات بە بەرخۆنيتن و ئازاو بوپر بن^(١١).

---

١١ - Winston Chnrchill، العالم فى الازمه، نيويورك، دار النشر سكرينز، ١٩٢٣، ص ١٨٨.

شکست هیتانی ئاسایشی بهکۆمهڵ و جهنگی جیهانی دووهم

دامهززان و ژێر کهوتنی ئاسایشی بهکۆمهڵ

جهنگی جیهانی یه کهم بووه سۆنگهی پارچه پارچه بوونیکی توندی کۆمهڵایهتی و شهپۆلێکی بهرفهری رق ههڵگرتن و شهرمه زارکردنی، ئهو کوشتاره سه ر شیتانهیهی روویدا. بهرپر سیاری بهرپابوونی جهنگیش خرایه ئهستۆی هاوسهنگی هیزهکانهوه. ودر و ولسن، سهروکی ئهمریکا که لیبرالیستیکی کلاسیکی سهدهی نۆزدههههه، له گهرمه ی شهردا، سیاسهتگهلی هاوسهنگی هیزهکانی، بهبێ رهوشتی دانا. چونکه ئهو سیاسهتانه دیوکراسی و مافی چاره ی خۆنووسینی نیشتمانیان پیشیل کرد. ولسن «هاوسهنگی هیزهکانی به یارییهکی گهوره ی پرشهرم دانا چ لهئیستاهاته تاهه سیسته میکی کۆنی شهوانگیزه، ئهو سیسته مه بهر له جهنگ له ئارادابوو، ده بوايه جهنگی جیهانی یه کهم خۆی لهو سیسته مه کۆنینه ناسه قامگیره ده رباز بکات، هاوسهنگی هیزهکان شتی که له داهاتوودا ده توانین دهست بهرداری بین»^(۱).

ولسون له سه رهق بوو، چونکه سیاسهتگهلی هاوسهنگی هیزهکان، دیوکراسی، یاخود ئاشتی ناخه نه پیشی پیشه وه. وهک بینیمان هاوسهنگی هیزهکان هه میشه له خزمهت سیسته می دهوله تی بالا دهست دابوو. دهوله تان ههول دهدهن رینگای خۆسه پاندنی ههچ دهوله تیک نه دهن. ئه وهی له هاوسهنگی هیزهکان ده که ویته وه، له گه له جهنگ و پیشیل کردنی مافی چاره ی خۆنووسیندا ریک دپته وه، هه تا وه کو ئه گه ر تاکه رینگایه کیش بیت بۆ پاراستنی سه ره خۆی. جهنگی جیهانی یه کهم به یله یه ک مالتیرانی و ئاژاوه و درنده یی تیدابوو، که وای له زۆر کهس کرد بیر له وه بکه نه وه، که پشت به ستن به جهنگ بۆ پاراستنی هاوسهنگی هیزهکان، کاری که چیر بهرگه ی ناگیرئ. وه لئ ئه گه ر جیهان چیر هاوسهنگی هیزهکان دابین نه کا. چ شتیک

۱- ی دوود: الاوراق العامة لجمهورية وودرو ولسون (نیویورک: هاربره ۱۹۲۵) ص ۱۸۲-

ولسون دانی به‌وه داناوه که ناتوانرئ ده‌وله‌تی خاوه‌ن سه‌روه‌ریتی له‌به‌ین ببردئ. وه‌لئ ده‌توانرئ هئیز به‌یاسا و دام و ده‌زگا‌کان رام بکری. وه‌ک ئه‌وه‌ی له‌ ئاستی خۆجیه‌تی هه‌یه. چاره‌سه‌ری لیبرالی داوای پهره‌پیدانی ئه‌و دام و ده‌زگا ده‌ولیانه ده‌کا، که به‌ئه‌نجومه‌نی یاسادانان و دادگای خۆجیه‌تی ده‌چن، تا بتوانرئ رئ و شوئنی دیموکراسی له‌سه‌ر ئاستیی ده‌ولی پراکتیزه بکری. له‌و رۆژانه‌دا هه‌ندیک له‌ لیبرالیسته‌کان ده‌لئن: جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م، ته‌نیا بۆ ئه‌وه رووینه‌دا که جیهان بکاته شوئینکی ئارام بۆ دیموکراسیی، به‌لکو تا دیموکراسیی واکات جیهان بیه‌ته شوئینکی ئارام. له‌ کانوونی دووهمی ۱۹۱۸دا، ولاته یه‌که‌گرتوه‌کانی ئه‌مریکا، مانیفیستیکی چوارده خالی ده‌رکرد که: تیایدا سۆنگه‌ی چوونه ناوجه‌نگی روون کردبۆوه بانگه‌شه‌ی بۆ کۆمه‌له‌یه‌کی گشتیی گه‌لان ده‌کرد، که به‌گویره‌ی پرۆگرامی تایبته‌ت دايمه‌زری، به‌ئامانجی وه‌دیه‌بنانی گه‌ره‌نتی بۆ دا‌بین کردنی سه‌ره‌خو‌یی سیاسیی ده‌وله‌تان و یه‌که‌پارچه‌یی خا‌که‌کانیان به‌گه‌وره‌و بچو‌وکیانه‌وه.

کۆمه‌له‌ی گه‌لان

ولسون که ره‌خنه‌گران به‌یوتوپییی، تاوانباریان ده‌کرد، له‌و به‌روایه‌دابوو که ریک‌خستنی ئاسایشی ده‌ولی، ده‌کرئ بیه‌ته ده‌روازه‌یه‌کی عه‌مه‌لی بۆ سیاسه‌تی جیهانی. ئه‌و ده‌یزانی ئه‌و ریکه‌وتنه‌مانه‌ی له‌سه‌ر کاغه‌ز نووسراوه‌ته‌وه به‌ته‌نیا به‌س نین، به‌لکو هه‌ر ده‌بئ ریک‌خراو و ریسایه‌ک هه‌بئ ئه‌و ریکه‌وتنه‌مانه جیه‌جئ بکا. بۆیه ولسون باوه‌رئیک‌ی گه‌وره‌ی به‌پیرۆکه‌ی «کۆمه‌له‌ی گه‌لان» هه‌بوو. راسته هئیزی ئه‌خلاق‌ی گرنگه، وه‌لئ هه‌ر ده‌بئ هئیزی سه‌ربازی پشتگیری ره‌وش بکا. ئاسایش پتوبسته بیه‌ته به‌رپرسیارییه‌کی به‌کۆمه‌ل. ئه‌گه‌ر ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی دوژمنکاری یه‌کدی نین هه‌موو کۆبوونه‌وه، بۆئه‌وه‌ی بینه یه‌ک ده‌ست، سه‌روه‌ریتی هئیز به‌لای چا‌که‌دا ده‌بئ. ئاسایشی ده‌ولی هه‌رده‌بئ به‌رپرسیاری به‌کۆمه‌ل بیت. ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی که‌وا دوژمنکاری یه‌کدی نین هاوبه‌ندیه‌ک دژی ده‌وله‌ته‌ ده‌ستدریژیکه‌ره‌کان پتیک به‌هئین. ئه‌وکاته له‌ توانادا ده‌بیت ئاستی پچر پچر بکرتت.

ده‌وله‌تان چۆن ده‌توانن ئه‌و سیسته‌مه‌ نوێیه‌ی ئاسایشی به‌کۆمه‌ل بۆ جیهان بیه‌نه ئاراهه؟ یه‌که‌مجار ده‌بئ ده‌ستدریژیکردن بکرتته کارئیک‌ی نا‌ه‌واو شه‌ری هئیشکاران به‌ ده‌رچوونیک له‌یاسا بژمێردرئ. دووهم: به‌هۆی به‌یه‌که‌وه‌نانی هاوبه‌ندییه‌که‌وه‌که، هه‌موو

ئەو دەولەتە تانە بگرتتەو پەيوەندىيان بەبابەتەكەو نىيە، سىيەم: ئەگەر بەرپەرچدانەو كەشكەستى ھىنا دەستدرىژىكرەنەكە روویدا، پىويستە ھەموو دەولەتە تان لەسەر سزادانى دەستدرىژىكرە رازى بىن. شەرىعەتى ئاسايشى بەكۆمەلە ھەندىك روو ھەو بەسىاسەتى ھاوسەنگىي ھىزەكان دەچىت. لەو بارەو دەولەتە تان ھەولپاندا ھاو پەندىيەكى بەھىز داھەزىن، تا دەستدرىژىكرە بىسەنگرتتەو، خۆ ئەگەر سەنگرانەو كەشكەستى ھىنا ئامادە بىن ھىز بەكاربەيتن. وەلى سى جىاوازى گىرنگ لە نىوان ئاسايشى بەكۆمەلە و ھاوسەنگىي ھىزەكاندا ھەبوو. يەكەمیان: لە ئاسايشى بەكۆمەلەدا پى لەسەر سىياسەتەكانى دەستدرىژىكرەنى دەولەتە تىك دادەگىرا، نەك لەسەر تواناى دەولەت. دووھ: لە سىستەمى ئاسايشى بەكۆمەلەدا پىشەوختە ھاو پەمیانىتى نەدەبەسترا، مادامەكى ديارنەبوو كامە دەولەت دەبىتە دەستدرىژىكرە. ھەموو دژى دەولەتى دەستدرىژىكرە دەوستان، لەكاتىكدا لە ژىر سايەى ھاوسەنگى ھىزەكاندا پىشەوختە ھاو پەمیانىتى گىر دەدرا. سىيەم: سىستەمى ئاسايشى بەكۆمەلە و نەخشەى بۆكىشرا كە جىھانى و بەرفراوان بىت. نە دەولەتى سەربەخۆى تىابى و نەبىلايەن. ئەگەر ژمارەى دەولەتە بىلايەنەكان زۆر بوو، ھاو پەندىيەكە لاواز دەبىت، لەگەڵ ئەویشدا تواناى ھاو پەندىيەكە لەسەنگرانەو ھى دەستدرىژىكرەن ياخود سزادانىان كزو لاواز دەبى.

مىساقى كۆمەلەى گەلان، پەرنسىپى ئاسايشى بەكۆمەلەى لەگەڵ خۆیدا ھىنا، پىرۆگرامەكە خۆشى بەشەك بوو لەو پەمیاننامەى كە جەنگى جىھانى يەكەمیان بە كۆتاهىنا. زۆر بەند لە مىساقەكە، شاينى ئەو ھەو بەشەو ھەكى تايەتى باس بكرى. لەبەندى دەپەمدا دەولەتە تان بەلەيناندا پارىزگارى ھەموو ئەندامانى كۆمەلە لە دەستدرىژى بكەن. بەندى ژمارە (۱۱) ھەموو جەنگىكى ياخود ھەرشە نانەو بە جەنگى و الەكدايەو كە ئاراستەى ھەموو دەولەتە تان دەكرى. لە بەندى (۱۲ و ۱۵) دا دەولەتە تان لەسەر ئەو رازى بوون كە ناكۆكىەكانى نىوانىيان بەخەنە بەردەم تەحكىم و پەنا بۆ جەنگ نەبەن، تەنبا سى مانگ دواى شكستەپەننى تەحكىم نەبى. ھەرچى بەندى ژمارە (۱۶) يە، يەكلايەكەرەو بوو، دەلە ھەرجەنگىك رى و شوپنەكانى كۆمەلەى گەلان پشت گوى بخت، بەجەنگىك دژى ھەموو ئەندامەكانى كۆمەلە دەژمىردى. ئەو دەولەتەش كە شەپ دەست پىدەكا، يەكسەر سزای ئابورى دەدرى. ھەروەھا ئەنجوومەنى كۆمەلەى گەلان داواى دەكرەكە پشت بەرى و شوپن و كارپاىي (اجراء) سەربازىش بىستى.

ئەمە ھەلۆتستىكى توندو رەقە. ۋەلى ھەندىك شتى نادىار لە ئارادا ھەيە. مادامەكى دەولەتان ھەموو دەبى لەسەر پراكتىزە كردنى ئاسايشى بەكۆمەل رازى بىن، واتا ھەر يەككە لەو دەولەتانە مافى قىتۆى ھەيە.

كاتىك دەولەتان مىساقەكەيان ئىمزا كرد، ھەموويان رازى بوون كە ئىلتىزام بە بندى (۱۶) ھەمەو بەكن، ۋەلى لە راستەقىنەدا ھەر دەولەتنى ئازاد بوو كە بۆخۆى جۆرى سزاو چۆنىيەتى جىبەجىتكەرنەكە ھەلۆتتەرى. دەسلەتتىكى بالا نەبوو، كەبەم يان بەو مەرجە بىيان بەستىتەو، بۆيە كۆمەلەى گەلان ھەنگاوتىك نەبوو بۆ دامەزراندنى حكومەتتىكى جىھانى كە دەسلەتتىكى بالاى ھەبى و بتوانى دەولەتانى ئەندام پابەند بىكات و كۆتايى بە سىستەمى گىرەشتۆينى دەولەتان بەيتى، بەلكو ھەلۆتىك بوو بۆ ئەوۋى وا لەدەولەتان بىكات بىنە ئەندامى دەستە جەمەى، ۋەلى لەسىستەمىكدا رىك نەخراپىن.

ئاسايشى بەكۆمەل دوو پرنەسىپى بەيەك گرىدراوى ھەيە: سەرورەيتى و ياساى دەولى. پىناسەى سەرورەيتى زۆر ئاسانە: سەرورەيتى، واتە بالا دەستى شەرەيت لە سنوورى خاكىكى ديارىكراودا.

سەرورەيتى ۋەك ئەوۋى ئاكارىستەكانى دەولەت بانگەشەى بۆ دەكەن و كۆمەلەى گەلان پىبارى لەسەرداۋە، دەلى: سەرورەيتى دەولەت رەھايەو ناشى پىششىل بىرى. حكومەتى ھەر دەولەتتىك دەسلەتتىكى تەواۋى بەسەر ناۋەۋى سنوورەكەيەو ھەيە، ئەو خۆى بەتەنياۋ بە رەزامەندى خۆى دەتوانى دەسلەتەكەى گورج وشل بىكا. واتە ئەگەر حكومەت پەيماننامەيەكى لەگەل حكومەتتىكى تردا ئىمزا كردو رىگاي بەحكومەتى دوۋەم دا ھەندىك دەسلەتتىكى لەسەر خاكى ئەودا ھەبى، ئەمە كەم كەرنەۋەيە لە دەسلەتتىكى خۆى، نەك داگىركەرنى سەرورەيتى حكومەتى يەكەم. لەو روانگەيەو ئەو دەولەتانەى كەمىساقى كۆمەلەى گەلانىان ئىمزاكرىدوۋە، دەستبەردارى بىرىك لەسەرورەيتى خۆيان بوون بۆكۆمەلگاي دەولى، بەرامبەر زەماناتى ئاسايشى بەكۆمەل و ياساى دەولى.

ئەوۋى ولسون لە ياساى دەولى گەيشتوۋەو لە مىساقى كۆمەلەى گەلان داھاتوۋە ئەۋەيە كە ئەو ياسايە لەسەرۋى ياسا نىشتەمانىيەكانەۋەيە. ئا لىرەۋە لەھەندى حالتدا لەسەرۋى سەرورەيتىيەۋەيە. بىروراي مەركەزى لە ياساى دەولى دەلى: دەولەتانى خاۋەن سەرورەيتى ناكەۋنە بەر سزاۋە مەگەر قانون پىششىل بىكەن. رۆلى ئاسايشى بەكۆمەل بەگوتىرەى ياساى دەولى، رۆلى پۇلىس لەياسا نىشتەمانىيەكان

دهگيری. زۆر له دهوله تان مهسه لهی «بهزۆری» یان له یاسای دهولی رەت کردهوهو پیتیان وایه گوێرایه ل بون، بهخۆشی خۆیانه نهک بهزۆری.

ولاته یه کگرتووه کان و کۆمهلهی گهلان

دهوله تان، حەز ناگەن دەست له ههه نديک سهروه ريتي خويان بهريدهن، بهرامبهه بهئاسايشی بهکۆمهله، ئه مه یه کيکه له دیارترین خاله بی هیزه کانی کۆمهله گهلان. له سهه ئه م بهه رته ولاته یه کگرتووه کان به شداری له دامه زرانديدا نه کرد. ئه نجوومه نی پیران متمانە ی به و میساقه نه دا. ئیدی سیسته می ئاسایشی به کۆمهله، به بی گه وره ترین نوینه ری سه رشانۆی ده ولی که وته کار.

ئه و وینه ی له میشکی من دایه ده یاره ی «کۆمهله ی گهلان» ئه وه یه که ده بیته هیزکی ئاکارنامیزی ریکخستنی خه لک له هه موولایه کی جیهاندا. تیشکی رۆشن که ره وه ی وێژدان ده خریته سه ه هه موو کارێکی شه رانگیزی، یاخود ده سترێژیکردن، که یه کیک نه خشی بۆ کیشابی، یاخود بیری لی کرد بیته وه جا که ی و له هه ر شوێنیک بیت.

(۲) و درو ولسن

بۆچی ولاته یه کگرتووه کان وازی له مه سه له ی دامه زراندي کۆمهله ی گهلان هیتا، سه رباری ئه وه ی که کۆمه له، سه ره تا پرۆژه یه کی ئه مریکایی بوو بۆ سه ره له نوی ریکخستنه وه ی سیاسه تی جیهانی؟ زۆرینه ی ئه مریکاییه کان دوا ی جه نگی جیهانی یه که م ویستیان بگه رپنه وه سه رباری «سروشتی» خویان. زۆریه ی خه لک واتای «سروشتی» یان وا لیکدا وه ته وه، که خویان له ده ست خسته ناو کاروباری ده ولی لابه دن. لایه نگرانی ئه و بۆچوونه رایانگه یانده به پیتی په رنسیپی «مونرو» ی سالی ۱۸۲۳، به رژه وه ندییه کانی ئه مریکا ته نیا نیوه گو ی رۆژئاوا ده گر نه وه، له کاتی کدا به ره له ستکاران گه رانه وه سه ره ریبازی جورج واشنتۆن. سه رۆکی ئۆیۆسیپۆن، سیناتۆر هنری کابوت لودج له ولایه تی ماساجوستر له وه ده ترسا که به ندی (۱۶) ی میساقی کۆمه له ی گهلان، ببیته سۆنگه ی کزو لاوازی سهروه ریتي ئه مریکا و ده سه لاتی

۲- انیس لکرد: القوة والعلاقات الدولية (نیویورک: دار رندوم للنشر: ۱۹۶۲) ص ۱۰۴.

ئەنجوومەنى پيران لە راگەياندننى جەنگدا. **كابت لودج** گومانى لەو هەبوو كەوا لەوانەىە ولاتە يەكگرتووەكان لەسەر بىنەماى بپارگەلىكى سەخت و دژوار بۆ سەپاندنى ئاسايشى بەكۆمەل، نەك بە بپارى ئەنجوومەنى پيران، ياخود بەويستى گەلى ئەمريكا، پەلكيشى نيتو جەنگىكى نوێ بکړئ.

هەندئ جار وا هزر لە شەرە ناخاوتنى نيتوان سەرۆك **ولسون و سيناتور لودج**: دەكرئ كە مەملەتيه له نيتوان ئايدياليستيك و رياستيكد^(٣). وەلى دەشپين وەهاش سەبرى بكەين كە گفتوگۆيەك بوو لە نيتوان دوو شپۆي جياواز لە ئاكارى ئەمريكايي. داواى **لودج** بۆ «لاتەريكى» هەلوستىكى ئەمريكايي كۆن و چەسپاو بوو سەبارەت هاوسەنگي هيزەكان لەئەوروپادا:

دەولەتى ئەوروپايي بەناوى هاوسەنگي هيزەكانەو كاري دزىو دەكا لەگەل ئەو شدا راستىەكەى ئەو هەيه كە ولاتە يەكگرتووەكان لەسەدەى نۆزدههەمدا توانى هاوسەنگي هيزەكان پشت گوي بخواو بەهۆي كەشتيگەلى بەريتانيهه بە ئازادى بجووتيتەوه. دەولەتە ئەوروپاييهكان نەياندهتوانى بگەنە نيوه گۆي رۆژئاوا و هەرەشه لە ئەمريكاييهكان بكەن. لە راستيدا ئەمريكاييهكان ئەو كاتە لەگەل لاتەريكى و خو تينه گەياندن بوون مەگەر كارەكە پەيوەست بێ بەدەست تيوەردان لە كاروبارى هاوسى لاوازهكانى خو لە ئەمريكايي ناوہ راست و مەكسيك، ئەمريكاييهكان لە داوى جەنگى يەكەمەوه لە بەها ئەخلاقيەكان نزىك كەوتنەوه. زۆرينە بەلاى هەستى لاتەريك بووندا كەوتنەوه لە بەرانبەر هاوسەنگي هيزەكانى ئەوروپايي. لە ئاكامدا لە جەنگى جيەهانى يەكەمدا تايەكى تەرازوو لەتايەكى ترى قورس تر بوو. ئەمريكا نەيوست بەرپرسيارىەتى ئەو بارە دەولييه بگريته ئەستۆي خوێهە كە داوى جەنگ هاتە ئاراوه.

رۆژانى يەكەمى كۆمەلەى گەلان

فەرەنسا لە داوى جەنگ لە هەموو شتىكى دىكە زياتر لە خەمى، گەرەنتى سەربازىدا بوو تا جارىكى تر ئەلمانيا وەك هيزىك هەلنەسىتەوه. لەبەر ئەو هەي ولاتە يەكگرتووەكان لەدامەزراندنى كۆمەلەى گەلادا بەشدار نەبىسو. فەرەنسا سەرى خستبووه سەر بەريتانيا و داواى گەرەنتى تەنايى لىدەكرد و ئامادەكارى سەربازى لى

دهويست له حاله تيكدا نه گهر نه له مانيا چاك بووه وه گهرايه وه سهر دؤخی جارانی. بهري تانیا نه چوه ژتيرباری داواکانی فهره نساوه، له سهر نه و نه ساسه ی ههر هاو په يمانيه تيبه کی به مجوره له گهل گیانی ناسایشی به کومهلدا ناگو نجی و پيشه وخته ده سترژیکر ديارده کړی. ههروه ها بهري تانیا، فهره نسا ی پی له نه له مانيا به هیزتر بوو، که واته پتويست به هاو په يمانيتی ناکا، هه تاوه کو نه گهر له سهر بنه ما ی رتسا ته قليدييه کانی هاوسه نگی هیزه کانیش دامه زرابی. بهري تانیه کان گوتیان گرنګ نه و په نه له مانيا ناماده بکړتته وه، وهک چو ن له دوا ی شه ره کانی ناپليو ن، کونگره ی څيه نه فهره نسا ی گه رانده وه باوه شی نه وروپا. تین و تاوی جهنګ له بهري تانیا زور کم بووه وه تا فهره نسا. ښنگليزه کان هه ستیان کرد کاتی نه وه هاتوه نه له مانه کان رازی بکه و بېگه رښنه وه سهر رتړه ی نه وروپایی.

وهلی نه و چو وانه کاریان له فهره نسا نه کرد. هاو په يمانيان له گهل پوله ندا، که دوا ی جهنګی جیهانی په کم هاتبو وه گوړی به ست. ههروه ها هاو په يمانيتيان له گهل سی لایه نی بچوک گرید: یوگسلاقیو و چیکوسلواکیا و رومانیا، که به شتیکی ښمپراتوریای نه مسا و مه جهری پیشوو بوون. بهم سیاسته فهره نسا خو ی خسته نیو دوو کیشه وه: هاو په يمانيتيبه کان به تهنیا دؤی ناسایشی به کومهل نه بوون، به لکو بو فهره نسا دهر که وت که هاو په يمانيتيبه کان، به زمانی هاوسه نگی هیزه کان، سوودیکي زوریان بو فهره نسا نه بوو، پوله ندا په یوهندی له گهل هاوستیکانیدا خراب بوو، نه لته رناتیقی روسیا نه بوو که دوا ی شورشی بو لشه ویک ترؤ کرابوو. کیشی ته تیکی و دابهش بوونی نیو خو یی، دهوله تانی هاو په يمانيتيبه ته کان سی لایه نیه بچو و که ی ده هاری.

نه له مانیا له ناکامی جهنګی جیهانی په که مه وه، تاراده یه کی زور داهیزرابوو. (۲۵) هزار میلی چوارگوشه ی له خاکی خو ی و ۷ ملیو ن که سی له دانیشته وانه که ی له ده ست دابوو. په پماننامه ی څه رسای ناچاری کرد بوو هیزه کانی خو ی بو ۱۰۰ هزار سهر باز کم بکاته وه و له هیزی ناسمانی بی بهش کرابوو. نه و په پماننامه یه برکه یه کی به ناویانگی به خو وه گرتبوو (تاوانه کانی جهنګ)، که به گوړه ی نه و ده قه نه له مانیا سه به بکاری جهنګ بوو، بویه ده بویه باجی شه ر بداته وه. لیستی قهره بووه کان گه یشته ۳۳ ملیار دؤلار! نه و بره پاره یه له و باره داته پیوه دا، هه رگیز له وزه ی نه له مانه کاندا نه بوو. کاتیک نه له مانیا نه و قهره بووه ی نه دایه وه، فهره نسا هیزتکی نارد، تا هه ریمی «رور» بگری، که هه ریمتکی پیشه سازی نه له مانی بوو، تانه و کاته ی نه له مانه کان

قه‌رزه‌که‌یان ده‌ده‌نه‌وه. دواى به‌رگرېکردن ټيکى نېگه‌تېښيانه ئه‌له‌مانيا دوو چارى هه‌لئاوسا ټيکى گه‌وره‌ى دراو هات که هه‌موو پاشه‌که‌وتى چينه ناوه‌نده‌کانى تى برد. نه‌و راستيه، يه‌کټک له‌سه‌رچاوه‌کانى سه‌قامگيربوونى نيتو خوځي له‌نيتو برد. له کاتيکدا کوامارى قايمار بو ئه‌وه تېده‌کوښا ده‌وله‌تيکى ديموکراسى پېنکبه‌يتى.

ئيتالييه‌کان هيتده په‌روښى په‌يماننامه‌ى ناشتى له پاريس، ياخود کوښه‌له‌ى گه‌لان نه‌بوون. ئيتاليا چونکه له‌بنه‌په‌تدا، هاوپه‌يمانى ئه‌له‌مانيا و ئيمپراتورباى نه‌مسا- مه‌جهر بوو، وه‌لى له‌سه‌ره‌تاى جه‌نگدا پتيان وابوو نه‌گه‌ر بچنه پال هاوپه‌يمانه‌کانه‌وه، زوړترپان ده‌ست ده‌که‌ويت. هه‌ر ئاواشيان کرد. «په‌يماننامه‌ى له‌نده‌ن» ى نه‌يتى که له سالى ۱۹۱۵دا به‌سترا، به‌لټنى به‌ئيتالييه‌کان دا، که پارچه‌يه‌ک خاکی ئيمپراتورباى نه‌مسا- مه‌جهر، که دواتر به‌يوگسلاڤيا ناسرا بدرى به‌ئيتاليا. ئيتاليا پتي وابوو نه‌و به‌لټنانه ده‌گه‌نه‌جى، وه‌لى ودر ولسن، له‌گه‌ل نه‌و جوړه دابه‌شکردنه کوښه‌ى ده‌سکه‌وته‌کانى شه‌ر نه‌بوو، سه‌ربارى نه‌مه‌ش يه‌کټک له هيتزه بزوينه‌ره‌کانى سياسه‌تى ده‌روه، دواى هاتنى موسولينى و فاشيستنه‌کان بو ده‌سه‌لات سالى ۱۹۲۲ هه‌وله‌يده‌دا ئيمپراتوربايه‌کى رومانى نوئى دابه‌زريتى.

به‌پاستى شتيکى سه‌رسوپه‌يت بوو، کوښه‌له‌ى گه‌لان يه‌م جوړه سه‌ره‌تايه ده‌ست پي بکات و بتوانى شتيک به‌شتيک بکا. له‌گه‌ل نه‌مه‌شدا، له‌ماوه‌ى نيوان ۱۹۲۴- ۱۹۳۰دا سه‌رکه‌وتنيکى ريتزه‌يى به‌ديارکه‌وت. کوښه‌له‌ى پلانى بو ئه‌وه دانا که برى نه‌و قه‌ره‌بووه که‌م بکريتته‌وه که ده‌باويه ئه‌له‌مانيا بيداته‌وه. له‌سالى ۱۹۲۴دا حکومه‌ته‌کان پروتوکولتيکيان ئيمزا کرد بو چاره‌سه‌رکردنى به‌ناشتيانه‌ى ناکوکيه‌کان، که ده‌بي بو چاره‌سه‌رکردنى ته‌نگه‌کان پشت به‌ته‌حکيم به‌ستري. له‌وانه‌يه گرنگترين ده‌ستکه‌وت، په‌يماننامه‌ى «لوکارنو» بيت، که‌له سالى ۱۹۲۵دا موڤرا، رتيگاي به‌ئه‌له‌مانيا دا بچيته ناو کوښه‌له‌ى گه‌لان و کورسييه‌کى له نه‌نجومه‌نى کوښه‌له‌دا پتدرا.

په‌يماننامه‌ى «لوکارنو» دوو رووى هه‌بوو: له روژئاواوه، ئه‌له‌مانيا گفتى دابوو تخوځي فه‌ره‌نساو به‌لجیکا نه‌به‌زيتى. هه‌ردوو هه‌ريتمى «ئه‌لزاڤ و لورين» يش که پسماړک له شه‌رى حه‌فتاكاندا ده‌ستى به‌سه‌رداگرتبوون، به‌گوځيره‌ى په‌يماننامه‌ى «فرساي» بداته‌وه فه‌ره‌نسا. هه‌روه‌ها ئه‌له‌مانيا په‌يمانى دابوو که پارچه‌يه‌ک له خاکی خوځى، به‌درتياى رووبارى «راين» له‌چه‌ک دامالټى. په‌يماننامه‌ى «لوکارنو» پتي له‌سه‌ر نه‌و نه‌نجامانه داگرت. له روژه‌لاتيشه‌وه ئه‌له‌مانيا په‌يمانى دابوو که پشت به‌ته‌حکيم به‌ستى، به‌رله‌وه‌ى له روژه‌لاتدا په‌نا به‌ريتته‌به‌ر گوځي سئووره‌کان له‌گه‌ل پوله‌نداو

چیکوسلواکیا. ده‌بویه پرگه‌ی دوهم زه‌نگی ناگ‌دارکردنه‌وی لی دابا. چونکه دوو جۆره سنور له‌گه‌ل ئەله‌مانیادا هه‌بوو، جۆرتیک له‌ رۆژئاواوه که توانای پیشیلکردنی نه‌بوو. جۆرتیکی تر له‌ رۆژه‌للات، توانای دانوستان له‌سه‌رکردن و وه‌رگرتنه‌وه‌و دانه‌وه‌ی هه‌بوو. ئەو ریکه‌وتنامانه، جۆره پیشکه‌وتنیک بوون له‌و رۆژانه‌دا.

کۆمه‌له‌ی گه‌لان توانی هه‌ندیک ناکوکی بچووک بچووک چاره‌سه‌ر بکات. وه‌ک ناکوکی نیوان یۆنان و بولگاریا. دوا‌به‌دوای «کۆنگره‌ی واشنتۆن» ی سالی ۱۹۲۱ پرۆسه‌ی دانوستان له‌سه‌ر چه‌ک دانان ده‌ستی پێکرد. ولاته یه‌که‌گرتوه‌کان و به‌ریتانیا و ژاپۆن له‌سه‌ر دامالینی بۆتیک له‌ چه‌کی ده‌ریایی ریککه‌وتن. کۆمه‌له‌ی گه‌لان لیژنه‌یه‌کی ئاماده‌کاری دانا بۆ فراوان کردنی گفتوگۆ له‌سه‌ر دامالینی چه‌ک و خۆی بۆ کۆنگره‌یه‌کی ده‌ولی که نه‌به‌سترا ئاماده‌کرد، ته‌نیا (دوای نه‌وه‌ی کاتی به‌سه‌رچوو) له‌ سالی ۱۹۳۲. سه‌ریاری ئەمه‌ش، له‌سالی ۱۹۲۸، له‌ میساقی کیلوگ- بریان Kellogg- Briand Pact که به‌ناوی وه‌زیری هه‌نده‌رانی ئەمهریکا و فه‌ره‌نساوه‌یه، ده‌وله‌تان له‌سه‌ر به‌ تاوان دانانی جه‌نگ ریککه‌وتن. وه‌لی گرتنگترین شت ئەوه‌بوو، که کۆمه‌له‌ی گه‌لان ببوو هه‌که‌یه‌کی چالاکی دیپلۆماتیکی. ئەمهریکایی و روسه‌کان، ئەندامی کۆمه‌له‌ نه‌بوون، ده‌ستیان به‌ناردنی چاودێر کرد بۆ کۆبونوه‌وه‌کانی کۆمه‌له‌ له‌ جنێف. پاشان دارایی جیهانی له‌ تشرینی یه‌که‌می ۱۹۲۹دا هه‌ره‌سی هێنا، هه‌روه‌ها پارتی سوسیالیستی نه‌ته‌وه‌یی (نازی) له‌ ئەله‌مانیا له‌ هه‌ل‌بژاردنه‌کانی سالی ۱۹۳۰دا سه‌رکه‌وت، ئەمانه ئاماره‌یه‌ک بوون بۆ ته‌نگ و چه‌له‌مه‌کانی داها‌توو، سه‌ریاری ئەمه‌ش، له‌ کۆبونوه‌وه‌ی سالانه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لاندا، که له‌ مانگی ئەیلوولی سالی ۱۹۳۰دا به‌سترا هه‌ست به‌پیشکه‌وتنیک ده‌کرا. ئەو گه‌شبینیه‌ی به‌رامه‌به‌ر سیسته‌مه ئاسایشی به‌کۆمه‌ل، له‌ سییه‌کاندا هه‌بوو، له‌به‌رده‌م ئاریشه‌کانی مه‌نشوریا و چه‌به‌شه (ئه‌ثیوپیا) بارگه‌ی خۆی پێچایه‌وه.

شکست هینانی مه‌نشوریا

مه‌سه‌له‌ی مه‌نشوریا ئەزمونی‌تیک بوو بۆ کۆمه‌له‌ی گه‌لان، به‌لام له‌م ئەزمونه‌دا شکستی هێنا. تا‌کو له‌ مه‌سه‌له‌ی مه‌نشوریا بگه‌ین پتویسته له‌ره‌وشی ژاپۆن تی بگه‌ین. ژاپۆن له‌ قوربانیه‌یه‌کی ده‌ستی ده‌ستدرێژکاری ئیمپریالی له‌ نیوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌مدا، له‌ کۆتایی سه‌ده‌یه‌که‌دا، بووه ده‌وله‌تێکی ئیمپریالی سه‌رکه‌وتوو. له‌ شه‌ری سالی ۱۹۰۴-۱۹۰۵دا روسیای به‌زاند و له‌سالی ۱۹۱۰دا کۆریای کرده

کۆلۆنى خۆى. له جهنگى جيهانى يه که مدا چوو ه پال هاوپه يانه کانه وه. دواى جهنگيش ههوليدا وهک زلهتيزتيک دانى پيا بئرى. ئه وروپايى و ئه مريکاييه کان به رهنگارى ئه وهه وه بونه وه. له پاريس حکومه ته رۆژئاوا ييه کان ئه وه پيششنياره ي ژاپۆنيان ره تکرده وه، که داواى ده کرد ميساقى کۆمه له ي گه لان، جهخت له سه ر پره نسيپى يه کسانى ره گه زه کان بکاته وه. له بيسته کاندا، ئه مريکاييه کان ياسا گه ليکى ره گه ز په رستانه يان دارشت، که ژاپۆنييه کۆچ کرد وه کانيشى ده گرت وه، به ريتانيا په يمانامه ي دووقۆلى خۆى له گه ل ژاپۆندا به کۆتا هيتا. زۆر له ژاپۆنييه کان هه ستيان کرد که ريساو مهرجه کانى چوونه نيتو يانه ي ده وه ته گه وره کان گۆراون، کاتيک ئه وان هينده ي نه مابوو بچنه نيتو يانه که وه.

(چين) نمونه يه کى تربو له ته نگه رى مهنشوريا، له بيسته کانى سه ده ي بيسته مدا گۆيه ندو ئاژاوه چيني گرتبو وه. شه رپتيکى نيخو يى له نيتوان ئه وه هه ريمانه ي سه رکرده سه ربازييه پتيک ناکۆکه کان ده ستيان به سه ر داگرتبون، په ريا بوو. مهنشوريا به شيک بوو له چين، ئه گه رچى له ژيتر فه رمانه وايى فه رمانده يه کى سه ربازى تاراده يه ک سه ربه خۆدا بوو. بزاشى نه ته وه يى چيني هه ولئى ده دا ولا ته که يه کخاته وه، به توندى ره خه يان له وه يماننامه زالمانا نه ده گرت که له سه رده مى ئيمپرياليزمدا به سه ر چين سه پيئندرابوون. له گه ل زنده بوونى هيتى نه ته وه خوازه چينييه کان له بيسته کاندا، پتيک هه لخشانيان له گه ل ژاپۆنييه کان زنده ده بوو، با له سه ربازييه کان که وتنه مملاتنى له سه ر ده سه لات گرتنه ده ست، له گه ل زنده بوونى ته نگه رى تابورى جيهانى و گرژى له گه ل چيندا، بالئى سه ربازى له ژاپۆن ورده ورده به هيتر ده بوو.

له ئه يلولى ۱۹۳۱ دا سوياى ژاپۆن گۆيه نديکى له سه ر هيتلى ئاسنى مهنشوريا دروست کرد. ژاپۆنييه کان هه ر له سه رده مى شه رى روسى - ژاپۆنى سالى ۱۹۰۴ - ۱۹۰۵ وه، مافى دامه زران و بلاوکرده وى هيتى سه ربازيان له وى هه بوو. تتيکدانى هيتلى ئاسنى، بيانگه ي دايه هيتزه کانى ژاپۆن هه موو مهنشوريا داگير بکن. هه رچه نه ده ژاپۆن بانگه شه ي بۆ ئه وه ده کرد که مه به ستى له م کاره دا پاراستنى هيتلى ئاسنى بووه. وه لئى ئه م بانگه شه يه گه يشته ئه وه راده يه ي که حکومه تتيکى مهنشورى ده ستکردى خۆيان دامه زرين و ناويان نا (مانچۆکو)؛ چين په ناي برده به ر کۆمه له ي گه لان، به لام ژاپۆن لئى نه گه را بريارتيکى وا ده رچييت که داواى کشانه وى ژاپۆن بکات. له کانوونى يه که مدا کۆمه له ي گه لان رازى بوو ليتر نه يه ک به سه روکايه تى **لورد لايتون - اولتن** Loyd Lytton بنيترى بۆ ئه وى له رووداوه کانى مهنشوريا بکۆلتيته وه.

دوچار لورد لایتون له نللولی ۱۹۳۲دا، راپورتی خوۍ پتیشکەش به کۆمه‌له‌ی گه‌لان کرد، راپورته‌که بریوانوی ژاپونی لهو ده‌ست تیه‌وردانه نایاساییه ره‌تکرده‌وه. راسته‌ئو له‌راپورته‌که‌یدا داوای له‌ئendamانی کۆمه‌له‌ی گه‌لان کرد، که دان به حکومه‌تی مانچوکو نه‌ین. که‌چی داوای نه‌کرد سزاکانی به‌ندی (۱۶) به‌سه‌ر ژاپون به‌پیندری. له‌شوباتی ۱۹۳۳دا له‌ئنجومنه‌ی گشتی کۆمه‌له‌ی گه‌لانا، (۴۲) ده‌نگ به‌رامبه‌ر تاقه‌ده‌نگی، له‌گه‌ل راپورته‌که‌ی لایتون بوون سه‌بارته‌په‌لاماری ژاپون بۆ سه‌ر مه‌نشوریا. ژاپون تاقه‌ده‌نگی به‌ره‌ه‌ستکاربوو. ئه‌وه‌بوو ژاپون له‌کۆمه‌له‌ی گه‌لان کشایه‌وه. به‌شیه‌یه‌کی گشتی ده‌توانین بل‌ین- دۆزی مه‌نشوریا، خاوه‌خوای کارپاییه‌کان و و د‌ل له‌لدان و بی‌که‌لکی کۆمه‌له‌ی گه‌لانی به‌ته‌واوی ناشکرا کرد.

دارمانی ئەئوپیا (هه‌شه‌ه)

دوا تاقیکردنه‌وه‌ی سیسته‌می ئاسایشی ده‌سته‌جه‌معی، کۆمه‌له‌ی گه‌لان له‌ئئوپیا بوو له‌سالی ۱۹۳۵دا. ئه‌مجاره‌یان کۆمه‌له‌ی گه‌لان سزای سه‌پاند، وه‌ل‌ی ده‌رئه‌نجامی کۆتایی، دیسان شکست و تیکه‌وتن بوو. ئیتالیا ماوه‌یه‌کی زۆر بوو پلانی بۆ ئه‌وه‌داده‌نا، ئه‌ئوپیا به‌ئیمپراتۆریا‌که‌ی خۆیه‌وه‌بلک‌ین. نه‌ک ته‌نیا له‌به‌ر ئه‌وه‌ی که‌له‌کۆلونه‌کانی خوۍ له‌ئهریتريا نزیک بوو، له‌سه‌ر ده‌ریای سوور، به‌ل‌کو له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی ئیتالییه‌کان هه‌ستیان به‌سووکایه‌تی پیکردن ده‌کرد، کاتی‌ک ئه‌ئوپیه‌کان له‌سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مداو له‌روژانی داگیرکردنی ولاته‌که‌یاندا له‌سه‌رده‌می ئیمپریالیزمدا، ئیتالیایان به‌زاند، ئایدیۆلۆژیای فاشیستی پیتی وابوو پتیه‌سته‌ئو «هه‌له‌» مێژوویه‌راست بک‌رتیه‌وه. له‌نیوان سالانی ۱۹۳۴-۱۹۳۵دا، ئیتالییه‌کان رووداو‌تکیان له‌سه‌ر سنوره‌کانی نیوان ئه‌ئوپیا و ئهریتريا خولقاند. ئه‌وان ئه‌و کاره‌یان ئه‌نجامدا، سه‌رباری ئه‌وه‌ی که‌په‌یمانامه‌ی ناشتی له‌نیوان ئه‌ئوپیا و ئهریتريادا هه‌بوو: هه‌روه‌ها سه‌رباری ئه‌وه‌ی ئیتالیا که‌یه‌ک‌یک بوو له‌وه‌له‌تانه‌ی میساقی «کیلوگ- بریان»یان ئیمزا کردبوو، میساقه‌که‌ج‌ه‌نگی قه‌ده‌غه‌کردبوو، هاوکات ئیتالیا ئendamی کۆمه‌له‌ی گه‌لان بوو. که‌ده‌بوايه‌پابه‌ندب‌ی به‌وه‌ی، په‌نا بۆ ته‌حکیم به‌ری، بۆ ماوه‌ی س‌ مانگ، به‌رله‌وه‌ی ه‌یچ کاریکی تر بکا.

له‌تشرینی یه‌که‌می ۱۹۳۵دا، ئیتالیا، ئه‌ئوپییای داگیر کرد. داگیرکردنه‌که‌ کاریکی ده‌ستدریژکارانه‌بوو، ئه‌مه‌گفتوگۆ هه‌لناگری، ئه‌نجومنه‌ی کۆمه‌له‌، فیتوی

ئیتالیای خسته لاوه داوای کۆنگره‌یه‌کی تاییه‌تی کرد، بۆ ئه‌وه‌ی بربار له‌سه‌ر ئه‌و سزایانه‌دا که پتویسته به‌سه‌ر ئیتالیادا به‌پێندری. په‌نجا ده‌ولت له‌ کۆنگره‌که ئاماده‌بوون. دوا‌ی هه‌شت رۆژ له‌ داگیرکردنه‌که، کۆنگره‌ داوای له‌ ئه‌ندامه‌کان کرد چوار جوژه‌ سزای ئیتالیا بده‌ن: وه‌ستاندن هه‌ناردنی شت و مه‌ک بۆ ئیتالیا، هه‌ندیک جوژه‌ که‌ل و په‌لی دیاریکراوی پێ نه‌فروشن، ئه‌وانه‌ی که ناتوانن له‌سه‌رچاوه‌ی تر به‌ئاسانی وه‌ده‌ستیان بێنن، وه‌ک مه‌تات و پلێت. هه‌روه‌ها قه‌ده‌غه‌کردنی فروشتنی هه‌موو که‌ل و په‌لیکی سه‌ربازی به‌ ئیتالیا و قه‌رزی نه‌دریتێ. وه‌لێ لێره‌دا سێ شتی تیدا نه‌بوو، ئیتالیا ده‌یتوانی ئاسن و خه‌لووزو نه‌وت له‌ ده‌روه‌ه بکڕێ، هه‌روه‌ها په‌یوه‌ندی دیپلوماتیکی له‌گه‌ڵدا نه‌پچرێنرا. هه‌روه‌ها به‌ریتانیا که‌نالی سوێسی به‌رووی که‌شتیه‌کانی ئیتالیا دانه‌خست که‌ل و په‌لیان به‌ره‌ ئه‌رێتیا هه‌لگرێبوو.

بۆچی ئه‌ندامانی کۆمه‌ڵه‌ی گه‌لان له‌مه‌ زێتریان پێ نه‌کرا؟ گه‌شبینیه‌کی ته‌واو هه‌بوو که‌ ئه‌و سزایانه‌ ئیتالیا ناچار ده‌که‌ن له‌ ئه‌ثیوپیا بکشیته‌وه. گومانی تیانیه‌ که‌وا سزاکان کاریان له‌ئابوری ئیتالیا کرد. له‌ماوه‌ی سالتیکدا ناردنه‌ ده‌روه‌ی ئیتالیا به‌رێژه‌ی سێ یه‌ک که‌م بووه‌وه‌و نرخ‌ی لیره‌ی ئیتالی دابه‌زی. واریکه‌وت که‌ یه‌ده‌گی زێری ئیتالی له‌ ماوه‌ی (۹) مانگدا ته‌واو بێت. وه‌لێ هه‌رچه‌نده‌ سزاکان زه‌ریان له‌ ئیتالیا دا، به‌لام نه‌یانتوانی وا له‌ **موسولینی** بکه‌ن سیاسه‌تی خۆی به‌رانبه‌ر ئه‌ثیوپیا بگۆڕێ.

له‌ به‌رامبه‌ر نیگه‌رانی سه‌باره‌ت به‌ ته‌رازووی هێزه‌کان له‌ ئه‌وروپا، تووچه‌ی به‌ریتانی و فه‌ره‌نسییه‌کان به‌رامبه‌ر کێشه‌ی ئه‌ثیوپیا که‌م بووه‌وه. چونکه‌ ئه‌له‌مانیا تا ده‌هات به‌هێزتر ده‌بوو، بۆیه‌ بیران له‌وه‌ کرده‌وه‌ ئیتالیا راکێشنه‌ نێو هاویه‌ندییه‌که‌وه، تا راستی ئه‌له‌مانیا بکه‌نه‌وه، کاتیک له‌ سالی ۱۹۳۴دا، به‌دیارکه‌وت **هیتلەر** ده‌یه‌وێ نه‌مسا داگیر بکا، **موسولینی** هێزه‌کانی به‌ره‌و سنوره‌کانی نه‌مسا بزواند، **هیتلەر** په‌ژێوان بووه‌وه. به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسییه‌کان به‌و هیوایه‌ بوون که **موسولینی** راکێشنه‌ نێو هاویه‌ندییه‌ک دژی ئه‌له‌مانیا.

دیپلوماتیکه‌ ته‌قلیدییه‌کان له‌گه‌ڵ سیسته‌می ئاسایشی ده‌سته‌ جهمعی، کۆمه‌ڵه‌ی گه‌لان نه‌جه‌نگان، به‌لکوسه‌ر له‌ نوێ راڤه‌یان کرده‌وه. چونکه‌ له‌دیدێ ته‌رازووی هێزه‌کانه‌وه، دواشت که‌ بیانویستایه، ئه‌وه‌ بوو له‌ ململاتییه‌کی دووره‌ ده‌سته‌و لاپه‌ره‌ بئالێن له‌ئه‌فه‌ریقا، له‌ کاتیکدا که‌ کێشه‌یه‌کی به‌ل‌ز له‌دای ته‌روپادا روو به‌روویان ده‌بووه‌وه. ریالیسته‌ ته‌قلیدییه‌کان گوتیان دوژمنایه‌تییه‌کی دوور له‌ ئه‌فریقا، هه‌ریشه‌

له ئاسایشی ئەوروپا ناکات. دانوستان و پیکهاتنهوه پیتیست بوو بۆ گیترا نهوهی ئیتالیا بۆ نێو هاوبه ندییه که. بۆیه شتیکی نامۆ نه بوو که بهریتانی و فهره نسییه کان خۆ له سزاکان بدزنه وه. وه زیری هه نده رانی بهریتانیا، سیر ساموئیل هور، له کانونی یه که می ۱۹۳۵، له گهڵ هاوکوفه فهره نسییه که ی «پیرلافان» کۆتۆوه، نه خشه یه کیان بۆ دابه شکردنی ئەشیوپیا بۆ دوو بهش دانا: به شتیکیان ئیتالی و به شه که ی تر سه ر به کۆمه له ی گه لان بێت. کاتییک هه والی ئەو پرۆژه یه بۆ رۆژنامه کان دزه ی کرد خه لک له بهریتانیا هه لسانه وه. (هور) ناچار بوو ده ست له کار بکیشیتته وه، دوا ی ئەوه ی خه لک به وه تاوانباریان کرد که نا پاک ی له گه ل کۆمه له ی گه لان و ئاسایشی به کۆمه له دا کردووه.

وه لێ ئینگلیزه کان دوا ی سی مانگ رای خۆیان گۆزی. له مارس ی ۱۹۳۶ دا هیتلهر پهیماننامه ی لۆکارنو ی تیهه لدا و هیزه کانی ناره ناوچه ی بێ چه کی (راین). یه که سه ر بهریتانیا و فهره نسا وازیان له بیر کردنه وه له ئەشیوپیا هینا، له گه ل ئیتالییه کان کۆبونوه وه ده رباره ی چۆنیه تی پارێزگاری کردنی هاوسه نگیی هیزه کان له ئەوروپا بیرو راپیان له گه لدا ئالۆگۆر کردن، به مه ش بابه تی هاوسه نگیی هیزه کان له ئەوروپا، به سه ر پراکتیزه کردنی پرهنسیپی ئاسایشی به کۆمه له ی له ئەفه ریقادا زال بوو، له مایسی ۱۹۳۶ دا ئیتالییه کان وایان لیهات توانای ته واو کردنی سه رکه وتنه سه ربازیه که یان هه بێت. به هاتنی مانگی ته مووز، سزاکان هه لگیران.

باشترین شت که ده رباره ی ئەو تراژیدیایه گوترا بێ، ئەوه بوو که له سه ر زمانی نێردراوی هایتی له کۆمه له ی گه لان گوتراوه: «ده بی ئەوه له بیر نه که ین باگه وره بی یان بچووک، به هیز بی یان بێ هیز، دوور بێن یاخود نزیک، سپی بێن، یاخود ره ش، که رۆژی له رۆژان ئیمه ش ده بی نه ئەشیوپای یه کیکیان»^(۴).

پاشان چه ند سالیکی بێ نه چوو، زۆریه ی گه لانی ئەوروپا بوونه گوری (سه ده قه ی) ده ستدرێژکاری هیتلهری. له جه نگی جیهانی دووه مدا، یه که مین هه ولی جیهان بۆ هینانه دی ئاسایشی به کۆمه ل، شکستی هینا.

بنه ماکانی جه نگی جیهانی دووه م

جه نگی جیهانی دووه م له روه ی زیانی مرقییه وه، له هه موو جه نگه کانی تری ره ت

۴- ولترز، تاریخ عصبة الامم (لندن: مطبعة جامعة اكسفورد، ۱۹۵۲) ص ۶۵۳.

کرد که به ۳۵ تا ۵۰ ملیۆن مروۆف ده‌خه‌میلینریت. ده‌بین تانک و فرۆکه، که له جهنگی جیهانی یه‌که‌مدا رۆلێکی گه‌وره‌یان نه‌بووه، بال‌ به‌سه‌ر جهنگی جیهانی دووهمدا ده‌کێشن. بۆ وێنه له «جهنگی به‌ریتانیا»^(۵)، که یه‌که‌م له‌خاڵه‌کانی وه‌رچه‌رخان بوو له‌ رێه‌وی جهنگی جیهانی دووهمدا، رادار رۆلێکی گرنگی بینی. پاشان له‌ کۆتایی جهنگدا بۆمبێ ته‌ۆمی هاته‌کایه‌وه، به‌مه‌ش چاخێ ته‌ۆمی گزنگیدا. جهنگی جیهانی دووهم، به‌ خۆیه‌ده‌سته‌وه‌دانی بێ قه‌ید و شه‌رت کۆتایی هات به‌ پێچه‌وانه‌ی ته‌وه‌ی له‌ جهنگی جیهانی یه‌که‌مدا روویدا. هاوپه‌یمانان، ته‌له‌مانیا و ژاپۆنیان داگیر کرد، له‌ ماوه‌ی داگیرکردنه‌که‌دا کاربان بۆ گۆڕینی کۆمه‌لگا کرد. کێشه‌ی ته‌له‌مانیا بۆ درێژایی نیوسه‌ده، به‌دا به‌شکردنی ته‌له‌مانیا چاره‌سه‌رکرا، هه‌روه‌ها جهنگی جیهانی دووهم، جیهانیکی دوو جه‌مه‌سه‌ری دروست کرد، وڵاته‌ یه‌که‌گرتووه‌کان و یه‌که‌یتی سوڤیه‌ت له‌ هه‌موو ته‌وانه‌ی لهم جهنگدا به‌شداریان کرد، به‌هێزتر ده‌رچوون.

جهنگ ته‌له‌رناتیکێک بوو بۆ ئه‌وروپا، وه‌ک کۆنترۆڵکه‌ریکی هاوسه‌نگی هێزه‌کان. ئه‌وروپا بووه‌ ته‌خته‌یه‌کی زۆرانبازی رکا به‌ره‌ ده‌ره‌کییه‌کان، به‌چه‌شنیک که‌به‌حاله‌تی ته‌له‌مانیا ده‌چوو به‌ر له‌ سالی ۱۸۷۰. جهنگی جیهانی دووهم، هه‌یکه‌لی سیسته‌مێکی جیهانی داڕشت که تا سالی ۱۹۸۹ به‌رده‌وام بوو.

لیره‌دا وه‌ک من بۆی ده‌چم، کلیلی کێشه‌که ته‌وه‌یه‌ نه‌گه‌ر هیتله‌ر به‌ته‌نقه‌ستیش نیازی جهنگی هه‌بویه، ته‌وا ته‌وه‌ جهنگه‌ نه‌بوو که به‌و شیوه‌یه‌ روویدا، ته‌نیا نه‌گه‌ر بیه‌وی به‌ فیلێکی کارامه‌ خۆی لێ به‌دزیته‌وه. وه‌ک ته‌وه‌ی خۆی له‌ جهنگی نێو خۆی دزیه‌وه. چهند ئاسانه‌وا له‌ خه‌لکی تر بکری که‌کار له‌سه‌ر ته‌وانه‌بکه‌ن، که پالپیتوه‌نری (دوافع) شه‌رانگیزانه‌یان هه‌یه. هیتله‌ر چاوه‌روانی ته‌وه‌ی له‌وانی تر کرد که ته‌وه‌ شته‌ بکه‌ن، نه‌گه‌ر ته‌وه‌ له‌ جێگه‌ی ته‌وان بویه، ده‌یکرد.

۱. ج.ب. تیلر^(۶)

۵- به‌روانه‌ پاشکۆی ژماره‌ (۱۱) بۆ زانیاری ده‌رباره‌ی نه‌خشه‌ی هێرش ته‌له‌مانیا بۆسه‌ر به‌ریتانیا له‌ ئۆکستۆسی ۱۹۴۰.

۶- تایلر، جذور الحرب العالمية الثانية (کرنیج: فاوسیت، ۱۹۶۱) ص ۲۸۱.

جهنگی هیتلەر

جهنگی جیهانی دووهم، زۆریه کات به «جهنگی هیتلەر»^(۷) ناودهبرئ. ئهمه راسته، بهلام وادیاره وهسفتیکی ساویلکانهیه. جهنگی جیهانی دووهم مهسهلهیهکی کۆنه. «بهشی دووهمه» له جهنگیکی گهوره، که لهسالی ۱۹۱۸دا کۆتایی بهسهرکردایهتی کردنی ئهوروپایی هیتا. ماوهی نیتوان ههردوو جهنگ تهنیا پشوودانیک بو. هیتلەر جهنگی دهویست، وهلی ئهوه جهنگه نا که ئیستا به «جهنگی جیهانی دووهم» دهناسرئ. جهنگیکی زیانهخش و ماوه کورت، جهنگیکی له ناکاوی دهویست.

شهری ئوقیانوسی هیتمن، شهری هیتلەر نهبوو، هیتلەر بهردهوام دهری ژاپۆنییهکانی دهدا که پهلاماری سهنگافورهی کۆلونی بهریتانی، یان پهلاماری سبیریا بدهن، بۆ ئهوهی هیزهکانی روسیا رابکیشن و له ئهوروپای دووریخهنهوه، وهلی هیچ سوودی نهبوو، ژاپۆن هیچی لهم دووانه نهکرد. پاشان ژاپۆن، هیتلهری سهرسام کرد، کاتی پهلاماری بنکهی «بیرل هاریهر»ی دهریایی ئهمریکای دا^(۸).

سهرباری ئهوهی شهری ئوقیانووس، بهشیک بوو لهجهنگی جیهانی دووهم، بهلام رهگی خوشی ههبوو. ههولتیکی ئیمپریالیستیانهی تهقلیدی بوو بۆ کۆنترۆل کردنی ناوچهکه. لهلایهکی ترهوه لهوانهیه زیدهپۆیی بکهین، ئهگهر زۆر پت لهسهر هیزهکانی تر دابگیرن. بهلکو ههندیک له میتوونوسان خهریکه پهریزی هیتلەر پاک دهکهنهوه! «تیلەر» دهلی: هیتلەر کهسیکی ترسناک و سههرهپۆو، دل خوشکه نهبوو. بهلکو تهنیا ههلهپههستییک بوو له بۆشایی هیز کهوتهوه، سیاسهتی رازی کردنی هیتایه کایهوه، که دیوکراسیگهلی رۆژئاوایی گرتیان بههر. وهلی تیلەر زۆر له مهش دوورتر دهپوا. بۆ وینه لهکتیبی «خهباتی من»، که هیتلەر له سالی ۱۹۲۴دا بلاوی کردهوه، ههندیک پلانی نادیری خستبههروو، که تیلەر به «بهخۆ نازینهکانی هیتلەر»ی دهژمیرئ و نارهزایی ئهلهمانهکان دهردهبرئ له داگیرکردنی ههریمی «رور» لهلایه فهرههسییهکانهوه.

وهلی هیتلەر له سالی ۱۹۲۸دا کتیییکی تری نهینی نووسی، که تیایدا زۆر له داواکانی کتییی «خهباتی من»ی دووپات کردۆتهوه. ئهوه کتییبه ههتاوهکو ئهگهر

۷- پروانه پاشکۆی ژماره (۹) بۆ زانیاری دهبراره ی پشکهوتهکانی جهنگ ۱۹۳۹-۱۹۴۰.

۸- پروانه پاشکۆی ژماره (۹).

پلانیکی دوورودریش نهی، ناماژیه کی ناشکرایه بۆئو مه رامه ی هیتلر نیازی بووه.

تیلر به سووکی سهیری «یاداشتمانه کانی هوسباخ» یش دهکا، ئو هوسباخه یه کتیک بوو له یاریده ره کانی هیتلر، که له کوپونه وهی «پیرشتسگادن» له سالی ۱۹۳۷د، چند تیبینییه کی تۆمار کردووه، تیایدا دهلی: هیتلر پلانی بۆئو ده دانه تاسالی ۱۹۴۳ دهست به سهر ته وای خاکه کاندایاگرئ. واته بهرله وهی بالاده ستیی نه له مانیا بیته شتیکی به سه رچوو. هیتلر کاتیک له رۆژه لات: له نه مساو چیکوسلوفاکیا وه دهستی پیکرد، ههستی به گرنگی قۆستنه وهی دهرفه ته کان ده کرد، کاتیک هه لده که ون. تیلر بایه خی ئه ی یاداشتمانه یه ره تده کاته وه، له بهر ئو وهی یاداشتمانه یه کی ره سمی نه بوو. تیلر له سهر ئو بابه ته ی نووسی و به لگی نوی به دهست که وت. ئیمه ئیستا نازنین که هیتلر زۆرجار ده باره ی ئو خشته ی کات دانانه وه ئو نیازانه ئاخاوتووه. یاداشتمانه ی «هوسباخ» به شپوه یه کی گشتی پیشبینی هه موو کرده وه کانی هیتلره ی کردووه.

ستراتیژی ته ی هیتلر

هیتلر کاتیک له سالی ۱۹۳۳د جله وهی ده سه لاتی گرته دهست، چوار ریگا چاره ی له بهرده مدا بوو، سیانی دوورخسته وه. دهیوانی نیگه تیقیزم (السیه) هه لبرئ و به پایه ی نه له مانیا ی ده ولی رازی بی. یاخود له ریگای گه شه سه ندنی ئابورییه وه، فراوانخوازی هه لبرئ. «وهک ئو وهی ژاپۆن له وای جهنگی جیهانی دووه مه وه کردی» یان له ریگای فراوانخوازی پیشه سازیه وه نه له مانیا به ره و قه له مه وهی ده ولی به ری. یان نامانجه کانی ته نیا ده ستکار بکردنی په یماننامه ی فرسای بوایه وه ندیک له و زیانه ی سالی ۱۹۱۸ به نه له مانیا که وت، کهم بکر دایه وه. له سییه کاندایا، دموکراسیه گه ی رۆژئاوایی له و زولمه ی له نه له مانیا کرا نیگه ران بوون که. بهر پر سیاریه تی جهنگی جیهانی یه کهم هه مووی خرابووه ئه ستۆی نه له مانیا.

وهلی هیتلر ئو سی ستراتیژی ته ی ره تکرده وه، بۆشکاندن ی ئابلووقه که هیرش و په لاماری پت چاکتر بوو. وای حسیب کرد نه له مانیا که له نیوه راستی نه وروپایه ناتوانی تا هه تایه به ئابلووقه دراوی بری، پیوسته له رۆژه لات وه زهوی وه دهست هه تا هه تای، بۆئو وهی بواری ده ستبکه وئ و بنکه ی خۆی فراوان بکا، پاشان کار بۆ ئه وه بکا رۆلکی گه وهره تر له جیهاندا بگئری.

هیتلر به چوار قوناق ریگاچارهی چواره می گرتیه بر. یه که مجار زنجیره که مانوری سیاسی کارامه: دهستی کرد به تیگدانی چوارچیوهی کاری پیماننامه ی فهرسای. له تشرینی یه که می ۱۹۳۳ د خوی له کومله هی گهلان کی شایه وه و به ستنی نه و کونگره یه که کومله به بۆ دامالینی چهک سازی دابوو، خسته ملی فهره نسا، واته فهره نسا له کونگره ی دامالینی چهک نایه وی هیزه کانی خوی کهم بکاته وه. نه مهش و له نه له مانیا دهکا هرگیز نه توانی بهرده وام بی له مانه وهی له کومله وه کونگره که دا، له کانوونی دووه می ۱۹۳۴ د پیماننامه یه کی له گهل پوله ندوو دهوله ته بچوکه کانی رۆژه لاتیه نه وروپا گری دا. له ناداری ۱۹۳۵ د برکه سهریازییه کانی پیماننامه ی «فهرسای» ره تکرده وه گوته: نه له مانیا چیتر بهرگه ی نه وه ناگری سوپاکه ی ته نیا ۱۰۰ هزار سهریاز بی و رایگه یاند له جیاتی نه مه سوپاکه ی سی قات زیده ده کاو هیتزیکي ناسمانیش داده مه زرتینی.

به ریتانیا و فهره نسا و ئیتالیا، له «ستریسا» ی ئیتالی کۆبوونه وه بۆ نه وهی له بزافه کانی هیتلر بتویژنه وه. وه لی بهر له وهی بگه نه هیچ ریکه و تنامه یه که، **هیتلر** دهستی خوی پیش خست و داوای دانوستانی له به ریتانیا کرد، تا پیماننامه یه کی ده ریاوانی له گهل گری بدا. به ریتانیا ش قۆستنه وهی نه م ده رفه ته ی له ده ست خوی نه دا، به م چه شنه **هیتلر** نوشوستی به هه موو کاردان وه یه کی هه ماههنگی هینا، که له کونگره ی «ستریسا» بکه ویتنه وه. له ناداری ۱۹۳۶ د، کاتیک رووداوه کانی نه ئیوییا، دوور له نیوه راسی نه وروپا بایه خیان پهیدا کرد، **هیتلر** هیزه کانی خوی نارد نه ناوچه ی «راین»، که به پیتی پیماننامه ی «لوکارنو» کرابوو ناوچه یه کی بی چهک. به رپر سیاریه تییه که شی خسته نه ستوی فهره نسا وه، که وای له **هیتلر** کردوه نه م کاره بکاو، گوته: فهره نسا به نه نجامدانی هه ندیک ریککاری له گهل یه کیتی سو فییه تدا، ریکه و تننامه ی «لوکارنو» ی خسته ژیر پیتی خو یه وه. ناماژه ی بۆ نه وهش کرد نه گه ر دهوله ته نه وروپاییه کان، بۆ چوونه کانی نه وه له مه ر ده ستکاری کردنی پیماننامه ی «فهرسای» قبول بکه ن، نه و ده گه ریتنه وه نیو کومله هی گهلان. نه مه مانوریکی زیره کانه بوو، یاری له سه ر ژیی هه ست به تاوان کردن و ناروونی نیاز وه مه رامی دیو کراسیگه لی رۆژئاوایی ده کرد.

قوناقی دووه م ۱۹۳۶ - ۱۹۴۰ قوناقی فراوانخوازی هیتلره له سه ر حسیبی هاوسییه بچوکه کانی. له سالی ۱۹۳۶ د **هیتلر** پلانیکی نابوری، بۆ بنیات نانه وهی نامیری سهریازی نه له مانی بۆ چوارسال دانا، تا له سالی ۱۹۴۰ بۆ جهنگ

سازو ئاماده بى. ھەروەھا مىساقى مىحوەرى لەگەل ئىتالىا و پەيماننامەى دژى كۆمىترن «كومونىستى دەولى» لەگەل ژاپۆن گرتىدا، چوو ھانای فاشىستەكان و خۆى لەجەنگى نىوخۆبى ئىسپانىا ھەلقورتاندى. ھىتلەر ناردنى سويا بۆ ھارىكارى ژەنەرالى فاشىست، فرانكۆ بەو ھەلىساودا ھەو ھەم بەشەكە لە ھەلمەتەكانى رۆژئاوا بۆ سەر بۆلشەوىك، لە سالى ۱۹۳۸دا، راوژكارى نەمسا (سېوسنىخ Schuschnig) داواى لەگەلى نەمساوى كرد كە بۆ يەكەتەى لەگەل ئەلمانيا رىفراندۆمىك سازىدەن. بەو ھىوايەى بەرلەو ھىتلەر يەكەتەى بەسەردا بەسەپىتى، نەمساويەكان بەرەتكردەو ھەرامى بەدەنەو. ھەلى ھىتلەر خۆى لەمەش ھەلقورتاندى، ھىزەكانى ئەلمانيا بەرەو «قىيەننا»ى پايتەخت ھەلەكشان، تا سەرەخۆبى نەمسا لە ناو بەرن. داواى ئەمە نۆرەى چىكۆسلوفاكيا ھات. ھىتلەر مەسەلەى چارەى خۆنوسىنى سى مليۆن ئەلمانى كە لە ھەرىمى «سوودىت»ى ئەو ولاتە دادەنىشتن خستەروو، فشارى خستەن سەر چىكۆسلوفاكيا. ئەو ناوچەى ھاوسنور بوو لەگەل ئەلمانيا و لەرووى سەربازىيەو ناوچەى كى گرىنگ بوو، چونكە بەرزايەكانى «بۆھىمىا» كەوتبەو ئەو. ھىتلەكى بەرگرى سروسىتى و، ئەو شوپنە بوو كە چىكەىيەكان بەرگرىان لى دەكرد لە ھەر ھىرشىكى چاوەروانكرەو ھىتلەردا. ھىتلەر رايگەياندى كە ئەو چارەسەريانەى داواى جەنگ ئەنجام دران، ئەو خەلەكانەى كە بەزمانى ئەلمانى داخپۆن، خرابوونە سەر خاكى چىك. پىتشىلكردنكى مافى چارەى خۆنوسىن و نمونەى كى ترى زۆردارىى دەولەتە رۆژئاوايەكانەو داواى كرد ئەو زەويانەى خەلەكانىيان بە ئەلمانى داخپۆن، لە چىكۆسلوفاكيا دابىرپن و بخرنەو سەر ئەلمانىاي جىگەى باب و باپىرانيان.

ئەمە چىكەىيەكانى دووچارى نىگەرانى كردو بەشەكى ھىزى يەدەگيان بانگى خزمەتى سەربازى كرد، ئەمە ھىتلەرى توورە كردو بپارىدا چىكۆسلوفاكيا وردوخاش بكا.

ئەو رووداوانە بەرىتانيان ترساندى، كە نەيدەويست جەنگ لە ئەوروپادا بەرپا بى. سەرۆك ھەزىرانى بەرىتانى «نېفىل چەمپەرلن» سى جار سەردانى ئەلمانىاي كرد، بۆ ئەو ھەولەدا تارمايى جەنگ لە ناوچەكە دووربختەو. چەمپەرلن لەو بپروايەدابوو لەبەر دوورى ماو ھىتەر دوو ولات و نەبوونى ھىزى بەرىتانى لەو كىشەو ھەدا، ھىچ رىگەيەكان لەبەرەدەدا نىيە تا بەرگرى پى لەچىكۆسلوفاكيا بكەن. لەمەش گرىنگر، نە چىكۆسلوفاكيايان بەو شىو ھەيە دەيىنى كە شاينى ئەو ھەيت لە پىتاويدا

بېچنه نېټو جهنگه وه، نه بهریتانیاش ټمو دهمه ناماده ی جهنگ بوو.

هېڅی ناسمانی بایه خی ژیتر پیداکړد. هاوکات مه ترسی هلمه تی ناسمانیش ژیتر بوو. سهرۆک وه زيرانی بهریتانی دهیزانی کهوا هیزه بهرگریکاره کانی ولاته که ی و سیسته مه کانی رادار ناماده ی شه پړکی ناسمانی نین، له بهر ټمو هویه ټالوژانه له ټه یلولی ۱۹۳۸ د **چمپرلن**، له شاری میونېخ له گهل **هیتلر** کوټوه وه. بهو رازی بوو که چیکوسلوفاکیا دابهش بکړی و خاکی (سودیت) یش بدرتته وه ټله مانیا، ټه گهر **هیتلر** به ټینی ټوه بدا که به گډ به شه که ی تری چیکوسلوفاکیا دانه یه ته وه. **هیتلر** ټم به ټینه ی پیداو **چمپرلن** چووه وه بهریتانیاو رای راگه یاند که «ناشتی سهردهم» ی هیناوه ته دی.

ټه نیا شهش مانگ به سهر ټه مه دا ټیپه ری، له نازاری ۱۹۳۹ د، هیزه کانی ټله مانیا چوونه ناو پارچه که ی تری چیکوسلوفاکیا وه و «پراگ» ی پایته ختیان داگیرکرد. ټیدی بهریتانیای هیدمگرتوو ده رکی به وه کرد، که **هیتلر** هه ولی داگیرکردنی ولاتانی دیکهش ده دات. نامانجی دواتریش ده شی پوله ندا بیت، که له سه ده ی هه ژده همددا دابهشکرا بوو و له دوا ی جهنگی جیهانی یه که مه وه وه کو ده وله ټیک هاتبوه وه گوی و رپره ویک ی له بنده ری دانزک له سهر ده ریای بالتیک درابوی. ناوچه که خه لک ټکی ټیدا بوو، به زمانی ټله مانی ده ناخاوتن. **هیتلر** هه مان ته کتیک ی بۆ جاریکی تر به کاره ټنایه وه، رایگه یاند که بوونی گهل ټکی ټله مان زمان له چوارچتوه ی خاکی پوله نده دا، پیتشیل کردنی مافی چاره ی خونو وسینه و نمونه یه کی تری زوردار ییه کانی سیسته می «قرسای» ه.

ټه مجاره یان بهریتانیاو فره نسا هه ولاندا **هیتلر** به سهرنگر ټننه وه رابگرن، بهو ی هه ری نامه یه کیان مۆر کرد که بهرگری له پوله ندا بکن. ټمو کاته **هیتلر** به کو ده تایه کی کارامه ی دیپلوماتیک ی هه لسا، له نکا وړا له ټابی ۱۹۳۹ د په یان نامه یه کی له گهل **ستالین** مۆر کرد. سهریاری ټمو ی که جاران ده یگوت ټمو ده یه وی بهرگری له روژئاوا بکا دژی بولشه ویک. ټمو په یان نامه یه بواریکی وای بۆ **هیتلر** ره خساند که چی گهره که له روژئاوا بیکا. ههروه ا ټمو په یان نامه یه پړو ټوکولیک ی تری نه پینی ټیدا بوو بۆ دابهشکردنی پوله ندا. **ستالین** و **هیتلر** له سهر ټمو ره ټیکه وتن هه ری که یان به شی خوی به ری. **هیتلر** دهستی به سهر به شه که ی خوی داگرت و له ټه یلولی ۱۹۳۹ د شه ری دژی پوله ندا ده ست پیکرد. ټمو روژگاره **هیتلر** به ته مای ریکه و تنامه یه کی میونخی تر نه بوو که بهریتانیا خوی تی هه لقور ټینی بۆ ټمو ی به شیک ی له پوله ندا

بدهنت، بهرامبهر ههرتی ئه‌وه‌ی که په‌په‌وه‌ی میان‌په‌وه‌ی بکات.

هه‌رچی قو‌ناغی سییه‌م بوو، قو‌ناغیکی کورت بوو. هیتلەر له‌ سالی ۱۹۴۰دا
بالا‌ده‌ستی سهر‌بازی له‌ کیشوهره‌که به‌دی هیتا. دوا‌ی ئه‌وه‌ی پۆله‌ندای داگیر کرد
باره‌که بۆ ماوه‌یه‌کی کاتی هیتور بووه. ئه‌و ماوه‌یه‌ پیتی گوترا (الحرب الزانعة).

هیتلەر پیتی وابوو له‌وانه‌یه به‌ریتانیا هه‌ولیک بۆ ناشتی بدا، وه‌لێ له‌وه ده‌ترسا
به‌ریتانیا له‌به‌هاری سالی ۱۹۴۰دا هیتزه‌کانی خۆی بنیترسته نه‌رویج، بۆیه له‌ ترسی
دابه‌زینی هیتزه‌کانی به‌ریتانی، شه‌رێکی کت و‌پری به‌ریا کرد، که هۆله‌نداو به‌لجیکاو
فه‌ره‌نسای گرتوه. تانکه‌کانی خۆی به‌نیو دارستان و لیتزه‌واری «ناردین» تاودا، که‌وا
گریمان ده‌کرا که‌س ناتوانی خۆی لێ بداو به‌که‌س ناب‌دری. فه‌ره‌نسی و به‌ریتانییه‌کان
هۆپیکیان له‌ خۆزانی هه‌که سوپای ئه‌له‌مانیا له‌ ده‌وری هیتلی ماجینۆ سوپایه‌وه، که به
دریژایی سنووره‌کانی ئه‌له‌مانیا له‌گه‌ل فه‌ره‌نسا درێژ ده‌بووه‌وه فه‌ره‌نسییه‌کان موکم و
پته‌ویان کردبوون. هیتزه‌کانی به‌ریتانیاشی ده‌ریه‌پانده «ده‌نکرک»، که ناچار بوون که‌ل
وپه‌لی خۆیان جێ به‌یتلن و ئه‌و هیتزه‌ی که مایه‌وه له‌ رینگای که‌ناله‌وه ببیاته‌وه ده‌ره‌وه.
بهم چه‌شنه به‌هۆی زنجیره‌یه‌ک جوولانه‌وه‌ی زیره‌کانه له‌ سالی ۱۹۴۰دا هیتلەر له
روژئاوای یه‌کیته‌ی سو‌قیه‌ته‌وه بووه سهر‌داری کیشوهری ئه‌وروپا.

نیتستا پۆله‌ندا که‌وتۆته ئه‌و ره‌وشه‌ی که من که‌ره‌کم بوو. ده‌ترسم له‌

دوا چرکه‌دا به‌رازیک، یان یه‌کیکی تر، پرۆژه‌یه‌کی «نیسو‌تریوانی» یم
پیشکه‌ش بکا.

ئه‌دولف هیتلەر ۲۷ی ئاب (ئۆگستوس) ۱۹۳۹ (۹)

قو‌ناغی چواره‌م، قو‌ناغی ره‌ت بوون و بلا‌ویونه‌وه بوو، شه‌رێکی به‌رفراوان
هه‌ل‌گیرسا. هیتلەر ماوه‌یه‌کی زۆریو ده‌یو‌ست به‌ره‌و روژه‌ه‌لات دژ به‌یه‌کیته‌ی
سو‌قیه‌ت به‌جولیته‌وه. وه‌لێ ویستی یه‌که‌مجار له‌ به‌ریتانیا رزگاری ببێ، بۆ ئه‌وه‌ی
ئه‌گه‌ری شه‌ر له‌دوو به‌رده‌ا دوورخاته‌وه. ئه‌گه‌ر توانی بالا‌ده‌ستی ئاسمانی ببنیته‌دی،
ئه‌وکاته ده‌توانی له‌که‌نال بیه‌ریته‌وه به‌ریتانیا داگیر بکا. وه‌لێ هیتزی ئاسمانی
هیتلەر، له‌شه‌ری له‌نده‌ن تیکشکیترا^(۱۰). کاتی هیتلەر له‌ هیتانه‌دی بالا‌ده‌ستی

۹- ادولف هتلفی ۲۷ اب اغسطس ۱۹۳۹ المانيا، ۱۸۶۶-۱۹۴۵ (نیویورک: مطابع جامع
اکسفورد، ۱۹۷۸) ص ۷۱۲.

۱۰- پروانه پاشکوی ژماره (۱۰).

ئاسمانى شىكسىز ھېنا، خۆي لە بەردەم پىرسىيارىكى سەرسوپھىتەر دۆزىيەو، ئايا پىتويستە پلانەكانى خۆي بۆ پەلاماردانى يەككىتى سۆڧىيەت دوابخا؟

ھىتلەر وپراي كە نەيتوانى بەرىتانيا بىبەزىتى، پىرارى دا پەلامارى يەككىتى سۆڧىيەت بىش، پىي وابو دەتوانى بەخىرايى ستالين بىبەزىتى و دواتر بابداتەو سەر بەرىتانيا. لەسەرەوھى ئەمەش، بەم كارەش بەرىتانياي لە ھەموو ھاوپەيمايتىيەكى سەنگىن لەگەل يەككىتى سۆڧىيەت بىش دەكرد.

له حوزه‌ییرانی ۱۹۴۱دا هیتلەر پهلاماری یه‌کیته‌ی سوڤیه‌تی دا، ئه‌مه‌ش هه‌له‌یه‌کی رۆر گه‌وره‌بوو، له‌ کانوونی یه‌که‌می هه‌مان سال‌داو دوا‌ی ئه‌وه‌ی ژاپۆنییه‌کان په‌لاماری بی‌رل ه‌اریان‌دا، هیتلەر هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌تری کرد، که‌ جه‌نگی دژی ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کان را‌گه‌یان‌د. هیتلەر ئه‌مه‌ی بۆ ئه‌وه‌ کرد تا ژاپۆن له‌ جه‌نگه‌که‌ به‌تیوه‌گلاوی بمینیته‌وه. چونکه‌ ئه‌و هه‌میشه‌ دنه‌ی ژاپۆنییه‌کانی د‌دا بینه‌ پال ئه‌وه‌وه. بۆیه‌ ئه‌و ده‌رفه‌ته‌ی قوسته‌وه‌و تو‌زییده‌کانی خۆی له‌ که‌شته‌ی ئه‌مریکایی به‌ردا به‌م کاره‌ش به‌ن‌زینی زی‌تر به‌سه‌ر نا‌گری جه‌نگی جیهانی دو‌وه‌م‌دا کرد، که‌ رایخی سییه‌می بیه‌ سوتاو له‌ ناو‌برد.

روٹی تاک

لهوانهیه که سایه تی هیتلەر، هۆکاریکی یه کلایی که ره وهی جهنگ نه بووبی، دیو کراسیگه لی رۆژئاوایی به پله یه کی وه ها لاوازیبوو، له نیتوه خۆیاندا پارقه ببوون، ههستیان به تاوانباری ده کرد، هه ر نه ته وه خوازیکی زیره کی نه له مانای وا لێ کرد که بتوانی دهستکاری سیسته می ژه رسای بکا. وه لێ قۆناغی یه که م و دووم که کۆنترۆلی نه وروپایان پێ کرا، بۆ کارامه یی و بویری سه رشیته نه ی هیتلەر و خولای شه رانگیزی نایدولوژیا که ی ده گه رپته وه، زۆرجاران هیتلەر بریاره کانی ژهنه رال و لیتیرسراوه خۆپارزه کانی ره تده کرده وه. هیتلەر جهنگی گه ره ک بوو، حه زی له سه ره رپۆیی سه رکیشه، بوو.

قۇئاغى چوارەم كەجەنگى جىيەھانى و شىكستى لەگەل خۇيدا ھىنا، نامازە بۆ دوولايەن دەكا لە كەسايەتى ھىتلەر، لەگەل بەردەوامبىونى لە خواردن، مگىزو ئارەزووى خواردنى دەكرايەو، ھەروەھا پىرواى بەبلىمەتى خۆى ھەبو، وەلى ئەو پىروابەخۆبۇنە بەرەو دوو ھەلەى گەورەى برد، پەلاماردانى يەكىتتى سۆڭىيەت بەرلەو ھى بەرىتانيا تىكېشكىنئ، ھەروا راكەباندنى جەنگ دى و لاتەيەكگرتوۋەكان، ئەو

کارهی هیتلر بیانوی به سهرۆکی ئه‌مریکایی «فرانکلین روزفلت» دا تا به‌شداری له‌جه‌نگدا بکا، ههم له‌ئه‌وروپا و ههم له‌ئوقیانووسی هیتمن.

خه‌وش و که‌موکۆری گه‌وره‌ی هیتلر، ئایدۆلۆژییه‌ ره‌گه‌ز په‌رستانه‌که‌ی بوو، که‌ له‌ هه‌ندیک یه‌ده‌که‌ی پر بایه‌خی بی‌به‌ش کرد. کاتی‌ک ئه‌له‌مانیا، په‌لاماری یه‌کی‌تی سو‌قیه‌تی‌یی دا، زۆر له‌ ئۆکرایینه‌کان و خه‌لکی تر دژی درن‌دایه‌تی ستالین راپه‌رین. وه‌لتی هیتلر به‌چاوی‌کی سووکه‌وه‌ سه‌یری ده‌کردن، نه‌ته‌وه‌ی سلاقی پێ پایه‌نزم و شایه‌نی ئه‌وه‌ نه‌بوون بینه‌ هاویه‌یانی ئه‌و دژی ستالین. هه‌روه‌ها گومانی وابوو و لا‌ته یه‌که‌گرتوه‌کان به‌هۆی دانیش‌تروه‌ ره‌ش و جووله‌که‌کانیه‌وه‌، بێ هه‌یزه‌. گاته‌ی به‌روزفلت ده‌کرد که‌ با‌وو‌با‌پیرانی جووله‌که‌ بوون. هیتلر نه‌یتوانی له‌و راستیه‌ بگا، که‌ فره‌ره‌گه‌زی ده‌شتی بی‌ته‌ سه‌رچاوه‌ی هه‌یز. له‌سه‌ر هه‌موو ئه‌مانه‌وه‌ دو‌ژمن‌داری کردنی ره‌گه‌زی «سامی» وای لێ‌کرد هه‌ندیک زانای وا له‌ ئه‌له‌مانیا ده‌ربکا که‌ رۆل‌تیک یه‌کلایی که‌ره‌وه‌یان بینی له‌ دروست کردنی بۆمبی ئه‌تۆمی. به‌کورتی ده‌لێن که‌ هیتلر تاکه‌ که‌سی‌کی یه‌کلایی که‌ره‌وه‌ بوو له‌ به‌رپابوونی جه‌نگی جیهانی دو‌وه‌مدا. به‌لێ هیتلر له‌ په‌شت هه‌ل‌گه‌یرسانی ئه‌م جو‌ره‌ جه‌نگه‌و ده‌ره‌نجامه‌کانیه‌وه‌ بوو.

ئه‌و هۆیانه‌ی که‌ په‌یوه‌ستن به‌ سیسته‌م و کاروباری ئیوه‌خۆوه‌

بێ‌گومان لێ‌ره‌دا هۆی تری‌ش هه‌بوون، چونکه‌ جه‌نگی جیهانی دو‌وه‌م به‌ته‌نیا جه‌نگی‌کی هیتلهری نه‌بوو. نرخی را‌قه‌‌کردنه‌که‌ی «تیلر» ی می‌تروونوس لێ‌ره‌دایه‌. پاشان هۆی تر هه‌بوون به‌سیسته‌مه‌وه‌ په‌یوه‌ست بوون به‌ هه‌ردوو لایه‌نی بونیادگه‌ری و کارراییه‌وه‌. جه‌نگ له‌سه‌ر ئاستی بونیادی کیشه‌ی ئه‌له‌مانی چاره‌سه‌ر نه‌کرد. په‌یمان‌نامه‌ی «فه‌رسای» هه‌ینه‌ دله‌رقانه‌ بوو، هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی ئه‌له‌مانه‌کانی وروژاند. توانای بز‌اوت و راپه‌رینی لا دروست‌کردن. له‌سه‌ره‌وه‌ی ئه‌مه‌شدا نه‌بوونی ولا‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌کان و یه‌کی‌تی سو‌قیه‌ت له‌ ته‌رازووی هه‌یزه‌کان تا کاتی‌کی زۆر دره‌نگ، وای‌کرد ئه‌له‌مانیا نه‌سه‌نگرت‌ته‌وه‌و به‌رزه‌فت نه‌بێ. ئه‌مه‌ سه‌رباری ئه‌وه‌ی که‌ پرۆسه‌ی بنیات‌نانی سیسته‌می ده‌ولی له‌ ده‌ست‌کاری‌کردن دو‌ور بوو، ئه‌له‌مانیا دا‌وای ده‌ست‌کاری‌کردنی ده‌کرد و هه‌ولتی تیک‌ش‌کاندنی سیسته‌می «قه‌رسای» ده‌دا، له‌پال ئه‌مه‌شدا نه‌شو‌ن‌ما‌کردنی ئایدیۆلۆژیا گه‌وره‌کان: وه‌ک فاشیزم و کۆمونی‌زم، رق و کینه‌یه‌کیان هه‌ینایه‌ ئار‌او، له‌ سییه‌کاندا کۆسپیان خسته‌ به‌رده‌م په‌یوه‌ندیکردن له‌نیوان لایه‌ک و لایه‌کی تر‌دا. له‌سه‌ر ئاستی نی‌تو‌خ‌و‌ب‌ش‌دا سێ گۆ‌ران‌کاری گر‌نگ له‌ ئار‌ادا بوو

یه که میان: دیموکراسییی رۆژئاوایی که دابهشکردنی چینیایه تی و ناکوکییه نایدیۆلۆژییه کان پارچه پارچهی کردیوون، هه ماههنگی له نه خشه کیشانی سیاسه تی هه نده راندا، خه ریک بوو ده بوو به شتیکی هه رگیز نه بووه. نمونه ی ئه مه ش. کاتیکی له فه رهنسا، «لیون پلوم» هاته سه رحوکم، خۆپاریزه کان دروشمی «هیتلر باشته ره له پلیوم» یان به رزکردوهه. هه روه ها له سالی ۱۹۳۹ دا حکومه تی خۆپاریزه کان له به ریتانیا شانیدیکی ناره مۆسکۆ بۆ ئه وه ی بزانی ئایا له توانادا هه یه هاو په یانییه تییه ک له گه ل ستالیندا مۆریکری. وه لی ئه و شانده ی حکومه تی به ریتانیا له نیۆ خۆباندا دابه ش بیوون، به ر له وه ی له م باره یوه بگه نه بریاریکی، هیتلر به ر له به ریتانییه کان گه یشته ئه و بریاره، یه کیکی له هۆیه کانی ئه م دوکه وتنه ی به ریتانیا، دوو دلی چینی ئه رستۆکرات بوو، له مامه له کردن له گه ل کۆمۆنیزمدا. هۆی دووه له سه ر ناستی نیۆخۆیی، هه ره سه یتان و دارمانی ئابوری بوو، بی بازارپی و مه نگ بوونی ئابوری (۱۹۲۹-۱۹۳۱..و) په یوه ندییه کی به سیسته مه که وه هه بوو. له و روه ی کاری له هه موو ولاتان کردو کاریگه ری ده وه ته سه رمایه داره کانی په کخست، له دۆزینه وه و چه سپاندنی هه ماههنگیه کی ئابوری ده ولی، له پینا و چاره سه رکردنی ناهاوسهنگی له بازارگانی و ها تووچۆی سه رمایه له نیۆان ده وه تاندا، وه لی ئه و ته نگزه یه جی په نه جیه کی به هیتی له سه ر سیاسه ته کانی نیۆ خۆیی و ململانیی چینیایه تی به جیه یتشت.

ئه و بیکارییه گه وره یه ی هاته ئاراهه، باندۆری وای له گه ل خۆی هینا، وه ک ئه وه وابوو نه وتت به ناگر دا کردی. له ئه نجامدا نازییه کان له ئه له مانیا گه یشته حوکم و حکومه ته دیموکراسیه کان بی هیزیوون.

هۆی سییه م، سیاسه تی دووره په ریزو لاتهریکی ئه مریکا بوو، ولاته یه کگرتوه کان له دوا ی جهنگی جیهانی یه که مه وه بووه به هیتترین ولاتی ئابوری، وه لی ئه مریکا ئه وه ی ره تکرده وه که به رپرسیاریه تی ئه و پایه هه لگری. له سییه کاندای ته نگزه ی ئابوری به سه ردا هات. وای لی کرد زیتر به باری نیۆخۆیی خه ریک بی و فه لسه فه ی لاتهریکی قو لتر بکاته وه. سه رۆک فرانکلین روزفیلت، له ده وه ی یه که می سه رۆکایه تی کردنه که یدا و ئه مریکاییه کانی تر، ته نیا پایه ختیکی که میان به ئه وروپا ده دا، که چی دوا ی سه رله نوی هه لپژاردنه وه ی له سالی ۱۹۳۶ دا، ده رکی به و راستیه کرد که هیتلر زۆر به هیزیووه، له وانه یه ده ست به سه ر ته وای ئه وروپادا بگری و پاشان هه ره شه له ولاته یه کگرتوه کانیش بکا. سالی دواتر، ۱۹۳۷، روزفیلت ده رباره ی

نه‌وستانه‌ی له ئه‌وروپا روویانده‌دا هاته قسه وه‌لێ ئه‌مریکاییه‌کان هه‌زیان نه‌ده‌کرد خۆ له ره‌وشی ئه‌وروپا بگه‌یه‌نن. له ساڵی ۱۹۴۰دا، **رۆزفیل** ئالگووپیکی له‌گه‌ڵ به‌ریتانییه‌کان کرد، چهند تیکشکینه‌ریکی (مدمرات) پێدان له به‌رامبه‌ردا ئه‌مریکا مافی ئه‌وه‌ی هه‌بێ چهند بنکه‌یه‌ک له کۆلۆنه‌کانی به‌ریتانیا، له نیوه گۆی رۆژئاوا دا دايمه‌زینتی. له ساڵی ۱۹۴۱دا **رۆزفلت** وای له کۆنگریس کرد به‌ریککه‌وتنامه‌ی به‌قه‌رزدانی که‌ل و په‌لی جه‌نگی به‌ به‌ریتانیا رازی بێ، تا به‌ریتانیا به‌ده‌ستی هیتلهر نه‌دۆزینتی. وه‌لێ رای گشتی نیوخۆیی «**رۆزفیل**» ی پابه‌ند کردبوو، که‌تا چ راده‌یه‌ک نازاده به‌ره‌نگاری هیتلهر بپێته‌وه.

ئهو هۆیه‌ نیوخۆیی و که‌سایه‌تی و سیسته‌میه‌ی که‌ په‌یوه‌ستن به‌ سیسته‌م^(۱۱)، چۆن به‌یه‌ک ده‌گه‌ن و کامل دهب‌ن تا وینه‌که‌ پیکه‌یه‌تێن؟ ده‌مانتوانی بلێین، هۆیه‌ قوله‌کانی جه‌نگی جیهانی دووم په‌یوه‌ستن به‌سیسته‌م - مه‌سه‌له‌ی جه‌نگی جیهانی به‌که‌م ته‌واونه‌بووه. هه‌رحی هۆیه‌ نیوه‌راسته‌کانه، تارا‌ده‌یه‌کی زۆر نیوخۆیی بوون. پارچه‌پارچه‌بوونی کۆمه‌لایه‌تی و ئایدیۆلۆژی، که‌هیتلهر له ئه‌له‌مانیا سه‌رکر‌دایه‌تی ده‌کردو بێ هێزی ده‌وله‌ته‌ دیموکراسییه‌کان له هۆیه‌ خه‌یراکه‌ره‌کانی هه‌لگیرسانی جه‌نگ بوون.

ئایا جه‌نگ هه‌ر ده‌بوايه‌ رووبدا؟

ئایا جه‌نگی جیهانی دووم هه‌ر ده‌بوايه‌ رووبدا؟ نه‌خه‌یر. وه‌لێ به‌تپه‌په‌یوونی کات وای لیتهات ئهو شتیه‌یه‌ وه‌ریگرێ. له ساڵی ۱۹۱۸دا شتیک له‌ئه‌گه‌ری دایسانی جه‌نگی جیهانی دووم له ئارادا‌بوو، وه‌لێ دوا‌ی مۆرکردنی په‌یماننامه‌ی «لوکارنو» له ساڵی ۱۹۲۶، ئهو ئه‌گه‌ره‌ش نه‌ما. پاشان خه‌فه‌کردنی رینگا‌چاره‌کان، دوا‌ی مه‌نگییه‌ گه‌وره‌ ئابورییه‌که‌ی له‌ساڵی ۱۹۲۹، سه‌ر له‌نوێ داخرايه‌وه. له‌ساڵی ۱۹۳۳دا هیتلهر ده‌سه‌لاتی گرت‌ده‌ست تا به‌ریابوونی جه‌نگ له‌سه‌ر ئاستی جیهانی له ساڵی ۱۹۴۱دا. شکسته‌په‌یتانی جه‌نگی جیهانی به‌که‌م له چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ی ئه‌له‌مانی، واتای ئه‌وه‌یه‌ ئه‌گه‌ری جه‌نگی جیهانی دووم، هه‌ر له ساڵی (۱۹۱۸) ده‌هه‌ له ئارادا بووه. ئه‌گه‌ر ده‌وله‌ته‌ دیموکراسییه‌کان، له‌سییه‌کاندا رینگای رازیکردنی ئه‌له‌مانیا‌یان هه‌لب‌ژاردبوايه، ئه‌وا ده‌توانرا حکومه‌تی «قایمار» ی دیموکراسی به‌هێل‌ریته‌وه. یاخود ئه‌گه‌ر

ولاته يەكگرتووهكان په يماننامه ي «فهرساي» مۆريکړدبوايه و له نه وروپادا بجا بوايه و به پارتيزگاري کړدني هاوسه ننگي هيزه کان (وهک دواي سالي ۱۹۴۵ کړدي) له وانه بوو هيتلر بگاته دهسه لات، يان له وانه بوو هه نديک ورده شه پر له نه وروپا بقه ومابان، وهلي نه وه کو جهنگي جيهاني دووم. له سيبه کاندا مهنگي و بې بازاړي نابوري، بې سوتک بوو، گرې نايديو لوزياکاني خوشکړد، ده سترېژکاري جاويدان کړدو وای کړد نه گهري دايساني جهنگ له پيشتر زياتر بې.

با پشت به پرهنسيپي د ژبه يه که کان بيه ستين، وامان دانا له سهره تاي سيبه کاندا فهره نساو بهرانيا، هاوپه يمانيه تيان له گهل يه کيتي سوقيه ت گري بدا بوايه و بهرو ورو ي نه له مانيا بېونايه ته وه، ياخود نه وه بېنينه بهرچاو که ولاته يه کگرتووه کان له پال کومه له ي گهلاندا بوايه، ثايا هيتلر نه ده سهره نگرابه وه، يان جهنگه کي دوا ده خست، له وانه بوو نه و سهرکه وتنه سهرنجراکيتش و زووانه به ده ست نه هيني، يان به ده ستي ژه نه راله کاني خوي له دهسه لات هيترا بويه خواره وه، که زورجاران بيران له م جوړه کوده تايه ده کړده وه. وهلي له بهر نه وه ي نه م شتانه رووياندا، که سايه تبي هيتلر و ستراتيژييه کي، له هويه خيرا که ره سهره کييه کاني جهنگ بوون. ههرکه هيتلر؛ له سهره تاي سيبه کاندا ده ستي به پلان دانان کړد بو جهنگ، تاواي ليها ت هيچ چاره يه ک بې له جهنگ نه مايه وه، له گهل نه وه شدا هه نديک له ميژوونوسان له و بړوايه دان، نه گهر بهرانيا و فهره نسا له نه يلوولي ۱۹۳۹ د هيرشيان بکړد بوايه، له وانه بوو نه له مانيا بيه زين.

جهنگي نوقيانووسي هيمن

جهنگ له نوقيانووسي هيمن، سهرچاوه ي جياي خوي هديه. ژاپون کومه لگايه ک بوو زور به توندي خوي به نه رېته کاني خوږه وه گرتبو، هيچ په يوه ندييه کي قولې به و شتانه وه نه بوو که له نه وروپا روويانده دا. له بيه سته کاندا، ژاپون نه گهرچي سيسته مي په رله ماني تيا بوو، له ديموکراسي زور دوور بوو. له سيبه کاندا ميلتيارست و نه ته وه خوازه توندره وه کان، جلوه ي دهسه لاتيان گرت ده ست، سياسي فراوانخوازي نيمپرياليستانه يان دهنگيکي باشي لاي گهلي ژاپون دايه وه. ژاپون هه ميشه گازانده ي له وه ده کړد که بې بهش بووه له که ره سته ي خاوو ناچار بووه له ده ره وه ي رابهيتي.

کاتيک ته نگره ي نابوري له سيبه کاندا بازرگاني ژاپوني گرتوه، ژاپونييه کان له وه ترسان نه گهر باري خويان نه گوږن، رووبه پرووي ناينده يه کي تاريخ بېنه وه، بويه

هه‌وێلێاندا سه‌روه‌رێتییه‌کی هه‌رێمی بۆ خۆیان دروست بکه‌ن، که‌ناوی نرا، که‌رتی هه‌ره‌گه‌وره بۆ خۆشگوزهرانی هاوبه‌شی رۆژهه‌لاتی ئاسیا Greater East Asia Co-prosperity Sphere ناویکی کارامه‌ی بریقه‌دار بوو بۆ داگیرکردنی ولاتانی هاوسن، ژاپۆنییه‌کان له‌و بره‌وه‌دا بوون که‌ نه‌و رێگایه‌ بوا‌ری نه‌وه‌یان بۆ ده‌ره‌خسێتی به‌ره‌نگاری هه‌ره‌شه‌کانی به‌ریتانیا و ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان ببنه‌وه. که‌ تائه‌و ده‌مه‌ دوو‌هیزی ده‌ریایی مه‌زن بوون له‌ ئۆقیانووسی هێمندا.

له‌سه‌ره‌تا‌دا ژاپۆن له‌سه‌ر حسێوی چین په‌لی هاویشته‌، جه‌نگی درێدانه‌ له‌ چین، ژاپۆنی خسته‌ مملانییه‌کی دیپلوماتیا‌نه‌وه‌ له‌گه‌ڵ ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان، که‌ پالېشتی چینی ده‌کرد. دوا‌ی نه‌وه‌ی هێتله‌ره‌ فهره‌نسای داگیرکرد، ژاپۆن نه‌و هه‌له‌ی قو‌سته‌وه‌ بۆ نه‌وه‌ی ده‌ست به‌سه‌ر کولونه‌ فهره‌نساییه‌کان داگیرکړ له‌ باشووری رۆژهه‌لاتی ئاسیادا، واته‌ قی‌تنام و که‌مبۆدیا.

له‌و خاله‌دا، سن رێگا چاره‌ له‌به‌رده‌م ژاپۆنییه‌ فراوانخوازه‌کاندا هه‌بوو: یه‌کیکیان له‌رۆژئاواوه‌ ده‌ست له‌یه‌کیستی سو‌قیه‌ته‌ بوه‌شیتن. له‌به‌ره‌ نه‌وه‌ی له‌سه‌ر سنووری مه‌نشوریا‌ش به‌یه‌که‌دان له‌ نیوان هه‌ردوولا‌دا هه‌بوو. هه‌ندیک له‌و بره‌وه‌دا بوون که‌ تارا‌ده‌یه‌کی زۆر ته‌گه‌ری به‌ریابوونی شه‌پتی ژاپۆنی- سو‌قیه‌تی هه‌یه، به‌درێژایی سنووری مه‌نشوریا. رێگاچاره‌ی دوو‌مه‌ نه‌وه‌بوو ژاپۆن له‌ باشووره‌وه‌ ده‌ستی خۆی بوه‌شینیت. راسته‌ له‌ باشووری رۆژهه‌لاتی ئاسیادا ده‌ستیان به‌سه‌ر کۆلونه‌کانی فهره‌نسا داگرتبوو، وه‌لێ خه‌لاتی هه‌ره‌گه‌وره‌، هیندی رۆژهه‌لاتی بوو که‌هی هۆله‌ندا بوو (ئه‌نده‌نوسیا‌ی ئیستا) که‌ به‌نه‌وت ده‌وله‌مه‌ندبوو، ژاپۆنی‌ش پتو‌ستی به‌نه‌وت هه‌بوو. هه‌رچی رێگاچاره‌ی سییه‌م بوو، نه‌وا له‌ رۆژهه‌لاته‌وه‌ ده‌ست ته‌مه‌ریکا بوه‌شیتن، که‌ ئه‌مه‌ له‌ هه‌موو رێگاچاره‌کان ترسناکتر بوو.

له‌ کۆتاییدا ژاپۆنییه‌کان رێگاچاره‌ی دوو‌مه‌ و سییه‌میان هه‌لبژارد. له‌ (٧)ی کانونی یه‌که‌می ١٩٤١دا له‌ رۆژهه‌لاته‌وه‌ ده‌ستیان له‌ ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان وه‌شاند، له‌باشووریشه‌وه‌ له‌ فیلیپین و ئه‌نده‌نوسیا، وه‌لێ ته‌گه‌ر جو‌ولانه‌وه‌که‌یان بۆ باشوور به‌مه‌به‌ستی داواکردنی که‌ره‌سته‌ی خا‌وبوو، نه‌وا را‌قه‌کردنی په‌لاماره‌که‌یان بۆ ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان ناسته‌نگه‌. ژاپۆنییه‌کان مه‌ودای جیا‌وازی سه‌رچاوه‌کانی هێزی نه‌و دوو ولاته‌یان ده‌زانی. هه‌روا ده‌یانزانی له‌ کۆتاییدا ناتوانن شه‌ر له‌ ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان به‌رنه‌وه‌. وه‌لێ له‌ په‌نا‌ی نه‌و په‌لاماره‌ کت و پره‌یان بۆ سه‌ر «بی‌رل هاری» به‌و ئومێده‌ بوون و ره‌ی ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان لا‌وا‌زبکه‌ن. به‌شی‌وه‌یه‌ک سو‌نگه‌ی ته‌قینه‌وه‌ی

جەنگىكى بەر فراوان دورۇ بىخىتەرە. ئەمەش خراو خەملىدىن ئىككى ژاپونىيەكان بوو. ئەگەرچى لە روانگەي ئەوانەو لە ھەموو رىگاچارەكانى تر ھەكىمانە تىر بوو. ھەكە پايزى ۱۹۴۱ داھات، ژاپونىيەكان چىتر يەككىتى سۆڧىيە تىيان بە ئامانچىك دانەدەنا، پەلامارى ھىتلەر بۆ يەككىتى سۆڧىيەت بۆ ئەو بوو ئەو ھەر ۋە ھەشەيە لەسەر ژاپون ھەلگىرى. ئەم دورۇ ولاتە تاھەفتەكانى كۆتايى جەنگ «بى لايەنى بەر ۋە ۋەندىدار» ى خۇيان پاراست. ھاۋكات ئەمىرىكا يىيەكان ھەوليان دا ژاپونىيەكان لە لىدىنى باشوور بىسەنگىر تىنەو، چوونى نەوتىيان بۆ ژاپون قەدەغە كىرد. لەم بارەيەو سەرۋىك روزفيلت دەلى: «ولاتە يەكگرتوۋەكان پەتى خىستوتە مىلى ژاپونىيەكان و ناو نەو رايانەدەكىشى» ھەر ۋە ھا ئەم قەسەيەشى لەدەمى يارىدەدەرى ۋەزىرى ھەندەران، (ۋىدىن چىسون) ھەلگىر تەو، كە ئەو رۆژانە گوتىبوى:

«پەلاماردان نەدەبوۋە سۆنگەي جەنگ، چونكە ھىچ ژاپونىيەكى ژىر ناتوانى بىرۋا بەۋەبەيتى، كەۋا پەلاماردانى ئىمە، ناھانگەيەن تە ھىچ شىتېك، تەنبا كارەسات و مالىۋىرانى بۆ ولاتەكە نەبىت»^(۱۲) ۋەلى ژاپونىيەكان ھەستىيان كىرد ئەگەر شەرى دەكەن، ئەۋا لەكۆتايىدا ھەرچۆنىك بىت، چارەنۋوسىيان دوران و بەزىنە. لەبەر ئەۋەي ۹۰٪ نەۋتەكەيان لەدەر ۋە دەھات، بىنيان كەۋا ھىزى دەريايان لە باشتىن ھالەتدا، ناتوانى سالىك خۆي راگرى، ئەگەر بارى تىر نەوتىيان نەگاتى، بۆيە ئەگەر نەجەنگن، ئەۋا ھىدى ھىدى دەخنىكىن.

لە پال ئەمەشدا ولاتە يەكگرتوۋەكان داۋاي لە ژاپون دەكرد لەجىن بىكىشەتەۋە. ژاپونىيەكان بىروايان ۋابو، كە ئەمە لەناۋچەيەكەيان بى بەش دەكا، كەبە قوۋلايى ئابورى خۇيان دادەنا. يەككىك لە ئەفسەرەكان ئەۋبارەي بۆ ئىمپىراتور «ھىروھىتو» ۋەسەف كىردوۋە كە «ۋەكو نەخۆشېكە لە ھالەتېكى ترىناكدا بىت نەشتەرگەرى لەپال ئەۋ مەترىسىيە زۆرانەي كەتسايەتى، ھەندېك ھىۋاي بۆ رىزگار كىردى ئىيان بى دەبەخىش»^(۱۳). چوونە نىۋ جەنگ لە روانگەي ژاپونىيەكانەۋە كارىكى بەتەۋايى ناۋاقلا تە نەبو، بەلكو خراپى ھاتتە ناۋ جەنگ لەئەلتەرناتېشە ديارەكانى تر كەمتر بوو. ئەگەر ئەلەمانىيەكان، بەرىتانىيەكان شكاندو ئەۋ ھەلگوتانەسەرەيان ۋەرى راي گىشتى بەرىتانىيى ھىتايەخوارەۋە. دەشى دانۇستان لەسەر ئاشتى بىكى. پەيشەكانى

۱۲- سكوت ساكان. جذور الحرب في المحيط الهادي (نيويورك، مطابع جامع مكبرج، ۱۹۸۹) ص ۳۳۶-۳۳۵.

۱۳- ھەمان سەرچاۋەي پىشوو: ل ۳۲۵.

جيتڱري سهرڱوڪ نهركاني سوياء «تسوكودا» دهسته واژه يه كي تيايه، دهرياره ي مگيتزي بئ چاره و ناوه لاي فهرمانده ژاپونييه كان، كه ده لئ: «نه گهر چووينه نيو جهنگه وه، به شيويه كي گشتي هه لي سهر كه وتن له نارادا نييه. ئيمه ده پرسين. ئايا هيچ ريگايه كه هيهه بؤ نه وه ي كاره كان به ناشتيانه چاره سهر بگرتن. هيچ كه سيك نالئ، دوو چاري دلّه راوكتي مهن هه تاوه كوئئ نه گهر شه پيش دريژه ي پيدا، من بهر پرسياريه تيبه كه هه لنده گرم. له لايه كي تره وه ناتوانين نه و مل كه چيه قبول بكه ين كه له نارادايه. بؤيه مرؤث هيچي تري له ده دست نايئ تهنيا بگاته نه و نه نجامه ي، كه ئيمه هه رده بيت بجهنگين (۱۴).

ژاپونييه كان ده يانتواني له ده سندر يژيكر دنيان بؤ سهر چين و باشوري رؤژه لاتي ناسيا په ژيوان ببنه وه. وه لئ نمه له ديد ي سهر كرده سهر بازييه كانه وه كاريكي دوو بوو. بؤيه له كا ئووني يه كه مي ۱۹۴۱ دا بؤردو ومان ي بنده ري «پيرل هارپر» يان كرد. نه ي چي دهرياره ي سئ ناسته كه، نه گهر له سهر ئوقيانوسي هيمن پراكتيزه بگرتن؟ به دلنسياييه وه رؤلي تاك بئ هيتره، له وه ي كه رؤلي هيتلر هه يسيو له نه وروپادا. له گه ل نه وه شدا تاكه كان، وه ك دروستكه ري سياسه ت، كاريگه ري خؤبان له سهر ريره وي رووداوه كاندا هه بوو، ژهنه رال و سهر كرده دهرياييه فراوانخوازه كان، ده يانو بست بالاده ستيي ژاپون له هه ريمه كان فراوان بكه ن. به گهر مي هه وليان ددها، جهنگ له رؤژئاواوه به ره و چين و له باشوره وه به ره و فيليپين و نه نده نوسيواو له رؤژئاواوه بؤ دؤسته كان ي نه مريكا له ئوقيانوسي هيمن فراوان بكه ن. سهر كرده سهر بازييه كان، وه ك «هايديكي توگو» رؤليكي گه وريه يان له نه خشه كي شاني سياسه تي حكومه ت ده بيني. توگو وه كو زؤريه ي سهر كرده سهر بازي و سياسييه كان، لايهنگيري نه و شتانه ي ده كرد كه بهرياريان له سهر دابوو. له كاتيكد ا هيتلر له زؤريه ي كاتدا هه ر خؤي بهرياري ددها، نه گهر چي له لايه ن زؤر له گه وره ژهنه رال هه كان و كارسازه پيشه سازيه كان ي نه له مانه وه پشتگيري ده كرا. له ژاپون، ده سه لات له چوارچيويه كي فراوانتر دابه ش كرابوو. بهرياره كان له نه نجامي بيتنه و به رده يه كي به رفره تر له نيوان سياسه ته داران و سهر كرده سهر بازييه كان له دايك ده بوو.

به هه مان چه شن رؤلي تاك له نه خشه كي شاني سياسه تي نه مريكا ييش گرنگ بوو.

۱۴- سكوت ساكا، الردع واتوار: دراسة نقدية في نظريات الردع المدنة «اطروحة دكتوراه في جامعة هارفرد ي، ۱۹۸۳. ص ۲۸۰.

روزفیلت حزی ده کرد سزایه کی ئاقلکه رانه ی ئابوری به سهر ژاپۆنییه کاندایه سهرمێنێ، له سۆنگه ی ده ستردیژکردنیان بۆ سهر باشووری رۆژهه لاتێ ئاسیا. وه لێ زۆر له ئه ندامه کانی کۆنگرێس و خه لکان له م سهر و ئه و سهر ی و لاتدا، سیاسه تی روزفلتیان به دڵ نه بوو، که داوای «کارایی و رو به رو بوونه و ی ده کرد. چونکه له سالانی ۱۹۴۰- ۱۹۴۱دا، هیشتا مه یلی سیاسه تی خۆپاریزی و لاتهریکی له ولاته یه کگرتوه کانی به هیزبوو. خه لکیکی زۆر به شداریکردنی ولاته یه کگرتوه کانیان له کاروباری ده ولی ره تده کردوه. ئه گهر ئه و کاته یه کیکی وه کو سیناتور «پیرثن ویلس» له ویلایه تی مونتانا، یاخود «حیرام جونسف» له کالیفورنیا سه رۆک بوایه، ئه و له جیاتی ئه و ی له رووی ژاپۆندا به سته ی، پاساوی بۆ ده ستردیژکارییه کانی ژاپۆن ده هینایه وه. ئه مه ش وایده کرد ههر له به نه ره ته وه ژاپۆن پیوسته ی به وه نه بی پهلمااری ولاته یه کگرتوه کانی بدا. بێگومان له م حاله ته دا ده ستردیژکاری ژاپۆنی به بی هیچ سه نگرانه وه یه ک به رپوه ده چوو، ئه و کاته خۆی وه ک زله یزیک بۆ رۆژئاوای ئوقیانوسی هیمن، ته رخا نه کرد. ههرچی ده رباره ی ئه و هۆیا نه یه که به سیسته می نیوخۆوه به ندن، ئه وای زیده بوونی گیانی سه ربازییه له حکومه تی ژاپۆندا، که ئه مه وایکرد ئه گهری به رپابوونی جه نگ له پێشان زۆرتر بیت. ههروه ها هه ره سه هیتان و دارمانی ئابوری له ژاپۆن و ولاته یه کگرتوه کانی کاری له سیاسه تی هه نه ده رانی هه ردوو ولات ده کرد، ههروه ک چۆن له سییه کانی شدا کاری له ئه وروپا کرد. ئه مه وایکرد ژاپۆن مه یلی سیاسه تی فراوانخوازی زۆرتر بیت، له کاتی که دا ولاته یه کگرتوه کانی تا وه کو سالی ۱۹۴۰، زیتیر بۆ مه یلی به لای سیاسه تی لاتهریکی وه ده بوو. له پال ئه مه شدا ئه و ناژاوه نیوخۆیه ی که له سییه کاندایه چینی گرتوه، وایکرد ولات زیتیر دوو چاری فراوانخوازی ژاپۆنی بیت، که ئه مه ش به رۆلی خۆی نفوزی سه ربازییه کانی له سیاسه تی نیوخۆی و حکومه تی ژاپۆن زۆرتر کرد.

په یانی قهرسای، له سهر ئاستی سیسته م، په رای چاوتیبه رینه کانی ژاپۆنی بۆ چین نه ده کرد. دوا ی ئه مه ش له سییه کاندایه کێشه ی ئابوری ها ته ئاراوه، ئه مه ئاسته نگی زیتیری خسته به رده م ژاپۆن بۆ وه ده ست هینانی که ره سته ی خا، که ته نیا له رێگای بازرگانییه وه وه ده سته ی ده که وت. له نیوان سالانی ۱۹۳۱ و ۱۹۳۳دا دارمانی سیسته مه ئاسایشی کۆمه له ی گه لان له ئاسیادا ها ته ئارا، که ئه مه کۆسپه داو و ده زگاییه کانی له رێگای چاوتیبه رینه کانی ژاپۆن رادا.

هۆیه قول و راسته وخۆکان له جه نگی ئوقیانوسی هیمندا، له وه ی ئه وروپا جیا،

که تارادهیه کی ژۆر شه ږتکی نیوڅوڅی بوو - وهرچه رخایه وه بهره و فراوانڅوازی له ژاپون و ژبتر سیاسه تی لاتهریکي له نه مریکا، ناژاوه کانی چین له سییه کاندای. هرچی هویه خیراکه ره کانه، نهوا بریاری قه دهغه کردنه که بوو که سه روک روزفیلته له ته عموزی ۱۹۴۱ دای، که میلتهاره ژاپونییه کانی، بۆ په لاماردانی ولاته یه گگرتووه کانی نه مریکا رستر کرد که له (۷) کانونی یه که می هه مان سالدا روویدا^(۱۵).

رازیکردن و دوو جوړه جهنگ

نه وانه و پندانه چین که له مهی هه لده هیتنجین؟ هه ندیک ده لټن وانه ی بنه رته ی له ماوه ی سییه کاندای، خه راوییه کانی «رازیکردنه». وه لټی رازی کردن خوی له خویدا شتیکی خراب نییه، نه وه نامرازتیکی دیپلوماتیکی کونینه ی کلاسیکییه، ریگاچاره یه کی سیاسیه یه، گۆرانکاری له ته رازووی هیتزه کان ده رپه خستنی و سوودی بۆ ده ولته تی رکابه ر، یاخود ناحه ز ده بیت، له جیاتی سه نگرانده وه، یاخود بنکولکردنی ده ولته تی دوژمن، ده ولته بریاری نه وه ده دا که باشترا یه ریگا بداته ده ولته تی دوژمن هه ندیک ده سته کوتی که می پی بی بری.

به ر له جهنگی پیلوونیزی، «کورنث»، «نه ثینا» ی هاندا که ریگای بدا «کورسایرا» قوت بدا. وه لټی خه لکی نه ثینا، «کورنث» یان رازی نه کردو کوشتاریان هه لټرارد. ده بینین بۆ نه ثینا و اباشتر بوو، ته ما به بهر «کورنث» وه بنی، له جیاتی نه وه ی له سه ر کورسایرا ملیان له بهر ملی بنی.

سیاسه تی رازیکردن له سالی ۱۸۱۵ د به سه ر که وتووی دانرا، له رازیکردنی فهرنسا له لایه ن هاوپه یما نه سه ر که وتووه کانه وه. له نه وه ده کانی سه ده ی نۆزده هه مدا، په ریتانییه کان، نه مریکا ییه کان یان رازی کرد. به لکو ده توانین بلټین، سیاسه تی رازی کردن، راستر ده بوو، نه گهر هاوپه یما نه کان له بیسته کاندای بهرام بهر نه لمانیا په رپه وپان کردبوا یه، له کاتی کدا نه وان له سییه کاندای په نایان بۆ نه و سیاسه ته برد، له کاتی کدا ده بوا یه بهرام بهر نه لمانیا به سته وه.

رازیکردن، نزیک بوونه وه یه کی هه لټه بوو له هیتلر. له بهر نه وه ی سه روک وه زیرانی به ریتانی (نیقیل چه مپرنل) که سیتی ترسنوک نه بوو، وه ک نه زمونی میونخ هزی

لیده کرد. ئەو ویستی جەنگیکی تری جیهانی لە کیشوهره که دوور بخاتهوه. لە تەممووزی ۱۹۳۸ دا گوتی: «کاتیک بیر لەو چوار ساله تۆقینه رهو، بیر لەو حهوت ملیۆن لاوه ده که مه وه که گیانیان له ده ستدا، که هیتشتا له هه پهرتی گه نجیدا بوون. ئەو سیانزه ملیۆن مرۆقه ی ده ست و پێ یان برپاوه ته وه که م ئەندام بوون، چاره پهرشی دایکان و باوکان و کوڕو کچان، پتیوسته له سه رم بلیم هیچ قازانج که ریکی راسته قینه له جەنگدا نییه. له کۆتاییدا ئیمه هه موومان دۆراوین. ئەمه وای لیکردم لەو برپاوه دایم ئەرکی سه ره کی ئیمه له و ژیا نه دا، دووپات نه بوونه وه ی جەنگیکی جیهانی تره له ئەوروپا، ته نانه ت ریگا نه دانی هه لگیرسانی شه ریکی نیوخیوی و هه ریمیشه» (۱۶).

شەری سارد

ئەگەر نیوێ یەكەمی سەدەیی بیستەم سیمای توندو تیژی پتوێ دیار بووبێ، ئەوا دیارترین شت كە نیوێ دووھەمی لە یەكەم ھاوێر دەكردووە، روونەدانی جەنگی جیھانی سێیەم بوو. لە جێی ئەو، شەری سارد لە ئارادا بوو، واتە ماوێیەکی دژبەری توندبوو، بەبێ ئەوێ بەكردووە شەری رووبدا. دژبەرێكە هێندە گرژو توندبوو، زۆركەس چاوەروان بوون مەملانێیەکی چەكدارانە لە نیتوان دەولەتە گەورەكاندا رووبدا. شەری كوشتار لە پەرگەو ناوچە لا پەرەكان روویدا، وەلێ بەشیوێیەکی راستەوخۆ لە نیتوان وڵاتە یەكگرتووكان و یەكێتی سۆڤیەتدا شەری نەقەوما. شەری سارد چوار دەییەکی خایاند، لە سالی (١٩٤٧) ھەتا ١٩٨٩. لەم ماوێیدا دانوستانی جلدی لە نیتوان وڵاتە یەكگرتووكان و یەكێتی سۆڤیەتدا كەم بوو. تەنانت لەماوێی نیتوان ١٩٤٥-١٩٥٥دا تاكە یەك كۆنگرەیی لوتكەش نەبەسترا. لە سالی ١٩٥٢دا بالیۆزی ئەمریکایی لە مۆسكۆ (جورج گینان)، وەھا وەسفی دوورە پەرتیزی و لاتەریکیی خۆی لە بالیۆزخانەكەیدا كردوو كە بەو ماوێیە لەكاتی جەنگی جیھانی دووھەمدا! لە بەرلین گیرابوو، چواندوو.

قوناغەكاتی ئەو دواییە شەری سارد لە حەفتا و هەشتاكاندا، ئەوا زۆر جیاوازیبون، پەییەندییەکی زۆر لە نیتوان ئەمریکایی و سۆڤیەتیەكاندا ھەبوو. بەردەوام دانوستانیان لەمەری پەیماننامەكانی چاودێریکردنی چەك دەكرد.

كۆتایی شەری سارد زۆر خێرابوو، دواي ئەو گۆرانکاریە سیاسییانە بوو: ھاتنی میکائیل گۆرباچۆف لە سالی ١٩٨٥ بۆ دەسەلات و كۆتایی پتی ھێنانی كۆنترۆلی سۆڤیەتی لە ئەوروپای رۆژھەلات لە سالی ١٩٨٩ و دواي ئەمەش لەبەر یەكھەلەشانوێی خودی یەكێتی سۆڤیەت لە سالی ١٩٩١.

سەنگراندنەووە بنگۆلکردن

شەری سارد شتێکی ناوازەو هەلاوێردراو بوو، چونکە هەرچەند ماوێهەکی درێژ لە نێوان هەردوو دەولەتی رکابەردا گرژی هەبوو، بەلام بەجەنگ کۆتایی نەهات. لێرهەدا لێکدانەوێ جۆراوجۆر بۆ ھۆیەکانی ئەم حالەتە ھەیە. لەمەودوا گفتوگۆی لەسەر دەکەین:

شەری سارد لەسۆنگە ی رێرەو نائاساییە کەبێهەو، دیدیکی دانسقه لەپە یوہندییە دەولییەکان پێشکەش دەکات. ھێزی دینامیکیەتی ژمارە یەک لە رێگاچارەکانی سیاسەتی ھەندەران رۆشن دەکاتەو، کە دەشی دەولەتان بێگرنە بەر، رێگاچارە ی سەنگراندنەو (خيار الردع) و رێگاچارە ی بنگۆلکردن (خيار الاحتواء).

سەنگراندنەو (الردع) واتا یەکیەک چاوترسێن بکە ی، نەبادا کاریک ئەنجام بدا. ئەمەش شتێکی نوێ نییە لە شەری سارددا. بەدرێژایی مێژوو، ولاتان سوپا بەیە کەوہ دەنێن و ھاو پەیمانیستی لەگەڵ ئەم و ئەودا دەبەستن و ھەر پەشە لەم لاو لەولا دەکەن، ولاتانی تر چاوترسێن دەکەن کە نەکەن پەلاماریان بدن. لە ماوہی شەری ساردو ھاتنە ئارای چەکی ئەتۆمیدا، دەولەتە گەورەکان بە پشت بەستن بە ھەر پەشە کە نەکەن دەولەتانی دیکە کاری دەستدرێژکاری بکەن، لەجیاتی پەنابردنە بەر سەنگراندنەو دوا ی روودانی دەستدرێژی کردنە کە.

سەنگراندنەو ی شەری سارد بەتەواوی بە «سەنگراندنەو ی ئەتۆمی» بەستراو تەو، وەلێ ھاوکات درێژ بوونەو ی کێشە کە بۆ لۆژیکی ھاوسەنگیی ھێزەکان دەگەرێتەو. سەنگراندنەو بە ھۆی ھەر پەشە ی ئەتۆمییەو، یەکیەک لەو رێگایانە بوو کە دەولەتە گەورەکان پەنایان بۆ دەبرد، نەبادا ھیچ لایەک پێشکەوتنێکی وا بە دەست بێنی لەنگی بخاتە ھاوسەنگیی ھێزەکان، لە نێوان ھەردوولاو، ئەو سەنگراندنەو زۆرجاران گرژی لە نێوان ولاتە یە کگرتووەکان و یەکیستی سوڤیەتدا توندتر دەکرد، وەک دواتر دەبینین ئاسان نییە چۆنیەتی ئەنجامدانی «سەنگراندنەو» روون بکەینەو. لێرهەدا ھەمیشە ھۆ بۆ ھێنانەو ی ھەلە، یاخود درۆ لە ئارادا ھەیە. ئەگەر مامۆستایەکی ژن گوتی: وانە وتنەو کانی من، «فیل» لە ھۆلی وانە گوتنەو دەور دەخاتەو، زەحمەتە بە درۆ ی بخەینەو، ئەگەر لە بنە پەتدا فیل نەچووبێتە ھۆلە کەوہ! دەتوانین رادە ی راستی ئەو گوتنەو تاقی بکەینەو بە بەکار ھێنانی تەکنیکی دژ بەیە کەکان: ئایا ئەگەری ئەو ھە یە فیل بچیتە ھۆلی وانە گوتنەو؟ پەرەسیپی سەنگراندنەو بەسیاسەتی بەخۆو گرتنەو (الاحتواء) لکاوہ.

«بنکۆلکردن» له ماوهی شەڕی ساردا ئاماژە بۆ سیاسەتێکی دیاریکراوی ئەمریکی دەکا، که ئامانجی بنکۆلکردنی کۆمۆنیستی سوڤیەتی بووه، له پێناو سیستەمی بلاوکردنەوەی ئابوری و سیاسیی لیبرالی جیهانیدا. بنکۆلکردن، وەکو سەنگراندنەوه، لە گەڵ شەڕی ساردا نەهاتۆتە کایەوه. وەلێ زاراوه که دەگەرێتەوه بۆ ئەو ماوهیه. لەبەر ئەوهی بنکۆلکردن «بەخۆوهگرتن» چەندین سەده بێ ئامرازێکی سەرەکی بووه له سیاسەتی هەندەراند. لەسەدهی هەژدههەمدا، دەولەتانی خۆپارێزی پاشایەتی له ئەوروپا، هەولیاندا فەلسەفەی ئازادی و یەكسانی «بنکۆل بکەن» که شوێشی فەرەنسی جاری بۆ دەدان. بەر لەو هەش کە نیسهی کاتۆلیکی لەبەرەنگاریوونەوهی بزاشی چاکسازی ئایینیدا، هەولیدا بزافه کهو بیروپراکانی «مارتن لوتر» بنکۆل بکات. لێره دا زۆر شیوهی جیا جیای «بنکۆلکردن» ههیه. دەشتی بەشیوهیهکی هێرشکارانه، یاخود بەرگریکارانه بێت. دەشتی ئابوری بێت له شیوهی بەر بهست، یاخود سزای بارزگانی. ولاته یه کگرتووه کان له کاتی شەڕی ساردا دا رارابوو له نێوان سیاسەتی به خۆوهگرتنی بهرفراوانی کۆمۆنیزم، یان هەر ته نیا بنکۆلکردنی سوڤیەت؟

سێ «تهما له بێر نان» له شەڕی ساردا دا

کێ بوو، یان، هۆی شەڕ چی بوو؟ لەو کاتەوهی شەڕی ساردا دەستی پێکرد، ئەم دوو پرسیاره بابهتی گفتوگۆیهکی گهرم و توندن له نێوان زانایان و دانەرانی سیاسەتدا. سێ قوتابخانە ههههیه: تهقلیدی، دهسکاریخوازی، پۆست دهسکاریخوازی.

تهقلیدییهکان که به خۆپارێز، یاخود توندپه و دهناسرێن، پێیان وایه که وهلام دانەوهی ئەو پرسیاره، کێ شەڕی ساردی دهست پێکرد؟ زۆر ئاسانه. ستالین و یهکیتی سوڤیەت بوون. له کۆتایی جهنگی جیهانی دووهمدا دیپلوماسیهتی ئەمریکی بهرگریکارانه بوو. له کاتێکدا سوڤیەتییهکان شەڕانگێزو فراوانخوواز بوون. ئەمریکییهکان زۆر درهنگ له سروشتی ههرو گیفی سوڤیەتییهکان واگهاتن. تهقلیدییهکان چ بهلگه بهکیان به دهسته وهیه؟

دوای جهنگی جیهانی دووهم، ولاته یه کگرتووه کانی ئەمریکا پێشنیاری سیسته میکی جیهانی بهرفراوانی کرد که له ڕیگای نه تهوه یه کگرتووه کانهوه کۆمهلهگه بخاته باری ئاسایشهوه. یهکیتی سوڤیەت، نه تهوه یه کگرتووه کانی به هه ند هه لنه گرت، چونکه ئەو له خالی نفوزی خۆی له رۆژهه لاتێ ئەوروپادا، فراوانخوازی و بالادهستی

گهرهک و بهلاوه گرنګ بوو. دواى جهنګ ولاته يه کگرتووه کان هیزهکانى خوى بهرهلدا کرد. له کاتیکدا يه کيتى سؤقيهت سويابه کى گه وړه لى له ئه وړوپاى روزهلات هیشته وه. سالى ۱۹۴۵ کاتیک روزفيلت، ستالین و چهرچل له يالټا کؤیونونه وه، ئه مریکاييه کان له بهر بهرزه وړه ندييه کانى سؤقيهت وازيان له بهرزه وړه ندييه کانى خویان هینا واته دانیان به بهرزه وړه ندييه کانى سؤقيهت نا. وهلى ستالین خوى له ریککه و تنامه کان دزیيه وه، به تاييه تى که ریکای ندها هلبژاردنيتکى نازاد له پوله ندا نه نجام بدرى.

رېبازى فراوانخوازی سؤقيه تى، ئه وده مه مسؤگر بوو، کاتیک سؤقيه تيه کان دواى جهنګ خویان له کيشانه وهى هیزهکانيان له باکوورى ئیران گنخاند، تادوا تر لمرئیر فشار ناچارکران هیزهکان بکيشنه وه. له سالى ۱۹۴۸ دا کؤمونيسته کان له چیکوسلوفاکيا دهسلاتيان گرته دهست. له سالى ۱۹۴۸ او ۱۹۴۹ دا سؤقيه تيه کان نابلتوقه ی «بهرلین» يان دا، له ههولیکدا بؤ وده وړه نانى حکومه ته رؤژنا وایيه کان. ههروه ها له سالى ۱۹۵۰ دا سويای کؤرباى باکوورى کؤمونيست، سنووره کانى کؤرباى باشوورى بهزاند.

تهقلیديه کان پتيان وایه ئه وړووداوانه ورده ورده ولاته يه کگرتووه کانيان له ههمبه ر ههړه شى سؤقيه تيه کان لاواز کردو شهړى سارد دهستى پیکرد.

دهسکاريخوازه کان، ئه وانه ی که له شهست و حفتاکاندا بؤ يه که مجار شتيان نووسى، له وېروايه دان ئه مریکاييه کان سه به بکارى شهړى سارد بوون نهک فراوانخوازی سؤقيه تى. بهلگه شيان بؤ ئه مه ئه وه بوو که جيهان دواى جهنګى جيهانى دووهم، دوو جهمسره نه بوو. يه کيتى سؤقيهت زؤر له ولاته يه کگرتووه کان بؤ هیزتر بوو. جهنګ، ئه مریکای به هیزتر کردبوو، چه کى ئه تۆمى هه بوو، که چى هیشتا سؤقيه تيه کان ئه و چه که يان نه بوو. هاوکات يه کيتى سؤقيهت ده وړوبه رى (۳۰) ملیؤن که سى لى کوژرابوو، بهرهمى پيشه سازى سؤقيه تى ببوه نيوه سالى ۱۹۲۹. له تشرینى يه که مى ۱۹۴۵ دا ستالین به (نافرل هاريمان) ی بالوتزی ئه مریکى گوت، که سؤقيه تيه کان نيازبان وایه ئه و خه ساره تى له نيتوه خو لتيان که وتوه پرېکه نه وه، له مهش زيتر، وهک دهسکاريخوازه کان دهلټين: رهفتاره کانى ستالین له پهيوه ندييه کانى ههنده راندا دواى جهنګ، سيمایه کى ميانپه ويان پتوه بوو. ههولى ددها جلته وى ماوتسى تونګى کؤمونيست بگريته وه، که ده بويست دهسلاتى چين بگريته دهست. له شهړى نيوخوږى يونانيشدا ههولى ددها جلته وى کؤمونيسته

یونانیه کان بگریتهوه. له مهجهره و چیکوسلواکیا و فنلندا ریگای به حکومه ته ناکۆمونیسته کاندای.

دهسکاریخوازه کان دهکرتین به دوو به شهوه: (نهرم) و (توندو رهقه کار)، دهسکاریخوازه نهرمه کان زیتیر پین له سهر بایهخی تاکه کان داده گرن، واههست دهکمن مردنی روزفیلته له نیسانی ۱۹۴۵دا رووداویتیکی یه کلایی که رهوه بوو، چونکه دواي هاتنی «هاری ترومان» بۆ پۆستی سهرۆکایه تی، سیاسه تی ئه مریکایی سیمای زیری و توندی پتیه لکا. له مایسی ۱۹۴۵دا ولاته یه کگرتوه کان سهرشیستانه پڕۆگرامی قهرزدان و به کړتدانی یارمه تییه کانی سالانی جهنگی له سۆقیهت پری و فهرمانی گه پانه وهی ئه و کهشتیانهی دا که به ره و له نگه رگه کانی سۆقیه تی دهچوون، له کاتیکیدا له نیوهی ریگادا بوون. ههره ها له کۆنگره ی پۆتسدام، که شاریتکه له نزیک بهرلین، له مانگی ته ممووزی ۱۹۴۵دا ترومان هه ولیدایه بۆمبئی ئه تۆمی ههره شه له ستالین بکات. هاوکات له ولاته یه کگرتوه کاندا پارتی دیموکراتی له هه لۆیستی چه پره وو میانره وانه ی بای دایه وه سهر راستره وی؛ له سالی ۱۹۴۸دا ترومان، وه زیری کشتوکال «هینری لاوس» ی ده رکرد، چونکه داوای به گوپخسته وهی په یوه ندییه کانی له گه ل سۆقیه تدا ده کرد، له کاتیکیدا «جیمس فروستال» وه زیری نویتی بهرگری له ئیداره ی ترومان، له ههره دوژمنه کانی کۆمۆنیزم بوو. دهسکاریخوازه نهرمه کان یاخود- میانره وه کان- ده لێن، گوپینی بهرپرسه کان یارمه تیمان ده دا که له و هویانه بگه ین که وای له ولاته یه کگرتوه کان کرد دوژمنداریی زیتیری سۆقیهت بکات.

دهستکاریخوازه توندپه وه کان وه لامیتیکی تری جیاوازیان هیه، ئه وان کیشه که به مل (کهس) دانا پین، به لکه ده بیه نه وه سهر سروشتی سهرمایه داریتی ئه مریکایی بۆ ئه و نه «گابریل وجویس کولکو» و «وليام ا. وليمز» وای بۆ ده چن: ئابوری ئه مریکا، پتیه ستی به فراوانخوازی هه بوو، ولاته یه کگرتوه کان نه خشه ی بۆ ئه وه دارشت که جیهان بکاته شوپنیتیکی ئارام نه ک بۆ دیموکراسیه ت، به لکو بۆ سهرمایه داری. به ههرمپین خسته تی بالا ده ستیی ئابوری ئه مریکایی، بهرگه ی بوونی ولاتیتیک، جاهه ر ولاتیتیک بێ نه ده گرت، که هه ولیدایه ناوچه یه کی ئابوری وای ریک بخا که خۆی تپیدا سهریه خۆیتیت. سهر کرده ئه مریکاییه کان له دووباره بوونه وهی ته نگره ی سبیه کان ده ترسان. نه بوونی بازرگانی ده ره وه، وه ستانیتیکی ئابوری گه وره ی تری ده هینایه کایه وه. پڕۆژه ی «مارشال» بۆ یارمه تیدانی ئه وروپا، ته نیا ریگایه ک بوو بۆ فراوانکردنی ئابوری ئه مریکایی. سۆقیه تییه کان راست بوون که ئه و پڕۆژه یان ره تکرده وه به

هه‌ڕه‌شه‌کیان دادنا بۆ ناوچه نفوزی خۆیان له ئه‌وروپای رۆژه‌ه‌لاتدا. ئه‌مریکایه‌کان به‌گۆڕه‌ی ده‌سته‌واژه‌ی «وليامز» هه‌میشه‌ سیاسه‌تی ده‌روازه‌ی والا‌یان، لا‌باشتر بوو له ئابوری ده‌ولی، چونکه‌ رێگای هاتنه‌ ناوه‌وه‌ی ئه‌مریکایه‌کان بوو.

هه‌رچی پۆست ده‌سکاریخوازه‌کانن که بۆ ماوه‌ی هه‌فتا‌کان و هه‌شتا‌کان ده‌گه‌ڕینه‌وه‌ «لويس کاوس» نوێنه‌رایه‌تیان ده‌کا، راشه‌کردنێکی تریان هه‌یه، ته‌قلیدییه‌کان و ده‌سکاریخوازه‌کان به‌هه‌له‌ ده‌خه‌نه‌وه. ده‌لێن که‌س به‌رپر‌سیاره‌تی جه‌نگی سارد هه‌لناگرێ، به‌لکو ده‌لێن، حه‌قیه‌تێک، یاخود شتێکی له‌و باب‌ه‌ته‌ هه‌بوو که هه‌رگیز رێگه‌ی ده‌ربازبوون نه‌بوو، به‌هۆی بونیاتی هاوسه‌نگی هێزه‌کانی دوو جه‌مسهری دوا‌ی جه‌نگی جیهانی دووهم. له‌ ساڵی ۱۹۲۹ جیهان فره‌جه‌مسهریه‌کی حه‌وت ده‌وله‌ته‌ بوو، وه‌لێ دوا‌ی ئه‌و مائۆترانییه‌ی جه‌نگ له‌ دوا‌ی خۆیه‌وه‌ی جێ هێشت، ته‌نیا دوو ده‌وله‌تی گه‌وره‌ مانه‌وه: وڵاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان و یه‌کیتی سوۆیه‌ت.

دوو جه‌مسهری و بێ هێزی ده‌وله‌ته‌ ئه‌وروپایه‌یه‌کان دوا‌ی جه‌نگ، بۆشاییه‌کی هێزی گوراند، که هه‌ردوو ده‌وله‌تی بۆ لای خۆی راکیشا. بۆیه هه‌رده‌بایه‌ له‌ یه‌ک بدن. که‌واته به‌گۆڕه‌ی رای پۆست ده‌سکاریخوازه‌کان، گه‌ران به‌دوا‌ی ئه‌وه‌ی که‌ کێ به‌رپر‌ساریه‌تی جه‌نگ هه‌لده‌گرێ، سوودی نییه‌.

دوا‌ی جه‌نگ، هه‌م سوۆیه‌تییه‌کان و هه‌م ئه‌مریکایه‌یه‌کان ئامانجی جیا‌وا‌زیان هه‌بوو، سوۆیه‌تییه‌کان مو‌لک و مائی به‌رجه‌سته‌یان هه‌بوو، ... زه‌وی و زار، هه‌رچی ئامانج‌ه‌کانی ئه‌مریکا‌بوون، به‌رجه‌سته‌نه‌بوون، به‌زه‌وی و زاره‌وه‌ په‌یوه‌ست نه‌بوون. به‌لکو به‌نیوه‌نده‌کانه‌وه، ئه‌وان بایه‌خیان به‌پڕه‌وه‌ی گشتی سیاسه‌تی جیهانی ده‌دا، ئامانجی مو‌لکه‌کان به‌ر ئامانجی نیوه‌نده‌کان که‌وت، واته‌ رووبه‌پرووی یه‌ک بوونه‌وه، کاتێک وڵاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان بانگه‌شه‌ی دامه‌زراندنی سیسته‌می «نه‌ته‌وه‌ یه‌ک‌گرتوه‌کانی جیهان»ی ده‌کرد، یه‌کیتی سوۆیه‌ت هه‌ولێ ده‌دا چوارچێوه‌ی نفوزی خۆی له‌ ئه‌وروپای رۆژه‌ه‌لاتدا پته‌وتری‌کات. که‌چی ئه‌و جیا‌وا‌زیانه‌ له‌ شت‌وا‌ز (به‌گۆڕه‌ی پۆست ده‌سکاریخوازه‌کان) هۆیه‌ک نه‌بوون بۆ ئه‌وه‌ی وا له‌ ئه‌مریکایه‌یه‌کان بکه‌ن هه‌ست به‌ تاوانی فریودان بکه‌ن، چونکه‌ وڵاته‌یه‌ک‌گرتوه‌کان، سوودی له‌نه‌ته‌وه‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان بینی.

ده‌شی سوۆیه‌تییه‌کان چوارچێوه‌ی نفوزی‌کیان بۆ خۆیان له‌ رۆژه‌ه‌لاتی ئه‌وروپادا دۆزبێت‌ه‌وه. وه‌لێ وڵاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کانیش چوارچێوه‌ی قه‌له‌مه‌وه‌ی خۆی هه‌بوو له‌ نیوه‌گۆی رۆژئا‌وا‌دا. ئه‌وانه‌ی بانگه‌شه‌ بۆ پۆست ده‌سکاریخوازه‌کان ده‌کهن ده‌لێن:

ولاته یه کگرتووه کان و یه کیتی سوڤیهت، ههردو وکیان پابه ندبوون به فراوانخوازه وه نهک به هوئی (الجبریه) ی تابوریه وه، که دهسکار یخوازه کان پیتی لهسه ر داده گرن، به لکو له سونگهی کیشه ی ئاسایشی دهوله تان له سیستمیکی گیره شتیرینی زور کوندا. نه ئه مریکاییه کان و نه سوڤیه تییه کانیش ئاماده نه بوون ریگا به یه کتریدن، به ته نی ئه وروپا کونترۆل بکه ن. ههروهک چۆن ئه ئینا ریگای نه دا به «کورنث» یه کان دهست به سه ر که شتیگه لی کورسایرا دابگرن. کۆمه لی پۆست دهسکار یخوازه کان بۆ ئه م مه به سه ته ئه وه به لگه یه دهه یئنه وه که ستالین له سالی ۱۹۴۵ دا به سه رۆکی یوگسلافی «میلوفان جیلاس» ی گوت: ئه م جهنگه وه کو جهنگه کانی پیشتر نییه، کئ ناوچه یهک بگری سیستمی کۆمه لایه تی خۆی به سه ر سه پیتی. به لکه هه ریه که، سیستمی خۆی به و راده یه ده سه پیتی، که سوپاکه ی ده توانی بیگاتی^(۱).

به واژه یه کی تر، دهوله تیک هیتی سه ریازی خۆی به کار دهه یئنی بۆ ئه وه ی کۆمه لگا کان وه کو کۆمه لگا که ی خۆی لی بکا، تا سه لامه تی خۆی له جیهانیکی دووجه سه ره ئایدیۆلۆژی دابین بکا. روزفیلت له پایزی ۱۹۴۴ دا، شتیکی هاوچه شنی به ستالین گوت: له م شه ره دا، به مه ودا ی گۆی زه و، به کرده وه مه سه له یه کی سیاسی، یاخود سه ریازی نییه، که به لای ولاته یه کگرتووه کانه وه گرنه نه بی^(۲).

کۆمه له ی پۆست دهسکار یخوازه کان ده لێن بونیاتی ئه و سیستمی دوو جه سه ریه، به رزبونه وه ی حاله تی دژبه ری لی که وته وه: هه لۆیستی توندره وه له ولاتی کدا، رووبه رووی هه لۆیستیکی توندره وتری ده کرده وه له ولاته که ی تر دا. تاوا ی لیهات ههردو وکیان سهیری دژبه ره که یان بکه ن، که به هیتله ری سییه کان ده چی. له گه ل زیتیر چه به سه تنی ئه و روانگه یه، «شه ری سارد» قولتر ده بووه وه.

سیاسه تی روزفیلت

فرانکلین روزفیلت ویستی خۆی له هه له کانی جهنگی جیهانی یه که م لا بدا بۆیه له جیاتی ئه وه ی ناشتی له سه ر شتیه ی په یماننامه ی ڤه رسای بیتیته ئاراه، داوا ی خۆبه ده سه ته وه دانی بی قه یدوشه رتی ئه له مانیای کرد، ئه و بۆ وه لاهه نانی سیاسه تی خۆپاراستن، که له سییه کاندایانی به ئابوری جیهانی گه یاند و هاو به شی له

۱- میلوفان دیپلاسی، احادیث. مع ستالین، ترجمه (مایکل پتروفیچ)، کالیفورنیا، دار هارکورت، ۱۹۶۲.

۲- رالف لیفرنک، الحرب البارده، دار هالاف دیفیدسن، ۱۹۸۲، ص ۱۵.

داگیرساندنی پتیلی جهنگدا کرد، سیسته می بازرگانی دهویست. ههروه ها دهویست ولاته یه کگرتوه کان خولیای لاتهریکی به لاوه نی که له سیبه کاندایانیکی زوری پتیه یاند و هاوکات بچیته پال کومه له یه کی نوئی گه لان که له سر شیهوی «دهسته ی نه ته وه کان» بیت و له وهی پیشتر به هیزتر بیت و نهنجومه نیکی ئاسایشی زور به هیزی هه بی، «کور دل هل» وهزیری هه نده رانی ئه مریکا له زوری یه ساله کانی جهنگدا مرقئیک بوو به تنگ پرهنسیپه کانی ولسونه وه بوو، رای گشتی ئه مریکاش، بو پرۆژی نه ته وه یه کگرتوه کان زور به پرۆش بوو.

روزفیلت له لایهن ههردوو حزبه وه، کوماری و دیموکراتی، پتویستی به پالپشتی ده ره کی هه بوو، بو هه لویسته ده ولییه کی. له سر ئاستی ده ره وه: پتویستی به وه هه بوو بوا به ستالین بیت که چونه نیو نه ته وه یه کگرتوه کان پتیداویستیه ئاسایشیه کانی ئه و جی به جی ده کا.

روزفیلت به وه تاوانبار ده کا که له مامه له کردن له گه له نه خشه کانی دوا ی جهنگدا ساویلکه بووه. پلانه کانی ساویلکه نه بوون، به لکو هه ندیک له ته کتیکاته کانی ساویلکه بوون. زیاد له پتویستیش باوه ری به پرۆژی نه ته وه یه کگرتوه کان هه بوو. له نه گه ری که و تنه «لاتهریکی» زیده پوی ده کرد، له مه و له ویش گرنگتر ئه وه بوو له شوین و پایه ی ستالینی که م کرده وه. به و گومانه ی که ده توانی مامه له له گه له ستالین بکا. هه ره که چون مامه له له گه له هاوکاریکی خوی ده کا له سیاسه تمه داره ئه مریکاییه کان و به گیانی هاوکاری قۆلی ده خاته سه رشانی.

روزفیلت له وه نه گه یشتبوو که ستالین دیکتاتۆره - ملیۆنه ها خه لکی به نیوی گه له وه له گه له کوشتوه، بو ئه وهی خوی له هیتله ر بپاریزی، میساقیکی له گه له دا نیمزا کرد، تا ده سکه وته کانی شه ری له گه له دابهش بکا. وه کو هیتله ر گه لانی هاوسی ده ره به درو پاکسازی ده کرد و له نیوی ده بردن. خوشی له لاچه پتیک ده وه ستاو هانای بو به دیموکراسی گه لی رۆژئاوایی ده هیتنا، کاتیک ئه له مانیا به ره و رۆژئاوا بووه، گازانده یه کی زۆریشی ده کرد که رۆژئاوا یارمه تی به پیتی پتویست ناده ن له هیتله ر به ره و رۆژه لات ده خشی (۳).

روزفیلت، ستالینی خراو به رچه کرد. وه لی له کۆنگره ی «یالتا» له سالی ۱۹۴۵، زور ده ست به رداری به رۆژه ون دییه کانی ئه مریکا نه بوو. روزفیلت له هه موو لایه نه کانی

سیاسه ته کهیدا ساویلکه نه بوو. ههولیدا کۆمهک و یارمه تی نابوری، به وازهینی سۆقیه ته له هه ندیک شت بیه ستیته وه. دابه شکردنی نه ئینییه کانی نه تۆمیشی له گه لیاندا ره تکرده وه. به شتیه یه کی ساده، که سیتی ریا لیستانه بوو سه باره ت نه وهی که، کئی ده بی هیزی ههم له رۆژه لاتی نه وروپاو ههم له ناوچه که دا نفوزی هه بی. هه له کانی له و چوارچیویه دا بوون، که بری وای وابوو ستالین وه کو نه و، دنیا ده بی نی و له سیاسه تی دیوکراتی ولاته یه کگرتوه کان تیده گا. رۆزفلت پتی وابوو هه مان کارامه بی سیاسی ئه مریکایی، که فرمانده یه کی سیاسه توان بو ره واندنه وهی نا کۆکییه کان په نای بو ده باو راویژکاری دۆستانه، له مامه له کردن له گه ل ستالیندا سه ره کو تن وه ده ست ده هینی.

سیاسه ته کانی ستالین

دوای جهنگ پلانی به په له ی، ستالین نه وه بوو چۆن چه نگ خۆی له ناو ولاته کهیدا توند بکا، جهنگی جیهانی دووم زیانی زۆر گه وه ری به یه کیتی سۆقیه ت گه یاند، به ته نیا هه ر زیانه ی مرۆیی و زیانه ترسناکه کانی پیشه سازی نه بوون، که پتیشتر باس مان کردن، به لکو له مه ش ره تی کرد بو ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیزم، خه لکانی کی زۆر هاوکاری نه له مانه کانیان کرد بوو. چونکه له دل وه رقیان له توندوتیژی حوکی کۆمۆنیستی ده بو وه. داگیرکاری نه له مانی، کۆنترۆلی ستالینی تاراده یه کی ترسناک لاواز که بوو. راسته ستالین، له ماوه ی جهنگدا دوای نه وه ی ئایدیۆلۆژیای لاوازی کۆمۆنیزم، نه بیتوانی گه له که ی، جۆش بداته وه، ناچار بوو زیت ره گه ل گیانی نه ته وایه تی روسه کان بدو. بۆیه له دوای جهنگه وه سیاسه تی دووره په ریزی ستالینی نه خسه ی بۆکیشرا! بو نه وه ی ریگا له کاری گه ریه کانی ده ره وه بگری ت، که له نه وروپاو ولاته یه کگرتوه کانه وه ده هات. ستالین، ولاته یه کگرتوه کانی وه ک دوژمنی کی دیاری کراو به کاره ی نا، داوای له گه لی سۆقیه تی کرد که ویستی خۆی به هیزیکاو ناگادارو در دۆنگ بیت له بیگانان. وه لئ ئه مه به و مانایه نییه که ستالین به راستی شه ری ساردی ده ویست، که له دوای ئه مه وه هات. به تاییه تیش ئه گه ره نه وه ی تیا به دی کرد بوایه که یارمه تی ددها بۆ گه یشتن به ئامانجه کانی له رۆژه لاتی نه وروپاو هه ندیک یارمه تی نابوری له ولاته یه کگرتوه کان بۆ ده هینا. نه و وه ک کۆمۆنیستی کی دل سۆز له و بری وایه دابوو که ولاته یه کگرتوه کان هیچ ریگایه کی تری نییه ته نیا نه وه نه بی که یارمه تی نابوری سۆقیه ت بدات، چونکه سیسته می سه رمایه داری پتویستی به

هه‌ناردنه دهره‌وه‌ی پارو پوول هه‌یه، به‌هۆی نه‌بوونی خواستی پتسویست له ناوه‌وه. ستالین پتیی وابوو که تن‌گه‌زیه‌کی تری سیسته‌می سه‌رمایه‌داری، له ماوه‌ی ۱۰ یان ۱۵ سالی دا‌هاتوودا سه‌ره‌لده‌دا. ئه‌و ده‌میش یه‌کی‌تی سۆقیه‌ت چاک بۆته‌وه‌و ئاماده‌ی برده‌وه‌ی زۆرانبا‌زی حه‌تمیه‌ له‌گه‌ل سه‌رمایه‌داره‌کاندا.

هه‌رچی به‌زمانی سیاسه‌تی هه‌نده‌رانه، ئه‌وا ستالین ویستی له ناوه‌وه‌ خۆی بپاری‌زی و ئه‌و ده‌سکه‌وتانه‌ بپاری‌زی که‌یه‌کی‌تی سۆقیه‌ت له‌ رۆژه‌ه‌لاتی ئه‌وروپا وه‌ده‌ستی هه‌ینا بوون، له‌ په‌یمان‌نامه‌کانی له‌گه‌ل هه‌یتلەر، له‌سالی ۱۹۲۹دا. هاوکات ویستی ئه‌و بابه‌ته‌ په‌رش و بلاوانه‌ تا‌قی بکاته‌وه، که‌کاتیک هه‌یچ تن‌گه‌زیه‌ک له‌ ئارادا نابێ، به‌شیه‌یه‌کی روون‌تر دینه‌ به‌رچاو. له‌ سالی ۱۹۴۱دا، به‌ «ئه‌نتۆنی ئایدن» وه‌زیری هه‌نده‌رانی به‌ریتانی گوت: ئه‌و- واته‌ ستالین- حسیو کردنی له‌سه‌ر جه‌بر پتیی باشته‌، به‌و واتایه‌ی چاره‌سه‌ری کرداری لا‌باش‌تره‌ له‌ چاره‌سه‌ری تیۆری. کاتیک ونستون چه‌رچل، دوا‌ی جه‌نگ، پلانی دا‌به‌شکردنی نفوزی له‌بال‌کان پێش‌کesh به‌ستالین کرد. واته‌ هه‌ندیک ولاتی خسته‌ ژێر کۆن‌ترۆلی به‌ریتانی‌او هه‌ندیک‌کی تری خسته‌ ژێر کۆن‌ترۆلی سۆقیه‌ت و ئه‌وانه‌ی تریشی وه‌کو یه‌ک له‌ نیوان هه‌ردوولا‌ی‌اندا به‌ش‌کرد، سه‌ره‌تا ستالین پێشوا‌زی له‌وه‌ کرد که‌ حکوومه‌تی کۆمۆنیستی به‌شیه‌یه‌کی راسته‌وخۆ به‌ سه‌ر چین و چیکوسلوفاکیا و مه‌جه‌ردا به‌سه‌پیندرین، که‌ ئه‌مه‌ به‌ته‌وا‌وی له‌گه‌ل ئه‌و ده‌روازه‌ حسابییه‌، نه‌ک جه‌برییه‌ به‌ بۆ به‌دییه‌تانی ئامانجه‌کانی ده‌گونجا، ستالین کۆمۆنیستی‌کی پایه‌ندبوو، نه‌ک زۆریه‌ی کات په‌نای ده‌برده‌ به‌ر ته‌کتیکاتی پراگماتیکی، ئه‌گه‌رچی جیهانی له‌ چوارچێوه‌ی کۆمۆنیزمه‌وه‌ ده‌بینی.

قوناغه‌کانی مملانی

ده‌ش قوناغی یه‌که‌می شه‌ری سارد بکریته‌ سێ خول: سه‌ره‌تا ۱۹۴۵-۱۹۴۷، راگه‌یان‌دنی شه‌ری سارد ۱۹۴۷-۱۹۴۹، په‌ره‌ گرتنی شه‌ری سارد ۱۹۵۰-۱۹۶۲. چ ستالین، چ ترومان به‌ دوا‌ی شه‌ری سارددا نه‌ده‌گه‌ران. له‌کۆتایی جه‌نگی جیهانی دووه‌مدا ترومان، جیگری جارانی روزفیلت، «هاری هویکنز»ی ئارده‌ مۆسکۆ، تا بزانی تا چ‌ه‌ند توانای هه‌ندئ ری و شوپین هه‌یه. ترومان، تا دوا‌ی کۆنگره‌ی پۆتسمامیش، ستالینی به‌کا‌برایه‌کی میانه‌وه‌ دا‌ده‌نا، له‌ راستیدا ئه‌و تا ئاخیره‌وئۆخری سالی ۱۹۴۹، ستالین و (بوس بیندرگاس)ی کۆنه‌ هاو‌پتیی له‌شاری کینساس به‌یه‌ک ده‌چواند. له‌ سالی ۱۹۴۶دا جو‌رج کینان هه‌ولتی ده‌دا ولاته‌ یه‌که‌گرتوه‌کان له‌

سروشستی ستالین و نیاز به راسته‌قینه‌کافی ناگادار بکاته‌وه. چه‌رچل له‌شاری فلتن له ویلایه‌تی میسزوری و تاریکی گرنگی خوتنده‌وه و تیایدا ناگاداری کرده‌وه که «ناوبریه‌کی ئاسنین» له ئەوروپا دانراوه. کاتیک و هزیری هه‌نده‌رانی ئەمریکا (جیمس برنز) هه‌ولێ ده‌دا پاش جه‌نگ له‌گه‌ڵ سۆڤیه‌تیه‌کاندا بگاته په‌یماننامه‌یه‌ک، ترومان داوای له «کلارک کلیفورد» کرد که راپۆرتیه‌کی بۆ ئاماده‌بکات که ئایا سۆڤیه‌تیه‌کان چه‌ند پلانیکیان بۆ ئاینده به‌ده‌سته‌وه‌یه. کلیفورد له‌گه‌ڵ خه‌لکی جیا‌جیا ناخوات، گه‌یشته‌ ئه‌و نه‌جامة که کینان راست ده‌کا: سۆڤیه‌تیه‌یه‌کان هه‌ر هه‌لیکیان بۆ بڕه‌خست، نیازی فراوان‌خو‌ازیان هه‌یه. کاتیک ترومان له‌ کانوونی یه‌که‌می ۱۹۴۶دا راپۆرته‌که‌ی پێ گه‌یشت، داوای له کلیفورد کرد که ده‌رئه‌نجامه‌کافی ئه‌و راپۆرت له‌ چوارچێوه‌یه‌کی فراواندا بلاونه‌کاته‌وه. چونکه ئه‌و له‌سه‌ر په‌یڕه‌وکردنی پڕۆژه گه‌وره‌که‌ی روزفیلت به‌رده‌وام بوو و هه‌یشتا ستراتیژیه‌تیکی نوێی دانه‌نا‌بوو. شەش مه‌سه‌له‌ بوونه‌ هۆی گۆڕینی ستراتیژیه‌تی ئەمریکایی و ده‌ست پێکردنی شه‌ری سارد. یه‌کیکیان مه‌سه‌له‌ی پۆله‌ندا و ئەوروپای رۆژه‌لات بوو. هه‌لبه‌ت پۆله‌ندا یه‌که‌تیک بوو له‌ هۆیه‌ خه‌یراکه‌ره‌کافی به‌رپا‌بوونی جه‌نگی دوو‌ه‌می جیهانی. ئەمریکاییه‌کان له‌و ب‌ه‌روایه‌ بوون که ستالین خۆی له‌ ئه‌رکیکی راشکاو دزیه‌وه که ده‌ب‌وایه‌ داوای جه‌نگ هه‌لبه‌ژاردنیکی ئازاد له‌ پۆله‌ندا بکری. له‌گه‌ڵ نه‌مه‌شدا، ئه‌و خاله‌ی ستالین ره‌زانه‌ندی له‌سه‌ر دا‌بوو، روون نه‌بوو. له‌ سالی ۱۹۴۳دا، ستالین و روزفیلت له‌ تاران یه‌کتریان دیت، روزفیلت مه‌سه‌له‌ی پۆله‌ندای له‌گه‌ڵ کرده‌وه، وه‌لێ له‌ چوارچێوه‌ی پڕۆسه‌ی هه‌لبه‌ژاردنی ئەمریکایی له‌سالی ۱۹۴۴دا، ترومان پشتی ستالینی گرت، چونکه له‌ کاتی هه‌لبه‌ژاردندا له‌به‌رده‌م ژماره‌یه‌کی زۆر ده‌نگه‌ری پۆله‌ندیدا رایگه‌یاند که داوای جه‌نگ هه‌لبه‌ژاردن له‌ پۆله‌ندا نه‌جام ده‌دری، هه‌رچی ستالین بوو، رۆژتیک له‌ رۆژان بیری خۆی سازدانی هه‌لبه‌ژاردن له‌ یه‌کیته‌ی سۆڤیه‌ت مژوول نه‌ده‌کرد، ستالین ئه‌وه‌ی به‌هه‌ند هه‌لنده‌گرت که داخۆ روزفیلت بایه‌خ به‌ چ ده‌دا. هه‌روه‌ها ریکه‌وتنه‌نامه‌ی «یالطا»ی سالی ۱۹۴۵ ته‌موم‌یه‌تیکی پێوه‌ بوو. ستالین تا له‌ توانایدا بوو خۆی له‌ ناوه‌رۆک و واتا‌که‌ی دوورده‌خسته‌وه. حکومه‌تیکی ده‌ستکردی له‌ وارشو دامه‌زراند، داوای ئه‌وه‌ی سۆڤیه‌تیه‌یه‌کان سه‌ربازه‌ ئه‌له‌مانیه‌کانیان له‌ ولات ده‌رکرد، ئەمریکاییه‌کان هه‌ستیان کرد که ده‌ست خه‌له‌ت درا‌ون، وه‌لێ ستالین هه‌ستی کرد که ئەمریکاییه‌کان له‌به‌رده‌م ئه‌و راسته‌قینه‌یه‌دا چۆک داده‌ن، که سه‌ربازه‌ سۆڤیه‌تیه‌یه‌کان بوون، پۆله‌ندا‌یان رزگار کرد.

له مایسی ۱۹۴۵دا کتوپر کار به پرۆگرامی یارمه تییه کانی خواستن و به کړیدان وهستینراو په یوه ندى نابوری له نیوان ولاته یه کگرتووه کان و یه کیتی سؤقیهت به ره و تیکچوون ده چوو. ئەو کۆتایی پتیه نانه سهرگه رمانه یه به پرۆگرامی خواستن و به کړیدان، تاراده یه که هه له یه کی بیروکراتی- کارگتیری بوو. وه لئ به گشتی باره که به ره و باشی نه رۆیشت له شوباتی ۱۹۴۶دا، ولاته یه کگرتووه کان ئەو داوایه یه کیتی سؤقیهت ره تکرده وه که سه بارهت به قهرز وه رگرتن پیشکه شی ئەمیری کای کردبوون. سؤقیه تییه کان ئەو ره فشارانه یان وا لیک دایه وه که فشاری نابوری به له پتیاو مه به سستیکی دوژمنکارانه دا.

ئەله مانیا کیشه ی سیه م بوو، له کۆبوونه ی «یالط» ئەمیری کیه کان و سؤقیه تییه کان له سهر ئەوه ریککه وتن، که پتویسته ئەله مانیا ۲۰ ملیار دۆلار قهره بوی شهر بداته وه، که نیوه ی ئەو پاره یه بۆ یه کیتی سؤقیهت بیت، به لام ورده کاری و شتیه کاتی پاره دانه که، ئەوا له «یالط» دیاری نه کرا. ههر دولا له سهر ئەوه ریککه وتن که دواتر لئی بکۆلنه وه. له مانگی تمموزی ۱۹۴۵دا، له کۆنگره ی پۆتسدام دا سؤقیه تییه کان داوای ۱۰ ملیار دۆلاریان کرد. بئ له وهش داوایان کرد ئەو قهره بووه له خه زینه ی که رته کانی ئەله مانیا ی رۆژناوا بدرتیه وه، که ئەمیری کایی و به ریتانیایی و فهره نسییه کان داگیران کردبوون، هاری ترومان له مه سه له ی ئاوه دانکردنه وه ی ئەله مانیا نیگهران بوو، گوئی ئەگه ر سؤقیه تییه کان ده یانه وئ ۱۰ ملیاره که له ئەله مانیا وه ریگر نه وه، با له که رتی رۆژه لاتتی وه ریگر نه وه، که خو یان داگیران کردوه. ئەگه ر دوا ی ئاوه دانکردنه وه ی که رتی رۆژناوا شتیک له پاره و پوولی مایه وه ئەوا پتیاو ده لێین.

بهم چه شنه ورده ورده، له سهر چۆنیه تی ئاوه دان کردنه وه ی ئەله مانیا، ئەمیری کیه کان و سؤقیه تییه کان له یه کدی دابرا. ئەمیری کایی و به ریتانی و فهره نسییه کان پرۆسه یه کی سه ره خو یان له که رته کانی رۆژناوا دامه زران دو ده ستیان به پرۆسه ی به یه که وه لکاندن ی که رته کانی رۆژناوا کرد، ئەو کاره وای له سؤقیه تییه کان کرد که چه بۆکی خو یان له که رته کانی رۆژه لاتتی ئەله مانیا توند گیر بکه ن.

رۆژه لاتتی دووریش مه سه له یه کی تر بوو. سؤقیه تییه کان تا دوا هه فته ی جه نگ، له ئۆقیانوسی هیمن به بیتلا یه نی مابوونه وه، پاشان شه ریان له دژی ژاپۆن راگه یاند و ده ستیان به سهر مه نشوریاو چوار دورگه ی تر له باکووری ژاپۆندا گرت. له کۆنگره ی پۆتسدامدا، سؤقیه تییه کان داوای که رتیکیان، له ژاپۆن کرد، وه کو که رتی ئەمیری کی

له ئه له مانیا. **ترومان** وه لامي ئه وه بوو كه سؤقيه تيبه كان درهنگ گه يشتنه ئاههنگه كه، بۆه هيج كه رتيكيان پتي نادري. ئه هه لوتسته له روانگه ئه ميريكا ييه كانه وه ماقول بوو، وه لتي ئه و حالته ته ئه وروپاي رۆژه لاتي وه بيه سؤقيه تيبه كان هينايه وه، كه ئه ميريكا ييه كان نفوزو هه لبرئاردني نازاديان گه رهك بوو. وه لتي يه كه مجار سوپاي سؤقيه ت بوو گه يشته ئه و ناوچه يه. له سه ره ئه و بنه مايه سؤقيه تيبه كان باري رۆژه لاتي ئه وروپايان به باري رۆژه لاتي دوور به راورد كرد. له كاتي كدا ئه ميريكا ييه كان ئه مه يان به نمونه يه كي تر له هه و لتي فراوانخوازي سؤقيه ت ليكدا يه وه.

مه سه له ي پينجه م، مه سه له ي بۆمبي ئه تۆمبي بوو، **روزفيلت** به ياريدا كه يه كيتي سؤقيه ت له نه ئيتيبه كان ي بۆمبي ئه تۆمبي پيك نه كا. زۆريه ي ميژوونوسان له سه ره ئه وه رتيكن كه **ترومان** بۆمبي ئه تۆمبي له هيروشيما و ناكازاكي دا، به پله ي يه كه م بۆ ئه وه ي به په له كو تايي به جهنگ به يتي، نهك بۆ ئه وه ي يه كيتي سؤقيه ت ي پتي بترستيني وهك هه نديك له ده سكار يخوازان ده ليتين. وه لتي **ترومان** ئه وه ي له پيش چاوي خۆي دانابوو كه بۆمبه كه هه نديك كار يگه ر يي سياسي شي ده بيت. ئه و رۆژي ترومان له كو نگره ي پۆتسدامدا به ستاليني راگه ياند كه ئه ميريكا بۆمبي ئه تۆمبي هه يه، رووي ستالين وهكو رووي ياري زانتيكي پۆكه ري بي باك مايه وه، وهك ئه وه ي ئه و هه واله به لاي ئه وه وه هيج نه بي وا خۆي نواند. **ستالين** به هۆي سيخوره كانيه وه ئاگاي له مه هه بوو، وه لتي دان به خۆ دا گرته نه كي، ئه ميريكا ييه كان ي ته زاند.

كاتي ك ولا ته يه ك گرته وه كان له سالي ١٩٤٦دا پرۆژه ي «باروخ» ي پيشكه ش به UN كرد، تا نه ته وه يه ك گرته وه كان چاوديري چه كي ئه تۆمبي بكا، **ستالين** ئه و پرۆژه يه ي ره ت كر ده وه، چونكه ده يو يست بۆمبه تايبه تيبه كه ي خۆي دروست بكا.

هزرو ديد ي **ستالين** وابوو كه هه ره بۆمبيك له ژير چاوديري ده ولي دا بي، وانا ئه و بۆمبه له ژير چاوديري ئه ميريكا دا يه، له به ره ئه وه ي ته نيا ئه ميريكا ييه كان ده يانزاني ئه و بۆمبه چۆن دروست ده كړي، بۆه بۆ سؤقيه تيبه كان زۆر با شتر بوو كه بۆمبي خويان هه بيت (ئاخيره كه ي له سالي ١٩٤٦دا ته قاندا نه وه).

مه سه له ي شه شه م تايبه ت بوو به ئاسي اي نا ئين و رۆژه لاتي نا وه راست. كه به ره له جهنگي جيهاني دووم به ريتانييه كان ي تي دا خا وه نفوز بووه. له دواي جهنگ دا زۆر شت روويدا، يه كه ميان سؤقيه تيبه كان رازي نلبون له ناداري ١٩٤٦دا هيزه كان يان له باكووري ئيران بكيشنه وه. كاتي ك ئه و مه سه له يه له نه ته وه يه ك گرته وه كان گف تو گو ئي له سه ره كرا، ولا ته يه ك گرته وه كان پشتي ئيرانييه كان ي گرت. له كو تاييدا

سۆڧىيە تىيەكان بەناچارى ھىزەكانيان كىشايەو، وەلى بەھەست كىردن بە تالىيەكى قولەو. پاشان سۆڧىيە تىيەكان كەوتنە فشاخستە سەر توركيای ھاوسىي باشورىان. وەك بلىتى شيوعىيە يونانييەكان لەشەرى نىو خويىدا سەرکەوتنىان وەدەست ھىنايەت، رۆژئاويەكان جارىكى تر باوەريان بەو ھىنا كە سۆڧىيە تىيەكان بەرەو فراوانخوای دەچن.

نەم شەش خالە راستەقىنە بوون، تىكەل بەيەكتەر كىردنىان شتىكە لە خراو راڧە كىردن، ئايا دەتوانرا بە رازى كىردن و دانوستان چارەسەر بكەى؟ ئايا رازى كىردن سوودى دەبوو؟

لەوانەيە نەخىر. لەبەر ئەو ھى ستالين بەگۆيرەى راي كىنان ھەموو خالىكى دەخستە بەرىشكىن كەچروك بوایە، سىياسەتى رازى كىردنىش، بەبابە تىكى چروك و پەرش و بلاو دەژمىردراو پىتوستى بەپشكىنى زياتر دەكرد. لە حوزەيرانى ۱۹۴۶دا، وەزىرى ھەندەرانى پىتشووى سۆڧىيەت «مەكسىم لىتشكىنوف». ھاوكوفە ئەمەريكايەكەى خۆى لە ھەر سازش و دەست بەردار بوونىك ئاگادار كەدەو، چونكە سۆنگەى بنەپەتى بارگۆرەكە، لەو «چەمكە ئايدىلۆزە» سەرچاوەى دەگرت كە لە ئارادابوو، ئەويش مەملەتتى نىوان ھەردوو جىھانى كۆمۆنىستى و سەرمایەدارىيە، كە شتىكى حەقىيەو دەريازبوونى لى نىيە. بەسادەيى ھەر دەست بەردار بوونىك دەبىتە سۆنگەى ئەو كە «رۆژئاوا دواى ماوھەك، كورت يا درىژ، رووبەرووى زنجىرەيەك داواكارى تر بىيەتەو»^(۴). ئەو كاتە لەوانەيە رازى كىردن شكست بىنى. وەلى سەوداكارىش ئاستەنگەتەر، دەشى ھەندىك رووداو لا بەرى، كەبوونەتە ھۆى بەرپابوونى شەرى سارد. ئەگەر ئەمەريكايەكان بەپىر پراگماتىزمى ستالينەو بەچونايە، وەك بانگەشەيەكى تكتىكى پەنايان بۆ ھەلۆستىكى توندتر بەرپوایە و دانوستانيان بكردايە، لەوانەبوو بەدەرئەنجامى باشتەر دەرجووبوونايە لە قۆناغى يەكەمى شەرى سارد: ۱۹۴۵-۱۹۴۷.

قۆناغى دووھەم، راگەياندى شەرى ساردە لە ۱۹۴۷-۱۹۴۹دا. لە كىشەى نىوان يونان و توركيە سەرى ھەلدا. بەرىتانيا كە جەنگى جىھانى دووھەم پەكى خستبوو، ھەستى كىرد چىتر ناتوانى پاسەوانى رۆژھەلاتى ناڧىن بكە. ئەمەريكا دەبوایە بەرپارىدا، يان واز لە بۆشايەكە بەيىتى، كە گەشە بكەو فراژى بىنى، يان شوى بەرىتانيا

بگریته‌وه و یارمه‌تی بۆ یۆنان و تورکیا دابین بکا. ئەمەش تارا‌ده‌یه‌کی زۆر واتای دەرچوون بوو له سیاسه‌تی ته‌قلیدی ئەمریکی (سیاسه‌تی لاتهریکی. و). **ترومان** له‌ئەگه‌ری ئەوه ده‌ترسا که ئەم جو‌ره هه‌نگاه له‌لایه‌ن رای گشتی ئەمریکیه‌وه ره‌ت‌بکریته‌وه. **ترومان** له سه‌روکی کۆماریه‌کان «**ئارثر فاندنبرگ**» پرسی، نایا ئەگه‌ری ئەوه هه‌یه ئەنجومه‌نی پیران پالېستی یارمه‌تیدانی تورکیا و یۆنان بکا! **فاندنبرگ** ئامۆزگاری ترومانی کرد، که ئەگه‌ر ویستی به‌سته‌له‌کی سیاسه‌تی ته‌قلیدی ئەمریکی به‌تۆنیته‌وه، پتویسته (تارا‌ده‌ی له‌عه‌ت بیانترسینێ). بۆیه کاتی‌ک **ترومان** ئەو گۆرانه پتویستیانه‌ی ده‌بێ له سیاسه‌تی ئەمریکی رووبه‌ن، روون کرده‌وه، قسه‌ی له پیداو‌یستی پارێزگاری کردن له ه‌اوسه‌نگی هێزه‌کان له رۆژه‌لاتی نا‌ئیندا کرد له رێگه‌ی یارمه‌تی پیشکه‌ش کردن به تورکیا و یۆنانه‌وه. هه‌روا له‌سه‌ر ئەوه ئاخوت که گه‌لانی ئازاد له‌هه‌ر کو‌تیه‌ک بن پتویسته بپارێزرین، ئەو روونکردنه‌وه ئا‌کارنا‌میزه ئایدیۆلۆژییه سه‌باره‌ت به یارمه‌تییه‌کانی ئەمریکی به‌ناوی «پره‌نسیپی ترومان» ناسرا.

ئەو رۆژه **جورج کینان** گه‌رایه‌وه وه‌زاره‌تخانه‌ی هه‌نده‌ران، دژی ئەو رێبازه ئایدیۆلۆژییه وه‌ستا که سیاسه‌تی هه‌نده‌رانی پێ داده‌پێژا و گوتی زۆر به‌ره‌له‌دايه‌و ده‌شتی ولات به‌ره‌و سه‌رئێشه به‌ری، راستیش سیاسه‌تی بن‌کو‌ل‌کردن که زاده‌ی پره‌نسیپی **ترومان** بوو، بێ سنوور و فشو‌ل و زۆر خا‌لی نا روونی تیا‌بو.

نایا ولاته یه‌که‌گرتوه‌کان بایه‌خی به بن‌کو‌ل‌کردنی هێزی سو‌فیه‌تی ده‌دا، یان ئایدیۆلۆژی کۆمۆنیزم؟ به‌رای وادیار‌بوو بن‌کو‌ل‌کردنی هه‌ردووکیان یه‌ک شته، وه‌لێ کاتی‌ک له ماوه‌ی شه‌ری ساردا بزاقی کۆمۆنیستی که‌رت بوو، ئەو تیکه‌ل پیکه‌ل‌یه، گ‌رنگ بوو.

نایا ترومان دو‌جاری هه‌له‌بوو کاتی‌ک زیاد هه‌سته به‌هه‌ر‌شه ده‌کردو له‌سه‌ر به‌مه‌ی ئایدیۆلۆژی گۆرانی سیاسه‌تی ده‌خسته‌روو؟ هه‌ندیک له‌چاو‌دێران هه‌ست ده‌که‌ن که‌وا گۆرانی رای گشتی له ولاته دیوکراتیه‌یه‌کان زۆر ئاسته‌نگ‌تره له گۆرانی سیاسه‌ت. ئەگه‌ر به‌ه‌وێ و لا‌خ‌یک‌ی چه‌موش به‌ره‌فت بکه‌ی، پتویسته جله‌وه‌که‌ی توند بگری و راکیشی. جا ئەگه‌ر زی‌ده‌ر‌ویه‌که پتویست بووبێ یان نا، یارمه‌تی گۆرانیکی سروشتی شه‌ری ساردی دا.

له حوزه‌یرانی ۱۹۴۷دا، وه‌زیری هه‌نده‌ران «جورج مارشال» پرۆژه‌یه‌کی ده‌ربه‌ری باری ئابوری ئەوروپا را‌گه‌یاند، له ده‌ست‌پێکی پرۆژه‌که‌دا دا‌وای له یه‌ک‌یتی سو‌فیه‌ت و

ولاتانی ئەوروپای رۆژھەڵاتی کردبوو، کە ئەگەر ئارەزوو دەکەن، بایئە پال پرۆژەکەوه. سۆڤیەتیەکان پرۆژەی مارشالیان وەک پیاوێتیەکی ئەمریکایی دانەنا، بەڵکو بەئامبێرێکی کۆتینەوهی قەلاکانی خۆیان دانا، بۆ تێک و پێکدانى ناوبرەى ئاسایش لە ئەوروپای رۆژھەڵاتدا. کاتیکیش چیکوسلۆفاکیا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە چاوی لە یارمەتیەکانی ئەمریکاییە، ستالین دەستی لە خنخۆکەى رۆژھەڵاتی ئەوروپا توندکردو کۆمۆنیستەکان لە شوباتى ۱۹۴۸دا دەستیان بەسەر ھەموو دەسەڵاتیەک داگرت لە چیکوسلۆفاکیا. **ترومان** دەنگدانەوێەکی سالانی سییەکانى لەم رووداوانە ھاتەو بەرگوى. دوچاری دڵەراکى ھاتبوو کە **ستالین** پێتوێە بێتە ھیتلەرێکی تر. بۆیە ولاتە یەکگرتووەکان ھەنگاوەکانى خۆی گورج کرد بۆ چاککردنەوێ کارەکانى لەئەلەمانیای رۆژئاوا.

ستالین بەرپەرچی ئەمەى بەئابلتووقەدانى بەرلین داوە. ولاتە یەکگرتووەکانیش وەک بەرپەرچدانەوێەکی ئابلتووقەکردی ئاسمانى دامەزراند و دەستى کرد بەپلان دانان بۆ دامەزراندنى ھاوپەیمانییەتى باکوورى ئەتەنتیک (حلف الشمال الاطلسي- الناتو). دژ بەرەوێەکان لە وێنەى کارپایی و کارپایی چوون یەک دەستیان بەتوندبونەوێ کرد.

قۆناغى سییەم لە شەرەکە، لە ھەموو قۆناغەکان توندتربوو، کە لەئەنجامى دوو بەرەوێەوتندا ھاتە پێش لە سالى ۱۹۴۹: یەکیى سۆڤیەت بە مەزەندەى ئەمریکاییەکان خیراتر بۆمبى ئەتۆمى تەقاندەوێ، ھەرەھا پارتى کۆمۆنیستى چین جەلەوى دەسەڵاتى گرتە دەست (تەنیا دورگەى تایوان نەبى). ئەو ترسە زۆرەى کە واشنتن دوچاری بوو، لە بەلگەنامەى یەکی نەیتى رەسمیدا دەرپاوە. ئەویش بەلگەنامەى (۶۸)ى ئەنجوومەنى ئاسایشى نەتەوێەییە NSC 68، کە پێشبینی ھێرشێکی سۆڤیەتى دەکا لەماوەى چوار یاخود پێنج سالدا، وەک بەشێک لەپلانى دەست بەسەرداگرتنى جیھان. بەلگەنامەکە داوا دەکات خەرجى بەرگری ئەمریکى زۆر زیتر بکرى. کیشەکانى بودجەى، سەرۆک **ترومان**یان بێزار کرد، بۆیە بەردەوام بەرەنگارى بەلگەنامەى NSC 68 دەبوو. تاوێەکو لە حوزەیرانى ۱۹۵۰دا، ھێزەکانى کۆریای باکوور، سنوورى کۆریای باشوورىیان بەزاند.

شونەوارەکانى شەرى کۆریا، وەک ئەوێە وابوون یەکیک نەوت بەئاگرێکی بچکۆلەدا بکات، گومانى رۆژئاویان دەرپاوەى چاوتیپێنە فراوانخوازییەکانى ستالین دووپات کردەوێ، ئەمە بوو سۆنگەى ئەوێە کە بودجەى بەرگری ئەمریکى بەشپۆیەکی

زور مه زن زیده بکری، که **ترومان** تانه و میژووه به رهنگاری ده بووه.

بوچی ستالین ریگای دا کۆزیای باکوور په لاماری کۆزیای باشوور بدا؟ (۵)

خروجوف له یاداشتنامه کانیدا وای لیکده داتهوه: سه روکی کۆزیای باکوور (کیم **نیل سونگ**) فشاری بو ستالین هینا که هه لیکي بو بره خسینتی تا نیمچه دورگی کۆزیا په کبخاته وه. ولاته په کگرتووه کانیش ده یگوت کۆزیا له ده ره وهی سنوره کانی بهرگری کردنی نه وه. وه زیری هنده ران «**دین ناسیون**» به پرونی لهم باره یه وه ناخوت و سه روکیاه تی نه رکانی هاوبهش له سه رهم بنه مایه پلانی دارشتبوو. له دیدی ستالین، کۆزیا خالیکي چروک و پهرش و بلاو بوو. وه لی کاتیک کۆزیای باکوور، سنوره کانی کۆزیای باشووری به زاند، بهر په رچدانه وهی **ترومان** شتیکي به دیهی بو نه ک حسینو بو کراو. **ترومان** بیریکه و ته وه که چۆن هیتلر ناوچهی راینی داگیرکردو نه و به دیهییه ته ی هینایه وه بیري خوی که ده لی: به رهنگار بونه وهی ده سندریتکاری بکریت له هه رکوتیه ک بیت. نه و به راورد کردنه میژووییه ی که په لاماره که ی کۆزیای باکوور ورووژاندى، هینده به هیزبوو که وایکرد هه موو پلانه کانی په یوه ست به سنوره کانی بهرگری کردن داپوشی. ولاته په کگرتووه کان توانی نه نجوومه نی ناسایش سازیدا که متمانه به ناسایشی به کۆمه ل بدا. چونکه نه و کاته په کیستی سرفیه ت په یوه ندی له گه ل نه نجوومه نی ناسایش پچراندبوو، توانا کاره که نه نجام بدری، پاشان له ژیر نالای نه ته وه په کگرتووه کاند، نه مریکا هیزی نارد ه کۆزیا.

له سه ره تادا سوپاکانی کۆزیای باکوور نیمچه دورگه که یان خسته ژیر کۆنترولی خو یانه وه تا گه یشتنه دوورترین خال له باشوور. وه لی له مانگی نه یلوولدا، نه مریکا هیزه کانی خوی له ریگای ده رباوه، له ناوچهی «نانچۆن» دابه زاند و کۆزیه باکوورییه کانی به شپویه کی زور خراو شکاند. نه گه ر ولاته په کگرتووه کان له و خاله دا بوه ستا بویه، ده رنه نجامی هه لمه ته که نازاری که متر ده بوو، وه لی ترومان دو چاری نه و فشاره بوو که راوه دووی هیزه تیکشکاوه که بنی تا ده گاته وه باکووری هیللی ۳۸. کاتیک نه مریکا ییه کان له رووباری «یالو» نزیک که و تنه وه، که چین و کۆزیای لیک جوئ ده کرده وه. چینه کان خو یان تی هه لقور تاندو وایان له هیزه کانی نه ته وه په کگرتووه کان کرد تا نیتوهراستی نیمچه دورگی کۆزیا خو نه گرنه وه. له وی شه ر بو ماوه ی سی سال به رده وام بوو، تا وه کو له سالی ۱۹۵۲ دا ناگر به ست نیمزا کرا.

ولایت یه کگرتووه کان له گه ل چین نامبازی یه کتر بوونه وه، کۆمونیسته کان یه ک ریزو به هیز هاتنه مهیدان. بچ هیوایی بووه سۆنگه ی له یه کتر ازانی نیوخوی له ئه مریکا و سه ره ل دانی مه کارسیه ت (المکارثیه). بلۆکه کانی شه ری سارد پته و تریون، نزیکه ی هه موو په یوه ندیه ک له نیوان هه ردوولا دا پچرا.

حه تمیه ت

ئایا به ریابوونی شه ری سارد، کاریک بوو هه ر ده بویه رووبدا؟ تا قمی پۆست ده سکار یخواز راست ده کهن، نه گه ر حه تمیه قمان به واتای «تا پا ده یه کی زۆر له وانه یه» دانا. چونکه بونیاتی دوو جه مسه ره (دووسه ره) وای کردووه شیانی ئه وه هه بی، هه ردوو لایه ن په لکیشی حاله تیکی بۆشایی به هیز بکرتن له ئه وروپا، به شیوه یه ک که له یه ک کردنه وه ی پیکدادانی هیزه کان، زه حه ت بیت، باره ئایدیۆلۆژییه که ش، کۆسپی خسته به رده م کاری نه ته وه یه کگرتووه کان و به شداری له تونده وایی کاروانی سیسته می ده ولید ا کرد.

له باریکی ئالۆزی ئاوه ادا، هه ر ده بویه ململانی ده رباره ی ئه و شه ش مه سه له ی که پیتشت باس مان کردن و چه ند مه سه له یه کی تر رووبدا، که چاره سه ری هه مووشیان ئاسته نگ بیت.

که چی تا قمی پۆست ده سکار یخواز به شیوه یه کی له راده به ده ر پشت به و را هه کردنه یه ده به ستن که په یوه ندی به سیسته مه وه هیه. ده شی ئه وه راست بچ که شه ری سارد چار نه بوو هه ر ده بویه رووبدا. وه لئ سه به ا رت قولیی ئه و شه ره نه خیر، پاشان لیته دا زۆر قوئاغی جیا جیا له دژه به ری هه که دا هه بوو. هه روه ها له به ر ئه وه ی سیسته می دوو جه مسه ره ی ده ولی تا وه کو سالی ۱۹۸۹ نه گۆرا، بۆیه لی کدانه وه ی بونیاد گه ری، ناتوانی را هه ی قوئاغه جیا جیا کان، یاخود قوولایی دژه به ری هه که بکا. لیته دا ئه وه ی گرنگه تاکه کان و سیاسه تی نیوخوییه: روزفیلت و ترومان، ستالین و خروچوف. پیویسته به بایه خه وه له سیاسه تی نیوخوی بتوتیژنه وه، تا به ته وای مه و دای شه ری سارد تی بگه ین. ده سکار یخو ازان راستن که بایه خیکی زۆر به مه سه له نیو خوییه کان ده دن، وه لئ له وه دا به هه له چوون که زۆر زیده رۆیی له مه ر جه بریه تی نابوری ده کهن. له مه ش گرنگتر رۆلی زیده رۆیی و ئایدیۆلۆزیایه له سیاسه تی نیو خویدا. ستالین له سۆنگه ی کیشه نیو خوییه کانی دوا ی جه نکه وه ئایدیۆلۆزیای به کاره ینا، ترومانیش بۆ ئه وه ی سیاسه تی هه نده رانی ئه مریکا یی بگۆری زیده رۆیی ده کرد. به راورد کردنیش

له گهڼ ماوهی سیهه کاندایارمه تی هردوولای دا بۆ ئوهی ههلویتستی رهقه کارانهی خوڤان بههیزتر بکهن.

له ههمووی سهیرتر ئوهه بوو، که ستراتیژیه ته ئهله رناتیقه کسان، له ههموو کاته کاندایارمه بوون له هه کارانهی دژه بهریه که کهیان قولتر ده کردهوه. نمونهی ئه مهش، ولاته یه که گرتوه کان پهیرهوی ئاموزگار ییه کانی «کینان» ی کردو له ماوهی ۱۹۴۵ تا ۱۹۴۷ به شیوهیه کی زور توندتر وهلامی ده دایه وه له سالی ۱۹۴۷ تا ۱۹۵۰ پهیرهوی سیاسه تی دانوستان و په یوه ندیکردنی پراگماتیانه تری کرد. له وانه بوو له سه ره تای په نجا کاندایارمه تی شه ری سارد کوتای بهاتوبایه.

ئاستی شروقه کردن

دهشی به زمانی وینه، یاخود به ئاستی شروقه کردنی جیا جیای ئامازه پیکراو وهسفی بنه ماکانی شه ری سارد بکهین. له سه دهی نۆزده ههمدا «ئه لکسی دوتو کفی» پیشبینی ئوهی کرد که روسیا و ولاته یه که گرتوه کان ده بنه دوو گه وره زه به لاحی کیشوهری، له جیهاندا. دهشی له بۆچوونه وه، ربالسته کان پیشبینی ئوه یان کرد بی که ئهم دوو زلهیزه ده که و نه ململانه وه. هه لبت له سالی ۱۹۱۷ دا شوړشی به لشه ویک ره هه ندیکی ئایدیۆلۆژی بۆ ئه و ململاتیه زیده کرد.

کاتیک ودر ولسون هه والی شوړشی روسی پێ راگه یانرا، له بهر ئه و گیانه دیو کراسیه ی هه یوو، پیروزیایی له گه لی روس کرد. هیتن دهی نه برد ئه مریکاییه کان روسه به لشه ویکه کان یان به وه تاوانبار کرد، که کاری جینۆساید یان نه نجام داوه و خه لکیان له مو لک و مالی خوڤان ده رکرو وه له شه ری جیهانی یه که مدا هاریکاری ئه له مانه کان یان کردو وه، ولاته یه که گرتوه کان به و هیزه وه، هاته مهیدان تا هه ولیدا روسه کان دژی ئه له مانیا له جهنگدا بهیلتیه وه. وه لی سوڤیه تییه کان ئه وه یان والیک دایه وه که ئه مه هه ولتیکه بۆ ئوهی کو مۆنیزم له بیشکه وه بخنکیتن. سه رباری ئه و جیا وازیانه، یه کیتی سوڤیه ت و ولاته یه که گرتوه کان له ماوهی جهنگدا خوڤان له وه بوارد بچه نیو ململانییه کی تر سناکه وه له سه ره تای چله کانه وه بوونه دوو هاو په یانی یه کتر. پاشان سیسته می دوو جه مسره هاته ئارا، که دوا ی هه ره فتنی هه موو ده ولته گه وره کان له جهنگی جیهانی دووم هاته ئارا و ئه و بۆشایی هیزه ی له و دارمانه که و ته وه. ئه و سیسته می په یوه ندیه کانی گوژی. هه ر له سه ره تا وه در دۆنگی به رانه به یه کتر په یدابوو، وه لی در دۆنگیه که دوورا و دوور بوو، بهر له

جهنگی جیهانی دووهم دهیانتوانی خوځان له یه کتر لاهدن. وهلی دواى سالی ۱۹۴۵ روو به پرووی یه کتر بوونه وه، دواى سالی ۱۹۴۷ ململانییه کی قول دهستی پیکرد. هه ندیک خه لک ده پرسن نه گهر بونیاتی دووجه مسره نه و کاربگه ریبیه ی هه بووبی: یه کیتی سؤقیهت دهوله تیکی گه وړه ی وشکانی بوو. له کاتیکدا ولاته یه کگرتووه کان دهوله تیکی گه وړه ی دریایی بوو، له بهرچی لیږده کار له نیوان فیل و نه هه نگ دابهش نه کړئ و هه ریه که ی له ده ورو به رو ژینگه ی خو ی بمینیته وه؟

وه رام نه وه یه که فیشه سهره کیسه کانی گره وه که، واته نه و ولاتانه ی ده توان تا ته رازووی نه م یان نه ولایه له نگ بکن، ده که ونه ده ورو به ری یه کیتی سؤقیه ته وه: به تاییه تی نه وروپا و ژاپون.. **جورج کینان** باسی رهوشی دواى هه ردو و جهنگه که ی کردو وه ده لی: چوار روو به ری گه وړه بو نه فراندنی ته کنولوزی و پیشه سازی له نارادا هه یه، نه گهر به م شیویه یان شیویه کی تر هاویه ندی یه کتر بوون، نه واته ته رازووی هیزه کانی ده ولیان پت ده گوږئ، نه وانیس ولاته یه کگرتووه کان و یه کیتی سؤقیهت و ژاپون و نه وروپان. هاوپه یانییه تی نه وروپا و ژاپون و ولاته یه کگرتووه کان بایه ختیکی یه کجار گه وړه ی هه یه.

لیکدانه وه ی بونیادگه رانه، پیشهاتی ململانه ی ده کرد، بویه پتوبسته له سهر نیمه له راقه بونیادگه ریه ره تین و بو ناسته کانی شرؤفه کردنی کومه لگایی و تاک- تاییهت به تاکه کان- به پرینه وه. له سهر ناستی کومه لگه، هه ردو و ولات (مه به ست نه مریکا و سؤقیه ته) زور له یه کتر جیاواز بوون. زور به کورتی ده لپین، نه ریته سیاسیه کانی یه کیتی سؤقیهت و ده پرینی له سیاسه تی هه نده راندا، ده مانخه نه به رده م دوو بنه رته وه: روسی و کومونیستی، نه ریتی سیاسی روسی پت له سهر ریچکه ی فه رمانه وایی ره ها داده گری، نه ک دیوکراسی. ثاره زو له هه بوونی فه رمانده یه کی به هیز و، ترسان له گیره شیوتنی (روسیا نیمپراتوریایه کی به رفراوان بوو و یه ک ریز نه بوو، ترسان له گیره شیوتنی و دامالران، که ده شیا بیته سؤنگه ی له به ریه ک هه لوه شانده وه، ترسیکی ته و او راسته قینه بوو)، ترسان له په لاماردان، (روسیا دهوله تیکی وشکانی گه وړه بوو، له رووی جوگرافیه یه وه پارتیزا و نه بوو، به درپژایی سه ده کان له لایه ن هاوسیکانییه وه په لامارده درا) و دله راوکیبی شهرم له حاله تی دواکه وتن (له سهرده می په ترؤسی گه وړه وه روسه کان هه ولده دهن جی پتی خوځان له رکابه ری ده ولی حوکم بکن) و نه پنی و شت شاردنه وه (ثاره زو له شاردنه وه ی لایه نی زور خرا و له ژبانی روسیا). سهرباری نه مانه ش سیسته می کومونیستی باسی

مافه کانی چینیایه تی دهکرد، نهک مافه کانی تاک، بهو پیییه بنه های عه داله ته. رۆلی گونجاوی تاکه کهس، یاخود کۆمه لگا، ئه وهیه که سه رکردایه تی پرولیتاریا، یاخود چینی کرێکار به رهو ئه وه بیا که کۆنترۆلی له دهست بێ، وهک ده بی وایی، چونکه ئه مه رپه وه ی میژوه.

بۆیه نایدیۆلۆژی پالیتیکی تری به ئمپریالیزمی روسی تهقلیدییه وه نا پێشه وه. بووه سۆنگهی سیاسه تیکی هه نده رانی زۆر شاراهو نه یینی. ئه وه ی گرنگه، رووه به هیزو لاوازه کانی ئه م پرۆسه ی سیاسه ته تیبینی بکه یین. رووه به هیزه کانی له سالی ۱۹۲۹ روون بوون. کاتیکی **ستالین** به خیرایی ئاماده بوو هاوپه یمانیه تییه ک له گه ل هیتلهردا ئیمزا بکا. رای گشتی پابه ندی نه کردو هیچ شتیکی نه بوو کارگیری پێ بگوترێ و سنوورێکی بۆ دابنێ. به ته واوی دهستی **ستالین** به ره له دابوو له وه ی به خیرایی هاوپه یمانیه تی له گه ل هیتلهردا بکا، له کاتیکیا به ریتانی و فره نسییه کان له مامه له کردن له گه ل هیتلهردا هیتشتا له بگروه به رده دابوون، له سالی ۱۹۴۱ دا رووه که ی تری پرۆسه که هاته ئاراهو، کاتیکی **هیتلر** په لاماری یه کیتی سۆقیه تی دا، **ستالین** نه شیا باوه به وه بکا که هیتلر کارێکی له م جوژدها دهکا، به درێژایی هه فته یه ک یاخود زیتیر دوچاری بێ ئومیدییه کی زۆربو بوو. ئه نجامه که شی کاره ساتیک بوو بۆ سه نگه ره کانی به رگری سۆقیه تی له قۆناغه کانی یه که می جهنگدا.

به پێچه وانه ی ئه مه شه وه، نه ریته کانی سیاسه تی ئه مریکی پێیان له سه ر دیوکراسیه ت و لیبرالیزم و فره حزبی و دابه شکردنی ده سه لات داده گرت. له جیات ی هه ست کردن به شه رم و شووره یی دواکه وتن، ولاته یه کگرتوه کان شانازی به ته کنۆلۆژیا و به و فراوان بوونه ئابورییه ده کرد که هینابویه دی. له جیات ی ترسان له په لاماردان، ولاته یه کگرتوه کان له زۆریه ی دیروکی خویدا، توانیویه تی له نیوان دوو ده ور به ردا خوێ لاتهریک بکا. هه رچی له باره ی شت شارده نه وه نه یینی و نه یینیکارییه وه یه، ئه وا ولاته یه کگرتوه کان به شیویه کی واکراوه بووه، که به لگه نامه کانی حکومه ت له ماوه ی چهند رۆژیکدا، یاخود چهند هه فته یه کدا ده گه یشتنه ده ست رۆژنامه گه ری. له جیات ی ئه وه ی له روانینه عه داله ت پشت به پرهنسیپی چینیایه تی به سه تی، به توندی پێی له سه ر عه داله تی تاکدا داده گرت. سیاسه تی هه نده رانی ئه مریکا له م نه ریته سیاسیه وه هاوته ئاراهو، که سیاسه تیکی گشتی و ناکار نامیز بووه، به گوتره ی کاریگه ریه نیو خوێ و ده ره کییه کان، ده بزواو ده رئه نجامه که شی ئه وه بوو که وا سیاسه تی هه نده رانی ئه مریکی زۆریه ی کات سیمای

ناهماههنگی و یهکنهگرتوویی، له زۆر رووه رووکهشهکانی پیتوهییت. وهلی پڕۆسهکه رووینکی تریشی ههبووه، ئهویش ئهوهبوو که هێزی بهرهمهتیهکان و فرههزی، زۆریه کات ولاته یهکگرتوهکانی له ههلهی گهوره گهوره پاراستوه.

بۆیه لهسهه ئهم بنهمایه، شتیکی نامۆ نییه که ئهم دوو کۆمهلگایه زۆر جیاوازه له رووی ههیکهلی و پڕۆسهی نهخشهکێشانی سیاسهتی ههندهرانهوه، یهکیان ئهوهی تر بشلهژینی، نمونهی ئهوه، چۆنییهتی مامهلهکردنی روزفیل و ترومان بوو لهگهڵ ستالین لهچلهکاندا. بۆ ئهمریکاییهکان زهحمهت بوو له ماوهی شهڕی سارد دا له یهکیتهی سۆقیهت بگهن، چونکه یهکیتهی سۆقیهت. زیتەر له سنووقیکی رهش دهچوو.

سههکرده ئهمریکاییهکان دهیاننوانی بزانی چ دیته ناو سنووقهکهو چی دهچیته دهروهوه، وهلی نهیاندهتوانی ئهوه برانی که چ له ناو سنووقهکه روودهدا. بهههمان چهشن ئهمریکاییهکانیش، سۆقیهتییهکانیان شلهژاند، ئهوانیش وهکو ماشینیکی بهددهنگه دهنگ بوون. بهشیوهیهک بۆ مرۆف ئاستهنگ بیته که به روونی گوێی له ریتمی جوولانهوهکهی بیته. پاشان خهڵکیکی زۆرن و زۆر شت دهلێن. ئهوشته سۆقیهتییهکانی زۆری پێ تیکچوون و وای لێکردن که بهراستی نهزانی ئهمریکاییهکان چیان گهههه.

ئامانجهکلهی ئهمریکی و سۆقیهتی له شهڕی ساردا

زۆریه کات سۆقیهتییهکان بهفراوانخواز تاوانبار دهکران. لهبههه ئهوهی دهولهتیکی شۆرشگیر بوون، نهک دهولهتیکی کهبههاری نیستا رازی بێ. ههروهه سۆقیهتییهکان ههزیان دهکرد شتی بهرجهستهیان لهدهستدا بیته، وهک زهوی و زار، له کاتیکی ئهمریکاییهکان ههزیان له ئامانجی نابهرجهسته دهکرد، یاخود ههزیان له کهشهوه، ریگای دلگیربوون به دیمهنی گشتی سیاسهتی دهولی دهکرد.

دهتوانین پهنا بۆ جوۆی ئهواکارانه بهرین که ستالین و چههرچل و روزفیل خستیانه سههمیازی دانوستان له یالتا، ئامانجهکان له یالتا زۆر روون بوون: ئهلهمانیا و پۆلهندا. چههرچل گهههکی بوو فهرههسا وهک جاری جارانی، لی بیتهوه، تا یارمهتی بدا له هینانهدی هاوسهنگی هیز لهگهڵ سۆقیهتدا، له حالهتیکی نهگهه ئهمریکاییهکان چوونهوه ولاتی خۆیان. روزفیلتهش نهتهوه یهکگرتوهکان و سیستهمیکی نابوری کراوهی دهولی دهویست، ئامانجهکان زۆر لهیهکتر جیاوازیوون. ئامانجهکانی ستالین دواي جهنگ، ئامانجیکی ئیمپریالیستی کلاسیکی روسی بوون،

ستالین ویستی ئەو دەسکەوتانە بپارێزی که لە پەیماننامەی گەل هیتلەردا وەدەستی
هینابوون، لیستی ئارەزووەکانیشی لە لیستی ئارەزووەکانی **پەتروسی گەورە** جیاواز
نەبوو!

هەندێک لە ئەمریکاییەکان هەستیان دەکرد که سۆڤیەتیەکان لە **هیتلەر** کهەتر
فراوانخوازین، که مگێزی لەوە بوو دەست بەسەر تەواوی جیهاندا بگرێ، هەندێکی
تر وای بۆچوون که فراوانخوازیی سۆڤیەتی، پیتیستی بەدلتیابوونی لەدواوێهە.
فراوانخوازییەکی بەرگریکەرانیە، بەلایەنی کەم دووڕووی جیاواز لەرێچکەکی
فراوانخوازی سۆڤیەتیەکان و هیتلەریەکاندا هەیه. یەکەمیان ئەو (سۆڤیەت) مەیلی
شەری نییه. سۆڤیەتیەکان شەریان نەدەویست. کاتێک هیتلەر پەلاماری پۆلەندای
دا، لەوەترسا سۆڤیەتیەکان رازی کردنێکی تری، وەک رازی کردنەکی میونیخی
بخەنە بەردەم و بێ بەشی بکەن گە چێژی شەری، بۆ بنیاتنانی جاویدانییەکانی فاشیزم.
جیاوازییەکی تر ئەوەبوو یەکتێتی سۆڤیەت وریاو هەڵپەڕست بوو، نەک سەرۆکی
هەلەپاس. لە روانگەکی سۆڤیەتەو گەیی سەرەڕۆیی گوناھێک بوو دەرەق کۆمۆنیزم،
چونکە رێڕەوی میژووی بێراوی دەشلەژاند. لە ماوەی شەری ساردا، هەرگیز یەکتێتی
سۆڤیەت ئارەزووی لە شەری نەبوو، یاخود هەلەپاس نەبوو وەکو **هیتلەر**. لەگەڵ ئەمەشدا
هەندێک کێشە هەیه لە ویناکردنی رەفتارەکانی سۆڤیەتی، کە بەرگریکردنێکی رووت
بوو، لە شەری پیلوینیزی فێری ئەوەبووین، کە لە جیهانیکی دووجەمسەریدا،
ئاستەنگە جیاوازی لە نێوان پەلاماردەر و بەرگریکەردا بکەن. هەندێک کردار کە
لەوانەیه پالپتوونەری بەرگری کردنی لەدواوە بێت، وەلێ لە روانگەکی لایەکی ترەو
وەکو هەرەشە کردنێکی گەورە دیار دەبێ، ئیمە دەزانین کە فراوانخوازیی بەرگریکاری،
یاخود ئیمپریالیزم، میژوویەکی درێژی هەیه. بۆ نمونە لەسەدەی نۆزدەهەمدا، بەریتانیا
لە پێناو پاراستنی رینگا دەریاییەکانیدا بۆ هندستان، میسری داگیرکرد. دواي ئەو
میسری داگیر کرد، هەستی کرد پیتیستە سوودانیی بۆ پاراستنی میسر داگیرکا.
پاشان ئۆگەندای داگیر کرد بۆ پاراستنی سوودان. دواي داگیر کردنی ئۆگەندا،
بەریتانییەکان هەستیان کرد پیتیستە کینیاش داگیر بکەن. هەر وای بۆ پاراستنی
ئۆگەندا، هیتلی ئاسنی رابکێشن، لەپاش هەر خواردنێک (داگیرکردنێک) بەریتانیا
مگێزی دەبوو، کێشە ئاسایشی بە کاردەهێنا بۆ فراوانخوازی. زیتەر سەرباری
ئەمە کۆمۆنیستەکان پالپتوونەریکی ئایدیۆلۆژیایان هەبوو، ئەویش رزگار کردنی
چینی کرێکار بوو لە هەموو لایەکی جیهاندا. بۆئەو شەرییەتی زیتەر بدەنە مەیلی

فراوانخوازانه یان، به کورتی ئامانجه کانی یه کیتی سۆقیهت له کاتی شه ږی سارد دا فراوانخوازانه بوون، وهلی به ههله پهرستی و وریاییه وه.

بنکۆل کردن

ئه دی ئامانجه کانی ئه مریکا چی بوون؟ ولاته یه کگرتووه کان له ماوه ی شه ږی سارد ویستی یه کیتی سۆقیهت بنکۆل بکا. وهلی سیاسه تی بنکۆل کردن دوو مه سه له ی ته م و مژاوی گه وره ی تیادابوو: یه کینکیان په یوه ندی به نیازه کانه وه هه بوو. ئایا هتزی سۆقیهت بنکۆل بکا یان کۆمۆنیزم؟ دوو هه میشیان په یوه ندی به ئامرازه کانه وه هه بوو. پارو پول خه رج کردن بۆ رتباگرتن له فراوانخوایی هتزی سۆقیهت، یاخود ته نیا له چه ند ناوچه یه کی سه ره کی دیار بکراودا بوه ستی، که به را ده یه کی ترسناک بۆ هینانه دی هاوسه نگی گرنگن! ئه م دوو خاله نا روونه ی که په یوه ندیان به ئامانجه کان و ئامرازه کانه وه هه یه، به ره شه ږی کۆریا جینگه ی گفتوگۆیه کی گه رم بوون. **جورج کینان** له و شتوازه به خۆه گرتنه فشۆله جیا بووه وه که **ترومان** بانگه شه ی بۆ ده کرد. بیره که ی **کینان** سه بهاره ت به خۆه گرتن له دیپلوماسیه ته کی کلاسیکی کۆنه وه نزیکتریو، که داوای ده کرد که متر پشت به ئامرازی سه ربازی به سه ستری و زۆرتی به هه لباژاردن (الانتقائیه). باشترین نمونه ش بۆ ئه مه یوگسلافیا یه، به حکومه ته کۆمۆنیسته دیکتاتۆریه که یه وه، که **جوزیف تیتو** سه ره وکایه تی ده کرد. له سالی ۱۹۴۸ د **تیتو** له **ستالین** جیا بووه. چونکه سۆقیهت هه ولی ده دا سیاسه تی هه نده رانی یوگسلافیا کۆنترۆل بکات به پالپستی کردنی کۆمۆنیسته یۆنانیه کانی شه وه. ئه گه ره له لایه نی ئایدیۆلۆجیه وه سه ږی بنکۆل کردنمان کرد، ئه و ده بوا یه ولاته یه کگرتووه کان، یارمه تی یوگسلافیا نه دا، چونکه ئه وری ده وله تیکی کۆمونیستی بوو، هه رچی له لایه نی هاوسه نگی هتزه کانه وه یه، ئه و له سه ره ولاته یه کگرتووه کان پتیوست بوو یارمه تی یوگسلافیا بدا بۆ لاواز کردنی هتزی سۆقیهت. له راستیدا ئه مریکا هه ره ئه مه شی کرد، یارمه تی سه ربازی پیشکەش به حکومه تیکی کۆمونیستی دیکتاتۆری کرد، سه ربازی ئه و راسته قینه یه که «پره نسپی ترومان» رایگه یاند، که ئامانج به رگری کردن بوو له ئازادی گه لان له هه موو شوتنیک، ولاته یه کگرتووه کان ئه م کاره ی له به ره چه ند هۆیه ک ئه نجام دا، که په یوه سه ته به ته رازووی هتزه کانه وه. ئه م سیاسه ته ش که لینیکی گه وره ی خسته هتزی سۆقیهت له ئه و روپادا.

* که چی دوا ی شه ږی کۆریا، تیزه که ی (**کینان**) پاساوه کانی خۆی له ده ست دا. پاشان

به ده ركهوت كه پيشبينييه كانى به لگه نامه ي ژماره (٦٨) NSC 68 ي نه نجوومه نى ناسايشى نه ته وه يى نه مريكي، ده ياره ي فراوانخوازي سوقيه تى، پاساوى خويان هه بووه. كومونيس ته كان به هه ماهه نكي و يه كرتزي ده جوولانه وه. له كاتيكا نه ده بياتي به خووه گرتن پتي له سه ر نامانجيكي ئايدى لوتى داده گرت، نه و يش ريگه گرتن بوو له بلا و بونه وه ي كومونيزم، له م جوار چته وه دا ولا ته يه كگرتووه كان هه له يه كي گه و ره ي كرد، كاتى خوى له شه ري قيتنام هه لقورتا ند. بو ساوه ي دوو ده يه ك ولا ته يه كگرتووه كان خه ري ك بوو ريگا نه دا كومونيس ته كان ده ست به سه ر قيتنام دا بگرن، كه نرخه كه ي ٥٨ هه زار كوژراوى نه مريكي و له وانه يه مليونى كوژراوى قيتنامى و ٦٠٠ مليار دولارو ئاژاوه ي نيئوخو بو. نه مه خودى سياسه تى به خووه گرتنى زور بى هيز كرد. پاشان ولا ته يه كگرتووه كان له كاتيكا هه ولى ده دا له قيتنامى باشوور، كومونيزم بنكو ل بكا. نه مريكا له وه ده ترسا له قيتنام بدو يى، يان باوه ر كردن به ليها توويى نه و له جيبه جي كرتنى نه ركه كان و باوه ر كردن به سياسه تى بنكو ل كردن له ناوچه كانى ترى جيهان لاواز بكا. سه يره كه، له وه دايه ناكو كيبه نه ته وايه تيبه كان له نيوان ولا تانى ناسياى كومونيس ته دا وى شكانى نه مريكا ييه كان له سالى ١٩٧٥ و كشانه وه يان، ساغيان كرده وه كه وا هيز تكي كاريگه رن له پاراستنى هاوسه نكي هيزه كان له ناوچه كه دا.

زنده روييه، كه بليين ره فتاره كانى نه مريكي به ته نيا و به يى يارمه تى، ده ياتوانى بزاځى كومونيس ته تى، يا خود برتيسته وه و په له له دارمانى ده سلا تى سوقيه تى بكه ي له روسيا. وه لى ولا ته يه كگرتووه كان تاراده يه كي گه و ره ده يتوانى فشارى خوى بو سه ر سياسه تى هه نده رانى سوقيه تى زنده بكا. راده يه ك له ميان وه ي به سه ر كره مليندا بسه پيتنى بو پاسه وانى كردنيكى زور گه و ره تر له وه كه له سالانى دواييدا بينى، دواتر نه و مه يلا نه به هيز بكا، كه له كو تا ييدا ده سته واژه يه كي بوخوى ده دوزيه وه، له دارمانى ده سلا ت-هيزى سوقيه تى، يا خود به شتويه يه كي په له به نه رمايى وه ده ست بيتت^(٦).

جورج كينان (مصادر السلوك السوفيتي).

٦- جورج كينان، مصادر السلوك السوفيتي، مجلة الشؤون الخارجية، المجلد ٢٥، العدد (٤)

(تموز)، ١٩٤٧، ص ٥٨١.

پاشماوہی شہری سارد

لہ سالی ۱۹۵۲ء «دوایت نایزنہاور» بہ سہرؤکی ولاتہ یہ کگرتوہ کانی ئەمریکا ھەلبژێردرا. بە پشت بەست بەو بەلئینە کە شہری کۆریا بە کۆتا بیتنی و پاشەکشە کۆمۆنیستەکان. کۆمار یخووازەکان دەیانگوت سیاسەتی بنکۆڵکردن موحامەلە یەکی ترسنۆکانە کۆمۆنیزمە. رینگاچارە ی راستەقینە ئەودە و لە کۆمۆنیستەکان بکری بگەرێنەوہ دواوہ.

لە ماوہی شەش مانگدا ئەوہ بە دیارکەوت کە پالنان بە کۆمۆنیزم بۆ دواوہ کاریکی زۆر ترسناکە، چونکە پەلە لە بەرپا بونی شہریکی ئەتۆمی دەکا. لە دوا ی مردنی ستالین لہ سالی ۱۹۵۲ء بەستەلەکی پە یوہندییە کانی شہری سارد کەمیک توابوہ، لہ سالی ۱۹۵۶ء کۆنگرە یەکی لوتکە لە شاری جنیف بەسترا، کە پەیماننامە یەکی تیا ئیمزاکراو بە گوێرە ی ئەو پەیماننامە یە نەمسا بووہ دەولەتییکی بێ لایەن. لہ سالی ۱۹۵۶ء خروچۆف و تاریکی نھیتی لە بەردەم کۆنگرە ی بیستەمی حزبدا لہ یەکییتی سۆقیەت خۆیندەوہ و تاوانە کانی ستالینی ئاشکرا کرد. وتارە کە دزی بۆ دەرەوہ کرد، لہ کەرتی سۆقیەت ی ئەوروپای رۆژھەلاتدا، ئەم دزە کردنە ھاوہشی لە بلاو بوونەوہ ی ناسەقامگیری و ئاژاوە دەکرد. مەجەربییەکان ھەولێ شۆرشیان دا، وەلێ سۆقیەتییەکان بە شێوہ یەکی سەربازی خۆیان دەخاڵەتیان تیدا کرد تا مەجەر لہ نیو سەربازگە ی کۆمۆنیستی بەیئەنەوہ.

خروچۆف بریاری دا دەبێ ولاتە یە کگرتوہ کانی لہ بەرلین بخەنە دەرەوہ و لہ مەسەلە ی جەنگی جیھانی دووہمدا بگەنە چارەسەرێکی کۆتایی. بۆ ئەوہ ی بتوانی لہ رۆژھەلاتی ئەوروپا کۆنترۆلی سۆقیەت ی پتەوتر بکا و سوود لە پاکتاو کردنی ئیمپریالیزم لە جیھانی سییەم وەرگری. وەلێ شتیوازی **خروچۆف** و ھەولە کانی بۆ دانوستان لە گەل ولاتە یە کگرتوہ کاندان، شتیوازی تەزاری ئەلەمانیا مان دینیئەوہ یاد. کە دە یو بست بەر لہ سالی ۱۹۱۴ بەریتانیا ناچار بکا سەوداکاری لە گەلدا بکا. شتیوازی بک کە پربو لہ ھەرەشەو دەستخەرۆکردن. سەر لہ نوێ کەوتەوہ ھەولدان بۆ ئەوہ ی ولاتە یە کگرتوہ کانی پەلکیشی سەردانەواندن بکا، بە پێچەوانە ی ئەوہ ی کە گەرەکی بوو. ئەوہ بوو **خروچۆف** ھەم لہ تەنگرە ی بەرلین ۱۹۵۸-۱۹۶۱ و جاری دوو ھەمیش لە تەنگرە ی رۆکیئە کانی کوبا نوشوستی ھینا.

یەکییتی سۆقیەت و ولاتە یە کگرتوہ کانی ئەمریکا لہ کاتی تەنگرە ی رۆکیئە کانی کوبا گەیشتنە لیواری شہریکی ئەتۆمییەوہ. ئەو کارە ی ھەردوو لای ترساندو و پالی

پیتوهانان که لاپه‌ریه‌کی نوئی په‌یوه‌ندییه‌کان بکه‌نه‌وه. وه‌ک ده‌بینن ورده ورده کرانه‌ویه‌ک له سالی ۱۹۶۲-۱۹۷۸ هاته ئاراوه. یاخود بارگرژییه‌که خاوبۆوه. نه‌و دانوستانانه‌ی که له پیتاو دانانی راده‌یه‌ک بۆ چه‌کسازی، له دوی ته‌نگرزی کوباوه، نه‌نجام دران. (په‌یماننامه‌ی قه‌ده‌غه‌کردنی تاقی‌کردنه‌وه‌کان (Limited Test Ban Treaty) یان لی‌ که‌وته‌وه که سالی ۱۹۶۲، راده‌یه‌کی دانا بۆ تاقی‌کردنه‌وه‌ی نه‌تۆمی له ئاسمان، هه‌روه‌ها په‌یماننامه‌ی دانانی راده‌یه‌ک بۆ بلاویونه‌وه‌ی چه‌ک له سالی ۱۹۶۸. ئیدی بازرگانی له‌ نیوان هه‌ردوو ولاتدا ورده ورده به‌گه‌ر که‌وته‌وه‌و حاله‌تی کرانه‌وه‌که ده‌ستی به‌فراوان بوون کرد. شه‌ری فیتنامی هاته سه‌ر، که سه‌رنجی ولاته په‌گرتوه‌کانی زیتر بۆ هه‌ره‌شه‌ی چینی کۆمونیستی راکیتشا.

له سالی ۱۹۶۹ تا سالی ۱۹۷۴، ئیداره‌ی نیکسون کرانه‌وه‌که‌ی وه‌ک ئامرازیک بۆ هیتانه‌دی بنکۆل‌کردنه‌که به‌کارهیتا. دوی ته‌نگرزی کوبا، سوڤیه‌ت هه‌لمه‌تی دامه‌زراندنی ماشینه‌کانی سه‌ربازی زۆر گه‌وره‌ی ده‌ست پێکرد، نه‌وه‌بوو بوونه هاوشانی نه‌مریکا له‌چه‌کی نه‌تۆمی. شه‌ری فیتنامیش بێ هیوایه‌کی بۆ رای گشتی نه‌مریکایی، سه‌بارت به‌ده‌خاله‌تکردن له‌شه‌ری سارد هیتایه ئاراوه.

ستراتیژییه‌تی نیکسون له‌سه‌ر چه‌ند بنه‌مایه‌ک دامه‌زرابوو: ۱- دانوستاندن سه‌بارت به‌ په‌یماننامه‌ی کۆنترۆل‌کردنی به‌ره‌مه‌یتانی چه‌کی ستراتیژی، به‌ ئامانجی نه‌وه‌ی په‌یوه‌ندییه‌ نه‌تۆمییه‌کان به‌ هاوسه‌نگی بمپینه‌وه. ۲- دامه‌زراندنی په‌یوه‌ندی دیپلوماتیکی له‌گه‌ل چیندا بۆ هیتانه ئارای ته‌رازوویه‌کی سی‌ لایه‌نی هیز له‌ ئاسیا له‌ جیاتی نه‌وه‌ی چین و یه‌کیتی سوڤیه‌ت بکا له‌ یه‌ک تادا له‌یه‌کتر نزیک ببنه‌وه. ۳- به‌گورترکردنی بازرگانی بۆ نه‌وه‌ی سیاسه‌تی «کیک و قامچی» له‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی نه‌مریکی - سوڤیه‌تی له‌ ئارادابی. ۴- به‌ کارهیتانی «گه‌وی په‌یوه‌ندی» بۆ نه‌وه‌ی پارچه‌ جیاجیاکانی سیاسه‌ت به‌یه‌کتر ببه‌ستریته‌وه. به‌رزترین خالی کرانه‌وه‌که له‌ سالانی ۱۹۷۲ و ۱۹۷۳ بوو، وه‌لی پیده‌چوو که زۆر به‌رده‌وام نه‌بێ.

شه‌ری رۆژه‌لاتی ناڤین له‌سالی ۱۹۷۳ و کۆمه‌کی سوڤیه‌تییه‌کان بۆ بزائه‌کانی دژ به‌رۆژئاوا له‌ ئه‌فریقا، بوونه سۆنگه‌ی هه‌ست کردن به‌نا‌ره‌زایی له‌ فربودانی یه‌کتردا. سیاسه‌تی نی‌توخۆیی نه‌مریکا، له‌ دارمانی سیاسه‌تی کرانه‌وه‌دا هاوبه‌ش بوو. هه‌ندیک له‌ یاسا دانه‌ره نه‌مریکاییه‌کان، وه‌کو سیناتۆر هنری جاکسن، هه‌ولیاندا بازرگانی له‌گه‌ل سوڤیه‌تدا به‌ مافی مروف ببه‌ستنه‌وه، له‌جیاتی نه‌وه‌ی به‌گوتری ته‌رازووی هیزه‌کان ره‌فتار بکه‌ن. کاتیک له‌ سالی ۱۹۷۵دا، پورتوگال له‌ به‌ کۆلونی کردنی

نځنگولا و موزه مېېق دهستی هل لگرت، سؤځيه تيبه كان هيزی کوبیان ناردۀ نو دوو ولاته يو نه وهی يارمه تی مانه وهی حکومه ته کومونيس ته کان له دهسلات بدۀن. سرؤک «جیرالد فورډ» وشهی (کرانه وه)ی به کارنه هیتا. جیمی کارتهر که دواى نهو هات، ههلیدا درېره به سیاسه تی «کرانه وه» له گهل یه کیتی سؤځيه ت بدلا له دوو سالی یه که می ماوهی سرؤکایه تيبه که یدا وهلی سؤځيه ت و (کوبا) له شهړی نیوخوځی نه ټیروپیا هالابوون و سؤځيه ت به رده وام بوو له به هیزکردنی توانای بهرگری نه ټیویدا. له کانوونى یه که می ۱۹۷۹د، سؤځيه ت گولله ی به زه یی پیاها تنه وهی به «کرانه وه که» ناو په لاماری باخچه ی دواوهی خوځی واته نه فغانستانی دا.

بوچی دژبه بهر به که سهری ههلدايه وه؟ یه کیک له راقه کردنه کان دهلیت که «کرانه وه که» زیاد له پتویست وهه پمیت خراو چاوه پروانی ژورتری لی دهکرا له وهی که ره چاو دهکرا. نه گهر وردبېن، دهلیتین له حه فتاکاندا سی رتباز بوونه کوسپ له ریگای سیاسه تی ده رگای ناواله دا، یه کیکیان نه وه بوو سؤځيه تيبه کان به رده وام بوون له دامه زرانندی ماشینی جهنگیاندا بودجه ی خو پرچه ک کردنی سالانه بهرپژهی له ۴٪. زیده بوو له هر جاریکشدا ژماره یه که له رؤکیتی قورسی ده خسته سهر جبه خانه که ی که نه مه به شپوه یه کی تایبه ت پلاندانه رانی بهرگری نه مریکی دوجاری دلۀ پراوکی کرد. دووه میان خوځتی ههل قورتانندی سؤځيه ت بوو له نه ټیوپیا و نه نځنگولا نه فغانستان. سؤځيه تيبه کان نه م خوځتیه هلقورتانندنه یان بهو دهسته واژه یه پاساوده دایه وه که پتیا ن دهگوت «دروشان وهی هیزه کان» له میژوو، پروایان وابوو که میژوو بهم سه مته ده چته پتیش که مارکسیزم- لینیزم، پتیشینی کردوه.

سیه میان نهو گؤرانکار یانه بوون که به سهر سیاسه تی نیوخوځی نه مریکی داهاتبوون، که لایه نیکی راستړه نهو هاویه ندیبه ی له بهر یه که ههلوه شانده وه که پالېشتی پارتی دیوکراتی ده کرد نهو گؤرانکار یانه نه نجامی کار له یه که کردبې له نیوان کرداره کان، یاخود جوولانه وه کانی سؤځيه ت و رووگه سیاسیه کانی نه مریکی هاتنه ثارا. نهو رایه یان دووپات کرده وه که شهړی سارد به رده وام بوو، که چی «کرانه وه که» نه شیا بمیتته وه.

وهلی سهرباری نه وه، نو ی بوونه وهی دژبه بهر یه که له هه شتاکاندا، به شهړی ساردی په نجاکان ناچی. سهرباری هه بوونی گوته و نه ده بیاتی په نجاکان، کرداره کان به ته وای جیاواز بوون. ده بینن سهرؤک رونالد ریگان، له ناخواتننې خویدا، یه کیتی سؤځيه تی به «نیمپراتوره شهړانگیزه که» وه سف ده کرد. وهلی له رووی کرداره وه پلانی بوئه وه

دادەنا رىكەوتنامەى چاودىرىكىردنى چەكى لەگەل گرىى بدا. لەسەردەمى ئەودا بازىرگانى لەگەل سۆڧىيەت زىتەر بوو، بەتايىبەتى لە ھەناردنە دەرەھەى گەنمدا. پەيوەندى بەردەوام لە نىوان ئەمرىكى و سۆڧىيەتسىيەكان لە ئارادا بوو. تەنانەت ھەردوو ھىزە مەزەنەكە رىساي پەندو ئاگادارى ديارىكرائى ديارىشيان لە رەفتارى يەكتر ھەلئىنجا. نەشەرى راستەوخۆ، نەبەكار ھىنانى چەكى ئەتۆمى، ھەروەھا گەستوگۆ كەردن سەبارەت بە مەسەلەى خۆ پر چەك كەردن و چاودىرى كەردنى چەكى ئەتۆمى، جۆرىكى تر شەرىكى سارد بوو، كە جياواز بوو لەشەرى پەنجاکان.

كۆتايى شەرى سارد

شەرى سارد كەى بەكۆتاھات؟ لەبەر ئەو ھەى رەگ و رىشەى شەرى سارد بەشپەيوەكى پتەو بەدابه شكەردنى ئەوروپا لە نىوان ولاتە يەكگرتووەكان و يەككىتى سۆڧىيەت بەسترايوو، دەتوانئ مېژووى كۆتايى ھاتنى شەرى سارد بەكۆتايى ئەو دابه شكەردنە بىسەرتىتەو، واتە سالى ۱۹۸۹. واتە ئەو دەمەى چىتر يەككىتى سۆڧىيەت، ھىزى بۆ پشەتگىرى حكومەتى كۆمۆنىستى لە ئەلەمانىيائى رۆژھەلات بەكارنەھىنا. جەماوەرى راپەريو لەتشرىنى دوو ھەى ۱۹۸۹ دا ديوارى بەرلىنى برى، ئەو رۆژە شەرى تىدا بەكۆتا ھات.

وھلى بۆچى كۆتايى ھات؟ يەككىك لە بۆچونەكان سايەو چاكەى ئەمە دەگەرىنئىتەو بە سىياسەتى بىنكۆل كەردن. جورج كىنان، دواى جەنگى جىھانى دوو ھەى راي وابوو كەوا كۆمۆنىستى سۆڧىيەت ھەردەبى نەرم بى، ئەگەر ولاتە يەكگرتووەكان توانى رىگاي فراوان بوون لە يەككىتى سۆڧىيەت بگرئ و دەروازەك بۆ ئايدىوئۆيائى كۆمۆنىزم بدۆزىتەو، ئەو كاتە بىروپاي نوئ سەر ھەلئەداو خەلئك لەو دەگا كە كۆمۆنىزم وەك پىداوئىستىك شەپۆلى دوا رۆژ نىيە، مېژووش لايەنگرى سۆڧىيەت نىيە. كىنان لە چوارچىوئى پان و پۆرى وئىنەى دوا رۆژدا راستى دەكرد. ئەو ھەى جىگاي سەرسوپمان بوو كات دانانەو كە بوو، بۆچى سالى ۱۹۸۹؟ بۆچى شەرى سارد چوار دەبەكى خاياند؟ بۆچى كۆمۆنىزمى سۆڧىيەتى ئەو ھەموو سالى گەرەك بوو تا نەرم بى؟ بۆچى دە سالى تر درئىژنەبوو ھەى؟ راستە سىياسەتى بىنكۆل كەردن كارى خۆى كەرد، وھلى ئەمە وەلامپىكى تەواو نادا بەدەستەو.

لەكەدانەو ھەىكى دىكە «پىروون و پەككەوتەيى ئىمپىريالىزم» ۵. «پول كىنىدى» مېژوونووس دەلئ: ئىمپىراتورىكان بەردەوام فراوان دەبن. تا ئەو زىدە فراوان

بوونه‌یان، هیزی نیتو خۆی ئیمپراتۆریا که هه‌لده‌مژێ. حالی یه‌کی‌تی سۆڤیه‌ تیش به‌م چه‌شنه‌یه. هه‌رده‌بوایه‌ بگاته‌ حاله‌تی په‌که‌ه‌وتن. ئه‌و که‌ چواریه‌کی بودجه‌که‌ی له‌ به‌رگری و کاروباری هه‌نده‌راندا خه‌رج ده‌کرد «له‌ به‌رامبه‌ردا ولاته‌ یه‌که‌گرتوه‌کان له‌ هه‌شتاکاندا ٦٠٪ی بۆ ئه‌و مه‌به‌ستانه‌ خه‌رج ده‌کرد». **کینیدی** به‌رده‌وام ده‌بی و پێ له‌سه‌ر ئه‌وه‌ داده‌گری که‌وا هیچ ئیمپراتۆریا که‌ی فره‌نه‌ته‌وه‌یی په‌که‌ه‌وتوو له‌ میژوودا، نه‌کشاه‌ته‌وه‌ نیتو سنووری نیشتمان خۆی، ته‌نیا ئه‌گه‌ر له‌ شه‌رێکی گه‌وره‌ له‌سه‌ر پێشه‌وایه‌تی کردنی جیهان نه‌یدۆراندبێ، یاخود به‌شپه‌رزه‌یی لیتی ده‌رنه‌چووبی. که‌چی یه‌کی‌تی سۆڤیه‌ت هه‌م له‌شه‌ردا نه‌به‌زبوه‌و هه‌م به‌شپه‌رزه‌یی لیتی ده‌رنه‌چووه‌.

راشه‌کردنی سییه‌م ئه‌و خۆپه‌چه‌ک کردنه‌ گه‌وره‌یه‌ی ئه‌مریکا بوو له‌ هه‌شتاکاندا، که‌ سۆڤیه‌تی ناچارکرد له‌شه‌ری سارددا خۆی به‌ده‌سته‌وه‌ بدا. ئه‌و راشه‌کردنه‌ لایه‌نیکی راستی تیا‌دایه‌، ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌مان له‌به‌ر چاوگرت که‌ سیاسه‌ته‌کانی سه‌رۆک رونالد ریگان ئاشکرایان کرد، که‌ سۆڤیه‌ت تووشی په‌که‌ه‌وتنیکی ئیمپریالی ترسناک بووه‌، وه‌لێ ئه‌و راشه‌کردنه‌ وه‌لامی په‌رسیاره‌ بنه‌په‌تیه‌که‌ ناداته‌وه‌. هه‌رچۆنیک بێت، ماوه‌کانی به‌رایلی له‌ خۆ په‌چه‌ک کردنی ئه‌مریکی ئه‌و کاربگه‌رییه‌یان نه‌بوو.

بۆچی سالی ١٩٨٩؟ پێویسته‌ له‌ سه‌رمان له‌هۆی قولتەر بگه‌ڕین. کاتیکی واگومان ده‌به‌ین که‌سیاسه‌تی وتاره‌ بریقه‌داره‌کانی ئه‌مریکی له‌ هه‌شتاکاندا هۆی یه‌که‌مه‌ بۆ دارمانی یه‌کی‌تی سۆڤیه‌تی، ئه‌وا وه‌کو ئه‌و که‌له‌شیره‌مان لێ دێت که‌وا ده‌زانی خۆر له‌به‌ر بانگدانی ئه‌و هه‌لدێ.

ده‌توانین کۆتایی هاتنی شه‌ری سارد به‌شپه‌یه‌کی باشتر راشه‌ بکه‌ین، کاتی له‌ هه‌رسێ شپه‌ی هۆیه‌کان رامینین: خه‌راکه‌رو راسته‌وخۆ (یاخود نیتوهند) و قول. یه‌کیکی له‌ گه‌رنه‌ترین هۆیه‌ خه‌راکه‌ره‌کان له‌ به‌کۆتا هینانی شه‌ری سارد که‌سیک بوو به‌ناوی «**میکانیل گورباچۆف**». ئه‌و پیاوه‌ گه‌ره‌کی بوو کۆمۆنیزم چاک بکاته‌وه‌ نه‌ک بیگۆڕی، که‌چی چاکسازییه‌که‌ وه‌کو تۆیه‌له‌ به‌فریکی گه‌شه‌سهندوو وابوو (SNOW BALL) که‌ له‌ شوێشیک هه‌لچوودا بێ له‌بنکه‌وه‌، سه‌رباری ئه‌وه‌ی که‌له‌ تروپکه‌وه‌ به‌په‌توهدا، **گورباچۆف** له‌ سیاسه‌تی نیتو خۆیی و هه‌نده‌راندا، کۆمه‌لیک کاری کرد، که‌په‌له‌ی له‌ دارمانی سۆڤیه‌تی کردو کۆتایی شه‌ری ساردی خه‌راترکرد.

کاتیکی بۆ یه‌که‌م جار له‌سالی ١٩٨٥ هاته‌ سه‌ر حوکم، هه‌ولیدا وه‌ک ئامرازیک ره‌وشی گه‌لی سۆڤیه‌تی ریکبخته‌وه‌، تا به‌سه‌ر باری وه‌ستاوی ئابوری زāl بێی، کاتیکی ئه‌و هه‌وله‌ نه‌یتوانی چاره‌سه‌ری کیشه‌که‌ بکا. بێرۆکه‌ی پیرۆسترویکای خسته‌

روو. که چی نهیتوانی لهسهروهه پیروسترویکایه که جی بهجی بکا، چونکه بیروکراتییهکانی دهزگای دهولت، کوسپیان دهخسته بهردهم جی بهجیکردنی فرمانهکانییهوه. بۆ ئهوهی ئاگر له ژیر پیتی بیروکراتییهکان بکاتهوه ستراتیژییهتی گلاسنوستی (GLASNOST)، یاخود گفتوگۆی کراوه و پشت بهستن به دیموکراسییهتی گرتهبهر. گۆرباچوف وای دابووه بهر زهین، جوشدانی بیتزاری گهل-خه لک - له ریگای دامهزاندنی سیسته میکهوه فشار دهخاته سهر بیروکراتییهکان و ریگا به پیروسترویکا دهدا کاری خۆی بکا. وه لئ ههرکه ریگای به گفتوگۆی کراوه داو پشتی به دیموکراسییهت بهست و ریگای به خه لک دا چیان له دل و دهروون دایه دهرپرن و ئهوه ههلبژێرن که دهیانموی، زۆر کهس گوتیان «دهمانهوی دهریچین، هیچ شتیک نییه ناوی شتیوهیهکی نوێی مرۆقی روسی بێ. ئه مه بنه ماله یه کی دهسه لاتداری ئیمپریالیسته، ئیمه سهر بهو ئیمپراتوریاه نین».

گۆرباچوف جلهوی لهباریهک ههلهوه شانهوهی یه کیتی سوڤیه تی به رهه لدا کرد. ئه و لهباریهک ههلهوه شانهوهیه دوا ی شکستی «کو ده تای بازه کان» له ئوگستوسی ۱۹۹۱ زیتر روون بووه وه. له کانوونی یه کهمی هه مان سالدا ئه و شته ی ناوی یه کیتی سوڤیه ت بوو، له ئارادا نه ما!

سیاسه تی هه نده رانی گۆرباچوف که نیوی نا «بیرکردنه وی نوێ» هاوبه شی له به کو تا هینانی شه ری ساردا کرد. ئه و سیاسه ته دوو ره گه زی زۆر گرنگی هه بوو: یه کیکیان پره نسپی ئاسایشی هاوبه ش بوو، که به پیتی ئه و پره نسپیه توانرا له قه فه زی کیشه ی ئاسایشی کلاسیکی - کۆن - ده ربازی ببێ، ئه ویش به به شداری کردنی لایه نه کان له دا بین کردنی ئاسایشدا. گۆرباچوف و ئه وانه ی له ده ورو به ری ئه و بوون. پتیان وابوو، که جیهانیک به ورا ده یه پشت به یه کتر به ستنی دوو لایه نه ی تیدایی، ئاسایش تیایدا ده بیته یاری هاوکاری کردن و له ریگای هاریکاری کردنه وه هه موو لایه ک سوود وه رده گرن، هه بوونی هه ره شه ی ئه تومی، واتا به فه تاره ت چوونی هه مسووان. ئه گه ر پیشه پرکییه که له سنووری کۆنترۆل کردن ده رچوو، له جیاتی ئه وه ی هه ول بدری گه وره ترین به ی چه کی ئه تومی دروست بکری، گۆرباچوف پره نسپی (کیفایه تی) راگه یاند، به مه ش که مه ترین ژماره ی چه کی ئه تومی هیشه توه که به س بێ بۆ به رگری کردن. پاشان سیاسه تی هه نده رانی گۆرباچوف ره هه ندیکی تری هه بوو، ئه ویش رای گۆرباچوفه که ورا ورا وخوازی له رووی ئاکامه وه خه رجی زۆرتری تیده چی له وه ی سوودمه ندبێ. واته و سه ربازی له بن باری گرانتره کۆنترۆل کردنی سوڤیه تی بۆ

ئىمپراتورىيە رۇڭھەللىتى ئوروپا تىنچلىقنى يەكجىر گەۋدە يەۋرە مەكە مە. پەلاماردانى ئەفغانىستان كارەساتىكى گران بەھابو. پىتويست بەۋە نەما كە سىستەمىكى كۆمەلەيتى كۆمۇنىستى ۋەك نامراتىك سەپپىنى بۇ پاراستىنى ئاسايشى سىنورەكانى سۆڭىيەتى.

بەم چەشەنە بەھاتنى ھاۋىنى ۱۹۹۱، خەللىكى ئوروپا رۇڭھەللىتى بىرلىكى گەۋدەتربان لە ئازادى پى بەخىشرا. ھەنگارىا (مەجەر)، رىگاي بە ئەلەمانەكانى رۇڭھەللىتى دا كە بەناۋ خاكى ئەۋدا بىچنە نەمسا. ئەم كۆرەۋە فشارىكى توندى لەسەر حكومەتى ئەلەمانىيە رۇڭھەللىتى ھەبۇ. حكومەتەكانى ئوروپا رۇڭھەللىتى، چىتر تواناي ئەۋەدىان نەما «ھەكە پالېستىنى سۆڭىيەتى نەما» خۇنىشانەكان بېلىشىنەۋە. لە تىشرىنى دوۋەمدا «دىۋارى بەرلىن» روۋخا، ئەمە ترۆپكى بەرز بوۋنەۋە ئەۋ روۋداۋانە بوۋ كە لە ماۋەيەكى زۆر كورتدا بە دۋاي يەكداھاتن.

دەشتى ۋاي لىك بەدەينەۋە كەئەم روۋداۋانە لە ئەنجامى خراۋ حىسپو كىردنەكانى گۇرپاچۇف ھاتەئارۋە. گۇرپاچۇف گۇمانى ۋابوۋ كە كۆمۇنىزىم دەتۋانى چاك بىرلىتەۋە. ۋەلى لە كاتى ھەۋلى چاك كىردنەۋەيدا كۈنىكى بىچۈكى تىاكرد. ۋەكۈ كۈنى دىۋارى يەكلىك لە بەنداۋەكان. ھەركە ئاۋە پەنگ خواردوۋەكە ھورۋىمى زىتر بوۋ، ئەۋا كۈنەكە بەخىرايىيەكى زۆر گەۋرە دەست بەفراۋان بوۋن دەكا تاپاشان ھەمۇ بەنداۋەكە دادەدەپ.

ئەمانە ھەمۋى ۋەللىمى ئەۋ پىرسىيارە نادەنەۋە، بۇچى سالى ۱۹۸۹؟ بۇچى لە رۇڭگارى ئەۋ سەۋكەدا؟ ئايا گۇرپاچۇف تارادەيەك رىكەۋت بوۋ لە مېتروۋدا. لەسەرەتاي ھەشتاكاندا سى پىشەۋاي دىرىنى سۆڭىيەت، بەخىرايى ۋ يەك لە دۋاي يەك مردن. پىش سالى ۱۹۸۵ دەرفەتى ھاتنە پىشەۋە بۇ نەۋە تەمەن بىچۈكتىر نەپەخسا، واتە بۇ ئەۋانەكى لە ژىتر سەركىرايەتى خروچۇف كاريان دەكرد و بەناۋى «نەۋە ۱۹۵۶» دەناسران. ۋەلى ئەگەر ئەندامىكى تىرى بىسۋى سىياسى حىزبى كۆمۇنىست بۋايە، جگە لە گۇرپاچۇف، واتە لە رىكابەرە توندىرەۋەكانى لەۋانە بوۋ يەكلىتى سۆڭىيەتى داتەپىۋە سالى تر تەمەنى دىرېر بىۋايەۋە بەم چەشەنە خىرايىيە دانەپماۋايە. راقە كىردىكى زۆر بۇ مەسەلى كات دانانەۋە لە كەسايەتى گۇرپاچۇفدا ھەيە، ھۆيە راستەۋخۇكان، كەۋا كىنان و كىنىدى بەيەكەۋە لەسەرى رىكەدەكەۋن.

دوۋ ھۆيە راستەۋخۇبە گىرنگەكە ئەمانەن: بىرى لىبرالىزىم و داتەپىۋى ئىمپىريالىي. بىروباۋەرى لىبرالىزىم كە داۋاي كرانەۋە دىموكراسىيەت و بىر كىردنەۋە نۇتى دەكرد،

نځه وهی که **گورباچوف** بانگه شهی بۆ ده کرد، بیروباوه پیکي روژئاوایی بوو و نه وهی ۱۹۵۶ په سندی کرد بوو. گه شه سهندنی گه یاندن له نیوان دهوله ته کاندایارمه تی بلاو بوونه وهی بیروباوه پي لیبرالیزمی دا. خه لک به چاوی خو بان نهو سه رکه و تنه تابورییه ی روژئاوایان بینی. نه مه هیزی کاریگه ریه که ی زیتر کرد، پاشان پیریون و په ککه و تنی ئیمپریالی له نارادابوو. بودجه ی بارگرانی دیفاع، وای لیتها ت کار له رووه کانی تری کۆمه لگای سوځیه تی بکا. له سالی ۱۹۸۴ دا **مارشال نوگاروف**، سه روکي نه رکانی سوځیه تی ده رکي به وه کرد که وا لات ته که ی پیویستی به بنکه یه کی تابوری مه ده نی باشر هه یه و پیویسته زیتر بگاته بازارگانی و ته کنولوژیای روژئاوایی. وه لی سه رکرده کونه پارتیزه کان گوتیان بۆ **نوگاروف** رانه دیراو لایاندا.

له مه وه راده ی گرنگی هه ردوو هو یه راسته وخۆکه مان بۆ به دیارده که وئ: بیروباوه پي لیبرالیزم و پیری و په ککه و ته یی ئیمپریالی. وه لی له کۆتاییدا ئیمه تنیا نه وه مان له دهسته که مامه له له گه ل دوو هو یه قوله که دا بکه ی: دارمانی ئایدیولوژیای کۆمونیزم و شکست هینانی تابوری سوځیه تی: کاتی کۆمونیزم له ماوه ی دوا ی جهنگدا، شه رعیه تی خو ی له ده ست دا شتیکی سه رسوپه یتن بوو، له قوناغی یه که می نهو ماوه یه دا، واته راسته وخۆ دوا ی سالی ۱۹۴۵، کۆمونیزم به شیوه یه کی فراوان پیشوازی لیکرا. زۆر له کۆمونیسته کان له نه وروپا له ریزی پیشه وه ی به رهنگاری فاشیزمدا بوون. زۆر که س بروای و ابو که کۆمونیزم دواړوژ دیاری ده کا. یه کی تی سوځیه تی به هو ی ئایدیولوژیای کۆمونیزمه وه به ئاسانی بریکی گه و ره ی له هیز و ده ده ست هینا، وه لی نهو هیزه تارا ده یه ک له هه لمه ت برده سه ر **ستالین** له سالی ۱۹۵۶ دا توایه وه. که په چه له رووی تاوان و و کرداره سه رکو تکه ره کانی هه لدرایه وه له هه نگاریا (سالی ۱۹۵۶) و له چیکوسلوواکیی (سالی ۱۹۶۸) و له پۆله ندا سالی (۱۹۸۱).

هاوکات زیتر بلاو بوونه وهی بیروباوه پي لیبرالیزم. له پال نه مه شدا دارمانی تابوری سوځیه تی. به مه ش که م توانایی پلاندانی نیوه ندی سوځیه تی ئاشکرا بوو له وه رامدان وهی گورانکارییه تابورییه کان له جیهاندا.

ستالین سیسته میکی تابوری نیوه ندی دروست کرد بوو، که له سه ر کانزای قورس و کارخانه ی به دوکه ل وه ستا بوو. تابورییه کی وشک هه لاتوو، مه به ست تیایدا به سه ریه که وه نانی هیزی کرک کار بوو، نه ک گوتیرانه وه بۆ ئاستی پیشه سازیه ک، که پیداویستییه له زیده بووه کان پییته دی.

«**جوزیف شومیتر - سکمیتر**» ی تابوریزان، ئاماژه ی بۆ نه وه کردووه که

سهرمايه دارى تىكده رىكى ئەفرىنەرە. سهرمايه دارى، شىۋە ۋە لامدانە يەككى نەرمە بۆ شەپۆلى گۆرانكارىيە گەورەكانى تەكنۆلۇژىيا. گۆرانكارى گەورە ي تەكنۆلۇژىيا شەپۆلى شۆرشى پىشە سازى سىيە مەدا، لە كۆتايىيەكانى سەدەي بىستە مەدا، فراژى بونى رۆلى راگە ياندەنە - بزاقى زانىيارىيەكان - بەو پىيە ي كەدانسقى تىن سەرچاۋە يە لە ھەر ئابورىيە كەدا. سىستەمى سۆقىيە تى لە ۋە بەرھىنانى بوارى راگە ياندەن و زانىيارىيەكان دووربوو، چونكە سىروشتى سىستەمە سىياسىيە كەي، كە زۆر شاراۋە نەيتى بوو، ئەۋەي دەگە ياندە كە بزاقى زانىيارىيەكان ھەردە يى پەرش و بلاۋ و لە سەرەخۆ بىت.

بەرھەمەكانى سۆقىيە تى نە يانتوانى بگەنە ئاستى خواستى جىھانى. ئابورى جىھان لە كۆتايىيەكانى سەدەي بىستە مەدا دوچارى شلە ژانئىكى گەورە بوو، ۋەلى ئابورى رۆژئاۋا تۈانى بوارى خۆي بۆ بەجى ھىنانى خزمە تگوزارىيەكان بگوزايتە ۋە، پىشە سازىيەكانى خۆي سەر لەنۆي رىكخاتە ۋەو بۆ بەكارھىنانى كۆمپىوتەر ۋەرچەرخى. ھەرچى يەككىتى سۆقىيە تى بوو، ئەۋا نەيتۈانى لەگەل ۋەرچەرخانى تەكنۆلۇژى، گە ياندەنەكان، راگە ياندەن و زانىيارىيەكاندا... ھتد پىروا بەرپۆ. بۆ غونۋە كاتىك سالى ۱۹۸۵ گۆر باجۆف دەسەلاتى كەۋتە دەست، لە يەككىتى سۆقىيە تى (۵۰۰۰۰) ئامىرى كۆمپىوتەرى تاييەت ھەبوو، لە كاتىكدا ۋەلە يەكگرتۈۋەكان «۳۰» مىليۇن ئامىرى كۆمپىوتەرى ھەبوو، دۋاى چۈار سالى، يەككىتى سۆقىيە تى (۴۰۰۰۰) ئامىرى كۆمپىوتەرى ھەبوو، ئەمىرىكا (۴۰) مىليۇن. زانىنى جوۋلانەۋەي بازارەكان و سىياسە تەكانى دىموكراسى، ئەۋەيان چەسپاند كە زۆر نەرمەترن لە ۋەلامدانەۋەي گۆرانكارىيە تەكنۆلۇژىيەكان، لە سىستەمى نىۋەندى سۆقىيە تى، كە ستالين لە سىيەكاندا بۆ ماۋەي پىشە سازىيە دوۋكەلدارەكانى دانا. يەككىك لە ئابورىزانە سۆقىيە تىيەكان دەلىت لە كۆتايى ھەشتاكاندا تەنيا لەسەدا ھەشتى كۆي پىشە سازىيەكانى سۆقىيە تى، دە يانتوانى بچنە نىۋر كابەرايە تى لە بازارى جىھانىدا، كەۋاتە زەحمەتە دەۋلە تىكى گەورە بتۈانى پاىەي خۆي پىارتىزى، لە كاتىكدا ۹۲٪ ي پىشە سازىيەكانى لە ئاستىكى نزم دايىت.

كۆتايى ھاتنى شەرى سارد لە جولە ھەرە مەزەنەكانى سەدەي بىستەم و ھاۋتاي جەنگى جىھانى دوۋم بوو، لە رۋوى كاريگەرى بۆ سەر بونىياتى سىستەمى دەۋلىيەۋە، ۋەلى بەبى كۈشتار روۋىدا، ئەمە بەگۈيرەي سىياسە تى دەۋلى لە دۋارۆژدا چى دەگەنەن؟.

شەرى سارد لە سالى ۱۹۸۹دا بە كۆتاهات. ۋەلى ھەندىك لە زانىيان، ۋەكو

«جون میرز ھایر»، پٿيان وايه ناشتیی ئوروپایی، وەك ئەوێ زۆریە چاودێرەكان لە كاتی ئیستادا گریمانی بۆ دەكەن، زۆر درێژە ناكیشت. دەشتی روسیا ھاوسییە ئوروپاییە روژەلاتییەكانی داگیر نەكاتەو، بەلام لەوانەیە رێچكەیی نەتەوێ خوازی روسی، بەسەر بێ ھیزی دیموكراسییەتی روژئاوا زال بێ و ببیتە سۆنگەیی نوێكردنەوێ گيانی فراوانخوازی لە دوا روژدا.

ھەر ماوەیەك بەسەر ھەلچوونی نیوخۆیی لە روسیادا تییپەرئ، ئیدی روسیا چاودەبێتە دەریای بالئیک و ئوكرانیای ئوروپای روژەلات. جا ئەگەر ئەمە وادەرچوو، ئەوا سالی ۱۹۸۹، تەنیا ناگر بەستییكی كاتی دەبێ، لە نیوێراست زیرانیكی درێژ خایەن. ئەو سیناریۆیە ھەر چەند دوورە ئەگەر بیت، بەلام توێژینەوێیەكی لە سەرەخۆی سیاسەتی دەولی دەمانگەییەنیتە ئەو دەرئەنجامی كە ئەو ئەگەرە بەتەواوی، دوور نییە.

دواي ھەلەشەنەوێ یەكیتی سۆڤیەت وەرچەر خانیکي گەورە لە روسیا روویدا. دواي ئابوری نەخشە بۆ كیشراوی دەولەتی سۆڤیەت، روسیای دواي شەپی سارد پشتی بەبەرنامەییەكی بوێرانە بەست لە رێگای دیموكراسی و رزگار كردنی ئابوریدا، كەچی رێگاگە پر مەترسی بوو.

لەسەر ئامۆژگاری بانكی دەولی، حكومەتی سۆڤیەتی پشتی بە ئابوری «چارەسەری كردن بە شوک» بەست وەك رێگایەك بۆ گوتێزانەو لە ئابوریەكی ئوتوكراتی، بۆ دیموكراسی- لیبرالیزم- ئازاد، وەلێ چارەسەركردنی بەشوک، كۆمەلگای تا ئەو رادەییە شلەژاند كەوای لە حكومەت كرد دەست پێشخەری بكە لەلادانی و چارەسەری وردە وردە بەچاكر بزانن.

لەگەڵ تێكچوونی باری ئابوری روسیا، رێچكەیی نەتەوايەتی روسی ژینگەییەكی لەباری بۆ چالاكی نواندن دۆزیووە. تیۆرئەكان، نمونەیی «مایكل دویل»، ئەوانەیی پٿیان وايه دیموكراسیخوازە لیبرالیستەكان لەگەڵ یەكتر شەڕناكەن، گەیشتنە ئەوێ كە روسیا بۆ ئەوێ لە گوتێزانەو بۆ دیموكراسییەت سەرگەوتن وەدەست بێنن، پتوبستە داوای ناشتی دەولی بكە، ھەردەبێ كاتیکیشی بەسەردا تییپەرئ، بەر لەوێ بتوانین رادەیی وەلام دانەوێ سیاسەتی ھەندەرانی سۆڤیەتی ببینین، بۆ مەرجەكانی ناشتیەكی دیموكراتی. یاخود سەرھەلدانەوێ چرەكەیی نەتەوايەتی روسی، كە بەگژ ولاتە یەكگرتووەكان و ئوروپای روژئاوا دا بچیتەو.

بەچاوپۆشین لەوێ كە دواروژ چی ھەشارداو، لێردا تەلیسمییكی گەورە دەمیتن،

بۆچی شەرى سارد ئەو ھەموو ماوھە درىژە بەردەوام بوو، بەبى ئەوھى شەرىك بەكردەوھە
لە نىوھەردوۋ دەولەتە مەزەكەدا بەرپا بىت. بۆچى پىشتەر نەبوۋە جەنگىكى جىھانىبى
سىيەم؟

رۆلى چەكى ئەتۆمى

بۆچى شەرى سارد نەبوۋە شەرىكى كىردەنى؟ ھەندى لە شەرۋەوانان لەو پروايدان
كە كۆمەلگا گەشەسەندوۋە پىشكەوتوۋەكان، وانە لە ھەردوۋ جەنگى جىھانى يەكەم و
دوۋەم فېربوون و پەندىان لى وەرگرتن. ھەندىكى تر پىتيان واىە، كە ماوھى «ئاشتىيى
دوۋرودرىژ» لە نىوھى دوۋەھەمى سەدەي بىستەم ھۆيەكەي دەگەرپتەوۋە بۆ ئەوھى كە
ئامانجى فراوانخوۋازى دەولەتە گەورەكان سنووردار بوو، كەچى تاقىمى سىيەم ئەو
ئاشتىيە بۆ سىروشتى ئەو سەقامگىرىيە دەگەرپتەنەوۋە، كەوا سىستەمى دوۋجەمسەرى
بەخۆھى گرتىبوو، كە دوو دەولەتى گەورە (نەك دوو ھاوپەيمايى توندېرە) كۆنترۆلپان
كردوۋە. وەلى زۆرىيە شەرۋەوانەكان لەسەر ئەو كۆكن كە گەورەترىن پرى وەرەمەكە لە
سىروشتى تاييەتى چەكى ئەتۆمى و سەنگراندەنەوھى ئەتۆمىدا خۆي دەنوتىت.

فېزىياو سىياسەت

وزەي فرە تىكەدەرەنەي چەكى ئەتۆمى، لە ھىتەنە بەرجاۋ و ئەندىشە رەت دەكا.
تەقىنەوھى يەك مىگاتۇنى ئەتۆمى، دەشتى پەلەيكەي گەرما دروست بكا كە بگاتە سەد
مىليۇن پەلەي سەدى - واتە چوار، ياخود پىنج ھىندەي گەرمايى لە نىوھەندى خۇردا. ئەو
بۆمبەي لە سالى ۱۹۴۵دا بە ھىرۇشىما دادرا، بە شىئەيەكەي رىژەيى بچووك بوو.
واتە ھىندەي تەقىنەوھى (۱۵۰۰۰) تۇن TNT بوو، ئەمىرۇ رۆكىتەكان دەتوانن
ھىزىكى تەقىنەوھى وا ھەلگرن، كە سى ھىندەي بۆمباكەي ھىرۇشىما بىت. لە
راستىدا ھەموو ئەو تەقىنەوانەي لە جەنگى جىھانى دوۋەمدا بەكارھاتن، بەسە بۆ
ئەوھى يەك بۆمبى ئەتۆمى پى پىركىتەوۋە، كە سەنگەكەي (۳) مىگاتۇن بى، ئەو
بۆمبەش لەسەر يەككىك لە رۆكىتە كىشورەپرەكان بەند كرابى. لە ھەشتاكاندا يەككىتى
سۆقىيەت و ولاتە يەكگرتوۋەكان زىتەر لە پەنجا ھەزار سەر ئەتۆمىيان ھەبوو.

تەقىنەوھەكانى ئەتۆمى ھەندىك باندۇرى فېزىياويان ھەيەكە تا ئىستا پىشت راست
نەكراۋەتەوۋە، بۆ نمۇنە تىۋرى «زىستانى ئەتۆمى» ئەو دەگەيەنەي كەوا شەرى ئەتۆمى
دەبىتە سۆنگەي كاربۇن و تۈزىكى زۆر لە ھەوادا كە ئەمەش ھەندىك گىزگىيا لە

پروڤسهي پيڳهاتهي رووناكي بڻ بهش دهڪا، واته ڪوٽايي ڙيان بهو شيويهدي كه ٽيمه دهيزانين. يه ڪيٽڪ له توڙينهوهڪاني ٺهڪاديميائي زانسته نيشتمانبييهڪاني ٺهيريڪا باسي ٺهوهي ڪردووه ڪهوا زستاني ٺهتومي لهوانهيه ههين، وهلن مسوگر نبييه! لايهنيڪي زور له دهرئهنجامهڪان پشت به رووگهي ڇهڪه ٺهتومييهڪه دههستين - واته له بهرامبهردا شاري ٺهتومي، ياخود ڇهڪي ٺهتومي هيه - سووتاني شارهڪان دهبيتته سونگهي بهرزبونوهوي دووڪهليڪي زور كه رتزهيهڪي زور ڪاريوني تيدايهوه بهري خور دهگري، وهلن ڪهس به وردي نازانن ڪهوا دووڪهلهڪه ڇهند له فهزي سهرى سهرهوه به بلاوي دهمينيتهوه. ياخود ٺهگر بمبوهڪه له نيوهگوئي باڪوردا تهقييهوه ٺايا دووڪهلهڪي دهچيٽه نيوهگوئي باشورهوه؟ ههنديڪ له رهشبينهڪان دهلٽين دهرئهنجامي خراوتر، له «زستانه ٺهتومي» دا نييه، بهلڪو له «پايزه ٺهتومي» دايه! ٺههش دلدانوهيهڪي بيتهودهيه. ٺهوهي مسوگره ڪهوا جهنگيڪي ٺهتومي بهرفراوان بهلايهني ڪههوه شارستانيهتي نيوهگوئي باڪور ويران دهڪا. دهشتي قهشه ڪاٿوليڪه ٺهيريڪابييهڪان زبدهروڙيان ڪردين، ڪاتيڪ له راپورتتهڪي خويان له سالي ١٩٨٣ دا گوٽيان: «له سهردهمي ٺهفراندنهوه (تكوين)، ٽيمه يهڪهمين نهوهين ڪه تواناي خاپورورڪردني گوراندهي (مخلوقات)ي خوامان هيه»^(٧).

ڇهڪي ٺهتومي گورانڪاري له سروشتي جهنگ هيٺايه ڪايهوه. وهلن ريگاي بنههتي ريڪخستني جيهاني نهگوڙي. جيهاني دهولهته گيرهشيوتنهڪان و له نارادا نهبووني حڪومهته بالاڪان، بهردهوام بوون له مانهوه، له ڇاخي ٺهتوميدا. ٺهو روڙهي ولاتهيهڪرتوهڪان له سالي ١٩٤٦ دا پيشنياري «پروڙهي باروخ»ي ڪرد، بو داناني ڇاوديرييهڪي دهولي بو ڇهڪي ٺهتومي، يهڪيتي سوفيهت ٺهو پروڙهي بهتهنيا پيلانيٽيڪ و داودانانهويهڪي تري ٺهيريڪي دانا.

دواي ٺهو شڪسته ٺهلبرت ٺهنشتاين زور به خهباري و نيگهراڻييهوه گوٽي: «ههموو شتيڪ گورا تهنيا بيرڪردنهوهي ٽيمه نهين» وهڪ ٺهوهي گهرهڪي بووبن بلن فيزيا له سياست ٺاسانتره!

پاشان هوئي سهربازي و سياسي له پهناي ٺهوهوه بوون ڪه له دواي جهنگي جيهاني دووههوه، بهڪارنههيتا ڇهڪي ٺهتومي باندورتيڪي زيتري نهين. يهڪيٽڪ له هوپهڪان

٧- تحدي السلام: وعدالله واستجابتنا، بيان «المؤتمر الكاثوليكي في الولايات المتحدة» مجلة نشره الأصول، المجلد ١٣، العدد الاول، ١٩ آيار ١٩٨٣، ص ١.

ئەو ھەبوو كەوا يەكەم چەكى ئەتۆمى زىيانىكى وای نەھىتايە كايەو ە كە زۆر گەورە تىرىت لەو زىيانەى كە ھەموو چەكە تەقلىدىيەكان، لە توندترین بەكارھىتايە خاپووركارىيەكانيان لىيان كەوتەو ە. بۆردوومان كەردنى بە ئاگر، كە شارى درىسدن لە ئەلمانىا دوچارى ھات ھىندە مرۆڤى كوشت كە زۆر زياتر بوو لەو ەى بۆمبى ئەتۆمى لە ھىرۆشىما كەردى. راستە يەك چەكى ئەتۆمى، كارى ھىرشيكى ئاسمانى بەرفراوانى چەكى تەقلىدى دەكەرد. كەچى ولاتەيەكگرتو ەكان ئەو رۆژانە زۆر چەكى ئەتۆمى نەبوو. لە سالى ۱۹۴۷دا تەنبا دوو بۆمبى ھەبوو، لە سالى ۱۹۵۸دا، (۵۰) بۆمب. لەبەر ئەو ەو زۆر لە پىسپۆرەكانى پلاندانانى سەربازى وا ھەستيان دەكەرد كە بۆمبى ئەتۆمى زۆر جياواز نىيە لە چەكى تەقلىدى، بەلكو تەنبا فراوان كەردنىكى شەرى تەقلىدىيە.

سەرھەلدانى رەكابەرەيتى ئەمەرىكى - سۆڤىيەتى ھۆكارىكى تر بوو كە گۆران لەبىر كەردنەو ەى سىياسى ھىتورىكا تەو ە، سۆڤىيەتییەكان بەھانتە ئارای نەتەو ە يەكگرتو ەكان شلەژان و بەو ە تاوانباريان كەرد كە پشت بە ولاتەيەكگرتو ەكان دەبەستى. ئەمەرىكاييەكان نەيانتوانى سۆڤىيەت ناچارى ھارىكارى كەردن بكن. چونكە ئەوروپا لە نىوان ھەردوو كياندا بارمەتە بوو.

ئەگەر ولاتەيەكگرتو ەكان بە پەلاماردانىكى ئەتۆمى گەفيان لە سۆڤىيەتییەكان بكَردايە، ئەوا ئەوان بە چەكى تەقلىدى گەفيان لە ئەوروپا دەكەرد ئەنجامەكەشى ھالەتتىكى وەستان بوو بەبى پىشەو ەچوون، ياخود گەرانە دواو ە. لە سەرەتادا باندۆرى فىزىباى شۆرشگىرى، كە لەگەل تەكنولۆژىاى ئەتۆمىيدا ھاتە ئاراو ە بەس نەبوو بۆ ئەو ەى وا لە دەولەتان بكا، كە رىگاي رەفتارەكانى خويان لە ساىەى سىستەمىيى گىرەشپۆنىيدا بگۆرن.

قۇناغى دوو ە لە شۆرشى ئەتۆمى ئەو رۆژە روویدا كە يەكەم بۆمبى ھايدروژىنى لە سالى ۱۹۵۲ تەقلىنرايەو ە. بۆمبى ھايدروژىنى پشت بە وزى تەقاندەو ە دەبەستى، ئاوكەكان لە ئاوەو ەى بۆمبەكە بەيەكەو ە دەلكىنرەن، لەجىاتى ئەو ەى پەرش بكَرتەو ە. وەك لە بۆمبى پەرش و بلاوبوى پىشتەر ھەبوو. ئەو بۆمبە قەبارەى خاپووركەردنى زىترە لەو ەى كە يەك بۆمب دەيەتايە ئاراو ە.

لە سالى ۱۹۶۱دا گەورەترین تەقىنەو ە لەسەر رووى زەوى روویدا، كاتىك سۆڤىيەتییەكان بۆمبىيىكى ئەتۆمىيان بە ھىزى ۳۰ مىگاتون تەقاندەو ە، واتە بىست ھىندەى ھەموو ئەوانەى لە جەنگى جىھانى دوو ەمدا تەقلىنراو ە.

ئەوئى جىڭاي داخە ، گەورەترىن گۆرانكارى كە لەگەل بۆمبى ھايدروجنىيدا ھاتە ئارا ، بچووك كىرەنەوئى قەبارەكەى بوو . بەيەكەوئە لكاندننى ناوكەكان ، واىكرد كە بتوانىڭ بىر زۆر گەورە لە ھىزى تەقىنەوئە لە شونىڭكى بچووكدا ھەلبەگىرى . واى لىھات ئەو سىستەمانەى كە بۆ بەرھەمھىنانى يەكەم چەكى ئەتۆمى دامەزران ، بە بەردەوامى گەورە دەبوون ، مادام بۆمبەكان قەبارەيان گەورەتر دەبوو و شونى زۆرتريان داگىر دەكرد . فېرۇكەى (بى - ۳۶) ى زەبەلاح كە ھەشت ماكىنەى ھەيە ، شونىڭكى گەورەى تىايە جىڭاي يەك بۆمب دەپتەوئە . لە كاتىڭدا بۆمبى ھايدروجنى ، كە ھەمان ھىزى تەقىنەوئى ھەيە ، دەتوانىڭ لەناو لولەيەكى بچووك دابىرى . جا ئەگەر ئەو ھىزە خاپووركارىيە گەورەيە لەسەر سەرى رۆكىتتىكى كىشورەپ دابىرى ، ئەو كاتە دەشنى لە ماوئى (۳۰) خولەكدا (ئەو ماوئەيەى رۆكىتتىك دەيەوئى) شەرىڭكى ئەتۆمى لە نىوان كىشورەكاندا بەرپا بىڭ . بەرامبەر ۸ كاترئىمىتر ، كە فېرۇكەى (بى - ۳۶) پىچىستىيەنى بۆ بىرىنى ھەمان ماوئە . ھەرۋەھا ھىزى خاپووركارى بۆمبى ھايدروجنى مەترسى ئەو ئەنجامانەى زىتەر كىرەك لە شەرى ئەتۆمى دەكەوتنەوئە ، ئەگەر شەرى بە رىڭايەكى تر بە تەواوكەرى سىياسەت بىرئىردى .

فەيلەسوفى جەنگ لە سەدەى نۆزدەھەمدا «كارل فون كلاوزە فىتزر» راى وابوو كەوا شەرى كىرەزىڭكى سىياسىيە . بۆيە شەرى رەھا تەنيا ھەراو ھۆرپايەك بوو . وەلى ھىزى گەورەى خاپووركارى چەكى ئەتۆمى ئىستا ئەو دەگەينەنى كەوا جىاوازيەك ھەيە لە نىوان ئامرازەكانى سەربازى و زۆرىنەى ئامانجە سىياسىيەكاندا ، ئەوئى كە ولايتىك بانگەشەى بۆ دەكا . ئەو كەلىنەى لە نىوان ئامرازەكان و ئامانجەكان ، لە زۆرىەى حالەتەكاندا پەكى بەكارھىنانى ئەو ھىزەى دوايى خست . لە سالى (۱۹۴۵) ەوئە چەكى ئەتۆمى بەكار نەھىتراوئە . بۆيە سەرىكردنى چەكى ئەتۆمى وەك ھىزىڭكى بەكارنەھاتوو ، لەبەر ئەوئەيە كە زۆر جىاوازوئە زۆر بەھىزە .

بۆمبى ھايدروجنى پىنچ باندۆرى سىياسى گىرنگى ھەيە . ئەگەرچى شىوازى رىكخستى ئەنارشىستى ، كە جىھان كاروبارى خۆى پىتو بەرپتوئەدەرد با لە ئارادا نەمايڭ .

يەكەم : پەنسىيە شەرى سنووردارى زىاندەوئە . نىوئى يەكەمى سەدەى بىستەم وەرچەرخانىڭكى لە شەرى سنووردارى سەدەى نۆزدەھەم بەخۆئەوئە بىنى ، ئەوئى دوو جەنگى جىھانى بوو كە دەيان مىليۇن كەس گىيانيان لەدەستدا . لە نىوئى سەدەكەدا واى لىھات شىرۇقەوانەكان ئامازە بۆ سەدەى بىستەم بىكەن ، كە «سەدەى شەرى

بەرفراوان»، وەلێ شەڕەکانی نیوێ دووھەم، ھاوشیوێ شەڕەکانی سەدەیی ھەژدەھەم و نۆزدەھەم بوون. بۆ نموونە شەڕی کۆریا و قیتنام کە ھەریەکەیان زیانی (۵۵) ھزار کوژراوی لە ئەمریکایەکان دا. لە قیتنام و ئەفغانستان، ولاتە یەکگرتووەکان و یەکییتی سۆڤیەت دۆزانیان پێ باشتەر بوو نەک چەکی ئەتۆمی بەکاربھێتن.

دووم: تەنگژەکان وەک گۆڕەپانیکی زۆرانبازی جیگای شەڕی نیوھندیان گرتەوھ. لە کاتی کدا کە شەڕ ڕیگایەک بوو بۆ ناشکرکردنی ھەموو کارتەکان، وەلێ شەڕ، لە چاخی ئەتۆمیدا، زۆر خاپوورکارو کاترۆمیری زۆرانبازیەکی کۆنی یەکجار مەترسیدارە. لە ماوێ شەڕی سارددا، تەنگژێ بەرلین و تەنگژێ ڕۆکیتهکانی کوبا و تەنگژەکانی ڕۆژھەلاتی ناڤین لە ھەفتاکاندا ھاوتای شەڕ، ڕۆلێکی ھەزێفیان دیت.

سێیەم: چەکی ئەتۆمی وای لە سەنگراندنەوھ «وڕە داھەزاندن بەھۆی چا و لێ سوورکردنەوھ» کرد کە بێیتە ستراتیژیەتیکی سەرەکی. ئیستە پۆتە ئەو ھۆکارە یەکلاییکەرەوانەیی ئەو ھێزە ڕیکدەخا کە پێشتر خەنیمەکەت دەترسین. بەمەش دەیسەنگرتنیوھ لەوێ پەلامارت بدا. ئەگەر ولاتە یەکگرتووەکان لە ماوێ جەنگی جیھانی دووھەمدا توانی ئامیتری جەنگی خۆی وەرە وەرە تەیار بکا و گەشەیی پێدا، ئەوا ئەو ڕیگای تەیارکردنە چیتر سوودی نەماو، لە کاتی کدا کە دایسان و بەکوئاهاتنی شەڕی ئەتۆمی لە چەند کاترۆمیرێک تێ نایەری.

چوارەم: باندۆری سیاسی کە گەشەپێدانی سیستەمی ئاگادارکردنەوھیی دەولەتە گەورەکان بوو. ھەردوو دەولەتە مەزنەکە یەک بەرژوونەندی ھاوبەشیان پەرەپێدا، ئەویش خۆلادان بوو لە شەڕی ئەتۆمی. سەرباری ھەموو جیاوازییەکی تالی ئایدیۆلۆژی لە نێوانیاندا. لە ماوێ شەڕی سارد، ولاتە یەکگرتووەکان و یەکییتی سۆڤیەت لە جیاتیی لایەنی دیکە، یاخود بە شێوێکی ناپراستەوخۆ، تیکەڵ بە جەنگی نێوان لایەنەکان بوون. وەلێ ھەردوو دەولەت ھەرگیز خۆیان نەخستە نێو روبەر و روبەر و یەکی چەکداری راستەوخۆ.

لەپاڵ ئەمەشدا ھەردوو دەولەت ناوچەیی نفوزی تاببەت بەخۆیان پەرەپێدا. ولاتە یەکگرتووەکان بە خێراییی بە ھانای ھەنگارییەکان نەھات، کاتی ک دژی فەرمانرەوا سۆڤیەتییەکان لە سالی ۱۹۵۶ دا پەڕین. لە ترسی ئەوێ نەوێک بێیتە رووبەر و روبەر و یەکی ئەتۆمی. سەرباری ئەوێ ئەمریکایەکان وایان رادەگەیاندا کە ئەوان لە ڕۆژھەلاتی ئەوروپا و لە کۆمۆنیزم دەکن پاشەکشە بکا. سۆڤیەتییەکان ھەمان شتیان لە رووی ئاگادارییەوھ، لە نیوگۆی ڕۆژئاواوە کردوھ، بەتەنیا لە کوبا

نه بڼې. همدوولا به پېشخستنې جوړه نهریتیک پابه ند بوون، که داوای به کار نه هیتانی چه کی نه تومی ده کرد. له کوتاییدا همدو دوه لته مه زنه که فیری نه وه بوون که و تهماس له نیوانیاندا د اېم زریخن. دوا به دواي ته نگره ی روکیته کانی کوبا، همدو دوه لته هیلکی ته له فونی (گرمیان) له نیوان خو باندا دامه زراندا، تا به خیرایی سهرۆکی سؤقیه تی و نه مریکی پیوه ندی به یه که وه بکه ن، همدو ها ژماره یه که له په یان نامه ی چاودیر کردنی چه کیان مۆر کرد. له وانه په یان نامه ی دانانی راده یه که بۆ تاقیر د نه وه ی نه تومی له سالی ۱۹۶۳. له سهره تادا دانوستان له سهر چاودیر کردنی به رهمه هیتانی چه که بووه نامرازیک بۆ لیکو لینه وه له مه سله کانی سه قامگیر بوونی سیسته می چه کی نه تومی.

پېنجه م: زۆریه ی لپرسراوه کان وا سه یری چه کی نه تومی به گشتی و هایدرو جینی به تاییه تی ده که ن، که ناشی له روژانی شهر دا به کار به یتری. چیتر مه سله که وه که نه و مه سله یه نه مایه وه که بومی هایدرو جینی چ هیتزکی مالتویرانکه ری به دوا وه یه، به لکو چه کی نه تومی حاله تیکی هه ست کردن به گونا هی له گه ل داها ت، که چه کی ته قلیدی نه و هه سته ی به خو یه وه نه بی نیبوو.

له راستیدا نه ندازیار و زاناکان، له کوتایی شه سته کانی سه ده ی رابردو ودا، توانیان بارگه کانی چه کی نه تومی که م بکه نه وه، به شیوه یه که ریگای بۆ ولاته یه که گرتو وه کان کرده وه هه ندیک له و چه که له قیستام یا خود که ندا و یان دژی یه کیتی سؤقیه ت له نه فغانستان به کار به یتنی، به بی نه وه ی زیانیکي وای لی بکه ویته وه که چه کی هایدرو جینی ده یگه یاندا. له گه ل نه وه ش نه مریکی و روسه کان وه کو یه که خو بان دوور گرت له به کار هیتانی چه کی نه تومی که م بارگه و نامرازی خاپوور کاری تریان، به کار هیتانی چه کی وه کو ناپالم و بومی سوو تینه رو چه کی ته قلیدی تریان به با شتر زانی.

مه به ستیش له و به کار نه هیتانه، له لایه که وه، ترسان بوو له وه ی به کار هیتانی چه کی نه تومی که م بارگه، هه تا وه کو نه گهر به راده ی هیتزی چه کی ته قلیدیش بی، ده رگا له به رده م به کار هیتانی هه موو جوړه چه کیتی نه تومی بکا ته وه نه و سهره پو یه ش ناتوانی قبول بکری. له گه ل نه مه شدا ره هه ندیکي تریش هه بوو. له وکاته ی بومی نه تومی نه مریکی به هیرو شیمما دادرا، خه لک نه و هه سته ی لا په یدا ببوو که چه کی نه تومی شتیکی بی ره و شتانه یه و، نه و سنووره ی به زاندا که شه قبولی ده کا. نه گهر چی ناسته نگ بوو نه و هه ستینه ره نا کارییه بی پیوری. وه لی روونه که و هانده ریک بوو بۆ

تاوتوی کردن له مەر چه کی ئەتۆمی، هاوکات یه کیتک بوو لهو هۆیانە ی که دهولەتانی له به کارهێنانی ئەو چه که دوورخستەوه.

چه کی ئەتۆمی و شەری فیتنام

کاتیک سەرۆک کینیدی، له ۱۹۶۲-۱۹۶۳ دا بهیاریدا بوونی سه رازی ئەمریکی به رادهیه کی گه وره په ره پێیدا، بیرى له دوو مه سه له ده کرده وه: چى رویده دا ئەگەر خرۆچۆف ده ربارە ی ته نگزە ی به رلین سالى ۱۹۶۱-۱۹۶۲ باوه رپى پێ نه کړدبوایه؟ هه روه ها چى ده بوو ئەگەر خرۆچۆف له ته نگزە ی رۆکیتنه کانی کویا (سالى ۱۹۶۲) باوه رپى پێ نه کړدبوایه؟ وا گومان ده بم ئیمه لهو ده رنه جامه دا هه له بهوین که وا چینییه کان له په نجاکاندا تیکه له به جهنگی کۆریا نه ده بوون، ئەگەر چى ئەمه کارى له بهیاری ئەمریکی کرد که په لامارى فیتنامى باکوور نه دا. له شکرییان بهیاریاندا که چین ناچیته نێو جهنگه وه. ئەگەر واشى کرد ئەمه ده بێته سۆنگه ی جهنگ (۸).

دین رسک، وهزیری هه نده رانی ولاته یه کگرتوه کانی ئەمریکا

ته رازووی تیرۆر یاخود ته رازووی تۆقاندن

چه کی ئەتۆمی شیوه یه کی سه بیرى له ته رازووی هیزه کان گوراند، که هه ندیک جار (ته رازووی تیرۆر) یشى پێ ده گوتی. ئەمه ش تاکی کردنه وه یه کی ده روونیانه ی هیز بوو زیتەر له وه ی ماددیانه بیت. هه ردوولایان ئەو سیاسه ته یان گرته بهر که هیچ کامیکیان به پێش ئەوه ی تر نه که وئ. وه لێ ئەنجامه که ی جیاواز بوو له سیسته مى هاوسه نگیی پێشان. له بهر ئەوه ی ته رازووی شەری سارد، به پێچه وانە ی سیسته مى ته رازووی هیزه کانی سه ده ی نۆزده هم و بوونی پێنج ده ولە تی گه وره، که به رده وام هاوپه یمانیتی خۆیان ده گۆرێ، به روونی له ده ورى دوو ده ولە تی گه وره کۆبوونه وه، که هه ره به که یان ده یوانی له چرکه یه کدا ئەوه ی تر خاپوور بکا.

ئەو ئەژواریانه ی کێشه ی ئاسایشی کلاسیکی ده یانوروزینێ، به تیرۆری چه کی ئەتۆمی به کۆتا نه هاتن، وه لێ ده ولە ته گه وره کان، سه ربارى جیاوازی ئایدیۆلۆژیان، به

ئاگادارىيەت رەفتارىيان كىرد. ئاگادارىيەت رەفتارىيان بە باندورى گە ياندىنە بەردەوامە كان دەچو، كە لە سەدەي نۆزدەھەمدا، رۆلى خۆي لە پارىزگارى كردنى تەرازوي ھېزەكانى فرەجەمسەریدا ھەبوو. ھاوكات دەرلەتە گەورەكان ھەولیاندا، ھاوسەنگی ھېزەكان حسیو بكەن، وەك چۆن لە رابردودا سەركرەدەكان لە حسیوہەكانى خویاندا، بەراوردیان لە نیوان تۆپ و سوپاو ھەرىكەتەكاندا دەكرد.

تەرازووی تیرۆر ھاوکات بوو لە گەڵ ماوەی سیستەمی دووجەمسەریدا، هەندیک لە زانیانی سیاسەت، وەک «کینیث والتز» دووجەمسەری بۆه پێناسە دەکەن، کە ئەو ھالەتانبە کەوا دوو دەوڵەت نزیکەی ھەموو ھێزێکیان لە بێدەستدایە.

ولهی ئەو جوژە دوو جەمسەرییە پوخته، شتیکی دانسقهیه، له زۆریه حاله تهکاندا دوو جەمسەری له میژوودا له کاتی کدا رووده دا که هاویه یانهکان نهرمی خۆیان له دهست دهدهن و رهقه کار دهبن، وهک ئەوهی له شههری پیلوپونیزی روویدا. ئەو دهوله ته شارانهی که هاویه یانی تیپیان له گهڵ سپارتا و ئەثینا گری دا، دهوله تی سه به خو بوون، ولهی هاویه یانی تیپیه که یان بووه باله بندو و دواتر پتهو بوو، ئەمه گه یان دییه حاله تی دوو جەمسەری. بهر له جهنگی جیهانی یه کم هه مان حاله ت روویدا. که سیسته می هاویه یانی تی، پتهو بوو بۆ ئەوهی وهر چه رخی ته سیسته می دوو جەمسەری.

والتز پیتی وایه که دووجه مسهری شیوه یه کی سه قامگیره له سیسته می هاوسه نگی هیزه کاندا، له بهر نه وهی گه یاندنه کان ئاسان ده کاته وه. له لایه کی تروه، سیسته مه کانی دووجه مسهره نه رمییان نییه و بایه خی ململانیه کان، که له نیوان لایه نه کان رووده دن، وه کو شهر ی قیتمانی، زیتتر گه و ره ده کن. وه ک پهنده ته تقلیدیه کۆته که ده لئ: دووجه مسهری به یه کیتک لهم دووانه کۆتایی دیت: یا سوان، یا خود ته قینه وه. نه گهر نه مه راست بی. گه واته بۆچی له دوا ی جهنگی جیهانی دووه مه وه، دووجه مسهری نه ته قیه وه؟ له وانه به نه و به پارێزبوونه ی له چه کی نه تۆمی که وتۆته وه، وهرامه که ی به خووه هه لگرتی. نه و سه قامگیریه ی که والتز بز دووجه مسهری پوختی ده گه رانده وه، ته نیا نه نجامیکه بۆ بۆمی هایدرو جینی. ده شی نه و تۆقاندنه ی له چه کی نه تۆمی ده که ویتته وه هۆکار یک بی بۆ وه دیهتانی سه قامگیری. وایته به رچاو که نه گهر ته زاری نه له مانیا و ته زاری روسیا و ئیمپراتوری نه مسا له نوگستۆسی ۱۹۱۴ با وهریان به (تۆپی بلورینی به خت) کرد بویه، و وینه ی سالی (۱۹۱۸) یان تیا بخویند بویه، نه و کاته ده یانبینی که و چون ته ختیان وهرده گه راو سوپا کانیان پهرش و بیا و ده بووه و ملیۆنان له رۆله ی گه له کانیان ده کوژا. نایا ناچار ده بوون شهر بکه ن؟

له وانیه نه خیر.

شونډه واری مادی چه کی نه تومی، له ماوهی دواي سالی ۱۹۴۱، ده شی به شونډه واری نهو تویه بلورینه بچی که بدریته سهر کردهی ده ولته تکان بو نه وهی به ختی خویانی تیا بخویننه وه. له بهر نه وهی نهو ئامانجه سیاسیه که مدهی که بانگه شهی بو ده کرا، هاوتای نهو جوړه کاولکاریه نه بوو. سهر کردهی ده ولته تکان خویان له خستنه نیو سهره پویی چاره نووسی خراو لا دا.

تویه بلورینه کان ده شی روودا ویک قوت بدن، یاخود خه راوی بخه ملتین، وه لی لیره دا به راورد کرده که پیمان ده لی بزچی پیکهاتهی دوجه مسه ری و چه کی نه تومی درتیزترین ماوهی ناشتیان له نیوان ده ولته نه نیونده ییه کان - گه وره کان - هی نایه به رهم، هر له سهره تای سیسته می ده ولته تی نیوه. (ژماره ی پتوراوی پتیشو بو هم چه شنه ماوهیه له «۱۸۷۱» هویه تا سالی ۱۹۱۴).

کیشه کانی سهراندنه وهی نه تومی

سهراندنه وهی نه تومی لقی که له سهراندنه وهی گشتی. وه لی تاییه تمه ندیه کانی چه کی نه تومی له کاتی شه ری ساردا شپوازی مامه له کردنی ده ولته تگه وره کانیان له گه ل په یوه ندیه ده ولییه کاند ا گوزی. سهراندنه وهی نه تومی نهو بیانگه لوژیکیه، ده خاته روو: نه گه ر په لامارت دام، رهنکه نه توانم ریگا له په لامار دانه کت بگرم، وه لی ده توانم به ر په رچت بده موه، هینده توند تولت لی بکه موه که بتسه نگرینم وه. به م چه شنه چه کی نه تومی وهر چه ر خانیکی نویی له پرهنسیپکی کون هی نایه ناراه.

یه کیپک له و ریگیانای راده ی کاریگری سهراندنه وهی نه تومی پی ده خه ملتین، شروقه کردنی دژ به یه که کانه، (راسته قینه له توانا بوه به رامبه رییه کان). نایا به نه بونی تیروری نه تومی، مه ودا ی وهر چه ر خانی شه ری سار د بژ شه ریکی راسته قینه چنده؟ «جون میللر» ی زانای سیاست وایده بینی که و بانگی که له شیر بهر له تیروری نه تومی هات: هه روه ها ده لی گه لانی نه ورو پایی له وده مدهی که گاره ساته کانی جهنگی جیهانی یه که میان بینی، نفره تیان له جهنگ کرد وهک نامر ازیکی سیاسی. هوی ناشتی ته نیا زیت ر دانانه به کاره ساته کانی جهنگ، به لایه نی که موه له ولاته پیشکه و توه کان. میللر وایده بینی که و هیتلر حاله تیکی له ری لانده و که سیکه له دهره وهی شتی لی راهاتوو، پهن دی له جهنگی جیهانی یه که م وهر نه گرت، ناره زوو و تینویتی بژ چوونه نیو جهنگی هر له لا مایه وه.

دوای جهنگی جیهانی دووهم، نهمهت کردن له جهنگ بههیزترو توندتر بوو. زور له شرؤقهوانهکان پروایان وایه که شهری قییتنام رؤلئیکی گهورهی ههبوو له وهلانانی بهریابوونی شهری سیهم. لهوانه بوو تهنگرهکانی بهرلین و مۆسکۆ و کویا و رۆژههلاتی ناڤین بهس بوونایه بۆ دایساندنی پتیلی جهنگ. نهگهر تیرۆری نهتۆمی په‌ندو ئاقلبوونی له دهرووان نهچاندبوايه، وهک نهوهی تۆپئیکی بلوورین بیت خه‌لک دواړۆی خوڤانی تیابخوئنهوه!

نهو بابتهی سه‌نگراندنه‌وهیه ژماره‌یه‌ک پرسیار ده‌خاته روو، یه‌کیکیان: چ شتیک ده‌سه‌نگرئیتته‌وه؟ سه‌نگراندنه‌وهی کاریگهر پتویسته توانای ئازاردانی هه‌بێ تا باوه‌ر به‌به‌کاره‌یتانی تیرۆر بکړی، نهو باوه‌ر پتکرانه‌ش پشت به‌و مه‌ترسییانه ده‌به‌ستی که له ململانیه‌که ده‌که‌ونه‌وه. هه‌رگیفی نه‌مریکا که بۆمبیک به‌ مۆسکۆدا ده‌دا بۆ تۆله‌کردنه‌وه به‌ریه‌رچدانه‌وهی په‌لاماردانئیکی نه‌تۆمی، کارئیکه باوه‌ری پیده‌کړی. با وای دانئین سالی ۱۹۸۰ ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کان هه‌ره‌شه‌ی کرد که مۆسکۆ بۆردوومان ده‌کات، چونکه سؤقیه‌ت ناماده نه‌بوو که هیزه‌کانی خۆی بکیشیتته‌وه!

گومانی تیدا نییه نه‌مریکا نهو توانایه‌ی هه‌یه، وه‌لێ نهو هه‌ره‌شه‌یه باوه‌رپتکرانی گه‌ره‌که، له‌به‌رئه‌وه‌ی نه‌نجامی هه‌ره‌شه‌که زور له‌ خودی هه‌ره‌شه‌که بێ بایه‌خ تهر، سؤقیه‌تییه‌کان به‌رامبهر نه‌وه ده‌توانن هه‌ره‌شه‌ی لیدانی واشنتۆن بکه‌ن، به‌م چه‌شنه ده‌بین سه‌نگراندنه‌وه به‌ ته‌نیا به‌ توانابونه‌وه په‌یوه‌ست نییه، به‌لکۆ به‌ باوه‌ر پتکرانه‌وه‌ش په‌یوه‌سته.

نه‌ژواری باوه‌رپتکران به‌ره‌و مه‌سه‌له‌ی جوئ کردنه‌وه‌مان ده‌بات له‌ نیوان سه‌نگراندنه‌وه‌ی نهو هه‌ره‌شه‌یه‌ی که نامانجی نیشتمان، له‌گه‌ل نهو هه‌ره‌شه‌ی که نامانجی هاوپه‌یمانه‌کانه. له‌مه‌ش ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کان نه‌یتوانی له‌ رینگای سه‌نگراندنه‌وه‌ی نه‌تۆمیه‌وه رینگا له‌ سؤقیه‌ت بگړی که غه‌زووی پاژنه‌کان (اعقاب) بکات. وه‌لێ به‌ درژایی چوار ده‌یه‌ک له‌ شهرێ سارد هه‌ره‌شه‌ی به‌به‌کاره‌یتانی تیرۆری نه‌تۆمی ده‌کرد نه‌گهر یه‌کیته‌ی سؤقیه‌ت په‌لاماری ده‌وله‌ته‌کانی نه‌وروپای رۆژئاوا، نه‌ندامه‌کانی هاوپه‌یمانئیتی نه‌تله‌سی (ناتۆ) بدا که‌واته نه‌گهر ویستمان له‌ باندۆری تیرۆری نه‌تۆمی بکۆلینه‌وه له‌ گه‌یاندنی سه‌نگراندنه‌وه‌که‌و وه‌لانانی شه‌ردا، پتویسته روو له‌ تهنگره‌ گه‌وره‌کان بکه‌ین، که مه‌ترسییه‌کان و کاردانه‌وه‌کانیان به‌رزه.

نایا میژوو ده‌توانی وه‌لامی نهو پرسیارانه‌و باندۆری تیرۆری نه‌تۆمی بداته‌وه؟ ده‌شی به‌ ته‌واوی نه‌توانی، وه‌لێ یارمه‌تی ده‌دا.

هر له سالنې ۱۹۴۵ تا سالنې ۱۹۴۹، تهنيا ولاته يه کگرتووه کان چه کی نه تومی هه بو، وه لنې به کاری نه هینا. که واته بهر له پیدابوونی سه نگرانده وې دوولایه نه، جوړتیک له خود سه نگرانده وه هه بو. به شتیک له هویه که ده گه پټه وه بۆ که می جبه خانې نه و روژگارو تینه گه یشتن له و چه که نوتیه، ههروه ها ترسی نه مریکاییه کان له سوځیه تییه کان که به هوې هیزه ته قلیدییه چه که یانه وه هه موو نه وروپا داگیر بکه نه. له په نجاکاندا نه مریکا و سوځیه تییه کان، هه ردوولایان چه کی نه تومیان هه بو، زور ته نگرهش روویدا. له و کاته دا سه روکه نه مریکاییه کان بیریا له به کارهینانی چه کی نه تومی کرده وه. تیروړی نه تومی له شه ری کوړیا، یاخود له سالنې ۱۹۵۴ و ۱۹۵۸ به کارنه هینرا. کاتیک کو مونیسته کانی چین هیزه کانی خو یا بۆ په لاماردانی دورگه ی تایوان سازدا، که نه ته وه خوازه کان فه رمانه وایان تیدا ده کرد. سه روک ثرومان و ئیزنه اور، زور که رت به ره هلستی به کارهینانی تیروړی نه تومیان ده کرد. له شه ری کوړیا دا هیچ نامر ازیک نه بو بۆ نه وه دلنیا یا بکا ته وه که لیدانی بزمی کی نه تومی، چین کان ده وه ستینې. هاوکات ولاته یه کگرتووه کان دهر باره ی کار دانه وې سوځیه تی دو چاری دلته راوکتی ببو. هه می شه مه ترسی به رزیو نه وې هه ره شه کان و نه گه ری نه وه له نارادابو که و سوځیه ت بۆ یار مه تیدانی هاو په یانه چینیه کانی چه کی نه تومی به کار به یتنې، به م چه شنه ده بین م ترسی به ره و شه ری کی به رفراوانتر، که له چین و کوړیا رت بکا له کایه دا بو، هه رچه نده ولاته یه کگرتووه کان له رووی ژماره ی سه ره نه تومییه کانه وه بالا ده ستر بو.

هه لوتست و رای گشتیش رو لی خو یا ب هه بو. له په نجاکاندا ولاته یه کگرتووه کان نه وه خه ملاند که و ژماره ی کوژراوه کان له نیو هاو ولاتیاندا زور ده بی، بویه بیرو که ی به کارهینانی چه کی نه تومی خسته لاوه، کاتیک له م باره یه وه له سه روک ئیزنه اوریا ن پرسی، گوتی: ناتوانن بۆ جاری دوو هه م نه و شته ترسناکانه دژی ناسیاییه کان به کاریتین^(۹).

به م چه شنه ده بین م کو م ه لیک هو کاری تیکه ل به یه ک له په نجاکاندا، وای له نه مریکاییه کان کرد که تیروړی نه تومی به کارنه هین. سه رباری نه وه له رووی ژماره وه، له سه ره وې سوځیه تییه کان بوون.

۹- ستیفن امبروز، ایزنه اور (نیو یورک: دار سالمین و شوستر، ۱۹۸۳) ص ۱۸۴.

تەنگرەي رۆكيتەكانى كوبا

دۆزى يەكەم - سەرەكى - ، تەنگرەي رۆكيتەكانى كوبا بوو لە تشرىنى يەكەمى ۱۹۶۲دا، دەشتى ئەو تەنگرەيە لە ھەمووان ورووژىنەرتر بووئىت كە زنجىرەيەك رووداوى لى بکەوئىتەو ھەو دەشيا بېيتە سۆنگەي شەپتىكى ئەتۆمى. ئەگەر بېنەرەيىك بۆ رىكەوتبا زۆر لە ھەرەو (مروڤىك لە مەريخ) سەيرى بارەكە بکا. ئەوا دەبېنى ولاتە يەكگرتووەكان لە سەرەوئى يەكيتى سۆڤيەتە لە رووى چەكى ئەتۆمىيەو بە رىژەي (۱۷٪). ئىستا دەزانين كە ئەو ھەمە سۆڤيەتییەكان تەنيا (۲۰) رۆكيتى كېشورەر پريان ھەبوو كە دەگەيشتە ولاتەيەكگرتووەكان. وەلى سەرۆك كېنىدى ئەو رۆژانە ئەو راستەقىنەيەي نەدەزانی، كەواتە بۆچى ولاتەيەكگرتووەكان لە ناكاو پەلامارى شوئى رۆكيتەكانى يەكيتى سۆڤيەتە نەدا، كە بەشئويەكى رىژەي دەكەوتە چوارچىوئى بۆردوومانەكە، وەرەمەكە ئەوئە ھەتاوەكو ئەگەر رۆكيتىك يان دوان لە تىكدان ھەربازوونايەو پاشان بۆ شارىكى ئەمەريكى بەھاوئىزابوونايە، ئەمە مەترسىيەكى چارەنووس خراپ بوو، بەشئويەك بەس بوو بۆ ئەوئەي بېسەنگرىنئىتەو. سەربارى ئەمەش سەرۆك كېنىدى و خروچوف لەو دەترسان ستراتيژيەتەي ئەقلاى و حسيوكردنى ورد لە بېرۆكەيان ھەرچى. ئەوئەتا خروچوف بە زمانىكى خواستراوى جوان لە يەكيتەك لە نامەكانيدا بە كېنىدى دەلى: «لەيادەمە كە ئىمە بەيەكەو ھەردوولاي ئەو پەتە رادەكئىشين كە مەدالاي بە گەردنى شەرەو کردو (۱۰)».

لە كۆنگرەيەكدا كە لە ويلايەتەي فلورىدا بەسترا، دواى بېست و پېنج سال لە رووداوەكە، ئەو ئەمەريكايانەي كە لە سەردەمى سەرۆكايەتەي كېنىدى، پەيوەندىيان بە لىژنەي جېبەجىكردن لە ئەنجومەنى ئاسايشى نەتەوئەيەو ھەبوو، لەگەل ژمارەيەك لە مامۆستاو زانا كۆبونەو. لە ھەولدانىك بۆ سەرلەنوئ چىكرەنەوئەي وئەي تەنگرەي كويى، يەكيتەك لە توندترين خالى ناكۆكى لە نيوان بەشداربوواندا، مەسەلەي دياربكرنى رادەي ئامادەي ھەريەك لە لايەنەكان بوو بۆ سەرەروئى. ئەمەش لە بەرامبەرەدا پشت بە دیدى ھەريەكەيان دەبەستى لە ئەگەرەكانى دايسانى شەر. دەبېنين «رەبەرت ماكنمارا» وەزىرى بەرگرى سەرۆك كېنىدى، لەگەل گەشەسەندنى تەنگرەكە، زىتر ناگادار دەبى. وەلى لە كۆنگرەكە دەلى كە ئەو لەو پراوئەدا بوو، لە كاتى

۱۰- رونالد ھوب، وھجات النظر السوفياتية في ازمة الصواريخ الكوبية: الخرافة والواقع في تحليل السياسة الخارجية (واشنطن: مطبعة الجامعة الامريكية، ۱۹۸۳) ص ۴۸.

تەنگرەي رۆكيتەکانی کوبی، رەگەزی مەترسیداری شەری ئەتۆمی بەرێژەي یەک لە پەنجابوو، (واتە رێژەي دوو لە سەدا). وەزیری خەزینە «دوگلاس دیلن» گوتی کەوا رێژەكە نزیکەي سفر لە سەدا بوو. هیچ شتیکی وای لە بارەكەدا نەبینی کە دەشتی ببیتە سۆنگەي شەپتیکی ئەتۆمی. بەشێوەیەکی دیکە ئەو لە ماکنمارا زیتەر ئارەزووی دەکرد فشار بخەیتە سەر سۆقیەتییهکان. ژەنەرال «ماکسویل تیلەر» سەرۆکی دەستەي ئەرکانی هاوبەش لەو برۆایەدا بوو کەوا مەترسی دایسانی شەری ئەتۆمی کەم بوو، گەلەي لە ولاتەیه کەگرتووەکان کرد کە لە تەنگرەي کوبیدا لە گەڵ سۆقیەتییهکان نەرم بوو. رای وابوو کە پێویستە ولاتەیه کەگرتووەکان فشاری زیتەر بخاتە سەر سۆقیەتییهکان و داوای لادانی سەرۆکی کوبی «فیدل کاسترو» بکا. هەروەها گوتی: من دڵنیا بووم کە ئیمە لە گۆشەیه کمان پەستابوون و دەربارەي ئەنجامیش هەرگیز دڵەراو کێم نەبوو^(۱۱). وەلێ مەترسی لە دەست دەرجوونی بارەكە بۆ سەرۆک کینیدی شتیکی ئاسان نەبوو، ئەو کەسە زۆر ئاقلانە رەفتاری دەکرد، زۆر ئاقلانە تر لەو هی هەندیک لە راویژکارەکانی ئارەزوویان بوو. مەغزای چیرۆکەكە ئەوە بوو کەوا سەنگراندنەوێ ئەتۆمی لە گەڵ بچووی قەبارەكەي، شۆتەناری دووری هەبوو. ئەوە ئاشکرا بوو کە سەنگراندنەوێ ئەتۆمی لە تەنگرەي رۆکیتەکانی کوبیدا، بایەختیکی تری هەبوو، لە گەڵ ئەمەشدا تا ئێستا هەندیک لایەنی نادیار لە تەنگرەي رۆکیتەکاندا هەیە، وادەکا گێرانەوێ هەموو ئەنجامەکان بۆ هۆکاری ئەتۆمی ئاستەنگ بێت. لێرەدا کۆپایەك لە رای گشتی ئەمریکیدا هەیە، کە ولاتەیه کەگرتووەکان سەرکەوتوو بوو. وەلێ زێدەرۆییەك هەیە لە خەمڵاندنی قەبارەي سەرکەوتنی ولاتەیه کەگرتووەکان و پێویستییهکانی ئەو سەرکەوتنە. لێرەدا بە لایەنی کەم توانای سێ رافەکردن هەیە: یەکیکیان وایدەبینی کە ولاتەیه کەگرتووەکان چەکی ئەتۆمی لە یەکیستی سۆقیەت زیتەر هەیە، بۆیە سۆقیەت چۆکی دادا. رافەکردنی دوو هەم حەز دەکا چەند جۆریکی تر بخاتە سەر کاردانەوێ مەترسییهکان، بە گۆیژەي هەریەك لە دەولەتە مەزنەکان، لەو بارەیهوێ کوبا ماوێ تیر ئەنگاوێکە بۆ ولاتەیه کەگرتووەکان، کەچی بە گۆیژەي سۆقیەتییهکان قوماڕکردنە بە لایەنتیکی دوورەوێ. ئەمریکییهکان بە تەنیا بە گۆیژەي کوبا لە باریکی باشتەر نەبوون لە سۆقیەتییهکان. بە لێکۆ لە توانایاندا بوو هۆکاری سیتیەمیش بخەنە

۱۱- جیمس پلێت، علی الحافە: الامریکان والسوقییت بعیدون فحص أزمة الصواريخ الكوبية (نیویورک: دار هیل و وانغ، ۱۹۸۰) ص. ۸۰.

ناو گۆره پانی ململانیه که وه. ئەمەش توانای بەکارهێنانی هێزی تەقلیدی بوو، پاشان ئابلووقە یەکی دەریایی بۆسە پێتن، کە لە توانا دا بوونی پەلاماریکی ئەمریکی بۆ سەر کوبا، رۆڵی خۆیان هەبوو. بارگرا نییه دەروونییه که بەشی سۆقیه تیهه کان بوو، چونکه زبانی زۆر گه وه به وان ده که وت هیهزه. تەقلیدییه کانی ئەمریکی نامادهی پەلاماردانی کوبا بوون، کە ئەمە با وه پێت کردنیکی تری دایه هه لۆستنی سەنگراندنه وهی ئەمریکی.

دو اجار، راسته تەنگرۆهی رۆکیته کانی کوبا به سەرکه وتنیک ده ژمیردری بۆ ئەمریکاییه کان و سیسته مه کانی ساز ترش سه ودا کردنی دامه زراند، وه لێ ئەمریکیه کان له و تەنگرۆیه دا سی رینگا چاره یان هه بوو: یه کیکیان ته قه کردن بوو، واته بۆردومان کردنی شوێنی رۆکیته کان. دووه میان سۆقیه ت نه چار بکا ده رچی به وهی ئابلووقه بۆسە پێتته سەر کوبا، سۆقیه تیهه کان رازی بکا که پێتیه رۆکیته کان بکیشیتته وه. سییه میشیان (صفقه) یه ک گری بدەن. ئەمەش به ئالوگۆرکردن له گه ل سۆقیه تیهه کان به شتیک که به رامبه ر کیشانه وهی رۆکیته کان له کوبا. وه ک ئە وهی ئەمریکاییه کانیش رۆکیته کان یان له تورکیا بکیشنه وه. ده رباری رووه کانی ده سته بندی ئالوگۆرکردنه که، به شدار بووه کان ما وه یه کی درێژ بیده نگ بوون. وه لێ به لگه کانی دواتر ئە وه یان سه لماند که وا به لێنیتیکی هیه منی ئەمریکی بۆ کیشانه وهی رۆکیته کۆنه کانی له تورکیا، گرنگتر بوو له وهی له و کاته دا بر وایان پیتی ده هات.

ده توانین بگه ینه ئە و ده رئه نه چامه ی که سه نگراندنه وهی ئە تۆمی پایه ی خۆی هه بوو له تەنگرۆکه دا و ره هه ندی ئە تۆمی به راستی که لێنیتیکی گه وه ی له بیر کردنه وهی جۆن کینه دی دا گرتبوو. له لایه کی تر وه ژماره ی تیرۆری ئە تۆمی به هه مان راده با یه خی نه بوو، رێژه ی تیرۆره که گرنگ نه بوو، به لکو له راستیدا، هه رچه نه ده ژماره که، که م بوایه، ده یوانی کا و لکار ییه کی به رفراوان بێنیتته ئاراهه.

له سالی ۱۹۶۲ سه رۆک جۆن کینه دی سوور بوو له سه ر ئە وهی که ده بی هه موو ئە ندامانی ئە نه جو مه نی ئاسایشی نه ته وه دی، کتییی «تۆیه کانی ئاب» ی «به ریا را تا چمان» به خو ئنه وه. کتیه که با سی ئە وه ده کا که جۆن گه لانی ئە و رو یایی به بی ئە وهی سه ر نه جیان دابی، له شه ری یه که مه وه تیه و گلان. نو سه ره که به تو انجیکی پسا مرکه وه ده ست پتی ده کا، که تیایدا ده لێ: «هه ندیک گه مژله ی نه فره ت لیکرا و له بالکان» به سه بۆ ئە وهی پتیلی شه ری دا هاتوو داگیر ستین. نو سه ره که له گێرانه وهی زنجیره هه نگاو تیک به ر ده وام ده بی، دوا ی کو شتنی په یانگری نه مسا نه رشیدوک

فرانس فردیناند له ۲۸ ی حوزه‌یرانی ۱۹۱۴، په‌ده‌ستی نه‌ته‌وه‌خوازه سربیه‌کان، که هه‌نگاو‌یکې پوچ بوو خوی له‌خویدا و هیچ سه‌نگیکې نه‌بوو، بویه سۆنگه‌ی دزیوترین ململانیی سه‌ریازی له میژووی جیهاندا. سه‌روک ده‌وله‌تان له هه‌موو که‌ره‌تیکدا، که له سه‌ر لیواری جه‌نگن، هه‌ولی په‌زیوان بوونه‌وه ده‌دن. وه‌لی زه‌خمی رووداوه‌کان به‌ره‌و پیتشه‌وه‌یان راپیچ ده‌کن. سه‌روک کینیدی گفتوگو‌یه‌کی سالی ۱۹۱۴ ی بیر هیتاينه‌وه که له نیوان دوو راویژکاری نه‌له‌مانی روویداوو، ده‌ریاره‌ی نه‌و به‌مایانه‌ی که شه‌ریان لی‌که‌وته‌وه، یه‌کتیکیان پرسى: شه‌ر چۆن روویدا؟ راویژکاره‌کی پیتشو وه‌لامی دایه‌وه: خۆزگه ده‌مزانى! نه‌مه ریگای کینیدی بوو که به‌به‌رده‌وامی خراو خه‌ملاندنى وه‌بیر ده‌هیتاينه‌وه (۱۲).

کیشه‌گه‌لی ئاکاری

دوای ته‌نگه‌زی رۆکیته‌کانی کوبا، راده‌ی توندیی شه‌ری سارد، به‌شپوه‌یه‌کی رێژیی کزبووه‌وه. ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کان و یه‌کیتی سۆقیه‌ت ساقه‌یان کردو له‌سه‌ر رۆخی هه‌لدیر که‌وته‌ سه‌ر زه‌وی و خویان گرتوه‌وه سه‌یری هه‌لدیره‌که‌و قوولی هه‌لدیره‌که‌یان کرد بۆیان ده‌رکه‌وت، له رۆخه‌که‌یدا گه‌رانه‌وه دواوه.

له سالی ۱۹۶۲ دا هیل‌یکى ته‌له‌فونی راسته‌وخۆ له نیوان مۆسکو و واشنتۆن راکیشراو ریکه‌وتننامه‌ی چاودێریکردنی تیرۆرو دانانی راده‌یه‌ک بۆ تاقیکردنه‌وه‌ی نه‌تۆمی له‌هه‌وادا، ئیمزا کرا. چون کینیدی رایگه‌یاند که ولاته‌که‌ی حه‌زه‌کا بازرگانی له‌گه‌ل یه‌کیتی سۆقیه‌تدا په‌ره‌پیتداو به‌مجۆره‌ گرێبه‌یه‌که‌ که‌می‌ک سووک بوو. له‌ماوه‌ی شه‌سته‌کاندا ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی ئه‌مریکا به‌شه‌ری قیتنامیه‌یه‌وه خه‌ریک بوو، وه‌لی چاودێریکردنی چه‌ک مایه‌وه‌و کاری پێ ده‌کرا.

دوای نه‌وه‌ی سۆقیه‌تیه‌یه‌کان له سالی ۱۹۷۹ دا په‌لاماری ئه‌فغانستانیان دا، ترسیکی زۆر له‌به‌ریابوونی شه‌ریکی نه‌تۆمی سه‌ری هه‌لدایه‌وه. له‌ماوه‌ی (شه‌ری ساردی بچووک) له نیوان سالانی ۱۹۸۰ و ۱۹۸۵ دا. گفتوگو سه‌باره‌ت به‌ دانانی راده‌یه‌ک بۆ تیرۆر وه‌ستاو زمانی راگه‌یاندن زیربووه، هاوکات ژماره‌ی سه‌ره

۱۲- روبرت ماکنمار، التورط في كارثة، عبور القرن الاول من العصر النووي (دار بان‌شون، ۱۹۸۰) ص ۱۴.

ئەتۆمىيەكان و لەگەڵیدا بودجەى سەربازى زىدەبوو. سەرۆك **رونالد ريگان**، دەربارەى ئەنجامدانى شەپىكى ئەتۆمى ناخاوت. كەچى ئەو تاقمانەى بانگەشەيان بۆ ناشتى دەکرد پتر كەوتنە خو بۆ وەستاندن تيرۆرى ئەتۆمى، وەك ريگا خوشكردنىك بۆ رەتكردنەوى شەپ.

لەو بارە تىرى دڵەراوكتيەدا، خەلكىكى زۆر پرسىياريكى بنەرەتيان دەکرد: ئايا سەنگراندنەوى ئەتۆمى كاريكى ئاكار نامتەزە؟ لە بەشەكانى پيتشودا بينيمان كە تيوۆرەكانى جەنگ - پەيوەست بە جەنگ - بەتەنيا ئەوان دەلێن كە چەند حالەتتىكى دياربىكراو هەيه وا پتيويست دەكا بە ئەحكامى ئاكارى مامەلەيان لەگەڵدا بکړئ، بەرگرى لە خوكردن بە دۆزىكى رەوا دادەنرئ. وەلى ئەو نامرازانەى كە بەهۆيانەوه شەپ دەكړئ و ئەو ئەنجامانەى لتيان دەكەونەوه، زۆر جوړن. جا ئەگەر هاتينە سەر نامرازەكان پتيويستە مەدەنى و شەپكەرەكان لتيك هاوتيريكەين. هەرچى لە رووى ئەو ئەنجامانەيه كە لتيان دەكەونەوه، پتيويستە جوۆرە هاوسەنگيەك هەبئ، هەندىك پەيوەندى هەبئ لە نيوان ريگاكان و ئەنجامەكاندا.

ئايا شەپى ئەتۆمى لەگەڵ تيوۆرى شەپى رەوا دەگونجئ؟ لە لايەنى تەكنيكىيەوه دەشى زەخيرەى ئەتۆمى كە هيتىكى سنووردارى هەبئ بەكاربهيتنرئ، وەك گوللە توپ. بۆ نموونە، كە هتەزە خاپوورىيەكەى لە هتەزى خاپووركارى تەقلیدی زىتر نيه. كە لە سىستەمەكانى رادارو كەشتى ناو دەرپاو بارەگای سەرگردايەتییە سەربازىيەكانى ژيۆر زەوى دەگيرئ. لەم بارەدا دەشتين شەپكەر و شەپنەكەر لەيه كتر هاوتيريكەين و بەشيوەيهكى رتەزەبى رادەيهك بۆ زيانەكان داينتين. وەلى شەپ و جەنگ لەو رادەيهدا دەوەستئ، ياخود گەرمتر دەبئ؟ مەترسى گەورە لە توندبوون و فراوان بوونى چوارچيۆه شەپدايه. ئايا هيج شتيك هەيه كە شايەنى بە فەتارەت دانى سەد مليۆن مرۆف، ياخود بەكوژاھيتاننى ژيان بێت لەسەر ئەم هەسارەيهدا؟ لەكاتى شەپى سارددا هەندىك وەلامى ئەو پرسىيارەيان دايهوه، با ببينه كۆمونيست، باشتەرە لەوى بمرين!

وەلى دەشى ئەو شيوە پرسىيار كەردنەكە هەلەبێت. بەرامبەر ئەوه دەتوانين بپرسين ئايا دەشى، ئەگەر كەمپىكيش بئ، سەرەپۆيى بكەين بۆ چوونە ناو كارەساتىكى گەورەوه؟ لەكاتى تەنگەزەى رۆكتەكانى كويادا، ئەو ناخاوتنەى **جون كينيدي** ناوبانگى دەركرد، كەوا رتەزەى سەرکەوتنى تيرۆرى تەقلیدی ستيەكە. مەترسى هەلگيرساندنى شەپىكى ئەتۆمى كەمە، ئايا دەكرا بچيەتە نيو ئەو سەرەپۆيەوه؟ با بگەرپيێنەوه بۆ رتسای دژبەكەكان. ئەگەر كينيدي ئارەزووى سەرەپۆيى نەبوايه لە

کوبا، ئایا خرۆچۆف لەو برۆایەدا دەبوو کە شەڕ شتیکی زۆر مەترسیدارترە؟ چی دەبوو ئەگەر دواتر سەرکەوتنیکی سۆڤیەتی ببوایە سۆنگەی تەنگژەیەکە ئەتۆمی، یاخود بلێ سۆنگەی شەڕیکی تەقلیدی بەرفراوانتر، بۆ نمونە لەسەر ئەژواری بەرلین، یاخود کەنالی پەنما؟

لەوانەیە تیرۆری ئەتۆمی رۆلێکی گێڕابێت لەوێ نەهێلتی شەڕی سارد وەرچەرخی بۆ شەڕیکی بەراستی. لە هەشتاکاندا کاردینالە کاتۆلیکە ئەمریکاییەکان فتوایان دا کەوا سەنگراندنەوێ ئەتۆمی دەشت لەسەر بنەمایەکی مەرجدار پاساودانی بۆ بکری. بەوێ کارپاییەکی گۆتێزانەوێ قبوڵ کراوە، وەک رێگا خۆشکردنیک بۆ دۆزینەوێ ئەلتەرناتیڤیکی باشتر. وەلێ درێژی ماوێ گۆتێزانەوێ کە چەندە؟ تا ئەو دەمێ زانیی ئەتۆمی لەئارادابی، شتیک لە سەنگراندنەوێ ئەتۆمی هەردەمینی. راستە لە کاتی شەڕی سارد دا تیرۆر رادەیهکی لە ئاقلبوونی هێنایە بەرھەم لە نەوێدەکانی سەدەیی بیستەمدا، دلەواوکی لە بلابوونەوێ تیرۆری ئەتۆمی، رۆلێکی سەرەکی بینی لە زۆر تەنگژەیی دەولیدا.

بلابوونەوێ تیرۆری ئەتۆمی بەردەوامە، ئەگەرچی ۱۷۰ دەولەت پەیماننامەی قەدەغەکردنی بلابوونەوێان ئیمزا کردووە. هەروەها هەندێک دەولەتی تر، وەک عێراق و ئێران و کۆریای باشوور، هەولێ پەیداکردن یان بەرھەمھێنانی چەکی ئەتۆمی دەدەن، مەسەلەیهکی تر کە دەبێتە سۆنگەی دلەواوکییەکی توند، مەسەلەیی بلابوونەوێ تیرۆری ناتەقلیدیە، وەک چەکی میکروبی - بایۆلۆجی - کیمیاوی. بۆ نمونە لیبیا. سەرباری ئەوێ کە دووچاری سزای دەولی هاتووە، بەردەوامە لە دامەزراندنی کارگەیی چەکی کیمیاوی. شەڕی کەنداو لە ساڵی ۱۹۹۱ داو، گەیشتنی تەنگژەیی نێوان ولاتەیه کگرتووەکان و کۆریای باکوور، تا سنووری رووبەر و بوونەوێ لە ساڵی ۱۹۹۴ داو زانیاری متمانە پێکراو، دەربارەیی چوونە دەرەوێ کەرەستەیی ئەتۆمی لە یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوووە بۆ بازاری رەشی دەولی. ئەوێمان بۆ روون دەکاتەوێ کە ئەو تیرۆرە هەتاوەکو ئیستا دەتوانی گرژی بگورینی، و دەولەتان بخاتە کەناری جەنگەوێ.

هەر لە جەنگی جیهانی یەکمەمەو، ناپەزایی دەرپدرا بەرامبەر بە کارهێنانی تیرۆری کیمیاوی و میکروبی. کاتی ک بە کارهێنانی گازی خەردەل لەلایەن دەولەتانی هاوپیەیان و میحوەرەو، وەک یەک، رووبەر و ناپەزاییەکی توند بوووە. هەرچی دەربارەیی رەهەندی ریاڵیستی، ئەوا ئاسانە: چەکی کۆکۆژ، مەترسی

بهرزبونەوێ توندوتیژیی شەڕ و توانای خاپوورکردنیکی گەورەى ھەلگرتووە. بە
 ھەبوونی ئەو تیروەرە دینامیکییەتی ململانێیەکە دەگۆڕی. ئەو دەولەتە بێ ھێزانەى کە
 چەکی ئەتۆمیان، یاخود چەکی ناتەقلیدییان ھەیە، دەتوانن ھەر شە لە دەولەتە
 بەھێزەکان بکەن. لەکاتی کەدا دەولەتە بەھێزەکان کە ئەو جوۆرە تیروەرەیان ھەیە، لە
 رووی ھەر شە و سەنگراندنەوێ دژبەرەکان پایەییەکی باشتریان ھەیە. ھاوکات ترسان
 لە بەکارھێنانی ئەو جوۆرە چەکە، لە حالەتیکەدا تەنگژییەک لەژێر کۆنترۆڵ کردندا
 دەریچن، دەبیستە سۆنگەى گرژی، جا ئەگەر لە نێوان ولاتەییە کگرتووەکان و کۆریای
 باکوور، یاخود لە نێوان ھیندو پاکستاندا بێ. دەشتی شەری سارد بەکۆتا ھاتبیت،
 وەلێ چاخی تیروۆری ئەتۆمى و ناتەقلیدی ھیشتا بەکۆتا نەھاتووە.

پره نسیپی سه روه ریتی و خوتیه لقورتانندن له مملانییه هه رتیمایه تییه کاندای

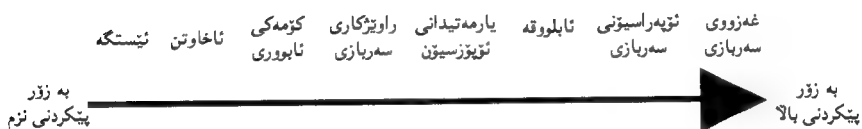
جهنگی سارد له نیوان هه ردوو جه مسه ره سه ره کییه که دا کوتایی هات، به کوتاهاتنی شه ری سارد نه گه ری دایسانی جهنگیکی جیهانی (بهواتا گشتیه که ی) که م بووه. وهلی مملانییه ناوچه ییه کان زۆر به رفراوان بوون و فشار بۆ سه ره دهوله ته رۆژئاواییه کان (به تاییه تی دهوله ته گه وه ره گه وه ره کان) و دام و ده زگا ده ولییه کان ده هین، وه کو نه ته وه یه گگرتوه کان و هاوپه میانییتی باکووری نه تله سی، بۆ نه وه ی خویان له و مملانییه نه هه لقورتین. خوتیه لقورتانندن هه م له رووی چه مکی وه سفی و هه م به پتوه ری وشه که وه، پره نسیپیکی شله ژاوه و به ته نیا به وه سف کردنی نه و شتانه ی روو ده دن ناوه ستی، به لکو که بریه نه حکامیش ده دا. هه روه ها خوتیه لقورتانندن له کاروباری نیوخوی ده وله تانی خودان سه روه ریتی، پتوه رتکی به نه رتیه له یاسای ده ولیدا، هاوکات پره نسیپیکی سه ره کییه له په یوه ندیه ده ولییه کاندای. له سۆنگه ی نه و باندۆره ی که له سیسته م و عه داله تدا هه یه تی. سیسته م، سنور بۆ گیره شیوینی داده نی، واته گیره شیوینی ده ولی (بهواتای له ئارادا نه بوونی حکومه تیکی بالا، نه ک بهواتای نه بوونی سیسته م و تیکه ل بوونی ره ش و سپی).

نه گه ر پره نسیپه به نه رتیه کافان له به ر چاوگرت، نه و سه روه ریتی و خوتیه لقورتانندن دوو پره نسیپی سیسته م (دیسپلین) له سیسته می گیره شیوینی جیهانیدا، ده رته نجامی گیره شیوینی کار له عه داله ت ده کات، هه تا وه کو نه گه ر خوتیه لقورتانندیش له ئارادا نه بی. که لان له کۆمه لگای ئاده میزادا، مافی نه وه یان هه یه ژبانێ گشتی خویان له چوارچیوه ی ده وله ته که ی خویاندا به رتیه به ن. له سه ر بیگانه کانی (لایه نه ده ره کییه کان) پتویه رتیه رتیه سه روه ریتی و یه که بارچه یی خاکی نه و کۆمه لگایه بگرن. وهلی نه م نمونه یه هه موو ده وله تان ناگرتته وه.

زۆرجار گرژیه که له نیوان سیسته م و عه داله تدا په یدا ده بی، له و کاته دا جوړه نابرواییه که، له خوتیه لقورتانندن، یا خوتیه لته قورتانندن دیته ئاراهه.

پېنساډی خوټېهه لښورتانندن

وشه‌ی خوټېهه لښورتانندن (ده‌ستيوهردان)، به‌واتا به‌رفراوانه‌کە‌ی، ئاماژه‌ بو‌ئەو کرداره‌ ده‌ره‌کېيه‌ ده‌کات، که‌ کار له‌ کاروباری نېئوخوټی ده‌وله‌تېکی تری خودان سه‌روه‌رتی ده‌کات. هه‌ندیک له‌شروقه‌وانان ئه‌م زارواوېه‌ به‌شېويه‌کې تايه‌ت بو‌ئەو واتايه‌ به‌ کارده‌هېتن، که‌ به‌خورتی و به‌ئه‌نقه‌ست خو‌ له‌ کاروباری نېئوخوټی ده‌وله‌تېکی تر هه‌لېقورتیتر. پېنساډیه‌کې زیتتر تايه‌تمه‌ند، خوټېهه لښورتانندن ته‌نیا زنجیره‌یه‌ک له‌ کاریگه‌رییه‌ له‌ نیتوان به‌زۆرپیکردنی (اکراه) نزم و سووک و- به‌ زۆر پیکردنی بالا- توند- پروانه‌ ئه‌م وینه‌یه‌ی خواره‌وه‌

له‌ پله‌ی نزمی هېتلی به‌زۆر پیکردن، ده‌شی له‌ وتاریک زیتتر نه‌بیت، به‌مه‌به‌ستی کارتیکردن له‌ سیاسه‌تی نېئوخوټی ده‌وله‌تېکی تر. وینه‌ی ئه‌مه‌، کاتیک له‌ سالی ۱۹۹۰دا سه‌روک بۆش داوای له‌ گه‌لی عێراق کرد که‌ (سه‌دام حوسێن) بروخېتن، ئامانجی له‌م وتاره‌دا خوټېهه لښورتانندن بوو له‌ سیاسه‌تی نېئوخوټی عێراقدا. هه‌روه‌ها له‌ هه‌شتاکاندا ولاته‌یه‌کگرتوه‌کان (رادیۆی مارشی) دامه‌زراند، بو‌بلاوکردنه‌وه‌ی نامه‌و پرۆگرامی دژ به‌ فیدل کاسترۆ له‌ کوبا.

یارمه‌تیدانی ئابوری رێگایه‌کې تره‌ بو‌تاسیردانان له‌ کاروباری نېئوخوټی ده‌وله‌تېکی تر. بو‌نموونه‌ یارمه‌تی ئابوری ئه‌مریکې بو‌سلقادیۆر، و یارمه‌تی سوڤیه‌تی بو‌کوبا، مه‌به‌ست کارتیکردن بووه‌ له‌ کاروباری نېئوخوټی هه‌ردوو ده‌وله‌تدا. هه‌روه‌ها به‌رتیل دانیش یارمه‌تیدانیکې ئابوری نامه‌شرووعه‌. ئازانسی هه‌والگری ئه‌مریکې CIA و ئازانسی هه‌والگری سوڤیه‌تی KGB، له‌ ماوه‌ی جه‌نگی سارد دا پاره‌یه‌کې زۆریان له‌ هه‌لبژاردنه‌کانی ولاتانی بێگانه‌دا خه‌رج ده‌کرد. هاوکات له‌ حه‌فتاکاندا حکومه‌تی کۆریای باشوور پاره‌یه‌کې زۆری له‌ پرۆپاگه‌نده‌ کردن خه‌رج کرد، بو‌ هه‌لبژاردنی که‌سایه‌تییه‌ سیاسیه‌کانی ئه‌مریکې، ئه‌وانه‌ی که‌ له‌گه‌ل به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی کۆریای باشووردا هاوسۆز بوون.

ئه‌گه‌ر نه‌ختیکې تر له‌ هېتلی به‌زۆر پیکردنه‌ سه‌رکه‌وین، راویژکاری سەربازی

دەبینین. لە روژانی یەکەمی جەنگی فیتنامدا، سەرەتا خۆتیپەهەلقورتانندی ئەمریکی بەشیوەی یارمەتیدانی ئابوری بوو، دواتر یارمەتیدانی سەربازی بەدوادا هات. بە هەمان شێوە کوباو یەکییتی سوڤیەت، یارمەتی ئابوری و راوێژکاری سەربازیان پێشکەش بە نیگاراگواو دەولەتانی تری سەربەخۆیانیان دەکرد.

لە شێوەکانی تری خۆتیپەهەلقورتانندن، پالێشتی کردنی ھێزە بەرھەڵستکارەکانە. لە ھەشتاکاندا، ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پارە بەسەر بەرھەڵستکارەکانی سەرۆکی چیلی ھەلبێرتدراو (سلفادور ئالاندی) دا باراند. ھەروەھا یەکییتی سوڤیەت پارە بۆ کۆمەڵەکانی ئاشتی، لە ئەوروپای روژئاوادا خەرج دەکرد.

بەر لەدیماھی بەزۆر پێکدرنەکە، کاری سەربازی سنووردارمان بەرچاو دەکەوێ لە ھەشتاکاندا، ولاتە یەکگرتووەکان لیبیای بۆردومان کرد. لەبەر ئەوەی بەپالێشتی کردنی تیرۆر تاوانباری دەکرد. ھەروەھا یەکییتی سوڤیەت، لە شەڕی نیۆ خۆیی یەمەنی باشووردا، یارمەتی لایەکیانی دا.

ھەرچی لە سەرۆکی ھێڵەکەوێ، ئەوا پەلاماردانی سەربازی تەواو، یاخود داگیر کردنە. نموونەی بۆ ئەمەش کردارە سەربازییەکانی ئەمریکاو، لە دومینیکان (سالی ۱۹۶۵) و لە گرینادا (سالی ۱۹۸۲) و لە پەنەما (سالی ۱۹۸۹). ھەروەھا کرداری سەربازی یەکییتی سوڤیەت لەمەجەر (ھنگاریا) لە سالی ۱۹۵۶. چیکوسلواکیا سالی ۱۹۶۸ و ئەفغانستان لە سالی ۱۹۷۹. بەتەنیا دەولەتە گەورەکان بەزەبری ھێز دەخالەت ناکەن، سالی ۱۹۷۹ تەنزانیا ھێزەکانی ناردە ئۆگەندا، فیتنام پەلاماری کەمبۆدیای دا. پەلاماردانی عێراقیش بۆ کویت لە ۲ی ئابی ۱۹۹۰دا، نوێترین نموونەی ئەم بابەتە.

پێناسەکە بە واتا بەرفراوانەکی، ھەموو پلەکانی پەڕێکە، یاخود ھێڵەکە دەگرێتە خۆی. لەپلەی بەزۆرپێکردنی نزمەووە تا دەگاتە پلەی بەزۆر پێکردنی بالاووە. رادە بەزۆر پێکردن، (اکراھ) لە خۆتیپەهەلقورتانندن، لەو روووە گرنەگ، کە تا چەند گەلی زۆر لێکراو ئازادی ھەلبێژاردنی ھەیەو توانایی ھێزی دەرەکی لە پێشستیل کردنی سەربەخۆیی ئەو گەلدەدا چەندە.

سەرورەرتی Sovereignty

پرەنسیپی سەرورەرتی بەلای کۆمەڵەی گەلانەو، پرەنسیپیکی زۆر زیندوو بوو. لەو پیلەکەو گفتوگۆیانە دەربارەی مەسەلەی شەرعییەتی خۆتیپەهەلقورتانندن دەکران

ئەم پره‌نسىپە، رىزى پىشەۋەى گرتىبوو. كەچى دەبىنن سەرۋەرەتتى رەھا (السىادە المطلقە) بەواتا ياساىيەكەى، دەستەلاتى راستەقىنەى حكومت، لە چوارچىۋەى سنورى خۇيدا، مەسەلەيەكە لە زۆر كاتدا گفتوگۇ ھەلدەگى...

شىتىكى زۆر دانسقىيە، ئەگەر حكومتان بتوان ھەموو شتەكان كە لە ناوھەى خاكى ئەواندا روودەدا بخەنە ژىر كۆنترۆلى خۇيانەۋە، ئەمەش لەبەر چەند ھۆيك: يەككىيان پشت بەيەكتر بەستنى ئابورى دەولييە. دەشى دەۋلەت لە رووى ياساىيەۋە خودانى سەرۋەرەتتى بىت، ۋەلى نۆينەران لەدەرەۋە، كارىگەرييان بەسەر ئەو شتانەدا ھەيە كە لەسەر تەختى شانۆكە روودەدەن.

ھەندىك جار خۇتتېھەلقورتاندىن، سەريەخۇيى بە ھىز دەكات. چونكە ھەندىك دەۋلەتى ھەزار، لە راستىدا، تەنيا پرىكى كەم سەريەخۇييان ھەيە، چونكە تواناكانيان زۆر كەمە. ھەندىك جۆرى خۇتتېھەلقورتاندىن ئەو توانايە لەدوا رۆژدا زىترەدەكات و سەريەخۇيى راستەقىنە بەھىزتر دەكات. يارمەتيدانى ئابورى، ياخود سەريازى، بەتتېھەرىۋونى كات، دەشى ۋا لەدەۋلەتتىك لەدەۋلەتەكان بكات، زىتر سەريەخۇيى بىت. ئەۋەى رۆژتىك لە رۆژان بەلەدەست دانى سەريەخۇيى دىتە بەرچاۋ، دەشى لە دوايىدا سەريەخۇيى پتەوتر بكات. كەئەمە بەشىكە لە ئالۋىزى پەيۋەندى نيوان سەرۋەرەتتى و سەريەخۇيى و خۇتتېھەلقورتاندىن.

ھوكمدان لەسەر پره‌نسىپى خۇتتېھەلقورتاندىن

ريالىستەكان و كۆزمۇۋىلىستەكان و ئاكارىستەكانى دەۋلەت (لايەنگرانى ئاكارخوۋىي دەۋلەت)، بۆچۈنى جياۋازيان لەمەر مەسەلەى خۇتتېھەلقورتانەۋە ھەيە. ريالىستەكان سىستەم و ئاشتى، ۋەك دوو بەھەى سەرەكى لە سىياسەتى دەۋلى و تەرازوۋى ھىزەكان و دام و دەرگەى سەرەكى، دەرۋىرن. بۆيە بەلەى ئەۋانەۋە ئەگەر خۇتتېھەلقورتاندىن بۆ پاراستنى تەرازوۋى ھىزەكان و سىستەم پىۋىست بوو، دەتۋانرى پاساۋى بۆ بەھىندىرتەۋە. نمۇنەى ئەمەش ناۋچەى نفوز بوو لە رۆژانى شەرى ساردا (ناۋچەى نفوزى ئەمىرىكى لە نىۋە گۆى رۆژئاۋاۋ ناۋچەى نفوزى سۆقىيەتى لە رۆژھەلاتى ئەۋروپا). لە سالى ۱۹۶۵دا ۋلانە يەكگرتۋەكان دەستى لەناۋ دومىنىكان ۋەردا، لەسەر ئەو بىنەمايەى كە چىتر رىگا نادا حكومەتتىكى دىكەى كۆمۇنىستى لە نىۋەگۆى رۆژئاۋادا دابەزى. ھەرۋەھا يەككىتى سۆقىيەتەش بۆ ئەۋەى حكومەتە كۆمۇنىستەكان لە رۆژھەلاتى ئەۋروپادا بەھىلىتەۋە دەخالەتى دەكرد. لە

راستیدا سۆڤیه تییه کان پرهنسیپی «پرجنیف» یان راگه یاند، که بۆ پاراستنی سیستمی سوسیالیزم له ناوچه کانی نفوزی خویاند. مافی خۆتیهه لقورتان دنیان هیه. ربالیسته کان، مه یلیان وابوو که پاساوی ئەم جوړه خۆتیهه لقورتان دنه، له سهر ئەو بنه مایه بده نه وه که ئارامی ده پاریزی و وا ده کا له یهک نه گه یشتن و و خراو خه ملاندن، نه بیته سۆنگه ی بهر زکردنه وهی کهش و هه وای جهنگ، به تاییه تیش جهنگی نه تۆمی.

کۆزمۆپۆلیته کان عه دالهت به به های یه کهم و کۆمه لگای تاکه کانیش به یه کهم دام و ده زگای ده ولی ده زمیترن. له سهر ئەو بنه مایه، نه گهر خۆتیهه لقورتان دن له راژی عه داله تدابیت، ئەوا پاساوی بۆ ده کريت و خۆتیهه لقورتان دن له رتگای چاکه دا رتگای پێ ده دریت. وه لێ چاکه چیه، چۆن ده توانین چاکه دیاری بکهین؟ له ماوه ی جهنگی ساردا کۆسمۆپۆلیته سهر به خۆ خاوه کان، لیبرالیسته کان، گه یشتنه ئەو رایه ی، که خۆتیهه لقورتان دن دژی سیستمه راستره وه کان، وه کو دیکتا تۆریه تی مارکۆس له فیلیپین و حکومه تی ره گه زه رستی له باشووری ئەفریقا، کارتیکی مه شرووعه. له کاتیکدا کۆزمۆپۆلیته خۆپارتیزه کان، پاسا و بۆ خۆتیهه لقورتان دن دژی حکومه ته چه پر وه کان ده هیننه وه. له هه شتاکاندا هه ندیک له ئەمه ریکا ییه کان «پرهنسیپی ریگان» یان راگه یاند، واته به بهر ژه وه ندی یان زانی که خۆیان دژی حکومه تی ساندینی له نیکاراگوا و هه ردوو حکومه تی کۆمۆنیستی له ئەنگولا و موزه مبیق، هه لقورتین. له بهر نه وه ی مافه کانی دیموکراسیان پتیشیل کردوه.

له نه وه ده کان (نه وه ده کانی سه ده ی بیسته م) و له کۆتایی شه ری سارد، له سالی ۱۹۹۲ د، کۆزمۆپۆلیته کان دا وایان کرد که ده ستیوه ردانی مرۆڤایه تی له «سۆمال» دا بکريت تا برسیه تی بوه ستیتریت و بلاونه بیته وه. ههروه ها له های، بۆ گه راندنه وه ی سه رۆکی هه لثیر دراو (جان برتران ارستید) له سالی ۱۹۹۴ بۆ ده سه لالت. ههروه ها له سالی ۱۹۹۶ له زائیر، بۆ وه ستاندنی برسیه تی و کاری توندوتیژی ره گه ز په رستانه، که له گه ل شه پۆلی په نابه ره کان بۆ «رواندا» ی هاوسن هاته ئاراهه. به گویره ی ئەو خۆپن دنه وه یه، ئەوه ی کۆزمۆپۆلیته راستره وه چه پر وه کان به یه که وه کۆده کاته وه، پاسا و هینانه وه یانه بۆ خۆتیهه لقورتان دن، نه گهر له راژی عه داله تدای.

هه رچی لایه نگی رانی ئاگاریه کانی ده ولته تن، به های بنه ره تی له سیاسه تی ده ولیدایا له روانگه ی ئەوانه وه، سهر به خۆ ییه بۆ ده ولته و گه ل و دام و ده زگا سه ره کییه کان. به و پتیه ی که رتسای دیاریکرا و ئاکارین له یاسای ده ولیدایا. گرنگترین ئەو رتسیانه ش

خوتیهه لنه قورتاننده له ده وله تیکي خودان سهروه ریتی. له سر نهو بنه مایه، ناکارسته کان به ده گمن پاساو بو خوتیهه لقورتانندن دهیننه وه. پاساو بو جهنگی بهرگری کردن له یه کیتی خاکی ده ولت، یاخود سهروه ریتی، دژی ده سترژیکاری دهه کی دهیننه وه، که چی جیهانی ریالیستی هندیک جار له م وینه یه زور نالوژتره. زور جار ده سترژیکاری دهه کی داپوشراوه نادگاره کانی روون نین. له حوزهیرانی ۱۹۶۷د، ئیسرائیل سنووری به زانندو و سهره تا په لاماری میسری دا. نهو ده سترژیکردنه ی بهو په پاساودایه وه که ئیسرائیل ده سترژیکر نییه، چونکه نهو هیچی نه کړدوه، ته نیا دهستی خوی پیشخستوه دهستی وه شانده وه، که میسر خه ریک بوو بیگات. که واته کي ده سترژیکاره؟ نایا میسریه کان، که هیزه کانیان به شتویه که له سر سنور کورکړدبووه و گویا خویان بو په لاماردانی ئیسرائیل ناماده کړدبوو یاخود ئیسرائیلییه کان که بهر له په لاماری میسریه کان دهستی خویان وه شانده؟..

چند هه لاوړدنیک له ریاسیه که

مایکل والزر Michael Walzer، له کتیه که یدا Just and Unjust War (شهری رهواو شهری ناروا)، گفتوگو له سر چوارحالت دهکا، که ده شتی جهنگ، یاخود ده ستیوهردانی سهر بازی له باری رهوشته وه پاساوی بو بهیتریتته وه، به بی نهو ی ده سترژیکاریه کی راست- ناشکرا- له نارادابی.

هه لاوړدنی یه کم له یاسای توندی خوتیهه لنه قورتانندن، خوتیهه لقورتانندیکی ده سترژی شخه ریانه یه. وه کو هیرشه که ی سالی ۱۹۶۷ی ئیسرائیل، نه گهر هاتوو هه په شه یه کی جدی و روون بو سر سهروه ریتی ده وله تیک له نارادا بوو، نهوا له سر نهو ده ولته پتویسته بهر لهو ی کار له کار بترازی، بجوولیتته وه، به مهرجیک هه په شه که خه ریک بیت هایتستا نایتستا روویدات. که چی هینانه وه یه کی لم چه شنه، بو غوونه، پاساو بو خوتیهه لقورتاننده کی سؤقیه له نه افغانستان ناهیتته وه. لیږدها جیاوازی هیه له نیوان شهری ده سترژی شخستن و شهری خوپاراستن. ده سته شانندی ده سترژی شخه رانه، نهوکاته ده بیت که په لاماریکی دژ به نهو خه ریکه رووده دا. هه رچی شهری خوپاراستنه، نهوکاته رووده دا، که بهر پر سه کان پتیا وایه په له کردن له شه ر باشته نهک دواخستن. له سالی ۱۹۱۴د، نه م جوړه بیرکړدنه وه یه، بیري سه روکایه تی نه رکانی نه له مانی داگیرکړدبوو. کاتیک بهر پر سه نه له مانه کان لهو

ترسان، ئەگەر هەتا سالی ۱۹۱۶ چاوەڕێ بکەن، ئەوکاتە روسیا تا ئەو رادەیە بەهێز دەبێت کە «پلاتی شیلفن» دووچاری شکستەپێنان بکا. هەلاوێردنی یەکەمی میسال والرز Michael Walzer، لە رێسای خۆتێهەلنەقورتانندن، رێگای بەشەپێکی خۆپاراستن نەدەدا، چونکە ئەوکاتە ئەلەمانیا دووچاری هەرەشەییەکی خێرا و روون نەبوو. پیشتر بەهۆی غوونە ی دژ بەیەکەکان ئەوهمان بینی کەوا چەند کاری تر هەبوون دەیاننوانی بارەکە بگۆڕن لە نێوان سالانی ۱۹۱۴-۱۹۱۶ دا.

هەلاوێردنی دووهم لە رێسای خۆتێهەلنەقورتانندن، ئەو کاتە دەبێت کە خۆتێهەلنەقورتانندن کە دەبێتە کاریکی پێویست بۆ هاوسەنگ کردنەوی خۆتێهەلنەقورتانندیکی پیشتر، ئەو رێسایەش بۆ جون ستیوارت میل John Stuart Mill و رای لیبرالیستەکان دەگەرێتەوه، لەسەدە ی نۆزدەهەمدا، کە دەلێن گەل مافی چارە ی خۆنوسینی هەیه، ئەگەر کۆسپ خرایە بەردەم هەرگەلیک بۆ دیاریکردنی چارە ی خۆنوسینی خۆی، ئەوکاتە دەتوانی پاساو بۆ خۆتێهەلنەقورتانندی بەرامبەر بکری، بۆ چروک کردنەوی کاریگەری خۆتێهەلنەقورتانندی یەکەم. لەبەرئەوی مافی چارە ی خۆنوسین بۆ گەل دەگەرێتەوه، وڵاتە یە کگرتووەکان هەندیک جار ئەو بیانگەیهی بەکاردهیتا بۆ تێوهگلانی لە جەنگی فیتنامدا. هەرچی نامەکی میلله Mill کە رێگا بە خۆتێهەلنەقورتانندن دەدا لە حالەتی هاوسەنگ کردن لەگەڵ دژەکاندا، بەو پێیە کە تەنیا خۆتێهەلنەقورتانندیکی پیشینەیه، تەک بەو پێیە ی پاساوی هەیه، لە سالی ۱۹۷۹ دا چین دەخالەتی لە فیتنام کردو سنووری ئەو وڵاتە ی بری، وەلێ چین گەراپەوهو لەماوی چەند هەفتهیە کدا هیژەکانی خۆی کیشایەوه. چین بیانگە ی ئەوہوو کە رووبەرووی خۆتێهەلنەقورتانندیکی فیتنامی دەبووہو لە کەمبۆدیا، خۆتێهەلنەقورتانندن تا ئەو رادەیە رێگای پێ دەدری، کە کاریگەری خۆتێهەلنەقورتانندی یەکەم چروک بکاتەوه، نەک زۆرتر. لە بەرئەوی پڕەنسیپی سەرەکی بۆ ئەو خۆتێهەلنەقورتانندن، رێگا خوشکردنە بۆ گەل، هەر گەلیک، بۆ ئەوی خۆی ئەژواریبەکانی خۆی چارەسەر بکا.

هەلاوێردنی سێیەم بۆ رێسای خۆتێهەلنەقورتانندن، ئەوہیه کە خۆتێهەلنەقورتانندن دەبێتە پێداویستییهک بۆ رزگارکردنی خەلکیک کە دوچاری مەترسی قەسایخانەیهک دەبنەوه. ئەگەر دەستپیشخەری نەکا بۆ رزگارکردنی ئەو جوۆرە خەلکە، ئەوا خۆتێهەلنەقورتانندن، وەک پەيوەندییهکی رێزداری بۆ سەرەخۆبی خۆیان و مافەکانیان، هیچ سوودیکی نابێ. تەنزانیا پەلاماری ئۆگەندای دا، ئەو رۆژە فەرمانرەوايهکی

دیکتاتور که و تېووه کوشتن و برېنی خه لک. په لاماردانه کې به و په پاساودایه و، که رزگارکردنی گه لیکه له سه برېن. څیتنامیش بیانگه یه کی هاوچه شنی بۆ په لاماردانی که مېوډیا به کاره یتا. له گه ل ته و ه شدا قه سابخانه نانه و ه ه لمه تی جینوساید، ناییته سونگه ی ته و ه که ده ولته تان، یاخود کومه لگای ده ولی، هه رده بی ده خاله ت بکا. تیبینی و دوو دلې ته مریکاییه کان بکه له ناردنی هیژ بۆ رواندا له سالی ۱۹۹۴د، یاخود بۆ بۆسنه له سالی ۱۹۹۲و ۱۹۹۵د یاخود بۆ لیبیریا له سالی ۱۹۹۶.

هه لا ویردنی چواره م، یارمه تیدانی بزاقه جوڅخوازه کانه (سهره خوځخوازه کان). کاتیک ناسنامه و بریاری خوځان راده گه یه نن. به واتایه کی تر، نه گه ر کومه لیک خه لک به ورونی و به راشکاوای رابگه یه نن که ده یانه وئ نیشتمانیکی سهره خوځان ه بیت. به پیتی شهرعیه تی ده ولی که یارمه تیان ده دا بۆ جوځیوونه و ه. ته مه به بۆ جوځونیک داده نرئ بۆ یارمه تیدانی ته و بزاقه له پینا و ه ده سته یتانی مافه کانی و پتسخستنی سهره خوځیه کی وه کو نه ته ویه کی سهره خو. وه لی بزاقی جوځخوازی کی شایه نی یارمه تیدان ده بیت؟ نایا سه رکه و تنه کی ده بیته پتوره ټک بۆ هه بوونی توانای سهره خو بوونی؟ نامه کی میلل Mill ده لی: ته و کومه له ی بانگه شه ی ته و ه ده کا که وه کو نه ته ویه کی دانی پیا برئ، پتوبسته ترانای هه ولدانی ه بیت، بۆ ته و ه ی رزگاری و ه ده ست بینیت و خه بات له پینا و ئازادی خوځدا بکات. ته م رایه ش به لایه نی که مه و ه له گه ل پره نسپی خوځتیه لفقورتانن ده گونجی. وه لی وه ک پره نسپکی ته خلای کی کم و کوری تیایه، چونکه سروس ی ته و واتایه ی تیدایه که «هیژ ماف دروست ده کات».

مافی چاره ی خوځووسین

ته ژواری خوځتیه لفقورتانن له به رزه و ه ندی بزاقه جوځخوازه کاند له پیناسه ی گه ل چیه، خوځی ده بینیته و ه؟ کټ به شداری له دروستکردنی ژبانی هاو به شدا ده کات، نایا بیگانه کان ده زانن، داخو خه لک به راستی ره زامه ندی خوځان ده بریوه که مافه کانیان له سه وزی یه ک کومه لگا، یان یه ک ده ولته دا بکاته و ه؟ مافی چاره ی خوځووسین پره نسپکی گرنکه، وه لی هه میشه پرسیارټک روو به پرومان ده بیته و ه، ته ویش ته ویه که و ا کټ بریاری له سه ر ده دا؟ سو مال به نمونه و ه برگره. له ده ولته ته نفریقاییه کانی تر جیایه، گه له کی یه ک بنه مای ئیتنی، یاخود یه ک زمان به یه که وه کوځان ناکاته و ه. هه و ه ها کینیای هاوسیتی، که ده سه لاتی ئیمپرالیستی، له ده یان کومه له خه لک و

هۆزی جیا جیاو خوونهریتی جیاواز هیتاویه ته ئارا. به شیتک له باکووری کینییا سۆمالییه کانی لێ داده نیشن، سۆمال دهلتی پیتووسته پره نسیپی مافی چاره ی خۆنوسین ره چاوبکری و رینگا به سۆمالییه کانی باکووری رۆژه لاتی کینییاو باشووری حه به شه (ئه ثیوپیا) بدری که جیا بینه وه. له بهر نه وه ی ئه وان له بنه رته وه یه که نه ته وه ی سۆمالین. کینییاو حه به شه ئه مه یان ره تکرده وه، گو تیان سۆمال تائیتستا هه ول ددها نه ته وه یه که و نیشتمانیک به یه که وه بنی. ده رته نجامیش، چهندان شه رو شۆر له باکووری رۆژه لاتی ئه فهریقا، له سه ر مه سه له ی سۆمالی و مه سه له ی نه ته وایه تی قه ومان.

هه میشه ده نگدان ئه م جۆره ئه ژوارینه چاره سه ر ناکات، مه سه له ی ئیترله ندا به ئموونه وه ریه گره، ئه گه ر ده نگدان له چوارچیه ی سیاسیی ئیترله ندای باکووردا ئه نجام درا، ئه و پروتستانته کان که دوو له سه ر سیتی خه لکی ناوچه که ن ده سه لات ده گرنه ده ست، که چی ئه گه ر له چوارچیه ی جوگرافی هه مسوو دو رگه که دا ده نگدان ئه نجام بدری، ئه و کائۆلیکه کان، که دوو له سه ر سیتی هه مسوو دانیشته وان پیکده هیتن، جله و ی ده سه لات ده که ویتته ده ست ئه وان. که واته کتی پریارده داو ده نگدانه که له کوئی ئه نجام ده دری؟ به پیتی چ بنه مایه که رۆله کانی ناوچه که، ده نگ ی خویان ده دن؟ بۆ ئموونه سۆمالییه کان ویستیان ده نگدان ئه نجام بدریت، له کاتیکدا کینییه کان ویستیان بۆ ۴۰ تا ۵۰ سالی تر دو ابخری، تا وه کو سیمای نه ته وه یی سۆمالی ته واد ده بن.

ئایا جوئی بوونه وه ئازاری ئه وانه ده دات که لیتیان جوئی ده بنه وه؟ ئه ی چی ده رباره ی ئه و که ره ستانه ی جوئیخوازه کان له گه ل خۆیاندا ده یه بن، یاخود ده بنه سۆنگه ی شه لژانی ئه و ولاته ی لیتی جوئی ده بنه وه؟ وه ک ئه وه ی که دوا ی له باریه ک هه لوه شان وه ی ئیمپراتۆریای نه مساوی له سالی ۱۹۱۸دا روویدا. هه ریمی سوودیت، سه رباری ئه وه ی دانیشته وانه که ی به ئه له مانی ده په یفن، به ده و له تی چیکوسلوفاکیا وه لکیترا، دوا ی ریکه و تننامه ی میونخ له سالی ۱۹۳۸دا، سوودیتییه کان له چیکوسلوفاکیا جوئی بوونه وه و چونه پال ئه له مانی، وه لئ به مه ش ناوچه چیا ییه کانی سه ر سنوور ده که و تنه ده ست ئه له مانه کان، ئه مه ش زیانیکی زۆر گه وه ری له به رگری چیکی ددها. ئایا راست بوو مافی چاره ی خۆنوسین بدریت به سوودیتییه کان. هه رچه نده ئه مه چیکوسلوفاکیا له ئامرازه کانی به رگری کردنی سه ربازی بی شه ده کا؟! با له میژوو ییکی نزیکه وه ئموونه یه که وه ریه گرین، کاتیک له شه سه ته کاندا، نیجیرییه رۆژه لاتیه کان، ئاره زووی جوئی بوونه وه و دامه زران دنی ده و له تی «بیافرا» یان ده رپری،

نيجيرييه كانى تر به ره هلستى ئەو هه ولەيان كرد، چونكه «بيافرا» زۆرهى بيره نهوته كانى نيجيريای بهخۆوه دهگرت. گوتيان نهوت مولكى ههموو گهله، نهك بهتهنيا هى ناوچهى رۆژههلات.

دواى سالى ۱۹۸۹، لهئهوروپاي رۆژههلات و لهيهكيتى سوقيهتي پيشوودا، بهتاوتر داواى چارهى خۆنوسين كرا. چيكوسلوفاكيا، ههمديس بهگوتري ئينيتيماى رهگهزى دابهشكرايهوه، وهلى ئەمجارهيان بهشيوهيهكى ناشتيخوازانه، كۆمارى چيكى له رۆژئاواو سلوفاكى له رۆژههلات دامهزرا. يهكيتى سوقيهتي پيشوو كۆمهلهك رهگهزى جياوازى تيداوو، داواى مافى چارهى خۆنوسينيان دهكرد، بهتهواوى وهك له نيوان سالانى ۱۹۱۷ و ۱۹۲۰دا، زۆرهيان داوايان دهكرد، دانىشتوانى قهوقازو نازهربيجان و ئەرمينياو گورجستان و ئوزبهكستان و چهچان، لهسهر بنهپهتي مافى چارهى خۆنوسين كه سادهترين مافه، داواى دامهزراندنى دهولهتى سهريهخۆيان دهكرد. لهدهولهتى يوگسلافيى پيشووش، كۆمهلهى ئاييىنى و رهگهزى جياجيا جوئ بوونهوهو بانگهشهيان بۆ مافى چارهى خۆنوسين دهكرد. سلوفاقيهكان و سهريهكان و كرواتيهكان، توانيان كۆمارى سهريهخۆ دامهزرين. وهلى سهركهوتنى موسلمانهكانى بۆسنهوههرزهگوئينيا، كهتر بوو. لهكاتيكدا سربى و كرواتيهكان كهمينهى رهگهزى تريان بهخۆوه دهگرت. دهبينى بۆسنه له روى رهگهزهوه تيكهلهيهك بوو. ههردوو ههرىمى سربىاو كرواتىي گهوهى بهخۆوه دهگرت. دواى سالى ۱۹۹۲ موسلمانهكانى بۆسنه دوچارى ههلمهتتىكى پاكسازى رهگهزى بوونهوه، لهسهر دهستى هيزهكانى سرب و كروات. شهپ له بۆسنهدا بۆ دانىشتووانه مهدهنيهكانيش مالتويرانى بوو، بۆيه لهلاهاى دادگاي جەنگ پيكهيترا بۆ ئەو كهسانهى له كوشتارهكاندا بهرپرسياربون. لهگهڵ ئەمهشدا دام و دهزگا دهولييهكان، نهتهوه يهكگرتوهكان و هاوپهيمانييهتى باكوورى ئەتلهسى و يهكيتى ئەوروپايى، لهسهر چۆنيهتى بهريهچدانوه، له زۆرهى كاتهكاندا له نيتوخۆياندا دابهش ببوون. يهكيت لهو هۆكارانهى مهسهلهى جهنگى بۆسنهى لهديدى كۆمهلگاي دهولييهوه بهزهحمهت يهخست، ئاستهنگى دۆزينهوهى رادهيهكى يهكلاييكهروهو بوو، له نيوان ئەوهى كه ململانى بۆسنه شهپتىكى نيتوخۆى بوو له نيوان كروات و سربيهكان لهلايهك و موسلمانهكان لهلايهكى تر، لهگهڵ ئەوهى كه خۆتيهتهلقورتانديك بوو لهلايهن سربيهكانهوه، جا ئەگهر دهستدرژيكارى نهبوايه تاكه بوار بۆ خۆتيهتهلقورتاندى ئەوه بوو ريگايان نهدابوايه قهسابخانهيهك بهربابيت. له روانداش بارهكه بهههمان شيوهبوو. كۆمهلگاي دهولى ههمووى ههلوپستى

سهرکونه کردنی وهرگرت، وهلی تا کاتیکی درهنگ له دایسانی ململانتیه که له سالی ۱۹۹۵دا، نهیتوانی لهسهر کاریکی هاوبهشدا ریککهوئ.

پالپوهنهرهکان، نامراز و دهرئه نجامهکان

تهگهر رک بهرکهی ههلوتیستهکان کاریکی نهبووه ری تینهچوویت، کهواته نهو پرنسیپانه چین کهدهشی بو پریاردان لهسهر خوتیههلقورتاندن بهکاربهیترئ؟ لیړهدا سی رههاند بو پریاردان هیه، که دهگهپتیهوه بو نهریتی پریاردان لهسهر شهرعی بوون یان ناشهرعی بوونی جهنگ، هوانیش: پالپتیهونهرهکان، نامرازهکان، نهو دهرئه نجامانه که لییان دهکونهوه. ههر سی رهگهزیش گرنگ، لهبهرئهوهی حوکمدان لهسهر خوتیههلقورتاندن لهیهک گوشه نیگاوه، لهوانیه وهلامیکی ههله به خووه ههلگری، بوغونه، حوکمدان لهسهر خوتیههلقورتاندن به تنیا له ریگای نهو دهرئه نجامانهی که لیتی دهکونهوه، وهک نهو رایهیه که دهلی: «هیتر، ماف دروست دهکات». پیویست ناکا بلتین دهی هؤکارهکانی تر، لهپال نهو دهرئه نجامانهی دهکونهوه، لهبهر چاو بگیتین. ههروه ها نیازی چاکهکردن بهتنیا بهس نییه بو پاساو هیتانهوه بو خوتیههلقورتاندن. بو وینه، نورمان پودهورتز Norman Podhoretz ی نووسهر، ولاته یهکگرتوهکان به راست دهزانی، که دهخالتهی له فیتنامدا کرد، لهبهر نهوهی نهامریکاییهکان دهیانویست فیتنامی باشور له حکومتیکی دیکتاتوری رزگاربهکن. کهواته تهگهر بوچونهکهی راست بیت، کهوا وهسفی کرداری سهریازی نهامریکی له فیتنام کردوه که «دزیو بوو، وهلی نهخلای بوو» ئایا وادهکات که نیاز چاکي بو کاریکی راست، مهشروع بیت؟ پیویسته بهتنیا لای پالپتیهونهرهکان نهوستین، بهلکو نهو دهرئه نجامانهش به ههند وهرگرین که لیتی دهکونهوه.

لهشهری فیتنامدا، بهتنیا هینده بهس نهبوو که ولاته یهکگرتوهکان ههولی رزگارکردنی فیتنامی باشور بدا، لهو مهرگهساتهی فیتنامیهی هکانی باکور، بهسهریان هینابوون. نهو نامرازانهی بو چارهسهرکردنی کیشهکه بهکارهیتران خوی له خوبدا مهسهلهیهکهو عهدهالتهی نهو دژهش مهسهلهیهکی تره، نهو پرسیارانهی که لهم دهروازهیهوه دهکری نهویه: ئایا نهلته رناتیقی تر ههبوو؟ ئایا خوتیههلقورتاندن دوا چارهسهر بوو؟ ئایا نهدهکرا خهلکی بی تاوان بهاریزین؟ ئایا عهدهالت له ئارادا ههبوو، واته وهک دهلین سزاکه بهقهدهر تاوانهکه بوو، یاخود زیدهرویی تیدابوو؟ ئایا کارایی حوکمدانیکی بیتلایه نانه دابین کرا؟ تا چ رادهیهک بایهخ به کارایی دهولی

فره‌لایه‌ن درا، که راده‌یه‌ک بۆ مروّث داده‌نێ له قۆستنه‌وه‌ی شته‌کان له پیتناو مه‌به‌ستی خویدا؟ نه‌ی چی ده‌رباره‌ی ئه‌وه‌در نه‌نجامانه‌ی لیتی ده‌که‌ونه‌وه؟ چی ده‌رباره‌ی هه‌لی سه‌رکه‌وتن؟ چی ده‌رباره‌ی ئه‌و مه‌ترسیانه‌ی حسێویان بۆ نه‌کرا‌بو، له سۆنگه‌ی ئه‌وه‌ی به‌شێوه‌یه‌کی ته‌واو بیتلایه‌نانه له‌باره‌که نه‌توێژرا‌بو‌وه‌وه؟ یاخود له سۆنگه‌ی ناسته‌نگی له‌یه‌که‌تر جوێک‌درنه‌وه‌ی مه‌ده‌نییه‌کان و جه‌نگاوه‌رانی شه‌ری پارتیزانی؟ وه‌ک ئاشکرایه، پیتتشییه، که سه‌یری باریکی ئاوا ده‌که‌ین، که به‌را‌ده‌یه‌کی گه‌وره ئالۆزو تیک شێواوبیت، له‌سه‌ره‌خۆین. به‌شێوه‌یه‌کی تر، بریاردان پیتوبستی به‌ توێژنه‌وه‌ی پالپتوه‌نه‌ره‌کان و ئامرازه‌کان و ئه‌و ده‌رنه‌نجامانه هه‌یه که‌لییان ده‌که‌ونه‌وه.

تیبینی ئه‌وه بکه، سیاسه‌تی به‌خۆه‌گرتن له‌قی‌تنام چۆن به‌ره‌و خۆتی‌هه‌لقور‌تان‌دن چو، پیتشر تیبینی ئه‌وه‌مان ک‌رد‌بوو. له‌ قۆناغه‌کانی یه‌که‌می شه‌ری ساردا، که دوا‌ی جه‌نگی جیهانی دوو‌مه‌وه هات، ئه‌و مه‌سه‌له‌یه خراوته‌ روو، که ئه‌گه‌ر له‌سه‌ر ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کان پیتوبست بووبیت، شوینی به‌ری‌تانیه‌یه‌کان بگرتیه‌وه له‌ رۆژه‌لاتی نا‌فیندا، تا تورکیا و یونانییه‌کان له‌داو بۆ دانا‌نه‌وه‌ی سوڤیه‌تییه‌کان بپاریزی.

ده‌مه‌ته‌قی له‌ نیو ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کان له‌ سه‌ر ئه‌وه‌بوو که چۆن بۆ‌گه‌لی ئه‌مریکی شی بکه‌نه‌وه! وه‌زیری هه‌نده‌ران «جورج مارشال» و به‌رپرسه‌کانی تر به‌ته‌واوی وریا بوون، له‌ کاتی‌که‌دا جیگری وه‌زیری هه‌نده‌ران دین ئاچیسون Acheson Dean و سیناتور ئارنهر فاندنبرک Arthur Vandenburg داوایان ده‌کرد، تا مه‌سه‌له‌که‌ بپیتته مه‌سه‌له‌یه‌کی مروڤایه‌تی، پشت به‌ وتاریکی ئاکاری به‌سه‌رتی، بۆیه سه‌روکی ئه‌مریکا ترومان Truman ده‌ستی به‌ باس‌کردنی رزگار‌کردنی خه‌لکانی رزگار‌بخواز کرد له‌ هه‌موو شوێنیک‌دا.

جورج کینان George Kennan ده‌رباره‌ی سیاسه‌تی بنکۆل‌کردن دو‌چاری بی ئومیدی ببوو. له‌ پلانه‌ دوژمن‌کارانه‌که‌ی ستالین ئاگاداری ک‌رد‌نه‌وه، ئه‌و پیتی و‌ابوو ولاته‌یه‌که‌گرووه‌کان هه‌ولێ بنکۆل‌کردنی هیزه‌کانی یه‌کی‌تی سوڤیه‌تی ده‌دا، به‌شێوه‌یه‌کی تر هه‌ر شتی‌که‌ که‌ بپیتته سۆنگه‌ی هینانه‌دی هاوسه‌نگی له‌گه‌ڵ ئه‌و هیزه ده‌دا، به‌بی ئه‌وه‌ی هیزه‌کانی ئه‌مریکایی به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ ده‌خاله‌ت بکه‌ن. شتی‌کی باشه، وه‌لێ ئه‌وانه‌ی به‌لای به‌روانگه‌ی ئایدیۆلۆژییه‌وه بوون، بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌یان ده‌کرد که‌وا کۆمۆنیزم به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ به‌خۆه‌ بگیرێ. به‌تی‌په‌ربوونی کات، له‌به‌رده‌م روانگه‌یه‌کی فراوان‌تردا، بنکۆل‌کردنی هیزی کۆمۆنیزم گه‌راپه‌وه‌ داوه. ئه‌ویش پارێزگاری کردنی هه‌موو جیهان بوو له‌ کۆمۆنیزم. ئه‌و روانگه‌یه‌ وای له‌سه‌ر

کرده ئەمریکاییه‌کان کرد که له به‌های جیاوازییه نیشتمانی و نه‌ته‌وه‌بیه‌کانی نیوان ده‌وله‌ته کۆمۆنیسته‌کاندا که‌م بکه‌نه‌وه. ولاته یه‌ک‌گرتوه‌کان وای لیتهات هه‌ست بکا که پیتیسته، هه‌ردوو هیزی سۆقیه‌تی و چینی و بلا‌بوونه‌وی ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیزم بنکۆڵ بکا. له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی له‌ سالی ۱۹۴۷دا پره‌نسیپی به‌خۆ‌ه‌گرتن له‌ رۆژه‌لاتی نا‌ئینه‌وه بۆ باشووری رۆژه‌لاتی ئاسیا گوێزرایه‌وه، بۆ خۆ‌تییه‌لقورتاندن‌یتکی زۆر سه‌ره‌ڕایانه‌و چاره‌په‌ش وه‌رچه‌رخا، له‌په‌نجاکاندا.

له‌مه‌دا ئەوه پوخت ده‌که‌ینه‌وه، که پیتوه‌ری خۆ‌تییه‌لنه‌قورتاندن هه‌ربه‌گرنگی ده‌مینیتیه‌وه. هه‌رچه‌نده پره‌نسیپی خۆ‌تییه‌لنه‌قورتاندنی ره‌های ساده، زۆرجار به‌شیتوه‌یه‌کی کردنه‌ی پێش‌ئیل کراوه. هه‌رچی هه‌لا‌وێردنه‌کانی ریتسای خۆ‌تییه‌لنه‌قورتاندنه پیتیسته هه‌ربه‌ک به‌ته‌نیا حوکمیان له‌سه‌ر بده‌ین، له‌ رێگای سه‌یرکردنی پال‌پیتوه‌نه‌ره‌کان و ئامرازه‌کان و ئەو ده‌رئه‌نجامانه‌ی لێیان ده‌که‌ونه‌وه.

یاسا و ریک‌خراوه‌ی ده‌ولی

سه‌روه‌ریتی نیشتمانی و خۆ‌تییه‌لنه‌قورتاندن دوو پره‌نسیپی پیرۆزن له‌ دیدی یاسا و ریک‌خراوه‌ی ده‌ولییه‌وه. هه‌ندیک خه‌ڵک له‌به‌رئه‌وه‌ی پشت به‌ نمونه‌ی خۆجیتی ده‌به‌ستن له‌ یاسا و ریک‌خراوه‌ ده‌ولییه‌کانی ناگهن، وه‌لێ ریک‌خراوه‌ی ده‌ولی وه‌ک حکومه‌تییکی نیشتمانی نییه‌و یاسای ده‌ولیش وه‌ک یاسایه‌کی خۆجیتی نییه‌. له‌به‌ر دوو هۆ ریک‌خراوه‌که حکومه‌تییکی جیهانی نییه‌: یه‌که‌میان چونکه سه‌روه‌ریتی ده‌وله‌تانی ئەندام له‌ میساقی زۆربه‌ی ریک‌خراوه‌ ده‌ولییه‌کاندا پارێزراوه. به‌ندی (۲- ۷) له‌ میساقی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتوه‌کان ده‌لی: «له‌ میساقه‌که، هه‌یج شتیک رێگا به‌نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتوه‌کان نادا، له‌و‌کاروبارانه‌ی ده‌که‌ونه‌ چوارچێوه‌ی سنووره‌کانی ده‌سه‌لاتی قه‌زاییه‌وه»، واته ریک‌خراوه‌که ئەله‌ته‌رناتیشتیک نییه‌ بۆ ده‌وله‌تانی خودان سه‌روه‌ریتی.

هۆی دووهم که ریک‌خراوی ده‌ولی، حکومه‌تییکی جیهانی نییه‌، بێ هه‌یزی ریک‌خراوه‌که‌یه. راسته ده‌سه‌لاتی ریک‌خراوه‌ی ده‌ولی هه‌یه: «دادگای عه‌دلی ده‌ولی»، که له‌ ۱۵ قازی پێکهاتوه‌و UN هه‌لیانده‌بژێری که بۆماوه‌ی (۹) سال له‌ دادگاه‌دا کاربکه‌ن. وه‌لێ دادگای عه‌دلی ده‌ولی، دادگایه‌کی بالایی جیهانی نییه‌. ده‌وله‌تان ده‌توانن دان به‌ ده‌سه‌لاته‌ قه‌زاییه‌که‌یدا نه‌نێن. هه‌روه‌ها ده‌وله‌ت ده‌توانی ئەو حوکمه‌ ره‌تبکاته‌وه که ئەو دادگایه‌ ده‌ری ده‌کات، هه‌رچه‌نده دانی به‌ده‌سه‌لاته‌ قه‌زاییه‌که‌شیدا

نابیت. بۆنونه، له ههشتاكاندا ئىداره‌ى سه‌رۆك «ريگان» ئه‌و بېريارى دادگاي ناوبراوى ره‌تكرده‌وه كه ده‌لتى: مين چاندنى ولاته يه‌كگرتوه‌كان له بنده‌ره‌كاني نيكاراگوا، شه‌رى نيه‌.

ئه‌گه‌ر وامان هيتايه‌ به‌رچاو، كۆمه‌له‌ى گشتى نه‌ته‌وه يه‌كگرتوه‌كان هاوشانه له‌گه‌ل ئه‌نجومه‌نى پيرانى ئه‌مريكى، خۆمان له‌به‌رده‌م جوړىكى سه‌ير له ئه‌نجومه‌نى ياسادانان ده‌بينه‌وه. ئه‌و له‌سه‌ر ئه‌و پره‌نسيپه ده‌وستى كه «هه‌رده‌وله‌تيك يه‌ك ده‌نگى هه‌يه». وه‌لتى ئه‌و پره‌نسيپه ره‌نگدانه‌وى ديموكراسى، ياخود په‌يوه‌ندى هيزه‌كان نيه‌ له جيهاندا. چونكه ديموكراسى له‌سه‌ر پره‌نسيپى «بۆ هه‌ر تاكيك ده‌نگىك» راوه‌ستاوه.

له كاتيكدان له كۆمه‌له‌ى گشتى نه‌ته‌وه يه‌كگرتوه‌كاندا ده‌بينى، دورگه‌كاني مالديف له باشورى ئوقيانووسى هيندا، كه ژماره‌ى دانىشتوانيان ده‌گاته سه‌د هه‌زار كه‌سيك، يه‌ك ده‌نگى هه‌يه، چينيش كه ژماره‌ى دانىشتوانى زېتر له‌يه‌ك ملياره، ئه‌ويش يه‌ك ده‌نگى هه‌يه. واته هيزى ده‌نگدانى هه‌ر كه‌سيكى مالديف، به‌رامبه‌ر هيزى ده‌نگدانى سه‌د هه‌زار كه‌سى چينيه‌. ئه‌مه‌ش نه له‌گه‌ل پتوه‌ره‌كاني ياسادانانى ديموكراسيدا ده‌گونجى، نه‌به‌شيوه‌يه‌كى باش ره‌نگدانه‌وى هيزى راسته‌قينه‌يه. چونكه دورگه‌كاني مالديف له كۆمه‌له‌ى گشتى دا ته‌باى ولاته يه‌كگرتوه‌كان، ياخود هيندستان، ياخود چين يه‌ك ده‌نگى هه‌يه. كه‌واته ئه‌مه ره‌خه‌يه‌كه له كۆمه‌له‌ى گشتى ده‌گيرى و وا له ده‌وله‌تان ده‌كا حه‌ز نه‌كه‌ن ريگاي كۆمه‌له‌ بدن ياساي پابه‌ندكار ده‌ريكات. بۆيه بېياره‌كاني نه‌ته‌وه يه‌كگرتوه‌كان، ته‌نيا بېيارن، نه‌ك ياسا.

له كۆتاييدا له‌وانه‌يه ئه‌مىندارى نه‌ته‌وه يه‌كگرتوه‌كان، وه‌ك سه‌رۆكيكى نوپى جيهان بيتنه به‌رچاوى خۆمان، وه‌لتى ئه‌مه ريگا و نه‌كردنىكى تره. ئه‌مىندارى گشتى به‌رپتوه‌به‌رپكى بىن هيزى ته‌نفيزيه، ئه‌گه‌ر ده‌سه‌لاتيكيشى هه‌بيت، ئه‌وا له‌ده‌سه‌لاتى پاپا نزىكتره، تا ده‌سه‌لاتى سه‌رۆك ده‌وله‌تيك. هه‌لوان بۆ تىگه‌يشتن له رىكخراوه ده‌ولييه‌كان، له ريگاي به‌راورد كردنى له‌گه‌ل حكومه‌تدا، جا هه‌ر حكومه‌تيك بيت، بېگومان ده‌بيتته هۆى وه‌ده‌ست هيتانى وه‌لامى ناراست و هه‌له‌.

به‌هه‌مان شتوه ياساي ده‌ولى، به‌ياساي خۆجيتى ناچيت. ياساي خۆجيتى له داىك بووى ياسادانه‌ران و نه‌ريتى ياسايبه، كه هه‌ندىك جار پتې ده‌گوترى «ياساي گشتى». هه‌روه‌ها ياساي خۆجيتى به‌ندو ئه‌حكامى واى تىدايه، كه له‌لايه‌ن تاكه‌كانه‌وه كاربان پتده‌كرى و جيتبه‌جى ده‌كرى (ده‌توانى بچيه‌ دادگا و داوايه‌ك به‌رزىكه‌يته‌وه) و

به هموارکردنی یاسایی راست ده‌کرتیه‌وه. بهم واتایه، یاسای گشتی ده‌ولی لهم مانایه نزیکه، لهو روه‌وه که نه‌ویش به‌لیننامه به‌خووه ده‌گرئ، که نه‌وژی ریکه‌وتننامه‌یه له نیوان ده‌وله‌تاندا، نه‌ریتی ده‌ولی که به‌شپوه‌یه‌کی گشتی پراکتیکی قبول کرای ده‌وله‌تانه. وه‌لئ له روه‌ی هیزی جیبه‌جئ کردن و سنووری قه‌زاییه‌وه، به‌پاده‌یه‌کی زورگه‌وره جیا‌وازیان هه‌یه. نه‌گه‌ر چوینه سهر هیزی جئ به‌جئ‌کردن، ده‌بینین هیچ ده‌زگایه‌کی جیبه‌جئ کردن له ئارادا نییه که وا له ده‌وله‌تان بکا به‌پاره‌کانی دادگا قبول بکه‌ن. سیاسه‌تی ده‌ولی سیسته‌می‌که خۆی راژه‌ی خۆی ده‌کات.

پیشان ده‌وله‌ته گه‌وره‌کان، یاسای ده‌ولیان به‌شپوازتیکی کلاسیکی پیاده ده‌کرد. بۆ نمونه له یاسای ده‌ریاوانیدا، نه‌ریتیک سهری هه‌لدا ده‌لئت: ده‌وله‌ت، جا ههر ده‌وله‌تیک بیت، ده‌توانئ مافی ئاوی هه‌ریمی بۆ ماوه‌ی سئ میل بسه‌پینئ. نه‌و رۆژه‌ی که ده‌وله‌تانی وه‌ک پورتوگال و ئورگوای، له سه‌ده‌ی حه‌قه‌ده‌هم و هه‌ژده‌هه‌مدا سنووری ناوچه‌ی ئاوی خۆیان فراوان کرد، به‌ریتانیا نه‌و رۆژه گه‌وره‌ترین هیزی ده‌ریاوانی بوو له جیهاندا، که‌شتیگه‌لی خۆی ناره‌ دووری سئ میل له که‌ناره‌کانی هه‌ردوو ده‌وله‌ته‌که. بهم چه‌شنه ئهم ده‌وله‌ته مه‌زنه یاسایه‌کی نه‌ریتی سه‌پاند. ده‌شئ مروث بپرسئ، نه‌دی نه‌گه‌ر به‌ریتانیا یاسای پیشیلت‌کرد، کئ یاسای له‌سهر جیبه‌جئ ده‌کات؟ وه‌لام، جیبه‌جئ‌کردنی یاسا له‌سایه‌ی سیسته‌می «خۆت راژه‌ی خۆت بکه» یه‌ک تاقه رتیره‌وی هه‌یه.

دادگایی کردن له‌یاسای ده‌ولیدا، له نیوان ده‌وله‌تاندا به‌رتوه‌ده‌جئت نه‌ک له نیوان تاکه‌کاندا. به‌ته‌نیا ده‌وله‌تان، نه‌ک چه‌ندین ملیار مروثی سهر روه‌ی زه‌وی، ده‌توان کیشه‌کانی خۆیان به‌خه‌نه به‌رده‌م دادگای ده‌ولیه‌وه. ده‌وله‌تانیش به‌شپوه‌یه‌کی ئاسایی کیشه‌کانی خۆیان ناخه‌نه به‌رده‌م ئهم دادگایه، ته‌نیا نه‌گه‌ر ویستیان خۆیان له کیشه‌که بکشینه‌وه، یاخود به‌هه‌لیتیکی له باریان دیت که کیشه‌که ده‌به‌نه‌وه بهم شپوه‌یه، ته‌نیا ژماره‌یه‌کی که‌می کیشه له‌به‌رده‌م ئهم دادگایه دایه. پاشان هه‌تا نه‌گه‌ر له‌سهر پره‌نسییه‌که‌ش ریکه‌وتن، نه‌ژواری راژه‌کردنی ریتسا‌کانی نه‌ریتی و هه‌ل‌بژاردنی چ نه‌ریتی له ئارادایه. بۆ نمونه، پره‌نسییه‌ی مو‌لک زه‌فت‌کردن، یاخود خۆمالی کردن وه‌ر‌ب‌گه‌ر، نه‌وه‌ی زانراوه قس‌بو‌ل کسراوه نه‌وه‌یه که ههر ده‌وله‌تیک ده‌توانئ کۆمپانیا‌یه‌کی بی‌گانه خۆمالی بکا، که‌له‌سهر خاکی نه‌ودا کارده‌کات. (وه‌ک چۆن میسر که‌نالی سوئسی خۆمالی کرد، هه‌روه‌ها عی‌راق له سالی ۱۹۷۲ نه‌وتی خۆمالی

کرد). وەلێ ئەو دەولەتە پابەندە بەو هی که چەندە پێدەشی، قەرەبووی کۆمپانیایە که بداتەو. وەلێ کێ بریار دەدا که قەرەبوو که رهوایه، یاخود ناپه‌وایه؟ زۆر له‌دەولەتە دواکه‌وتووکان داوای قەرەبوو کردنه‌وه‌یه‌کی زۆر به‌رز ده‌که‌ن.

له‌کۆتاییدا، ئەو بریارانە که کۆمەڵە‌ی گشتی ده‌ربان ده‌کات، برێکی زۆر ته‌م و مژییان پێوه‌یه، ئەو بریارانه‌ یاسای دانراوی پابه‌ند نین. تاکه‌ شوێن که‌ده‌ولەت ناچار ده‌کات پابه‌ندی بریاره‌کان بێ له‌ میساقی نه‌ته‌وه‌ یه‌ک‌گرتوو‌ه‌کان، به‌شی هه‌وته‌مه، که‌هه‌ر‌ه‌شه‌کردن و پێش‌ئێ‌ڵکردنی ناشتی و کرداری دۆژمنکارانه‌ی باس‌کردوو‌ه. جا ئه‌گه‌ر ئه‌نجومە‌نی ئاسایش- نه‌ک کۆمە‌ڵە‌ی گشتی- بینی که‌وا کارێکی دۆژمنکارانه، یاخود هه‌ر‌ه‌شه‌کردن له‌ ناشتی له‌ ئارادایه و پێوست به‌وه‌ ده‌کات سزا به‌سه‌پێتی، له‌سه‌ر ده‌ولەتە نه‌دامه‌کان پێوسته‌ سزاکان جێبه‌جێ بکه‌ن. ئه‌مه‌ له‌ سالێ ١٩٩٠ دا روویدا، کاتی‌ک عێراق په‌لاماری کۆیتی دا.

رێگایه‌کی تر که هه‌ندێک جارێان یاسایه‌کی نوێی پێ داده‌پێژرێ، کۆنگره‌ گه‌وره‌کانه. کاتی‌ک دانوستان ده‌کرێ بۆ دا‌پ‌شتنی په‌یمان‌نامه‌یه‌ک که‌ه‌کو‌مه‌ته به‌شداربووه‌کان ئیمزای ده‌که‌ن. زۆربه‌ی ئەو کۆنگرانه به‌ر فراوانن و به‌یه‌که‌وه‌ لکانین. نمونه‌ش بۆ ئه‌مه‌ کۆنگره‌ی یاسای ده‌رباییه، که له‌حه‌فتا‌کاندا گرێ درا. زیت‌ر له‌سه‌د ده‌ولەت به‌شداربان تیا‌دا کردو هه‌ولیان‌دا په‌رنه‌سیپه‌کانی ناوی هه‌رێمی، که (١٢) میل درێژه‌ دا‌پ‌ژێن. بۆ ماوه‌ی (٢٠٠) میل درێژ بک‌رت‌ه‌وه‌ و یه‌ده‌گی مه‌نگه‌نیز له‌ قوولایی ده‌رباکان به‌ مو‌لکی هه‌موو مرۆ‌قایه‌تی دا‌بن‌رێ. ئه‌ژواریه‌که‌ له‌وه‌ دا‌بوو که هه‌ندێک ده‌ولەت، ته‌نیا به‌چه‌ند به‌شێکی ده‌قه‌که‌ رازی بوون. ده‌رئه‌نجامه‌کانیان له‌ یاسای ده‌ولی به‌نادیارو نا‌پوونی هێشته‌وه‌.

یاسای ده‌ولی، له‌ به‌نه‌رته‌وه‌ ره‌نگ‌دان‌ه‌وه‌ی سه‌روشتی سیاسه‌تی ده‌ولی نایه‌ک‌دیگه‌ره. هه‌ست کردنی‌کی لاواز به‌کۆمە‌لگا، واتای ئه‌وه‌یه‌ توانای گو‌پ‌رایه‌لی، یاخود ج‌ل‌ه‌وگه‌یری خود، به‌وپێیه‌ی هه‌ست کردن به‌پابه‌ندبوون، یاخود قبو‌ل‌کردنی مه‌رجه‌عیه‌ت، که‌مه‌.

له‌ئارادا نه‌بوونی ده‌سته‌یه‌کی هاو‌به‌شی جێبه‌جێ‌کردن، که مافی به‌ کارهێنانی هێزی هه‌بێ، واتای ئه‌وه‌یه‌ ده‌ولەتانی خودان سه‌روه‌ریتی له‌جیهانی «خۆت را‌ژه‌ی خۆت بکه‌» و جیهانی «به‌کارهێنانی هێز له‌ پێناو مانه‌وه‌یدا» ده‌ژێ. پێی ناوی باسی ئه‌وه‌ بکه‌ین، کاتی‌ کاری په‌یوه‌ست به‌مانه‌وه‌ به‌دیارد‌ه‌که‌وێ، یاسا بۆ پایدی دوو‌هه‌م ده‌گه‌رێته‌وه‌.

له گهل نه وهشدا ياسای دهولی و رتيخواه کانی دهولیی لایه نتيکی گرنګ له واقعی سیاسي پيښکه دهیښن، له بهر نه وهی کار له رهفتاری دهوله تان دهکهن. دهوله تانیښ له بهر دوو هو بایه خ به یاسای دهولیی ده دهن. (الاستشراف) و شهرعییه ت.

دهوله تان تا هه تایه له گهل یه کتردا له ململانی دان. سه وداو مامه لهی دهولی به گشتی و تایه تییه که یه وه زور نالوزه و لک و پویی لی ده بیته وه: بازرګانی و گهشت و گزارو نیرده دیپلوماتیکیه کان و په یوهندی نیوان خه لک به ړتګای سنوره کانه وه. له گهل فراوان بوونی چوارچپوهی پشت به یه کتر به ستن، چوارچپوهی نهو په یوهندیانه فراوان ده بیته. له گهل نهو یښدا نه گره کانی به یه کتر که وتن زیتر ده بن، یاسای دهولیش له سهر ناستی کی بهرز، ههل بو حکومتان ده په خستی نه که نهو په ککه وتنه رووده دا خویان پيښکد ادا بپار تزن. بو نمونه، نه گهر گهشتیاری کی به ړتانی به هوئی ناو دیو کړدی ماددهی بی هو شکهر (مخدرات) له تایله ند گیرا، یاخود که شتییه کی فهره نسی له ده ړیای باکوور خوی له که شتییه کی نه رویجی دا، یاخود کو مپانیایه کی ژاپونی رایگه یاند که کو مپانیایه کی هیندستانی لاسایی به ره مه کانی نهو ده کاته وه. ده شتی حکومته کانی نهو ولاتانه نه یانه وی به هوئی نهو روو بهروو بونه وه تایه تییه، په یوهندییه کانی نیوانیان تیک بدن. چاره سهری نه م جوړه کیشانه، به گویره ی یاسای دهولی و نهو په نسیسپانه ی له سهری رتي ککه وتون، وا دهکا نه وانه لهو مه سه لانه ده رهاوی که بویه کی سیاسیان پتویه و توانای سهر په رشتی کړدن یاخود «وه رگرتن و دانه وهی» هه بی. له بهر نه وهی وهر گرتن و دانه وه پتویستین بو چالاک کړدی مامه له کړنه کان و چاره سهر کړدی نهو نا کوکیانه ی که لییان ده که ویتنه وه، به ړتګایه کی گونجاو.

«شهرعییه ت» هوئی دوو هه مه بو نه وهی حکومته کان بایه خ به یاسای دهولیی بدن. سیاست به تنیا خه بات کړدن نییه له پیناو هیزی ماددی، به لکو پتشر پکته کی شه له پیناو شهرعییه تدا. هیزو شهرعییه تیش دوو شتی دژ به یه ک نین، به لکو ته و او که ړی یه کترین.

مروث هه موویان له سه داسه د ناکاری نین. یه کییک له راسته قینه سیاسیه کان نه وهی که باوه ره یینان به راستی و ناراستی یارمه تی نهو ده دا که پال به خه لکه وه بنی، بو نه وهی کاریکهن. بویه شهرعییه ت سهرچاوهی هیزه. نه گهر رهفتاره کانی دهوله تیک به نامه شروع حسیتو کرا، وای لی دیت تیچوونی سیاسته که ی زورگران له سهر بوه ستنی. بویه دهوله تان له سیاسته ته کانیاندا، یاخود بو له که دار کړدی سیاسته تی

دەولەتانی تر، پەنا بۆ «ناشەرعی» بوون دەبەن. زۆریە کاتیش ئەمە شیوەی
تەکتیکاتەکانی ئەو دەرئەنجامانە دەنەخشیستی که لییان دەکەونەوه.

کہنالی سوئس

تەنگرئەي كەنالى سۈيىس لە سالى ۱۹۵۶دا، غۈۈنەيەكى باشمان پېشكەش دەكات. كەنالى سۈيىس لە سەدەي نۆزدەھەمدا، بە دەستى بەرىتاني و فەرەنسىيەكان ھەلەكەنرا. بۆ رىگاي بەرىتانييەكان بۆ ھىندستان گرنگى ھەبوو. لە سالى ۱۹۵۶دا نەزىكەي چۈاريەكى ناردنە دەرەھەي بەرىتانيا لە رىگاي كەنالى سۈيىسەھە بوو. لە تەمۈۈزى ئەو سالىدا، سەرۈكى ميسر، جەمال عەبدولناسر ئەو كەنالى خۇمالى كرد. سەرۈك ۈزىرائى بەرىتاني «سەر ئەنتۆنى نايدن»، ئەو ھەنگاۋەي بە ھەرەشەيەكى گەۋرە بۆ سەر بەرىتانيا لىكدايەھە، عەبدولناسرى بە ھىتلەرىكى نوئى لە قەلەم دا. ئەم بارەي لەگەل بارى سىيەكاندا بەراورد كرد. كە بەرىتانيا شەكستى ھىنا لە ۈەرگرتنى ھەلۈپستىيەكى توند، لە چۈنە ناۋەھەي ھىتلەر بۆ نىۋخاكي «راين». بەرىتانيا لەۋە ترسا كە عەبدولناسر بېيتە سۆنگەي راكىشانى نەتەۋە خۈاۋەكانى عەرەب و شۈپن پايدەي بەرىتانيا لە رۆژھەلاتى ناۋەرەستدا بلەقېنتى. ھەرۈھا ئەۋەش بەرىتانياي دۈچارى دلەراۋكېن كەردبوو كە عەبدولناسر رازى بېۋو چەك لە سۆقېيەت بىركى. ئەمەش لە كاتىكدا بوو كە جەنگى سارد لە جەلەبۆيە دابوو.

له مانگی ناب و سهره‌تای ئه‌یلوولی ۱۹۵۶دا، به‌ریتانیا و ولاته یه‌ک‌گرتووه‌کان پیشنیاری ئه‌ویه‌یان کرد که کۆمه‌له‌ی سوودمه‌ندانی که‌نالی سوئیس دا‌جیه‌زیتن، گوتیان میسر بۆی هه‌یه که‌ناله‌که خۆمالي بکات، به‌و مه‌رجه‌ی کۆنترۆل‌کردنی که‌ناله‌که له ده‌ست ئه‌و که‌سانه‌دا ب‌م‌یت‌سته‌وه که بۆ ده‌ریاوانی به‌ کاری ده‌ه‌یتن. عه‌بدولناسر ئه‌و چاره‌سه‌ر کردنه ن‌یوه‌ند‌یه‌ی ره‌ت‌کرده‌وه. ئه‌و کاته به‌ریتانیا پلانیکی نه‌یتی له‌گه‌ڵ فه‌ره‌نسا و ئیس‌رائیل، که به‌ ده‌ستی چالاکی پیشمه‌رگه عه‌ره‌به‌کان که‌و‌تب‌وونه زاله‌و عه‌بدولناسر هانی ده‌دان، ئاماده‌کرد که تیایدا دا‌وای ده‌کرد ئیس‌رائیل په‌لاماری میسر بدات، ئه‌و کاته به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسا خۆیان ت‌یه‌ه‌ل‌ده‌قور‌ت‌یتن، به‌و دا‌وایه‌ی که‌وا که‌نال دو‌چاری هه‌ره‌شه‌ بووه، به‌م چه‌شنه به‌ بیانگه‌ی به‌رگری له‌ خۆ‌کردنه‌وه، ه‌یه‌زه‌کانی ئیس‌رائیل هاته‌نه ناو سیناو یشتیان به‌ به‌ندی (۵۱)ی میساقی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان به‌ست‌بوو. که له‌ کاتی به‌رگری له‌ خۆ‌کردن ر‌یگای به‌ به‌کاره‌یتانی چه‌ک ده‌دا. له کاتی‌که‌دا بیابانی سینای ده‌بری و به‌ره‌و که‌نال ده‌جوو، به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسا،

رایانگه یاند که بۆ ئه وهی زیان به که ناله که نه گات، ئه وانیش گه ره کیانه ده خاله ت بکه ن. ئه نجوومه نی ئاسایشی ده ولی له ته نگژه که ی کۆلییه وه. بیانگه کانی ده ست درێژکاریه که ی ره تکرده وه و داوی وه ستاندنی ته قه ی کرد. به ریتانیا و فره نسافافی «فیتو» یان به کاره ینا. بۆ ئه وهی رێگا نه ده ن ته قه بوه ستینری. ویستیان به رده وام خۆیان تیه له قورتین تا بتوانن عه لبدولناسر له کۆل بکه نه وه.

ئه مینداری گشتی نه ته وه یه کگرتوه کان «داغ هامر شولد Dag Hammar skjold به هاوکاری وه زبری هه نده رانی ئه و کاته ی که نه دا «لیستر پرسن Pearson Lester» پلانیکیان پیشکه ش کرد، سه باره ت دابه زینی هیزه کانی ئاشتیپاریزی سه ر به نه ته وه یه کگرتوه کان له نیوان هیزه کانی میسر- ئیسراییدا. که هیچ بیانگه یه کی خۆتیه له قورتاندنی لای به ریتانی و فره نسویه کان نه ده هیسته وه. له کۆمه له ی گشتی بریارپیک ده رچوو و مافی «فیتو» به کارنه هینرا، که رێگای ده دا هیزتیکی سه ر به نه ته وه یه کگرتوه کان له سینادا بلاو بکریته وه. ولاته یه کگرتوه کان پشتگیری هاو په یانه ئه ورپاییه کانی نه کرد، له ترسی ئه وهی نه با دا ئه و خۆ تیه له قورتاندنه رق و کینه ی نه ته وه خوازه عه ره به کان بو رووژینتی و هه لی ها ته نا وه ی سو قیه تییه کان بۆ روژه له لاتنی نافین زیتیر بکات. بۆیه ولاته یه کگرتوه کان پالپشتی پلانه که ی «هامر شولد- پیرسن» ی کرد. به نه قه ست زیتیر فشاری خسته سه ر به ریتانیا و نه په یشت سندوقی دراوی ده ولی قه رزتیکی پشتگیری کردنی بداتی له کاتیکدا پاوه نیسته رلینی دوجاری فشارتیکی گه و ره ببوه وه، به ریتانی و فره نسویه کان خۆیان دایه ده ست باره که و ره زامه ندیان له سه ر ته قه وه ستاندن نواند. سو قیه تییه کان ئه و کاته خه ریکی ده خاله تکردن له «هه نگاریا» بوون: که هه ولیده دا نازادی خۆی وه ده ست بپینیت.

ده ی نامه که ی سه رۆک وه زیرانی

به ریتانیا «ئه نتۆنی ئایدن» بۆ سه رۆکی ئه مریکی نایزنه اور

له سییه کانه دا هیتله ر له رێگای زنجیره یه ک جوولانه وه ی دیراسه تکراره وه شوینی خۆی چه سه پانده. به داگیرکردنی خاکی «راین» ده ستی پیکرد و ئه مه ش کاری دوژمنکارانه ی یه ک له داوی یه کی به داوا دا ت دۆی نه مسا و چیکۆسلوفاکیا و پۆله ندا، روژناوا به شیوه یه کی گشتی، زۆر له دانیشتمانی ئه وروپا ئه مه یان قبوول کرد، پاساویان بۆ هینایه وه... ئیمه له و بره وایه داین که ده ست به سه ر داگرتنی

که نالی سوئس، سهره تاي هه لمه تیکي نه خشه بۆ کیشراوه. که عه بدولناسر دایر شتوه، بۆ ئه وهی نفوز و بهر ژه وهندی رۆژئا واییه کان له ولاته عهره بیسه کاندانه هیلێ. ئه وه و پر وایه دایه ئه گهر ئیستا توانی له سزادان رزگار بێت، بتوانی به سهر که وتوویی بهر نهنگاری ههژده دهولت بێته وه له جیهانی عهره بیدا. به مهش پایه هینده بهرز ده بێته وه که و له ئه فسه ره گه نه گه کان ده کات له سعودیه و ئوردن و سوریا و عیراق (ده زانی ئیستا عیراق خۆی بۆ شۆرشیک ناماده ده کات، ئه وه ولاتهی که له هه موان سه قامگیرتر و پێشکه وتوو تره) شۆرش بهرپا بهکن. ئه وه حکومه ته نوپا نه ده بنه پاشکۆ بهک له فله لکی میسری، ئه گهر له فله لکی سۆقیه تیدا نه بێت. که پتویست ده بێت دا هاتی نه وتی خۆیان هه موه بخه نه ژیر کۆنترۆلی دهوله تیکي عهره بی یه کگرتوه وه، له ژیر سهر کردایه تی میسر و سه ره به یه کیتی سۆقیه ت. ئه وه رۆژه ی که شتیکی ناو هاش بێته دی، عه بدولناسر ده توانی نه ور و پای رۆژئا و له نه وت بێته ش بکات، ئیمهش ده که وینه ژیر میهره بانیی ئه وه وه.

سهرۆک وهزیرانی بهریتانیا- ئایدن

بهریتانی و فهره نسیه کان به هۆی فشاری ئه مریکاییه کان له لایه ک و سهر نه گرتنی دا واکانیان له لایه کی تره وه، ناچار بوون ته قه رابگرن. رینگایه کی ترهاته ئارا وه بۆ لیک کردنه وهی هیزه کانی میسر و ئیسرا ئیل بۆ پاراستنی که نالی سوئس له زهره ر و زیان. له (۱۵) ی تشرینی دووهه م، کۆمه له ی یه که م له هیزه کانی نه ته وه یه کگرتوه کان، له سینا له نیوان هیزه شه رکهره کاندانانرا. مانگی دواتر ریک خراوی ده ولیی ده ستی کرد به پاک کردنه وهی که نال له وه که شتیانه ی تیایدا نه رۆ ببوون. یاسای ده ولی و پێشیل کردنی ههروه ها چونه نیو ریک خراوی ده ولی، رۆلێکی بنه رته یان هه بوو له سیاسه ته کانی ته نگه ژه ی که نالی سوئسدا.

له وانه یه یاسای ده ولی له مملاتی له سه ره بهر ژه وه ندییه گه وره کان، نه توانی جله وی ده وله تان بگرێته وه، وه لێ زۆریه ی کات له نه خشه کیشانی رووگه ی سیاسه ته کاندان، سوودی ده بێت. یاسا به شیکه له مملاتی هیز. ده شی گومان کاران بلیتن ئه مه ته نیا یارییه که و پارتیزه ره گه وره کان ده یکه ن. وه لێ له راستیه که ی کاتی حکومه تان ده زانی که ده بی بیانگه ی یاسایی بخه رته روو، یا خود بهرپاره کانی ریک خراوه ده ولییه کان له بهر

چاو بگرن، واته ئه و بریارانه ته و او بئ به ها نین. ئه مهش ئه و پهنده ی له سه ر پراکتیزه ده بیت که ده لئ: «ئه گه ر خراپه، خۆی پئ چاک بوو، که مترین واتا ئه وه یه که و ا چاکه به ها یه کی هه یه». به و اه وه یه کی ساه ده تر ده لئین: له وانه یه حکومه تان بکه و نه تو ژی ئه و بیانگه سیاسیه نه ی که خۆیان ده به یئنه وه.

نمونه یه کی تر، بریاری ژماره (۲۴۲) ی ئه نجومه نی ئاسایشه، ئه و بریاره دوا ی شه ری ۱۹۶۷ ده رچوو. بریاره که داوا ی له لایه نه کانی شه ره که کرد که بگه رینه وه بۆ سنوره کانی به ر له جه نگ. به درێژایی سالا نی را بر دوو بانگه شه ی ئه وه ده کرا که ئه و زه ویانه ی ئیسرا ئیل له کاتی جه نگ دا گیری کردو و ن شه رع ی نین. هه لوتیستی ئیسرا ئیل له نه ته وه یه کگرتو وه کان ته نیا هه لوتیستیکی به رگه ریکه رانه بوو. راسته عه ره به کان جه نگیان دۆراند، وه لئ له پایه یه کی وادابو و ن، که ده یانتوانی فشار به خه نه سه ر ئیسرا ئیل. ئه و رۆژه ی ها وه بنده ی عه ره بانیش له سالی ۱۹۷۶ دا هه ولێاندا ئیسرا ئیل له نه ته وه یه کگرتو وه کان وه ده رنشین، ولاته یه کگرتو وه کان هه ولئیکی سیاسی زۆر گه وه ی دا بۆ ئه وه ی ئیسرا ئیل ده رنه کريت. ئه مهش به لگه یه کی تره بۆ ئه وه ی سیمبولی شه رعیه ت له ریکه خرا وه ده ولییه کاندا، به شتیکه له مملاتی هیز.

کاتیک مانه وه هه ره شه ی لی ده کريت، ده ولت ئه و شتیه هیزه ی له هه مو و ن کاربگه رتره به کار ده هینیت، که هیزی سه ربازییه. ئه مهش ئه و سه رکه و تنه سنو و رداره را هه ده کات که کاری یاسا و ریکه خرا وه ده ولییه کان وه ده ستی دین له کاتی چاره سه ر کردنی مه سه له ی به کارهینانی هیز. چاره سه ر کردنی مه سه له کان، وه ک نا و دیو کردنی مادده ی بئ هۆشکه ر (مخدرات) و به یه ککه و تنی که شتییه کان له نا وه راستی ده ریادا، یاخو د لاسایی کردنه وه ی نیشانه یه کی بازرگانی، شتیکه و، سه لامه تی ولاتیک که له په نای پا به ند بوونی به یاسای ده ولیی دو چاری ها تبیت، شتیکی تره. ئه مه ئه ژواری ئاسایشی به کۆمه ل بوو له سییه کاندا. وه لئ میساقی نه ته وه یه کگرتو وه کان، شتیا زتیکی تری ئاسایشی به کۆمه لئ له گه ل خۆیدا هینا.

پاراستنی ناشتی و ئاسایشی به کۆمه ل له سایه ی نه ته وه یه کگرتو وه کاندا

ته رازووی کلاسیکی هیزه کان جه نگی به شتیکی نایاسایی دانه ده نا. به کارهینانی هیز شتیکی قبو ل کرا و بوو، زۆریه ی کات ده بو وه سۆنگه ی دا بین کردنی سه قامگیری سیسته م. له سه ده ی نو زده هه مدا گۆرانکارییه ته کنو لۆژییه کان، وایان کرد جه نگ توند

و تیژ و کاولکارانه تر بیت. بانگه شه بۆ پره‌نسیپه‌کانی دیوکراسیزم و ئەو بزاقانەیی داوای ناشتیان دەکرد بە هێزتر بوو. بۆیه ئەو ماوه‌یه هەولێ زۆری بە خۆیه‌وه بینی بۆ ریک‌خستنی دەولەتان لە هەل‌ئۆتستیکێ دژ بە جەنگ. بیست و شەش دەولەت، لە ساڵی ۱۸۹۹دا لە لاهای کۆنگرە‌ی ناشتیان گرتدا. لە ساڵی ۱۹۰۷دا بە بەشداری کردنی چل و چوار دەولەت، کۆنگرە‌یه‌کی تر لە لاهای گرتدرا. لە هەردوو کۆنگرە‌که‌دا، چارەسەر کردنی مەسەله‌کانی شەڕ و ناشتی، سروشتیکێ یاساییانەیان هەبوو. ئەوانە‌ی لە کۆنگرە‌که‌دا بە‌شدارییان کرد هانی دەولەتانیان دا، ئەو ریک‌ه‌وتنامانە ئیمزا بکەن کە پشت بە ناو‌بژیکردن دەبەستێ، بۆ ئەو‌ی بە ناو‌بژی کردن ناکۆکیه‌کان چارەسەر بکری‌ت نەک بە بە‌کارهێنانی هێز. هەروە‌ها هەولیاندا لە کاتی شکست هێنانی ناو‌بژیکردن (تحکیم) رێسا‌کانی جەنگ دا‌ب‌پ‌ژن.

پێشتر ئەو‌ه‌مان بینی دوا‌ی جەنگی جیهانی یەکەم، لایەنی مە‌ر‌ق‌ایەتی لە کۆمە‌له‌ی گە‌ل‌ندا ئەو هەولە بوو لە پێناو دروست کردنی هاو‌به‌ندیه‌کی دە‌ولی بۆ ئەو‌ی دە‌ست‌د‌ری‌ژیک‌ه‌ران بە‌سە‌نگ‌ری‌ننە‌وه و سزایان بە‌دن.

جەنگی جیهانی یەکەم، لە روانگە‌ی «ودرو ولسون» و ئەوانە‌ی وە‌کو ئەو بیریان دە‌کر‌دە‌وه، شە‌ڕ‌یک‌ی بە‌ری‌که‌وت بوو، پێ‌ویست نە‌بوو. هاوسە‌نگی هێ‌زه‌کان بوو سۆنگە‌ی ئەم جۆ‌ره‌ شە‌ڕ‌ه‌ کە بە هاو‌پیمانیه‌تی هە‌موو دە‌ولە‌تان و لە پێ‌ناو ئاسایشی بە کۆمە‌له‌دا دە‌توان‌ێ وە‌لا‌وه‌ ب‌ن‌ێ. دیاره‌ کۆمە‌له‌ی گە‌لان وانه‌خشی بۆ کێ‌ش‌را کە دوا‌ی ئەو رووداوه‌، جەنگی جیهانی نە‌که‌وت‌تە‌وه، ئە‌وانە‌تە‌وه یە‌ک‌گ‌رت‌و‌ه‌کان لە نێ‌وان سا‌لانی ۱۹۴۲-۱۹۴۵دا بۆ ئە‌وه‌ ها‌ته‌گ‌ۆ‌پ‌ێ، تا رێ‌گای ئە‌وه‌ نە‌دە‌ن جەنگی جیهانی دوو‌ه‌م رووب‌دا. لە سا‌لی ۱۹۴۵دا چ‌ل و نۆ‌ده‌ولە‌ت لە شاری سان فرانسیس‌کو کۆ‌بو‌ن‌ه‌وه، بۆ ئە‌وه‌ی می‌ساق‌یک مۆ‌ر بکەن بۆ چاک کرد‌ن‌ه‌وه‌ی کە‌م و ک‌و‌پ‌یه‌کانی کۆمە‌له‌ی گە‌لان. هە‌ر‌شه‌ کردن، یاخود بە‌کارهێنانی هێ‌ز لە کاتی بە‌ر‌گ‌ری لە خۆ‌کردن، یاخود هە‌ر‌شه‌ کردن لە ئاسایشی بە کۆمە‌ل، ئە‌مانە‌ی هە‌موو حە‌رام کرد. بە‌کارهێنانی هێ‌ز (هی هێ‌رش بردن نا) بوو شت‌یکێ نامە‌ش‌روع بۆ هە‌موو ئە‌و دە‌ولە‌تانە‌ی کە ئە‌و می‌ساق‌ه‌یان ئیمزا کرد‌و‌وه. بە پێ‌چه‌وانە‌ی سی‌سته‌می هاوسە‌نگی هێ‌زه‌کان لە سە‌ده‌ی نۆ‌زه‌ده‌مه‌دا. هەر بە‌کارهێنان‌یکێ هێ‌ز، پێ‌ویسته‌ لە روانگە‌ی بە‌ر‌گ‌ری لە خۆ‌کرد‌ن‌ه‌وه بیت، چ بە تاک یاخود بە کۆمە‌ل یاخود لە ئاسایشی دە‌سته‌ جە‌معی.

دامە‌ز‌ری‌نە‌رانی نە‌تە‌وه یە‌ک‌گ‌رت‌و‌ه‌کان ئە‌نج‌و‌مه‌نی ئاسایش‌یشیان دامە‌ز‌راند، کە لە پێ‌نج ئە‌ندامی هە‌میشە‌یی پێ‌کهات‌و‌ه و ئە‌وانە‌ی تر یە‌ک لە دوا‌ی یە‌ک دە‌گ‌ۆ‌ز‌د‌ری‌ن،

ده توارئ له چوارچټوې ناسايشي به كۆمه لى نه توه يه كگرتوه كاندا، پره نسيپي هاوسه نكي هيزه كانى سه ده ي نۆزده هم، به نه نجوومه نى ناسايش بچوټيرئ. به پټي به ندى حه و ته م له ميسا قه كه، نه نجوومه نى ناسايش بؤى هيه به يارى پابه نده رانه ده ريكات. نه گهر هدر پټنج هيزه گه و ره كه ي نه ندامى هه ميسه يي (نه نجوومه نى ناسايش) له سهر مهرجه كه ريك نه كه و تن، هه ريه كيكيان مافى به كار هيتانئ «قيتق» ي هيه، كه وهك كوژانده وى هټلى كار به يه له سيسته مى رووناك كرده ودا. نهو «قيتق» يه ش كه رووناكيه كه ده كوژيټيټه وه له وه باشته ماله كه به شټوې جه نكيك دژى ده و له تيكي گه و ره كا ول بټت و بسو وتټت.

له ماوه ي جه نكي سارد دا سيسته مى ناسايشي به كۆمه ل سوودى نه بوو. ململاني ئايديولژيى جه نكي سارد، هيچ بواريكي بؤ نه وه نه هيسته وه كه له سهر چؤنيه تى به كار هيتانئ مه شروعي هيز ريك بكه ون. زؤر نه واري گه و ره ده رياره ي پټنسه كردنى ده سترټريكارى هاته ناراه. چؤن مرؤف ده توانئ كردارى دزه كردنى نه يټنى به رام بهر هيز ريك هه لسه نكيټنى، كه بؤ يه كه مجاره سنوورى بريوه؟ ئيسرائيل له سالى ١٩٦٧ د، به ده ست هيزى نه يټنى پټشمه رگه ميسريه كانه وه ده ينالاند، له گه ل نه وه شدا هيزه ته قلديبيه كانى ئيسرائيل يه كه مجار نه وان سنوورى به زاند. لي ره دا نهو روانگه يه ي كه ده لئى يه كه مجار كئى ده سترټرييه كه ي ده ست پټكرد، جيا وازه به گوټره ي نهو لايه نه ي كه وا مرؤف له شه رى ساردا لايه نكيى بوو.

به درټريى بيست سال له ته مهنى جه نكي ساردا، ليژنه كانى نه توه يه كگرتوه كان هه و لټيانده دا، واتا ي ده سترټري كردن ديارى بكه ن. تا له كوژايدا ليستىك بؤ كرداره دوژمنكارانه كان ناماده كراو چند مهرجىكي پټوه لكټنرا. كه باسى نه وه ي ده كرد، نه نجوومه ن ده توانئ پريار بدا كه كامه كردار ده سترټريكارانه يه ياخود نا. كه واته دوژمنكارى له روانگه ي نه توه يه كگرتوه كانه وه به دوژمنكارى ناژميټردى نه گهر نه نجوومه نى ناسايش پريارى له سهر نه دا. هه موو شتيك پشت به بروايى هاتنى نه نجوومه نى ناسايش ده به ستى، نهو به روا هيتانه ش له ماوه ي شه رى ساردا شتيكى زؤر ده گمهن بوو.

نهو حاله تى وه ستانه ي كه بالئ به سهر پره نسيپي ناسايشي به كۆمه لدا هه لكي شابوو، بووه سؤنگه ي سه ره لدانى پره نسيپي ديپلوماتيكي خؤباريى، له جياتى ديارى كردنى لايه نى ده سترټريكه ر و سزادانى كه پره نسيپيكي بنه رته تى ناسايشي به كۆمه ل بوو - نه توه يه كگرتوه كان كه و ته نه وه ي هيزى سه ريه خؤ له م لاو

له ولادا كۆيكاتهوه و له نيوان هيزه شهركهكانى دابنى. دواتر زورجار ئهو نمونەيەى بهكارهيتنا كه له سالى ۱۹۵۶ هه‌م‌ر شول‌د و لىسته‌ر دايانا.

ئه‌گه‌رچى حاله‌تى شه‌رى سارد بووه سۆنگه‌ى ئه‌وه‌ى كه پره‌نسىپى هه‌موار كراوى ئاسايشى به كۆمه‌ل جىبه‌جى نه‌كرى. به‌لام ئه‌مه رىنگاى له‌وه نه‌گرت كه رىنگاى نوێ به‌كارهيتنى، له به‌كارهيتناني هيزى ده‌ولى بۆ به‌كتر جوێكرده‌وه‌ى لايه‌نه شه‌ركه‌ره‌كان.

به‌پى پره‌نسىپى ئاسايشى به كۆمه‌ل ئه‌گه‌ر ده‌وله‌تيك سنوورى ده‌وله‌تيكى دىكه‌ى به‌زان‌د، هه‌موو ده‌وله‌تان يه‌ك ده‌گرن تا بىگه‌رپىنه‌وه ئه‌و شوێنه‌ى كه پىشت‌ر لى بووه، هه‌رچى له دىپلوماسيه‌تى خۆياراستن دايه، ئه‌گه‌ر ده‌وله‌تيك سنوورى به‌زان‌د، ئه‌وا نه‌ته‌وه يه‌ك‌گرتووه‌كان خۆى تيه‌ه‌لده‌قورتىنى بۆ ئه‌وه‌ى لايه‌نه دژبه‌ره‌كان له يه‌ك‌تر جوێ بكاته‌وه، به‌بى ئه‌وه‌ى ده‌ست نىشانى ئه‌وه بكا كه كى ده‌ست‌دريژيكه‌ره‌و كى ده‌ست‌دريژيليكه‌راوه.

نه‌ته‌وه يه‌ك‌گرتووه‌كان له ماوه‌ى شه‌رى سارد دا، هه‌ميشه ده‌يوست هيزه‌كانى ئاشتىپارىز كه سه‌ربه‌خۆى بوون، له ده‌وله‌ته به‌جوو كه‌كان پىكبه‌يتنى نه‌ك له يه‌كيتى سۆقيه‌ت ياخود ولاته يه‌ك‌گرتووه‌كان، بۆ ئه‌وه‌ى ده‌وله‌ته گه‌وره‌كان له‌وه دوور به‌خاته‌وه كه به شىوه‌يه‌كى راسته‌وخۆ تىكه‌ل به مملانيه‌يه‌كه بن. دىپلوماتىكى خۆياراستن و هيزى ئاشتىپارىز نوێ كرده‌وه‌يه‌كى گرنگ بوو، تا ئىستاش رۆلێكى گه‌وره ده‌گيرن. وه‌لى پيه‌وه‌ندى به ئاسايشى به كۆمه‌له‌وه نىيه.

له (۲) ئابى ۱۹۹۰دا عىراق په‌لامارى كوێتى دا. ئه‌مه يه‌كه‌مىن ته‌نگه‌ى دواى شه‌رى ساردبوو. له ماوه‌ى چل سال‌دا، نه‌ته‌وه يه‌ك‌گرتووه‌كان توانى بۆ يه‌كه‌مىن جار (به باشتري‌ن شىوه) پره‌نسىپى ئاسايشى به كۆمه‌ل پراكتيزه بكات، له سۆنگه‌ى ئه‌وه‌وه كه چى و يه‌كيتى سۆقيه‌ت مافى «فىتو»يان به كارنه‌هيتا. ئه‌و بووژانه‌وه گه‌وره‌يه، سى هوێ هه‌بوو:

يه‌كه‌م: عىراق ده‌ست‌دريژيه‌كى وا ئاشكراى كرد كه گفتوگو هه‌لنه‌گرى. وه‌ك له سىيه‌كاندا نه‌له‌مانيا ئه‌نجامىدا. ئه‌و كار هه‌و رۆژى به‌بىرى سه‌رانى ده‌وله‌تان هيتاينه‌وه كه ئاسايشى به كۆمه‌ل شكستى هيتا.

دووه‌م: هه‌ست‌كردن به شكسته‌يتناني پره‌نسىپه‌كانى ئاسايشى به كۆمه‌ل له رووبه‌روو بوونه‌وه‌ى ده‌ست‌دريژكارىيه‌كى وا ئاشكرا‌دا، واتاى ئه‌وه بوو كه ئه‌و پره‌نسىپه له جيهانى دواى شه‌رى سارد به كه‌لكى داين‌كردنى ئاسايش نايه‌ت.

سپیه: دهوله ته بچو و که کان له نه ته وه یه کگرتو وه کان لایه نگیری نه و جو ولا نه وه بیان کرد، چونکه زوره بیان له سهرده می وه رگرتنی سهره خوپیوه، گرفتنی سنوریان له دهسه لاتی کولونیالیسته وه بۆ ماوه ته وه. نه و دهوله تانه له بیانگه کانی (سه دام حوسین) بۆ په لاماردانی کویت هه ره شه بیان بۆ سهره خو بیان ده بیینی. بۆ نمونه نوپنهری هایتی له نه ته وه یه کگرتو وه کان له م باره یه وه گوتی: نایه ویت ولاته که ی بیته کویت بۆ هه ندیک کهس.

نایا پرهنسیپی نه ته وه یه کگرتو وه کان بۆ ئاسایشی به کۆمه ل، ده بیته سیسته میکی جیهانی نوی؟ به لئ. به لام به شیوه یه کی پاژه کی پاشان هه ندیک تایبه تمه ندی گرنگ هه یه.

یه گه میان: سیسته می کاری نه ته وه یه کگرتو وه کان به باشتربن شیوه به یتوه ده چی که ده سترتیشکاری به کی راشکاوانه ی گفتوگو هه لنه گر له ئارادا هه بی.

له کاتیکدا له کاودانی شه ری نیوخویدا، پراکتیزه کردنی ئاسته نگ ده بیت.

دووه میان: کاتی به کارهینانی مافی «قیتو» له ئارادا ناب، ئاسایشی به کۆمه ل به شیوه یه کی پوزه تیقانه به یتوه ده چی. وه لئ نه گه ره به رژه وه ندیبه کانی یه کیتی سو فیه ت و ولاته یه کگرتو وه کان، یاخود ولاته یه کگرتو وه کان و چین که وتنه دوو سه نگه ری لیک جوداوه، نه واهه مدیس کارکردن به پرهنسیپی ئاسایشی به کۆمه ل راده گیری. سهریاری نه مه ش پرهنسیپی ئاسایشی به کۆمه ل، که له سالی ۱۹۴۵ دا نه ته وه یه کگرتو وه کان په سه ندی کرد. مه به ست تیایدا نه وه بوو له سه ر پیچ ده وله ته گه وره که پراکتیزه بکریت که خاوه نی به کارهینانی مافی «قیتو» بوون له نه نجومه نی ئاسایشدا.

سپیه میان: ئاسایشی به کۆمه ل ده بیته کاریکی به رجه سه ت، کاتیک ده وله ته نه دنامه کان پارهی پتویستی بۆ ته رخا ن بکه ن. وه لئ چۆن ده توان ئاسایشی به کۆمه ل وه کو کرداریکی راسته قینه بیینه به رچاو، نه گه ره پاره بۆ نه و ده وله تانه نه بوو که به هیزی سهریازی هاو به شیان تیدا کردوه.

ئاسایشی به کۆمه ل له سپیه کانداه شکستیکی گه وره بوو. له ماوه ی شه ری سارد دا خرایه نیو سارنجو که وه، تا شه ری که نداوی سالی ۱۹۹۰، ئینجا ژباوه و بوو ژایه وه، که واهه جیهانی دوا ی شه ری سارد پتویستی پیته تی.

هه تا وه کو نه گه ره پرهنسیپه کانی ئاسایشی به کۆمه ل نه توانا پراکتیزه بکرین، نه ته وه یه کگرتو وه کان باندورو کاریگه ری خوی هه یه. چونکه خو یاریزی له به کارهینانی هه یز وه که له میساقی نه ته وه یه کگرتو وه کانداهاتوه. نه رکی پاساو بۆ هینانه وه یه کی

مه‌شروع ده‌خاته ئەستۆی ئەوانەى كه گه‌ره‌كيانه‌ ئه‌و هه‌يزه‌ به‌ كاربه‌ين. هه‌روه‌ها گه‌فتوگۆ تونده‌وتيزه‌كاني ناو ئەنجومه‌نى ئاسايش، بايه‌خه‌يك به‌ ده‌راوكه‌تني كۆمه‌لئى ده‌دا و گرنگي به‌ زۆريه‌ى ته‌نگه‌زه‌كان ده‌دا. هه‌ندىك جار روانگه‌ى وا پي‌ده‌گه‌يه‌نى كه‌ به‌ره‌و ده‌ركردن ده‌روا كه‌ مه‌وداى به‌كاره‌يتناني دوزمه‌نكارانه‌ى هه‌يز چه‌نده‌ى تينه‌ده‌چيت، كه‌ وه‌ك سه‌ره‌پوشه‌يكى سه‌لامه‌تبه‌يه‌ بۆ كاركردي هه‌وله‌ ديپلوماتيكيه‌كان. له‌ كۆتاييدا رۆلئى هه‌يزه‌كاني نه‌ته‌وه‌ يه‌كگرتوه‌كان بۆ پاراستنى ئاشتى سنوورداره‌، وه‌لئى سه‌وودى زۆرى هه‌يه‌، ئه‌و ناوچانه‌ى كه‌ هه‌يزه‌كان له‌يه‌ك داده‌په‌رئ و له‌ چه‌ك دامالراون، ئامرازه‌يك كه‌ ده‌وله‌تان له‌ جاريك زه‌تير بينويانه‌ كه‌ خزمه‌تى به‌ره‌وه‌نده‌يه‌كانيان ده‌كات. كۆتايى هاتنى شه‌رى سارد، هه‌لى زۆرتري بۆ نه‌ته‌وه‌ يه‌كگرتوه‌كان ره‌خساند. ئه‌وه‌ بوو رۆلئى كۆلونه‌اليه‌زمى له‌ ناميبيا به‌ كۆتاهه‌يتناو چاو‌دپه‌رى پيشه‌يل كردنه‌كاني مافى مه‌رۆقى كرد له‌ سه‌لفادۆر. هه‌روه‌ها چاو‌دپه‌رى هه‌له‌ئاردنه‌كاني كرد له‌ نيكاراگوا و بارى كه‌مه‌ت له‌ كه‌مبوديا، هاوكات سه‌ره‌په‌رشتى كردنى هه‌يزه‌كاني ئاشته‌پاريز. راسته‌ په‌ره‌نسيه‌ ره‌سه‌نه‌كاني ئاسايشى به‌ كۆمه‌ل به‌ ده‌سته‌پاكيه‌وه‌ جيه‌جئى ناكه‌رئ، وه‌لئى كاريكي هه‌له‌يه‌ ته‌گه‌ر رۆلئى ياساى ده‌وليى و نه‌ته‌وه‌ يه‌كگرتوه‌كان و كاريگه‌ريان ره‌ت به‌كه‌رتبه‌وه‌. ئه‌وان به‌شيه‌كن له‌ راسته‌قينه‌ى سيسته‌مى ده‌وله‌تى گيره‌ شه‌وين، له‌ مامه‌له‌ كردمان له‌گه‌ل ياساى ده‌ولى و په‌كه‌راوى ده‌وليدا، راست نيه‌يه‌ زۆر به‌ گومان و ساويلكه‌ بين، له‌به‌ر ئه‌وه‌ى ده‌وله‌تان ناتوان به‌ ته‌نيا به‌ ياسا به‌زين، هه‌روه‌ها ناتوان به‌ ته‌واو‌يش به‌بئ ياسا به‌زين.

مەملەتەکان لە رۆژهەڵاتی ئافیندا

رۆژهەڵاتی ئافین، كه‌ ناكۆكى و مەملەتەکان له‌ باریه‌كى هه‌له‌كه‌شه‌وه‌، هاله‌تیه‌كى له‌باره‌ بۆ تووتنه‌وه‌ له‌ مەملەتیه‌ ناوچه‌يه‌يه‌كان، ئه‌و باره‌ى لێره‌ له‌ ئارادايه‌ خزمه‌تى روانگه‌ى ریا‌لیسته‌كان ده‌كات له‌ سیاسه‌تى ده‌وليى. شه‌وتیه‌كه‌ ياساى ده‌وليى و نه‌ته‌وه‌ يه‌كگرتوه‌كان رۆلێه‌كى گه‌وره‌يان تیا بینیه‌وه‌. ئایا سه‌نگه‌ى ئه‌و هه‌موو مەملەتیه‌ چیه‌؟ به‌شیه‌ك له‌ وه‌لامى ئه‌و په‌رسپاره‌ خۆى له‌ چه‌ریه‌كى نه‌ته‌وايه‌تى و ئایین و سیاسه‌تى هاوسه‌نگیه‌ى هه‌يزه‌كان ده‌نوئینه‌.

شه‌رى عه‌یراق و ئه‌يران، كه‌ له‌ ئه‌یلوولى ۱۹۸۰ ده‌سته‌ى په‌كه‌ر، نمونه‌یه‌كى باشمان له‌م باره‌یه‌وه‌ پيشكه‌ش ده‌كا. بۆچى عه‌یراق په‌لامارى ئه‌و هاوسیه‌ گه‌وره‌یه‌ى خۆى دا؟

یه‌کێک له هه‌یه‌کان، شوێشی ئیسلامی بوو که شای له‌سه‌ر ته‌خت هه‌ینایه‌ خواره‌وه‌. له‌سه‌رده‌می شادا، ئی‌یران دا‌وای سه‌روه‌رێتی خۆی به‌سه‌ر هه‌موو رێه‌وه‌ ئا‌وییه‌کانی نی‌وان ئی‌یران و عی‌راقدا ده‌کرد. دا‌وای ئه‌وه‌ی شوێش له‌ سا‌لی ١٩٧٩دا حو‌کمی شای رو‌وخاند، ئی‌یران دو‌چاری هه‌لا هه‌لا بو‌ون بو‌و. «سه‌دام حوسێن» ئه‌مه‌ی به‌ هه‌لێکی ره‌خساو زانی و په‌لاماری ئی‌یرانیدا، سه‌رباری ئه‌مه‌ش شوێشی ئی‌سلامی ده‌یه‌و‌یست ئه‌ژواری له‌ نا‌وه‌وه‌ی عی‌راق بنێته‌وه‌. عی‌راق ده‌وله‌تێکی مو‌سلما‌نه (٤٠٪) سو‌ننه و (٦٠٪) شیعه‌یه‌.

شیعه‌ تونده‌رپه‌وه‌کانی - ئوسولیه‌کان - ئی‌یران که‌وتنه‌ هاندانی شیعه‌ عی‌راقیه‌کان، بو‌ ئه‌وه‌ی دژی «سه‌دام حوسێن» و رژێمه‌که‌ی شوێش به‌ریا بکه‌ن. وه‌لێ ئه‌و بانگه‌شه‌ ئابینییه‌ له‌ نی‌وان ئه‌م دو‌و گه‌له‌دا شکستی هه‌ینا، کاتیک «سه‌دام حوسێن» ژماره‌یه‌ک له‌ سه‌رو‌کی شیعه‌ عی‌راقیه‌کانی کوشت. وه‌لێ «سه‌دام حوسێن» وه‌ک پێشه‌ی خۆی باره‌که‌ی خرا‌و خه‌م‌لاند. چونکه‌ ئی‌یرانییه‌کان عه‌ره‌ب نین. له‌و هه‌رێمانه‌ی که‌ به‌ عی‌راقه‌وه‌ لکا‌ون که‌مینه‌یه‌ک هه‌یه‌ که‌ به‌ عه‌ره‌بی داخێون. عی‌راقیه‌کان وایانزانی له‌و هه‌رێمانه‌دا وه‌کو رزگارکه‌ر پێشوازییان لێ ده‌کهن. وه‌لێ ئه‌و گومانه‌یان بێ هه‌تو‌ی بو‌و و ئه‌نجامه‌که‌ی به‌ پێچه‌وانه‌ بو‌و. چونکه‌ په‌لاماره‌که‌ی عی‌راق، ریزی ئی‌یرانییه‌کانی یه‌که‌خست.

ئه‌و دو‌و خه‌م‌لاندنه‌ هه‌له‌یه‌، وایکه‌رد جه‌نگ نه‌توانی هیچ پێشه‌که‌وتنێک به‌ خۆیه‌وه‌ بیه‌ینی. له‌ جیاتی شه‌رێکی برو‌سکه‌یی کورت که‌ «سه‌دام حوسێن» ده‌یخواست، بو‌وه‌ شه‌رێکی درێژ خایه‌ن، په‌لاماردان و گه‌رانه‌وه‌. بو‌یه‌ عی‌راق به‌ریاریدا له‌ شه‌ر بکشێته‌وه‌. ئایه‌تو‌للا خومێنی، سه‌رو‌کی رۆ‌حی ئی‌یران، رایگه‌یاند که‌ ئی‌یران شه‌ر راناگرێ، ته‌نیا به‌ رو‌وخانی «سه‌دام حوسێن» و رژیمی به‌ع‌سی نه‌بێت له‌ به‌غدا. جیهانی‌ش نزیکه‌ی ده‌ سا‌ل سه‌یری ئه‌م گه‌مه‌یه‌ی کرد. ده‌وله‌ته‌ عه‌ره‌بییه‌ خۆپارێزه‌کان وه‌کو سه‌ودییه‌ و کو‌یت، له‌ ترسی هه‌یزی شوێشگه‌ی‌ری ئی‌یران، لای عی‌راقیان گرت. وه‌لێ سو‌ریای عه‌ره‌بی، که‌ رژیمێکی عیلمانی و را‌دیکا‌ل و له‌ ژۆ‌ر رو‌وه‌وه‌ له‌ رژیمه‌که‌ی عی‌راق ده‌چێت، له‌به‌ر چه‌ند هه‌یه‌ک که‌ په‌یوه‌سته‌ به‌ ها‌وسه‌نگی هه‌یزه‌کانه‌وه‌، پشتگیری ئی‌یرانی کرد، هه‌یزی گه‌شه‌سهندو‌ی عی‌راقی ها‌وسه‌تی، زی‌تر سو‌ریای دو‌چاری ده‌له‌را‌و‌کتی کردبو‌و نه‌ک هه‌یزی ئی‌یران که‌ لێیه‌وه‌ دو‌ور بو‌و.

رای گشتیش له‌ ده‌ره‌وه‌ لایه‌نگیری ئه‌م، یاخود ئه‌و لایه‌نی شه‌ری ده‌کرد. و‌لاته‌ یه‌که‌گرتو‌وه‌کان که‌ گه‌شه‌سهندنی هه‌یزی ئی‌یران، تو‌وشی ده‌له‌را‌و‌کتی کردبو‌و، به‌ نه‌هینی

یارمه تی عیراقی ده‌دا.

س‌رائیلش به نه‌تینی چه‌کی ئه‌مریکی بۆ ئیران ده‌نارد. ئیرانییه ئوسولیه‌کان داوای نه‌ه‌تشتنی ئیس‌رائیلیان ده‌کرد. ده‌توانین ناردنی چه‌کی ئیس‌رائیل بۆ ئیران له‌ ریگای هاوسه‌نگیی ه‌یزه‌کانه‌وه‌ تیب‌گه‌ین. ئیس‌رائیل له‌ ئیران و عیراق ده‌ترسا، وه‌لێ هه‌ر شه‌ه‌ر کردنه‌که‌ی عیراق نزیک‌تر بوو. بۆیه ئیس‌رائیل یارمه‌تی ئیرانی دا له‌ روانگه‌ی ئه‌و پره‌نسیپه‌ی که‌ ده‌لێ: «دوژمنی دوژمنم دۆسته‌م». به‌م چه‌شنه‌ ده‌بینین جه‌نگ له‌ خ‌راو خه‌ملاندیک ده‌ستی پێ‌کرد، که‌ ره‌گی نایینی و نه‌ته‌وايه‌تی و به‌رژه‌وه‌ندی و چاو تیب‌یرینی له‌ دواوه‌ بوو. هاوسه‌نگیی ه‌یزه‌کانی پهره‌ پێ‌دا بۆ م‌لم‌لانیه‌کی در‌ندانه، که‌ نزیکه‌ی ده‌ ساڵی خایاند.

دۆزه‌کانی ناسیونالیزم

چریکه‌ی نه‌ته‌وايه‌تی چۆن جه‌نگ دروست ده‌کا؟ ئه‌رێ به‌راست ناسیونالیزم چییه و نه‌ته‌وه چییه؟ فه‌ره‌نگ پێناسه‌ی ئومه‌ت و ده‌کا که‌ کۆمه‌لێک خه‌لک بانه‌گه‌شه‌ بۆ ناسنامه‌یه‌کی هاوبه‌ش و مافی دامه‌زراندنی ده‌ولت ده‌کهن. وه‌لێ ئه‌و پێناسه‌یه‌ کام جۆر له‌ کۆمه‌له‌ی ئاده‌میزاد ده‌گه‌ژته‌وه؟ سه‌رچاوه‌ی ناسنامه‌ی هاوبه‌ش چییه؟ زۆر خه‌لک ده‌لێن له‌ یه‌که‌چوونی ره‌گه‌زییه. وه‌لێ ولاته‌ یه‌که‌گرتوه‌کان ئومه‌تێکی فره‌ ره‌گه‌زه. هه‌ندیکێ تر ده‌لێن ده‌شتی ئایین بیه‌تته‌ ب‌نه‌مایه‌ک بۆ نه‌ته‌وه. ده‌ولت هه‌یه‌ تا‌ڕاده‌یه‌کی زۆر له‌ سه‌ر ناسنامه‌ی ئایینی دامه‌زراوه، وه‌کو ئیس‌رائیل و پاکیستان. ئه‌و خاله‌ی شایه‌نی تیب‌یرینی کردنه، ئه‌وه‌یه‌ که‌ ده‌شتی سه‌رچاوه‌ی جیاوازی بۆ ناسنامه له‌ ئارادایه‌ت. ه‌زره‌قانی فه‌ره‌نسی «ئارنست رینان Ernest Renan» له‌م باره‌یه‌وه‌ ده‌لێ خاڵی ک‌روکی له‌ ئومه‌ت ئه‌وه‌یه‌ که‌ «ئهندامه‌کانی له‌ زۆر شت هاوبه‌ش بن، وه‌لێ پێوسته‌ له‌ سه‌ریشیان زۆر شت له‌ یاد بکه‌ن»^(۱).

زاراوه‌ی ناسیونالیزم زۆر ورده و به‌ ته‌نیا زاراوه‌یه‌کی وه‌سف‌ی نییه، به‌ل‌کو زاراوه‌یه‌کی ریتیشاندەر و سازده‌رانه‌شه. کاتیکیش وشه‌ وه‌سف‌ی و سازده‌رانه‌ ده‌بێت، ده‌بێته‌ وشه‌یه‌کی سیاس‌ی و له‌ تیکۆشان له‌ پێناو ده‌سه‌لاتدا به‌کارده‌هێنرێ. له‌ جیهانی

---

(۱) وته‌یه‌کی ئارنست رینانی Ernest Renan فه‌یله‌سوفه‌ که‌ له‌ کتیبی «القومية: معناها و تاریخها» هانز کون Hans Kohn ها‌توه‌ (بر‌ن‌ست‌ن- ولایه‌ نیو جیر‌زی دار‌مان‌ نو‌ست‌راند‌ه‌ ۱۹۵۵) ص ۱۳۷.

نویدا، نه ته وایه تی بوته سهرچاوه یه کی یه کالای که ره وه بو شه رعیه تی ده ولت..
 لیره وه داواکردنی ناسنامه ی نه ته وایه تی ده بیته که رهسته یه کی زور به هیز، نه گهر
 گه لیک توانی وا له خه لکی تر بکا داواکه ی بو پیکه وه نانی ده ولت قبول بکن.
 نه مه وای لی ده کات داوای مافه نیشتمانیه کان بکا و نه م داوا کردنه ش وه کو
 چه کی که به کاره پیتی دژی دوژمنه کانی. بو وینه ده ولته عهره بیه کان له حه فتاکاندا
 سهرکه وتنیان وه ده ست هینا که توانیان وا له کو ماله ی گشتی نه ته وه یه کگرتوه کان
 بکن به یاریک دهریکا که زایونیزم بزاقتیکی ره گز په رستانیه. مه به ستیشیان نه وه
 بوو ئیسرائیل له شه رعیه تی ئومه ت بیت به ش بکن. که واته له که دار کردن به
 ره گزه رستی کاریکی خراپه. له کاتیکدا خوناوانان به ناوی نه ته وایه تی به شیوه یه کی
 گشتی باشه. کاتیک ده لئن ئیسرائیل ئومه ت نییه، نه وا وشه که وه کو چه ک
 به کاردیت.

نه و کیشه شروقه کاریه ی نه و داوایه لی ده که ویتته وه، نه وه یه که وا نایین ده شی
 بیته بنه مایه ک بو ناسنامه ی نه ته وه یی. ههروه ها نه وه ش راسته که ده بی بگوتر
 بنه مای نایینی، ئاسته نگ ده خاته به رده م وه ده سته پیتیانی ناسنامه ی نه ته وه یی نه و
 که مینانه ی له دهره وه ی نایینه کهن.

له ئیسرائیل کاودانه که له به رده م موسلمان هکاندا ئاسته نگتره وه که له به رده م
 جوله که کان، ههروه ها له هیندستان له به رام به ر هندوسه کاند ئاسته نگتره، وه که
 له به رده م موسلمان هکان. وه لی نه مه نه وه ناگه یه نی نه گهر گه ل بو ناسنامه ی نیشتمانی
 پشتی به نایین به ستا، ده ولته تیکی ره گز په رستی داده مه زرتی.

به ر له سه ده ی هه ژده هه م بیروکه ی نه ته وایه تی هه رگیز گرنه نه بوو. نه ی بوچی
 ئیستا خواسته کانی نه ته وایه تی گرنه بوون؟ هه ر چونیک بیت، مرؤف ده توان له ژیر
 زور (ولاء) کو بینه وه، که له سه ره وه ی ئاستی ده ولت، یاخود له خواره وه ی دابیت.

نه و (ولاء) انه ده گورتن، نه و کاته ش ده یانه وی بگوترتن، ژیتی ژبان دوچاری هه ژان
 ده بیت. بیروکه ی ئومه ت زوره ی کات له دهری نه و ژتیانه سه ره ه لده دات که له
 هه مووان زیتر دوچاری هه ژان ده بیت، واته له نیو نه و که سانه ی لاهه لان و راده ی
 روشنبیریان که متره و که متر پی له سه ر ئینتیمای نه ته وه یی خو بان داده گرن. زوره ی
 کات نه وانه خه لکیکن که چوارچیه سروشته کان خستونیه ته دهره وه، ده ست به
 پرسیاران ده کهن. زوره ی کات داخواییه نه ته وه ییه کان له نیو روشنبیراندا، یاخود
 کو ماله نایینه لاداره کانه وه سه ره ه لده دهن. بو غوونه له سه ره تاکانی سه ده ی

نۆزدەھەمدا، نەتەوہ خوازەکانی عەرەب، زۆریەیان دیان بوون، نەک موسلمان. ئەو جۆشەیان بۆ وەدەستەیتانی ناسنامە ی نوێ، وردە وردە لەلایەن پیشەسازی و بژاڤی بە مەدەنی کردن پشتگیری کراوە، کە ئەستونەکانی کۆمەڵگای لادێیی و پابەند بوونە تەقلیدیەکانی دەلەقاند.

ئەو ھەژنانە ی کە خەڵک بەرەو ناسنامە یەکی نەتەوہیی نوێ دەبن، دەشی لەلایەن ھێزی نێو خۆیی، یاخود دەرەوہ کیەوہ بن. تارا دە یەکی زۆر شوێنی فەرەنسی لە پشت سەرھەڵدانی رێچکە ی نەتەوایە تی نوێ بوو. سەرھەڵدانی چینی ناوەند، چوارچێوہ ی سیاس ی و کۆمەڵایە تی تەقلیدی ھەژاند. ئەو کۆمەڵە سیاسییە سەرھەڵداوانە ی، چیتەر نەیان دەویست لە رێگای پاشاوە دان بە دەوڵە تی فەرەنسی بنیتن، بە لکو دەیانویست ئەو دان پێانانە لە رێگای ھەموو گەلی فەرەنسییەوہ بیت. ھەرچی لەرووی ھەندەرانەوہ یە، ئەوا کاتێ سوپای ناپلیۆن ئەوروپای داگرت، ئەستونەکانی کۆمەڵگای ئەوروپایی ھەژاند. ھانی ھەستی نەتەوایە تی دا لای ئەوانە ی بە ئەلەمانی داخواتن، ھانی خەڵکانی تریشی دا. بە تێپەرپوونی نیوسەدە چوارچێوہ ی باوەرھێتان بەو بیروکە یە فراوان بوو کە دەلی: ھەموو کۆمەڵیک مافی ئەوہ ی ھە یە دەوڵەت بۆ خۆی دامەزرتی. ئەنجامی ئەم بیروکە یەش یەکی تی ئەلەمانیا و یەکی تی ئیتالیا بوو. سەیر ئەوہ بوو پسمارک خۆی پیاوێکی خۆپارێز بوو، نەیدەویست ھەموو ئەوانە یە کبخا کە بە ئەلەمانی داخواتن، بە لکو دەویست تەنیا ئەوانە یە کبخا کە دەتوانن (ولاء)یان بۆ تەختی پروسیا دا بین بکات. کەچی بۆ خزمەت کردنی ئەو مەبەستە، بوو بە داواکاریکی نەتەوہ خواز. یەکی تی ئەلەمانیا و ئیتالیا، دواتر بوون بە نمونە یە کە رێچکە یان بگیری.

جەنگی جیھانی دووھەم، ئیمپراتۆریا کۆلونیا لیستەکانی ئەوروپای لاواز کرد. بۆ ماوہ ی سێ دە یەکی داھاتوو، یەکیک لە بزافە سەرەکییەکانی ئاسیا و ئەفریقا، ھەلەشاندنەوہ ی کولونیا لیزم بوو. ھەمان جەنگ، کۆمەڵگای پایتەختە گەورەکانی لاواز کرد. پێشەوہ کان رووناکبیرەکان لە ناوچە ی کۆلونیا لەکاندا، کەوتنە بەکارھێنانی بیری نەتەوہیی دژی ئیمپراتۆریا ئەوروپاییەکان. وەلی ئەگەر نمونە ی ئەو دەوڵەتانە بەکاربھێتربوویە کە لە سەدە ی نۆزدەھەمدا لەسەر بنەمای یەکی تی ئایین و رەگەز دامەزرا بوون، بۆ ریکخستنی جیھانی دوا ی کولونیا لیزم، ئەوا دەبووہ سۆنگە ی دامەزراندنی ھەزاران دەوڵەتۆکە ی بچووک بچووک لە ئەفریقا و ھەندیک بەشی ئاسیا. وەلی ئەوہ ی دوا ی قوناعی کولونیا لیزم روویدا، توێژی رووناکبیر

«هه‌لېژېر دراو» بۆ گوراندنی نه‌ته‌وه پتيان له‌سهر دامه‌زراندنی ده‌ولت داگرت، كه نه‌مه به ته‌واوی به پتيچه‌وانه‌ی نه‌و شت‌وازه بوو كه له‌سده‌ی نۆزده‌هه‌مدا له ئارادا بوو. سهركرده ناوچه‌بیه‌كانیش پروپيانوی خۆيان له‌سهر نه‌وه بينا ده‌کرد، تا به يه‌ك‌خستنی توژی هۆزه به‌جروكه‌كان، نه‌ته‌وه يه‌ك دامه‌زرين، پتيويستيان به ماكينه‌ی ده‌ولت هه‌يه، نه‌وه‌ی كه كولونياليسته‌كان دايمه‌زراندبوون - وه‌كو بۆدجه، پۆليس و ده‌زگای ئيداری - به‌م چه‌شنه‌ ده‌بينين ئايديولۆژيای نه‌ته‌وه‌ی بۆ پاساودانی دوو کاری دژ به يه‌ك‌تر به‌كارده‌هينئى: نه‌ویش ئومەت، ده‌ولت دروست بکات و ده‌ولت، ئومەت دروست بکات! له‌به‌ر نه‌وه‌ی نه‌ته‌وايه‌تی، وشه‌يه‌کی سياسي، سوديکی پراگماتيانه‌ی هه‌يه.

کاتیک بزافي رزگاربون له كولونياليزم له قوناغه سهره‌تاييه‌کاندا بوو، به شت‌وه‌يه‌کی رومانتيکی، له ريگای بانگه‌شه‌کردن بۆ رزگارکردنی هه‌مووان (پان نه‌فهریقا، پان عه‌ره‌ب Pan Africa, Pan Arabs) گشت‌گیریه‌کی سهرکه‌تووی هه‌موو ناكۆکیيه‌كان کرا.

له‌كۆتایی سده‌ی نۆزده‌هه‌م و و سهره‌تای سده‌ی بیسته‌مدا، بانگه‌شه‌ بۆ رزگاربونی سلاقییه‌كان له نه‌وروپادا سهری هه‌لدا، كه ده‌یگوت: ناسنامه‌يه‌کی هاوبه‌ش هه‌يه هه‌موو نه‌وانه به‌يه‌كه‌وه كۆ ده‌کاته‌وه كه به سلاقی قسان ده‌کن. رۆژه‌لاتی ناخینیش بانگه‌شه‌ی رزگارکردنی عه‌ره‌ب و رزگارکردنی نه‌فهریقای به‌خۆیه‌وه بینی، نه‌وانه‌ی له‌به‌رايیدا دژی كولونياليستان راستبوونه‌وه، پتيان وابوو ژان و ده‌ردی هه‌موو نه‌و گه‌لانه وه‌ك يه‌ك وایه كه له ژيتر فەرمان‌په‌وايي كولونياليزم دان. كه‌واته له‌سهر نه‌و گه‌لانه پتيويسته له ژيتر ئالای خه‌باتيکی هاوبه‌شی نه‌فهریقی، ياخود عه‌ره‌بی كۆبينه‌وه. وه‌لێ كاتی به‌كرده‌وه كارگه‌يشته سهر مه‌سه‌له‌ی فەرمان‌په‌وايي كردن. نه‌و حكومه‌ته‌ نيشتمانپانه‌ خۆيان له‌به‌رده‌م نه‌وه‌دا بينيه‌وه كه پتيويستيان به ئامرازو كه‌ره‌سته‌كاني ده‌ولت هه‌يه: بۆدجه و پۆليس و ده‌زگای ئيداری. نه‌و كه‌ره‌ستانه به شت‌وه‌يه‌کی به‌ر فراوان له ئارادا نه‌بوون، به‌لكو له‌سهر ئاستی نه‌و ولا‌تانه له ئارادا بوون كه كولونياليستان سنووريان بۆ كيتشاپوون. له‌گه‌ل توانه‌وه‌ی ورده‌ ورده‌ی نه‌و جۆشه‌ رومانتيکیه‌، وای ليه‌هات ناسنامه‌ی ده‌ولت، شوتنی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه بگرتنه‌وه، كه به‌رايی بزافه‌ رزگارخوازه‌كان بانگه‌شه‌يان بۆ ده‌کرد. له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا، بانگه‌شه‌ی رۆمانتيکی رزگارکردنی به‌كۆمه‌ل، وه‌ك هيزيکی شله‌ژينه‌ر بۆ بۆچوونه ناوچه‌بیه‌كان هه‌رمایه‌وه.

روژھەڵاتی ناڤین، بەردەوام بانگەشە یەكخستنی ریزی عەرەبی بە خۆیەوه دەبینی، ئەمە وێرای هەندێك حالەتی سەر پیتی، كە لەنكاوړا، دەولەتان یەكیتیان لە نیتوان خۆباندادەگەیاندا، وەك یەكیتی میسر و سوریا، لە ژێر ناوی كۆماری عەرەبی یەكگرتوو، لە سالی ١٩٥٨. یاخود یەكگرتنی دوو ولاتی دوور لە یەكتر، وەك یەكیتی لیبیا و مەغریب لە سالی ١٩٨٩. وەلێ ئەو هیزانە یەك پشستگی دەولەتیان دەکرد بە تێپەر بوونی كات، سەر كەوتنیان بەسەر لایەنگرانی بزافە نەتەوه خاوییه كاندا و دەست هێنا. غومە ی ئەمەش شەپۆلی نەتەوه خاوانی میسرە كە پالپشتی بیروكە ی دەولەتیان دەکرد، لەسەر حسیوی بزافە نەتەوا یەكیتیه كان عەرەبی، وردە وردە لای رای گشتی بە هێز بوو. وەلێ ئەو رەوتە پلە پلە ییه، تا ئیستا لە هێلی كۆتایی دوورە، هێشتا لە جیهانی دوا ی كولونیا لیزم زۆر ناوچە، بەهۆی گۆرانكاریه ئابوری و پە یوهندیه نۆتیه كانەوه بە شیوه یەكی توند هەماهەنگی ژیا نی ئاسایی لەبەریك هەلته كان بە خۆیەوه دەبینی.

سەر كرده سیاسیه كان هەول دەدن ئەو حالەته ناڕەزاییه كۆنترۆل بكەن كە دوا ی كولونیا لیزم جیهانی گرتۆتەوه، هەندێك پەنا بۆ هەستی نەتەوا یەكیتیه دەبن، هەندێك دروشمی نەتەوا یەكیتیه عەرەبی بەكار دەهێنن، هەندێكی تر پشت بە خولیا ی ئوسولی ئایینی سە لەفی دەبەستن، هەموو ئەمانەش ئەو هیزانە ئالوزتر دەكەن كە مەملانی لە ناوچه كانی روژھەڵاتی ناڤیندا دەخولقێن.

مەملانی عەرەب و ئیسرا ئیل

مەملانی عەرەبی - ئیسرا ئیلی، شەش جەنگی لە نیتوان دوو كۆمەڵە دا خولقاندوو كە پێ لەسەر جیاوازی ناسنامە دادەگرن، وەلێ هەردوو كیان بانگەشە ئەوه دەكەن كە مافیان بەسەر پارچە زەوییه کی بچووكەوه هەیه، كە بە قەبارە ی پوولتیکی پۆسته یه. داوا كردنی ئەو پارچە زەوییه سەبارەت بەجوله كەوه دەگەرتتەوه بۆ روژگارە كانی تەورات، كاتیك هەموو ناوچه كە لەبن دەستی جوله كە بوو، بەر لەوه ی لە سالی ٧٠ زدا دەریكړین و ئاواره بكرێن. لە سەده ی نوێدا، جوله كە كان سوودیان لەو بارە بینی كە لە هەردوو جەنگی جیهانی یەكەم و دوو هەمدا بەسەریان هات. لە جەنگی جیهانی یەكەمدا حكومەتی بەریتانیا لەسەر زمانی «لورد روچیلد» هەرتی بە نۆتەری یەكیتی زایۆنیستی بەریتانیا دا، كە ئەوان كار بۆ دامەزراندنی نشتیمانیك لە فەلەستین بۆ جوله كە دەكەن.

ئیسرائیلییه‌کان ده‌لّین، ئەو کاره پر شەرمەزارییانەى هیتلەر لە جەنگى جیهانى دووهمدا دژ بە جوله‌که‌کان ئەنجامى دان، ئەو راستیه‌یان ساغ کردووه که پتوبسته ده‌وله‌تیک بۆ جوله‌که دابه‌زى. لە ساڵى ۱۹۴۸دا جوله‌که نشته‌جى کراوه‌کان ناماده‌یى خوڤان دەرپى که دابه‌شکردنى فەله‌ستین قبوول بکەن، عەرهبه‌کانى فەله‌ستین ئەوه‌یان ره‌تکرده‌وه. نه‌توهه یه‌که‌گرتووه‌کان دانى به ده‌وله‌تى جوله‌که نا، وه‌لى ئیسرائیلییه‌کان له‌به‌ر هیتشى عەرهبان ناچار بوون په‌نا بۆ کوشت و کوشتار به‌رن، هه‌روا ده‌لّین ئا ئەمه‌ بنه‌مای میژوویى ده‌وله‌تى ئیسرائیل و پاساوى بوونى ئەو ده‌وله‌ته‌یه.

عەرهبه‌کان به‌رپه‌چى ئەو داوايه‌ وا ده‌دەنه‌وه که ئەوان به‌ درێژایى چه‌ندین سه‌ده له‌و ناوچه‌یه‌دا ژیاون. ئەو رۆژى به‌لفۆر، لە جەنگى جیهانى یه‌که‌م گه‌فته‌که‌ى دا، عەرهبه فەله‌ستینییه‌کان ۹۰٪ دانیشتوانى فەله‌ستینیان پتیکده‌ینا. ئەوه‌ى راست بیت تا ساڵى ۱۹۳۲، عەرهب له‌ فەله‌ستین ۸۰٪ رێژى دانیشتوان بوون. عەرهبه‌کان بیانگه‌یان ئەوه‌بوو که به‌ریتانییه‌کان هیچ مافێکیان نییه له‌سه‌ر حسێوى ئەوان هه‌رێ به‌ جوله‌که‌ بدەن. به‌رده‌وام ده‌بن و ده‌لّین: چه‌وساندنه‌وى جوله‌که یه‌کیکه له‌ گوناھ و تاوانه‌ گه‌وره‌کانى میژوو، وه‌لى ئەوروپاییه‌کان خوڤان ئەنجامیان داوه، بۆچى ده‌بن عەرهب نرخه‌که‌ى بده‌نه‌وه؟! هه‌ردوولا خالى ماقوولیان هه‌یه.

ئەو ناوچه‌یه له‌ جەنگى جیهانى یه‌که‌مدا له‌به‌ر ده‌ستى تورکان دا‌بوو. ده‌وله‌تى عوسمانیش هاوپه‌یمانى ئەله‌مانیا بوو. دواى ئەوه‌ى له‌شه‌ر دۆران، ئەو ده‌وله‌ته له‌ باره‌ک هه‌له‌شایه‌وه، ناوچه عەرهب‌نشینه‌کانیش که‌وتنه‌ ژێر مانداتى کۆمه‌له‌ى گه‌لانه‌وه. فه‌رنسا فه‌رمانه‌واى سوریا و لوئنانى کرد. به‌ریتانیا ناویان له‌و ناوچه‌یه نا فەله‌ستین، که ده‌که‌ویته‌ نێوان ده‌ریای ناوه‌راست و رووبارى ئوردنه‌وه له‌ فەله‌ستین. ئەوه‌ى له‌ دواوه‌ى رووباره‌که‌ش بوو به‌ رۆژه‌لاتى ئوردنیان ناوزده‌ کرد. له‌ بیسته‌کاندا کۆچى جوله‌که بۆ فەله‌ستین له‌سه‌ره‌خۆ ژنده‌ ده‌بوو، وه‌لى له‌ سییه‌کاندا، که‌سه‌ره‌له‌دانى هیتلەرى به‌ خۆیه‌وه‌ بېنى، هه‌له‌مه‌تى دژ به‌ سامییە‌کان له‌ ئەوروپادا توندتر بوو، ئەو کۆچکردنه‌ش خیرا ژنده‌ى کرد، ساڵى ۱۹۳۶ وای لیتها جوله‌که ۴۰٪ دانیشتوانى فەله‌ستین پتیکه‌یتن، ئەو کۆچه‌ وای له‌ دانیشتوانه‌ عەرهبه‌کان کرد راپه‌رن، بۆیه به‌ریتانییه‌کان لیژنه‌یه‌کى پاشایه‌تیان پتیکه‌یتنا، ئەو لیژنه‌یه وای به‌باش زانى که ئەو ولاته بۆ دوو ده‌وله‌ت دابه‌ش بکریه‌ت. له‌ مایسى ۱۹۳۹دا، که جەنگى جیهانى دووهم له‌سه‌روبه‌ند دا‌بوو، به‌ریتانییه‌کان خوڤان به‌ شتیه‌یه‌ک بېنیه‌وه که دژى

ئه‌له‌مانیای هیتله‌ری، پتویستیای به‌لایه‌نگیری عه‌ره‌به‌کان هه‌یه، بۆیه ههرتیان پیدان که‌وا ئاسته‌نگ بخه‌نه‌به‌ر کوچی جوله‌که‌کانه‌وه. وه‌لی سه‌پاندنی ئه‌و پتوه‌نده‌ دوا‌ی جه‌نگ کارتیکی زه‌حمه‌ت بو، زۆر له‌ ئه‌وروپاییه‌کان به‌ هۆی چه‌وساندنه‌وه‌ی نازییه‌کان هاوسۆز بوون له‌گه‌ڵ بیروکه‌ی دامه‌زراندنی ده‌وله‌تیک بۆ جوله‌که. سه‌باره‌ت به‌ئه‌مه‌ش هه‌ندیک له‌ نیشته‌جێ کراوه جوله‌که‌کان کاری تیرۆرستانه‌یان دژی فه‌رمانپه‌روایه به‌ریتانییه‌کان ئه‌نجام ده‌دا. ئه‌و رۆژگاره که به‌ریتانیا له‌ رووی ئابوری و سیاسییه‌وه، له‌ ئه‌نجامی جه‌نگی جیهانی دووه‌م و به‌ کوتا هینانی کولونیالکردنی له‌ هیندستان له‌ سالی ۱۹۴۷، په‌کی که‌وتبوو، به‌ریاردا فه‌له‌ستین بخاته بن مانه‌داتی نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کانه‌وه.

له‌ سالی ۱۹۴۷دا، نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کان پتیشیاری کرد فه‌له‌ستین دابه‌ش بکری. ئه‌وه‌ی سه‌یر و جێگای نازار بو، وه‌ک دواتر به‌دیاره‌که‌وت، ئه‌گه‌ر ئه‌و کاته قبوڵیان بکردبوایه، دابه‌شکردنه‌که بۆ عه‌ره‌بان باشت‌ر بو، له‌ مایسی ۱۹۴۸دا ئیسرائیل خۆی وه‌ک ده‌وله‌تیک سهر به‌خۆ راگه‌یاند. هاوسێ عه‌ره‌به‌کان هتیشیان برده‌ سه‌ر، وه‌ک هه‌ولیک بۆ ره‌تکردنه‌وه‌ی دابه‌شکردنه‌که. یه‌که‌م شه‌هر له‌ نیوان عه‌ره‌ب و ئیسرائیلییه‌کاندا هه‌شت مانگی له‌ په‌لاماردان و گه‌ڕانه‌وه بۆ دواوه‌ خایاند. وه‌ک دیاره عه‌ره‌به‌کان به‌ رێژه‌ی ۴۰ بۆ ۱، ژماره‌یان له‌ ئیسرائیلییه‌کان زیت‌ر بو، وه‌لی ئه‌وان نا ریک و پیک بوون، له‌ نیو‌خۆیاندا نا‌کو‌ک و پارچه‌ پارچه‌ بوون. دوا‌ی ناو‌ب‌یکردنی نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کان و وه‌ستانی شه‌هر، ئه‌و ناوچه‌یه به‌ ئوردنه‌وه لکینرا که‌ پتی، ده‌گوترا که‌ناری رۆژئاوا. میسر یه‌کانیش «غه‌زه»یان که‌وته بن ده‌ست، وه‌لی زۆریه‌ی خاکی فه‌له‌ستین که‌وته بن ده‌سه‌لاتی ئیسرائیلییه‌کانه‌وه. ئه‌وان زۆر له‌وه زیت‌ریان که‌وته ده‌ست، له‌وه‌ی که‌ ئه‌گه‌ر عه‌ره‌به‌کان پرۆژه‌ی دابه‌شکردنه‌که‌ی سالی (۱۹۴۷)یان قبو‌ل بکردبوایه.

ئه‌و شه‌هره‌ لافاو‌یک‌ی له‌ په‌نابه‌ره فه‌له‌ستینییه‌کان هینایه‌ ئارا، له‌گه‌ڵ هه‌ست به‌سو‌کایه‌تی کردن و به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌یه‌کی هه‌میشه‌یی بیروکه‌ی ناشتی، عه‌ره‌به‌کان نه‌یانویست ئه‌نجامی شه‌هره‌که قبو‌ل بکه‌ن. چونکه نه‌یانده‌ویست مه‌شرووعیه‌ت بده‌نه دامه‌زراندنی ئیسرائیل له‌و به‌روایه‌ بوون کات ده‌بێته‌ هاوپه‌یمانی ئه‌وان. سه‌رکرده عه‌ره‌به‌کان باوه‌شیان بۆ هه‌ستی گه‌له‌که‌یان کرده‌وه و ئه‌و به‌روایه‌یان په‌یدا کرد که ده‌توان له‌ شه‌رتیکی دیکه‌دا ئیسرائیل تیک بشکێن، له‌ راستیدا مه‌لیک عه‌بدوللای یه‌که‌م، که دواتر کوژرا، له‌ سالی ۱۹۵۱ هه‌ولیدا په‌یماننامه‌یه‌کی سهر به‌خۆ له‌ نیوان ئوردن و

شەپرى دووھەم لە سالى ۱۹۵۶دا روويدا. لە سالى ۱۹۵۲، جەمال عەبدولناسر و ژمارەيەك لە ئەفسەرە گەنجه نەتەوخوازەكان مەليک فاروقيان لە میسر لەسەر تەخت ھینايە خوازەو و خیرا چەکیان لە یەکییتی سوڤیەت وەرگرت. ھەولیاندا کەنالی سوئس کۆنترۆل بکەن. بە زنجیرەيەك ھێرشى پێشمەرگانە پەکی ئیسرائیلیان خست. پێشتر بینیمان کە بەریتانیا و فەرەنسا لە بارەى کەنالی سوئسەو زۆر نیگەرەن بوون، ئەگەرى ئەوێ نەبادا جەمال عەبدولناسر دەست بەسەر رۆژھەلاتی ناڤین دابگرێ، دوچاری دلەراوکیى کردن. بۆیە لەگەڵ ئیسرائیل رێککەوتن بۆ پەلاماری میسر بەدەن. کەچی ولاتە یەکگرتووەكان یارمەتى بەریتانیای نەدا. ئەو بوو شەرکە بەبریارێکی نەتەو یەکگرتووەكان کۆتایی ھات و ھیزی ئاشتییارێز دابەزێندرا تا ھەردوو لایەنە شەرکەرکە لە یەکتر جوی بکاتەو، وەلى ئەو کاتە پەیماننامەى ئاشتی ئیمزا نەکرا.

شەپرى سێیەم لە نیوان عەرەب و ئیسرائیلدا، شەپرى شەش رۆژە بوو لە حوزەیرانی سالى ۱۹۶۷دا، کە لە ھەموو شەرەكان گرنگتر بوو. نەخشەى رێپەروى پێشکەوتنە سیاسییەکانى دواى خۆى گۆڕی. عەبدولناسر و فەلەستینییەكان بەردەوام ئیسرائیلییەکانیان نیگەرەن دەکرد. پێشمەرگەكان پەلاماری ئیسرائیلیان دەدا. ھەروەھا میسر گەروووەکانى «تیرانى» گرت، بەمەش رێگای دەربای سوورى لە کەشتییەکانى ئیسرائیل بری. عەبدولناسر بە تەواوى خۆى بۆ جەنگ ئامادە کردبوو، وەلى تارمايى شەرێکی سوورى- ئیسرائیلی دەبینی. وای گومان برد ھەلیکی لە بارى بۆ ھاتووە بچیتە نیو جەنگەو، بۆیە داواى لە نەتەو یەکگرتووەكان کرد ھیزی ئاشتییارێز لە سنوورەکانى ئەودا بکێشیتەو. کاتیکی ئیسرائیل بىنى جەمال عەبدولناسر خۆى بۆ جەنگ ئامادە دەکات، بپاریدا چاوەروانى نەکات، بەلکو دەستیکی خۆپارێزی بوەشینى، بۆیە ئیسرائیلییەكان لە تێک و پێک شکاندنى ھیزی ئاسمانى میسرى کە لەسەر زەوى بوو، دەست پێشخەریان کرد. بە تەنیا بە داگیرکردنى تەواوى بیابانى «سینا» و نەوستان، بەلکو بەرزاییەکانى جۆلان لە سوريا و کەنارى رۆژئاواى ئوردنیشیان داگیر کرد. ئەو کاتە دەوڵەتە گەورەكان خۆیان تێھەلقورتان، جەختیان لە ھەردوولا کرد بۆ ئەوێ وەستاندنى تەقە قبوول بکەن. لە تشرینی دووھەمی ۱۹۶۷دا، ئەنجوومەنى ئاسایش بپاری (۲۴۲) دەرکرد. کە داواى کرد ئیسرائیل لەو زەویانە بکشیتەو بەرامبەر ئاشتی و دانپیانانى. وەلى ئەو بپارە

به نه‌نقه‌ست هه‌ندیک لایه‌نی نائاشکرای تیدا بوو. باسی هه‌موو زه‌وییه داگیرکراوه‌کانی نه‌ده‌کرد، به‌ته‌نیا باسی زه‌وییه داگیرکراوه‌کانی کردبوو، نه‌مه‌ش نه‌وی ده‌گه‌یاند که هه‌ندیک زه‌وی هه‌ر له‌بنه‌ره‌ته‌وه داگیرکراو نین و پتیوست ناکا بگه‌پنرینه‌وه. هه‌روه‌ها کاری فه‌له‌ستینییه‌کانیشی به‌ته‌م و مژاوی هیشته‌وه. نه‌وانی کرده‌په‌نا‌به‌ر له‌کاتیکدا پتیوست بوو وه‌کو گه‌لیک و نه‌ته‌ویه‌ک دانیان پیا‌بنری. به‌م چه‌شنه مه‌سه‌له‌بنه‌ره‌تییه‌که جارتیکی تریش به‌بی چاره‌سه‌ر کردن مایه‌وه.

چواره‌م شه‌ر، شه‌ری له‌به‌ر رویشتن «استنزاف» بوو. نه‌و شه‌ره نه‌ختیک سوو‌کتر بوو. له‌ماوه‌ی نیوان ۱۹۶۹-۱۹۷۰دا، به‌یارمه‌تی سو‌قیه‌تییه‌کان، **عه‌بدولناسر** چه‌ند کردارتیکی په‌رینه‌وه‌ی له‌که‌نالی سو‌یس و ته‌نگاو کردنی نه‌نجامدا. نه‌و کارانه شه‌رتیکی ئاسمانی له‌نیوان میسر و ئیسرائیل داگیرساند و له‌دیماهیدا شه‌ری ئاسمانی گه‌یشته ریگایه‌کی داخراو.

شه‌ری پینجه‌م، «شه‌ری ته‌گفیر» بوو، له‌تشرینی یه‌که‌می ۱۹۷۳دا. دوا‌ی مردنی **عه‌بدولناسر**، نه‌نوره‌سادات جیگای گرت‌وه. سادات ده‌رکی به‌وه‌کرد ناتوانی ئیسرائیل تیک بشکینی، وه‌لی هه‌ستی کرد به‌ر نه‌وی هه‌ر هه‌نگاو‌یکی پیکه‌اته‌وه به‌ره‌و ئاشتی هه‌لینی، هه‌ندیک سه‌رکه‌وتنی ده‌روونی پتیوسته. بۆه‌بریاریدا له‌که‌ناله‌وه هیرش بکات. وه‌لی به‌بی نه‌وی هه‌و‌لی نه‌وه‌بدا هه‌موو «سینا» وه‌ریگریته‌وه. بۆ‌ته‌م مه‌به‌سته له‌گه‌ل سوورییه‌کان ریککه‌وت، هیرشیک له‌ناکاو‌ی کرد. له‌قوناغی یه‌که‌مدا، شه‌ری له‌به‌رزه‌وه‌ندی میسررییه‌کاندا بوو. که‌چی ئیسرائیلییه‌کان گه‌رانه‌وه و هیرشیک پتچه‌وانه‌یان کرده‌وه.

ده‌وله‌ته‌گه‌وره‌کان هه‌مدیس خۆیان تیه‌ه‌لقورتانده‌وه و داوا‌ی وه‌ستاندن ته‌قه‌یان کرد. وه‌زیری هه‌نده‌رانی نه‌مریکی «هنری کیسنجر» چووه‌مۆسکو، کاتیک له‌مۆسکو بوو، سوپای ئیسرائیل ئاب‌ل‌و‌قه‌ی سوپای میسری دا. سو‌قیه‌تییه‌کان هه‌ستیان کرد فریودراو، هیزه‌کانی خۆیان له‌باشوور خسته‌ئاماده‌باشییه‌وه‌و. نامه‌یه‌کیان بۆ‌ولاته‌یه‌که‌گرت‌وه‌کان نارد، تیا‌یدا پتشنیاری نه‌وه‌یان کرد، که‌ده‌وله‌ته‌گه‌وره‌کان، به‌هیزه‌کانی خۆیان‌وه به‌شیه‌یه‌کی راسته‌وخ‌و‌خۆیان ده‌خاله‌ت بکه‌ن، وه‌لامی نه‌مریکییه‌کان نه‌وه‌بوو، که‌پله‌ی خۆ‌ئاماده‌کردنی نه‌تۆمیان له‌ولات به‌رزتر کرده‌وه! بۆه‌سو‌قیه‌تییه‌کان وازیان له‌م داوا‌یه‌ی خۆیان هینا، هه‌روه‌ها ئیسرائیلییه‌کانیش له‌ژیر فشاری نه‌مریکییه‌کان ده‌وره‌ی سوپای میسریان به‌ردا.

زنجیره‌یه‌ک مانۆری دیپلوماتیکی به‌دوا‌ی نه‌و شه‌ره‌دا‌هات. که‌تیا‌یدا ولاته‌

یه کگرتووه کان دانوستانی له سهر ئهوه کرد کهوا ئیسرائیل به شیک له هیزه کانی بکیشیتته وه. نه ته وه یه کگرتووه کانیش چاودیره کانی خۆی له بیابانی سینا و بهرزاییه کانی جۆلان بلاوکرده وه. کهچی ئه نجامی گزنگی ئه وه شه ره دواکه وت. له سالی ۱۹۷۷دا **ئه نوه ر سادات** چوه ئیسرائیل و رایگه یاند کهوا میسر ئاماده یه به تنیا دانوستان له سهر په یماننامه ی ناشتی بکات. به پیناوی کردنی «**جیمی کارتهر**»، له سالانی ۱۹۷۸-۱۹۷۹ میسر و ئیسرائیل ریکه وتتننامه ی «کامپ دیقید» یان گریدا، که سینای گه رانده وه بۆ میسر و رینگای بۆ ئه وه خوشکرد که گفتوگو له سهر ئه وه بکری ئوتۆنۆمی بدریته که ناری روژئاوا. ریکه وتتننامه ی «کامپ دیقید» ئه وه ی ده گه یاند کهوا گه وهره ترین ده ولته تی عه ره بیی له هاوبه ندی دژ به ئیسرائیل ده رچوو. گیانی نیشتمانپه روه ریتی میسری زال بوو به سهر بیرۆکه ی نه ته وایه تی عه ره بدا. **سادات** هاوبه ندیی نه ته وه بیی عه ره بی تیکشکاند. کهچی دوا ی چه ند سالتیک به دهستی موسلمانانه سه له فییه کان، ئه وانهی به ره هلستی سیاسه ته کیان ده کرد، کوژرا.

شه ری شه شم، په لاماری ئیسرائیل بوو بۆ سهر لوینان له سالی ۱۹۸۲دا. لوینان شوینی هاوسه نگییه کی زۆر ورد بوو له نیوان دیان و موسلمانانه عه ره به کاندا. موسلمانانه عه ره به کان دابهش ده بن بۆ شیعه و سونه و دروز. ریکه خراوی رزگار یخوازی فه له ستین ئاماده ییه کی گه وهری هه بوو له لوینان. هه روه ها دیانه کانیش له نیوخۆیاند ا بۆ سهر تایفه و بالی تر دابهش ببوون. لوینان پیتی ده گوترا: به هه شتی سه قامگیر له روژه هلاتی ناڤیندا. تاکه ناوچه بوو که فره ئایینی و سیاسی راسته قینه ی تیا بوو.

شه ری نیوخۆیی، که یه کیتی لوینانی پارچه پارچه کرد، هه لی بۆ ده ست تبه وهردانی ده ره کی ره خساند، سوریا دهستی به فه رمانه وایی کرد له باکووری ولات. له سالی ۱۹۷۸دا، ئیسرائیل چوه ناو خاکی لوینان تاوه کو گه یشته رووباری «لیتانی». له حوزهیرانی ۱۹۸۲دا، وهزیری بهرگری ئیسرائیل «**ئارییل شارون**» بریاریدا له وهش زیتیر بپروا. به رایای رایگه یاند که ئیسرائیل ۲۵ میل ده رپاته ناو خاکی لوینان بۆ پارێزگاری کردنی ناوچه کانی باکووری ئیسرائیل. وه لێ هیزه کانی ئیسرائیل به ره و باکوور رویشتن، تا گه یشتنه به یرووت و بۆ ماوه ی (۱۰) ده هه فته ئابلووقه یان دا. ئه و ئابلووقه یه بووه سۆنگه ی ئه وه ی کهوا ریکه خراوی رزگار یخوازی فه له ستین له شاره که به چیتته ده ره وه. سه رۆکی لوینان به **شیر جومه یل** که دیان بوو، په یماننامه ی ناشتی له گه ل ئیسرائیل ئیمزا کرد. وه لێ به **شیر جومه یل** خیرا کوژرا و په یماننامه که به کوته ات و لوینان دوچار ی ئاژاوه ی زیتیر بوو. له سالی ۱۹۸۵دا ئیسرائیلییه کان

هیزه‌کانیان له زۆریه‌ی خاکی لوبنان کیشایه‌وه، وه‌لێ به‌رده‌وام بوون له داگیرکردنی شریتی سنووری باشوور. هه‌رحه‌نده ئیسراییل له ده‌رکردنی رێکخراوی رزگاربخوازی فه‌له‌ستین له به‌یرووت و له لوبنان سه‌رکه‌وتنی وه‌ده‌ست هیتا. وه‌لێ ئیسراییل ئه‌وه‌ی وه‌ده‌ست نه‌هیتا که به‌ته‌ما‌بوو له په‌نای ئه‌و کاره‌وه بێته‌ ده‌ستی، دو‌چاری هیتشی رۆکیتی بوو، له زۆریه‌ی توێژه‌کانی باشووری لوبنان.

ئه‌زمونی رۆژه‌لاتی نا‌فین ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رده‌خا، که‌وا ئه‌و مملانییه‌ ناوچه‌ییانه‌ی له‌سه‌ر ره‌گه‌ز و ئایین ونه‌ته‌وه دا به‌ندن، مه‌یلیان به‌لای رق و کینه‌یه‌کی وادا وه‌رده‌چرخێ، که چاره‌سه‌رکردنی ناسته‌نگ بێت. توندپه‌وه‌کان یارمه‌تی یه‌کتر ده‌دن ده‌وله‌ته‌ عه‌ربه‌کان له هیتانه دی ناشتی خۆیان ده‌گنخین، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی نایانه‌وی شه‌رعیه‌ت به‌هه‌بونی ئیسراییل بدن. به‌م هه‌له‌تیه‌سه‌ ره‌تکرده‌وه‌یه، شوێنی ئه‌و ئیسراییلییان‌ه‌یان پته‌وتر کرد که ناشتیان له‌گه‌ڵ عه‌ربه‌کان ناوی. له راستیدا توندپه‌وه‌کان، هاوبه‌ندیه‌کی راگوزهری وایان به‌یه‌که‌وه نا، که تاراده‌یه‌کی زۆر کۆت و پته‌وندی خسته‌ پیتی میانپه‌وه‌کان، بۆ دۆزینه‌وه‌ی رێگا چاره‌یه‌ک له‌ ساڵی ۱۹۷۳ و ۱۹۷۷ دا سادات سه‌ره‌په‌وه‌یه‌کی کرد، نرخێ سه‌ره‌په‌وه‌یه‌که‌شی کوزرانی خۆی بوو. له ساڵی ۱۹۹۵ ئیسحاق رابین، له سۆنگه‌ی هه‌له‌تیه‌سه‌کانی له‌ پرۆسه‌ی ناشتی، ژبانی خۆی به‌ ده‌ستی جوله‌که‌ توندپه‌وه‌کان له ده‌ست دا. جیهانیکی توندپه‌وه‌ی به‌م چه‌شنه، ناسته‌نگه‌ تیايدا بگه‌نه‌ بڕوا به‌ یه‌کتر کردن و هاریکاری دوولایه‌نه، لێره‌دا «کیشه‌ی زیندانییه‌که» نموونه‌یه‌کی زۆر ورد بۆ سیاسته‌کانی ناوچه‌که‌ پێشکه‌ش ده‌کات.

له قوناغی دووجه‌مه‌سه‌ره‌دا، شه‌ر له رۆژه‌لاتی نا‌فین، مه‌یلی کورت بوونه‌وه‌ی هه‌بوو. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی رۆلی ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان زۆر له‌به‌ر چاو بوو، هه‌ریه‌که‌یک له ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان له‌لایه‌ک لایه‌نگیری پیاوه‌کانی خۆی ده‌کرد، وه‌لێ به‌ نه‌نقه‌ست پیاوه‌کانی خۆی له راده‌یه‌ک راده‌گرت. ئه‌گه‌ر بۆی ده‌رکه‌وتایه ئه‌وان، واته ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان به‌ره‌و که‌ناری شه‌رێکی ئه‌تۆمی په‌لکش ده‌که‌ن. فشار بۆ وه‌ستاندن ته‌قه له ده‌روه‌ ده‌هات، ولاته‌ یه‌کگرتوه‌کان له ساڵی ۱۹۵۶ له رێگای نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کانه‌وه جه‌ختی کرد، له ساڵی ۱۹۶۷، ولاته‌ یه‌کگرتوه‌کان و یه‌کیته‌ی سو‌قیه‌ت، هه‌ردوولایان هیتلی ته‌له‌فونی «گه‌رمیان» به‌کارهیتا بۆ مه‌به‌ستی وه‌ستاندن ناگر. له ساڵی ۱۹۷۳ دا هه‌ردوولا خۆیان تیه‌ه‌لقورتاند، له ساڵی ۱۹۸۲ دا ولاته‌ یه‌کگرتوه‌کان فشاری خسته‌ سه‌ر ئیسراییل بۆ ئه‌وه‌ی له لوبنان بکشیته‌وه. راسته شه‌ری سارد له زۆر حاله‌تدا جێ پیتی مملانیی ناوچه‌یی زیت‌ر ده‌کرد، که‌چی له ژێر

ئەو مەملەتتە بېجىۋەتكەن كان روۋى خۇيان بەرەو نەتەو يەكگرتوۋەكان ۋەرچەرخاند، داۋاى ئەۋەيان كىرد تۆرى سەلامەتتىيان بۆ دابىن بىكات. ۋەلى رادەى سەرگەۋتنى رېكخراۋى دەۋلى بۆ دابىنكىردنى تۆرىك بۆ ئاشتى، كارىكە بۆ دوا رۆژ ماۋەتەۋە. لەبەر ئەۋەى نەتەۋە يەكگرتوۋەكان، دواى شەرى سارد يەكەم تاقىكىردنەۋەى خۆى بېرى، دواى ئەۋەى لە سالى ۱۹۹۰دا، عىراق پەلامارى كۆيتى دا.

شەرى كەنداۋى سالى ۱۹۹۱ ۋ دواى ئەۋ

تەنگەزەى كەنداۋ لە (۲) ئابى ۱۹۹۰دا دەستى پىكىرد، ئەۋ رۆژە «سەدام حوسىن» پەلامارى كۆيتى دا. دەلتىن «سەدام حوسىن» پەلامارى كۆيتى دا لەبەر ئەۋەى تەنبا ئەۋ بوۋ بېرىارەكەى دا، نەك فەرماندەكانى سوپاى عىراق، ۋەك لە پەلاماردان ۋ شەركاندا ھەيە. عىراق بانگەشەى ئەۋەى دەكىرد كۆيت قەۋارەيەكى دروستكراۋە ۋ كولونىيالىستەكان گوراندىۋايانە، پىۋىستە ۋەك دەۋلەتتىك نەمىتتەۋە. لە سالى ۱۹۶۱دا، عىراق بە سەركىردايەتى «عەبدولكەرىم قاسم» ھەۋلىدا دەست بەسەر كۆيت دابگىرت، بەرىتانىيەكان سەنگراندىانەۋە. پىشتەر ئەۋ رايەمان بىنى كە دەلتى سنوۋرەكانى كولونىيالىزم ھىچ ۋاتايەكىيان نىيە، ۋىران بوۋن ۋ ئاژاۋەيەكى توندى لە دوۋتوتى خۆى ھەلگرتوۋە، بۆ ناۋچەكانى تر، لە جىھانى دواى ئىمپىريالىزم. ئەمەش راڧەى ئەۋە دەكا كە زۆر لە دەۋلەتەكانى ئەندام لە نەتەۋە يەكگرتوۋەكان پاساۋ ھىنانەۋەى عىراقىيان بۆ پەلاماردانەكە رەتكەردەۋە.

ھۆى ئابورى ۋ سىياسى لە ئارادا بوۋ كە پالتى بە «سەدام حوسىن» ۋە نا ئەۋ ھەلۋىستە ۋەرىگىرى. عىراق دواى ھەشت سال شەرى لەگەل ئىران، لە روۋى ئابورىيەۋە تىكشكاۋو، نىزىكەى (۸۰) مىليار دۆلار قەرززار بوۋ كە سالانە بەرىژەى (۱۰) مىليار دۆلار ۋەكو سوۋدى قەرزەكە زىدەى دەكىرد، ھاۋكات ھاۋسىتى كانىتىكى زىر بوۋ- كۆيت كە يەدەگىكى مەزنى نەۋتى ھەبوۋ، لەگەل ژمارەيەكى كەم لە دانىشتۋان. سەربارى ئەمەش عىراق لە سىياسەتى نەۋتى كۆيت نىگەران بېۋو، لە سۆنگەى ئەۋ بېرىرانەى بۆ كەمكىردنەۋەى نىرخ ۋ زىدە كىردنى ھەناردنە دەرەۋەى نەۋت دەيدا. عىراق بىيانگەى ئەۋە بوۋ كۆيت فەندوفىل لە رىكەۋتنامەكانى «ئۆپىك» دەكات. ھەرىكە دۆلار لە نىرخى يەك بەرمىل نەۋت دابەزى، عىراق سالانە يەك مىليار دۆلارى لە دەست دەچى. بۆيە داگىركىردنى كۆيتى بە چارەسەرىك بىنى بۆ ئەژۋارىيە ئابورىيەكانى عىراق.

هه‌رچی له‌لایه‌نی سیاسیی‌وه‌و بوو، ئەوا «سەدام حوسێن» دەربارە‌ی ئاسایشی عێراق دو‌چار‌ی د‌ل‌ه‌راوک‌تییە‌ک بب‌وو، لە‌و بر‌وایە‌دا بوو هه‌موو د‌ه‌یان‌ه‌و‌ی پ‌شتی و‌لات‌ه‌که‌ی بش‌ک‌ت‌ی‌ن، له‌ سا‌لی ١٩٨١‌دا، ئ‌یس‌رائ‌یل کار‌گه‌کان‌ی ئە‌تۆ‌می بۆ‌زدومان کرد. له‌گه‌ڵ د‌ار‌مان‌ی یه‌ک‌یتی س‌و‌قیه‌ت، بۆ‌ی د‌ه‌ر‌که‌وت که و‌لات‌ه‌ یه‌ک‌گرت‌وه‌کان و ئ‌یس‌رائ‌یل به‌ ه‌ی‌ز‌تر د‌ه‌بن. له‌ و‌ت‌اریکی خ‌ۆ‌یدا له‌ عه‌مان‌ی پای‌ته‌خت‌ی ئ‌ورد‌ن له‌ شو‌بات‌ی ١٩٩٠‌دا، گو‌تی: یه‌ک‌یتی س‌و‌قیه‌ت وا داد‌ه‌رم‌ی و چ‌ی‌تر نات‌وان‌ی به‌ره‌و رو‌وی ئە‌مریکا و ئ‌یس‌رائ‌یل ب‌یت‌ه‌وه. «سەدام حوسێن» لە‌و بر‌وایە‌دا بوو پ‌ت‌ی‌وست‌ه‌ ئە‌و رو‌وبه‌روویان ب‌یت‌ه‌وه! به‌ ئە‌نق‌س‌ت ژماره‌یه‌ک جو‌ول‌انه‌و‌ی کرد، و‌ی‌ستی ئە‌مریکا‌یی‌ه‌کان‌ی پ‌ت‌ تا‌قی ب‌کا‌ته‌وه. سه‌یر له‌وه‌دایه‌ و‌لات‌ه‌ یه‌ک‌گرت‌وه‌کان د‌ه‌ی‌وست عێراق ر‌ازی ب‌کا‌و ب‌ی‌گه‌ر‌پ‌ن‌یت‌ه‌و ن‌ی‌و کۆ‌مه‌ل‌گ‌ای د‌ه‌ولی و وه‌ک ئ‌ام‌راز‌تیکی ها‌وسه‌نگ‌یی کار‌ی‌گه‌ر، د‌ژی ه‌ی‌زی ئ‌ی‌ران به‌کار‌ی به‌پ‌ن‌ت‌ی له‌ نا‌وچه‌که‌دا.

سیاسه‌تی د‌ژ‌یه‌یه‌کی ئە‌مریکی، «سەدام حوسێن»‌ی به‌ه‌له‌ برد. لە‌و بر‌وایە‌دا بوو د‌ه‌ت‌وان‌ی ک‌و‌یت دا‌گیر ب‌کا‌ت به‌ب‌ی ئە‌وه‌ی دو‌چار‌ی کار‌رای‌ی تۆ‌له‌ ل‌ی‌کرد‌نه‌وه‌ی تر‌س‌ناک ب‌یت‌ه‌وه، له‌مه‌ش‌دا ه‌له‌ بوو! یاخ‌ود وه‌ک پ‌ت‌یه‌وه ناس‌راوه خ‌را‌وی خه‌م‌لان‌د. نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرت‌وه‌کان زنج‌یره‌یه‌ک بر‌پ‌اری د‌ه‌ر‌کرد که س‌رو‌شت‌ی پ‌ره‌ن‌سی‌یی ئ‌اسایش‌ی به‌ کۆ‌مه‌ل‌ی ت‌ی‌اداب‌وو، د‌ژی عێراق. که‌واته و‌لات‌ه‌ یه‌ک‌گرت‌وه‌کان و ئە‌وان‌ی تر بۆ‌چی به‌م چه‌شنه‌ ره‌فت‌اریان کرد؟ یه‌ک‌ت‌یک د‌ه‌ل‌ت: نه‌وت له‌ پ‌شت هه‌موو رو‌ودا‌وه‌کان‌ه‌وه بوو. گو‌مان‌ی ت‌ی‌انی‌یه‌ که‌وا نه‌وت، نا‌وچه‌ی که‌ندا‌وی به‌ ر‌اده‌یه‌کی تر‌س‌ناک کرد‌ه نا‌وچه‌یه‌کی گ‌ر‌نگ، وه‌ل‌ت ته‌نگ‌ز‌که‌ زۆ‌ر گه‌وره‌تر بوو له‌وه‌ی که به‌ ته‌ن‌یا نه‌وت ب‌یت، بۆ‌ن‌ه‌ونه به‌ر‌ت‌انی‌ا به‌ ر‌اده‌یه‌کی گه‌وره به‌شداری جه‌نگ‌ی کرد، له‌ کات‌یک‌دا ه‌ی‌چ نه‌وت‌یک له‌که‌ندا‌و ناه‌یت‌ت‌ی! هه‌روه‌ها د‌ل‌ه‌راوک‌ت‌ی به‌رام‌به‌ر ئ‌اسایش‌ی به‌ کۆ‌مه‌ل‌ و د‌ه‌نگ‌دان‌ه‌وه‌ی نوش‌وست‌ی ه‌ی‌تان له‌ به‌رام‌به‌ر وه‌ستان‌ی کار‌ی دو‌ژ‌من‌کارانه له‌ سی‌یه‌کان‌دا له‌ ئ‌ارادا بوو.

سی‌یه‌م ره‌ه‌ه‌ند‌یش هه‌بوو: شه‌ری خ‌ۆ‌پ‌اراست‌ن. له‌به‌ر ئە‌وه‌ی «سەدام حوسێن» چه‌کی ک‌او‌ل‌کاری به‌رف‌راوان‌ی داد‌ه‌مه‌ز‌راند، پ‌رۆ‌گرام‌ی ئە‌تۆ‌می هه‌بوو، که به‌ نه‌یت‌نی که‌ره‌سته‌ی پ‌ت‌ی‌وست‌ی بۆ‌ د‌ه‌یت‌نا، هه‌روه‌ها چه‌کی ک‌ی‌م‌یا‌وی هه‌بوو، پ‌رۆ‌یا‌گه‌نده‌ی ئە‌وه‌ش د‌ه‌ک‌را که‌وا چه‌کی با‌ی‌و‌لۆ‌ژی‌شی هه‌یه. جائه‌گه‌ر له‌ پ‌ال ئە‌و چه‌کان‌ه‌دا دا‌هات‌ی نه‌وت‌ی ک‌و‌یت‌یش‌ی هه‌ب‌وایه، ئە‌وا د‌وا‌ی سا‌ل‌ت‌یکی تر ج‌یه‌هان خ‌ۆ‌ی له‌به‌رده‌م هه‌ر‌شه‌یه‌کی عێراق‌ی به‌رف‌راوان‌تر و ک‌او‌ل‌کارانه‌تر‌دا د‌ه‌دۆ‌زی‌یه‌وه. هه‌ند‌یک پ‌ت‌یان واب‌وو مادام شه‌ر هه‌ر د‌ه‌قه‌وم‌ت‌، ئە‌وا ئە‌م‌رۆ‌ شه‌ر ب‌ک‌ر‌ی باش‌تره نه‌ک سه‌به‌ی. هه‌ند‌یکی تر وایان ب‌ینی شه‌ر

پتویست نییه، له بهر ئه وهی سزای ئابوری به سه بۆ ئه وهی و له عێراق بکات هێزه کانی خۆی له کویت بکیشیته وه. راستیه که ی پتجه وانهی ئهم رایه و رایه که ی تر بوو، چه سپاندنی ئاستهنگ بوو، زۆر ئاستهنگه که بزانی سزای ئابوری شتیکی به شیک ده کرد. ئه گهر هێزه هاو په میانه کانی نه ته وه یه که گرتوه کان بۆ ساتیک یا خود زیتەر خۆی بگرتایه و نه جولا یه ته وه؛ ئابلووقه ی ئابوری له سه ر عێراق هه ر له سالی (١٩٩٠) وه ئه وهی سه لماند که شکستی هینا وه و هیچ سوودیکی نییه. له کۆتاییدا شه ر یه ک مانگی خایاند، به ر له وهی عێراق له تشرینی یه که می ١٩٩٠ دا هێزه کانی بکیشیته وه، ئیداره ی **پوش** گه یشته ئه وه ده رئه نجامه ی که سزای ئابوری سوودی نه ما وه. له تشرینی دووه مه دا ولاته یه که گرتوه کان هێزه کانی خۆی زیده کرد، وه کو ده روازه یه ک بۆ چوونه ناو شه ر. که واته بۆچی «سه دام حوسین» له دوا چرکه دا رای نه کرد. یا به ئی هێزه کانی ده کیشیته وه، یا خود ریگایه کی تر ده دۆزیته وه بۆ چوونه ده ره وه؟ یه کی که له هۆیه کانی خراب خه ملاندن بوو. وای هه ست کرد ولاته یه که گرتوه کانی ئه مریکا به رگه ی زیانی زۆر گه وه ی مرۆیی ناگرئ، وه ک له ئابی ١٩٩٠ به بالویزی ئه مریکای را گه یاند. له وه خه ملاندنه ش بووه قوربانیی کاردا نه وه کانی شه ری فیتنامی. هۆیه کی تر ده شی خۆ به زلزانین بیت. ئه وه دوا ی ئه وهی دلی شانۆی جیهانی دا گیر کرد، توانای کیشانه وهی نه بوو.

شه ر، په رنسیپی ئاسایشی به کۆمه لای ژیا نه وه. ده شی ببیته هۆکارێکی سه نگران ده وه ش بۆ رووداوی تری له م بابه ته. وه لئ وه ک پشتر بینیمان هه ندیک په رسیاری تر هه بوون که په یوه ست بوون به راده ی تایه قه ندی ئه وه مللانییه ناوچه ییه. شه ر به ره مه مه ئنانی چه کی کۆکوژی عێراقی کاو لکرد، به ر له وهی بگاته پله ی به کاره ینان. وه ستاندنی ته قه، ریگای به پشکنه ره کانی نه ته وه یه که گرتوه کان دا سه ردانی عێراق بکه ن و ئامرازه کانی به ره مه مه ئنانی چه کی ئه تۆمی و کیمیای تیک بشکین. وه لئ شه ر ئه وه مللانییه ی به خۆه گرت، که له سیاسه ته نیشتمانی و په رت و بلا وه کان و کۆمه لگا لاواز و خۆجیه کانی رۆژه لاتی نا ئین که وتبووه.

له گه ل ئه مه شه دا دوا ی شه ر، حکومه تی ئیسرا ئیلی و ریک خراوی رزگاریخوازی فه له ستین پشکه وتنیکی گه وه ریان له ریگای ناشتی و ئاساییکردنه وهی په یوه ندیه کانی نیوانیان به خۆیا نه وه دی، ئیداره ی **پوش** ئه وه نفوزه ی به کاره ینا که له وه شه ره دا وه ده ستی هینا بوو بۆ ئه وهی فشار بخاته سه ر ریک خراوی رزگاریخوازی فه له ستین و حکومه تی ئیسا ح **را بێن** و حکومه ته عه ره بیه کان، بۆ ئه وهی له کۆتایی

سالی (۱۹۹۱) دا له مه دریدی پایتهختی ئیسپانیا و له سالی ۱۹۹۲ دا له واشتتون کوښنه وه. کاتیک نهو گفتوگوبانه گه یشته ریگایه کی داخواو، له نوسلو پایتهختی نه رویج، له پشت پهرده وه، گفتوگو له نیتوان بهرپرسانی حکومتی ئیسرائیلی و ریکخراوی رزگاربخوازی فهلهستین بهرپوه دهچوو، که نه مه ریکه و تننامه یه کی له نیتوان هردوولا لی که و ته وه. دواي نهو زنجیره یه ک ریکه و تننامه ی تر راگه یه نران، بو کشانه وهی هیزه کانی ئیسرائیل له که رتی غه ززه و گوندو شاره کانی که رتی روژئاوای فهلهستینی. ههروه ها ئیسرائیل دانی به ریکخراوی رزگاربخوازی فهلهستین نا وه ک نوته ر شهری که لی فهلهستینی و جله وی نوته رومی ته سلیم کردن، له دواي سالی ۱۹۹۲ وه، بهر پرسیاریه تی ناسایشی به چند قوناغیک دایه دهست یاسر عه رفات و ریکخراوی رزگاربخوازی فهلهستینییه وه.

هاوکات مه لیک حوسین، مه لیکي ئوردن له سالی ۱۹۹۴ دا، له گهل حکومتی ئیسرائیل گه یشته په یاننامه یه ک و له واشتتون ئیمزایان کرد، له ماوه ی شهری که نداو، ئوردن خوی دیناو ده برد لایه نگیری خوی بو نهو هاوپه یمانانیتیه رابگه یه نی که ولاته یه کگرتووه کان بهرپوهی ده برد. مه لیک حوسین خوی لی خوش بی، وای ده بینی که ناسایکردنه وهی په یوه ندییه کانی له گهل ئیسرائیل به سه بو نه وهی ولاته یه کگرتووه کان و ده وله ته نه وتییه کانی روژه لاتی ناڤین، واته ده وله ته کانی که نداو لی رازی بن.

ریکخراوی رزگاربخوازی فهلهستین له کاتی شهری که نداو لایه نگیری عیراقي سه دام حوسینی ده کرد، له نه جامی نه مه شدا یارمه تییه کی زوری له دهست دا، که له کویت و سعودیه و ده وله ته عه ره بییه کانی تر وه ری ده گرت. بهرام بهر به ته نگژی دارایی ناچار بوو به ره لهستی کردنه که ی خوی بو چاره سهری ناشتیانه سووک بکات. له گهل نه وه شدا هوکاری مملانی له روژه لاتی ناڤیندا هه رمایه وه، رای گشتی ئیسرائیلی له دانوستانه کانی ناشتی و سیاسه تی دهست بهر دار بوون له خاک، واته خاک بهرام بهر ناشتی، نا رازی بوو. تونده وه ئیسرائیلییه کان، ئیسحاق رابینیان به خائین له قه له م دا و له کوتاییه کانی سالی ۱۹۹۵ دا کوژرا.

زۆربه ی فهلهستینییه کان سهیری حکومته که ی ریکخراوی رزگاربخوازی فهلهستین و یاسر عه رفات ده کن، که وا گهندهل بووه و ناره زووی خوسه پاندنی هیه. بویه که و تنه پشتگیری کردنی به ره لهستکاره کانی تر، وه کو بزووتنه وهی تونده وهی حماسی نایینی که هه ولیده دا و هه ولده دا کو سپ بخاته بهرده م پرۆسه ی ناشتییه وه.

ئەو تەقاندنەوانەى كە كۆمەللە عەرەبىيەكان دژى پرۆسەى ئاشتى ئەنجاميان دا، كارىگەرييان لەسەر ھەلبژاردنەكانى سالى ۱۹۹۶ى ئيسرايىلى دا ھەبوو. حكومەتەكانى ئەو ناوچەى بە دىژاى ناوچەكانى رۆژھەلاتى ناڤين رووبەرووى بەرەنگار بوونەوئى نىئەخۆبى دەبنەو. كە زۆريەيان ھەرەشە لە بەرپابوونى شەپىكى نىئەخۆبى دەكەن، ھەك ئەوئى لە جەزائىر و سوداندا روويدا (*).

پىشكەوتنەكانى دواى شەپى كەنداو رەنگدانەوئى ميكانىزمى تاك و دەولەت و سىستەمى دەوليە، كە لە مەملەتتەكانى تردا بينيمان. لەسەر يەكئىك لە ئاستەكان دەبينن تاكەكان، ھەكو ياسەر عەرەفات و ئىسحاق رابىن و مەلىك حوسەين، بپارەدەن كە دەبى رىكەوتننامەى ئاشتى ھەبىت، ياخود نەبىت. لەگەل ئەوئەشدا پرۆسەىكى ئاوا ھىچ ئەنجامىكى بەرجەستەى لى نەكەوتەو. ئەگەر شەپى كەنداو گۆرپانى لە سىستەمى دەوليدا نەھىتابووايە ئاراو، ھەرەھا جەختى نىئەخۆبىش لەسەر حكومەتەكانى ئەو دەولەتانە، ھەكو تەنگرەى ئابورى كە دوچارى ئوردن ھاتبوو، ھاوبەشيان كرد لە گەشتن بەو دەرئەنجامانە.

زۆرجار دەولەتانى ناوچەكە بە رىگايەك رەفتار دەكەن كە لەگەل ئەو نمونە واقىعەىيەى سىياسەتى دەوليدا دەگوئجى، كە ھەول بۆ ھىز و ئاسايش دەدات لە رىكەبرى كردن لەگەل دەولەتانى تردا. ھەلئى ياساى دەولى و رىكەراو دەوليەكان، يارمەتى دان لە ديارىكردنى شىئەى خەباتى سىياسى، ھەرەكو نۆتەرە تاكەكان كەرديان. ھاوكات مەسەلەكانى ئايىن و تايغەگەرى و نەتەوايەتى و دواكەوتنى ئابورى و فشارى گەشەسەندنى دانىشتوان، وا لە ناوچەى رۆژھەلاتى ناڤين دەكەن، كە لە ھەموو ناوچەكانى ترى جىھان ئامادەتر بى بۆ تەقینەو سىياسىيەكان.

(*) ئەو مەملەتتەيانەى كارىگەريەكى زۆر گەورەشيان لەسەر كوردستان ھەبوو و ھەيە، لەبەر ئەوئى كىشەى كورد يەكئىكە لە كىشە زەق و ئالزەكانى رۆژھەلاتى ناڤين. ئاوانانى كىشەى فەلەستىنى بە كىشەى رۆژھەلاتى ناڤين، ئارەوايەكى زۆر دەرھەق بە كىشەى كورد دەكرئ. بە داخەو نووسەر بە ھىچ شىئەىك ئامازەى بۆ رۆلى ئەو ناوچە گرنگە (كوردستان) نەكردو، كە بابەتەكى پەيوندەكى زۆرى لەگەلدا ھەيە. (و)

هیزی و پشت بهیه‌کتر بهستن

له ماوهی دواى جهنگ (جهنگی جیهانی دووههم) پشت بهیه‌کتر بهستنی ئابوری، به‌خیرایی پهری گرت، وه‌لی ته‌نگزهی نه‌وتی سالی ۱۹۷۳، سهر له نوێ پالی به مملانییه ئابورییه که نایه‌وه بو نیه‌وهراستی گۆره‌پانه‌که. هه‌ندیک وا گومان ده‌به‌ن که پشت بهیه‌کتر بهستنی دوولایه‌نه، واتا هاریکاری کردن و ناشتی، وه‌لی به‌داخه‌وه به‌و ساده‌یه نیه. هه‌تاوه‌کو له جیهانی پشت بهیه‌کتر بهستنی دوولایه‌نه‌شدا، مملانییه‌که به‌رده‌وامه، له‌به‌رئه‌وه‌ی هاویه‌ندییه‌کان هینده ئالۆزن و شیوه‌ی جیا‌جیای هیز له ئارادایه. مملانییه‌کان به‌یاری شه‌تره‌نج ده‌چن له‌سهر چه‌ند ته‌خته‌یه‌ک له‌یه‌ک کاتدا. مملانییه‌کانی ئاخروئۆخری سه‌ده‌ی بیسته‌م، هه‌م چه‌ک و هه‌م دیپلۆماسی ده‌گرته‌وه. ماوتسی تونگ، سه‌رۆکی چینی گوتی، هیز له لوولای ته‌فهنگه‌وه‌یه. دواى ته‌نگزهی نه‌وتی سالی ۱۹۷۳، جیهان ده‌رکی به‌وه کرد که ده‌شتی هیز له به‌رمیلی نه‌وتیشه‌وه بێ. هه‌ندیک له ریا‌لیسته‌کان ته‌نگزهی نه‌وتی ۱۹۷۳‌یان گه‌وره‌کرده‌وه‌و، ئه‌و ته‌نگزه‌یان به‌و رووداوانه‌ چواند که له‌سالی ۱۹۱۴ دا، یاخود ئه‌وانه‌ی له‌ سالی ۱۹۳۹‌دا روویاندا. هزرقلانی ریا‌لیستی هانز مورگنتاو Hans Morg - Enthau. گوتی: سالی ۱۹۷۳، وێنه‌ی نه‌بووه له‌ میژوودا، له‌به‌رئه‌وه‌ی په‌یوه‌ندیی نیه‌و هیزی سه‌ربازی و هیزی ئابوری که به‌که‌ره‌سته‌ی خاوه‌و به‌ندبوو تیکدا.

ته‌نگزهی ۱۹۷۳ پرسیاریکی گرنگی خسته‌روو. بوچی به‌هیزترین ده‌وله‌تی جیهان ریگایدا چه‌ندین ملیار دۆلار بو‌ ولاته‌ بێ هیزه‌کان بگۆتیریته‌وه‌و هیزی به‌کارنه‌هیتنا؟ له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م و نۆزه‌هه‌مدا رووداویکی به‌م چه‌شنه‌ به‌ئهن‌دیشه‌ی که‌سدا نه‌ده‌هات، ئه‌و روژگاره‌ی که ده‌وله‌ته‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کان بالا‌ده‌ستیی سه‌ربازی خۆیان به‌کارده‌هیتنا، بو‌ داگیرکردنی ئه‌و ناوچانه‌ی که‌سه‌ر ئیشه‌یان بو‌ ده‌نانه‌وه‌و چیان بو‌یستایه، وایان ده‌کرد. که‌واته له‌ سالی ۱۹۷۳‌دا چ گۆرا‌بوو؟ ئه‌مه‌ چاخیکی نوێی هیز نه‌بوو که‌ پابه‌ند بێت به‌ که‌ره‌سته‌ی خا‌و کارتیلات و له‌یه‌ک جیا‌کردنه‌وه‌ی ته‌واو له‌ نیه‌و هه‌ردوو هیزی سه‌ربازی و ئابوری، به‌ل‌کو به‌ پێچه‌وانه‌وه، ئه‌و هۆکارانه

هه‌موو له چەند پەيوەنديه‌کی ئالۆزه‌ تێک ئالان بوون. جا ئەگەر ویستمان له گۆرانکاریه‌کانی سیاسه‌تی ده‌ولی بگه‌ین، پتویسته‌ حسیو بو‌ئوه‌ بکه‌ین که چۆن ده‌شی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌ بپیته‌ سه‌رچاوه‌ی هێژ.

بره‌نسیبی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌

پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌، وه‌ک هه‌موو زاراوه‌ سیاسیه‌کانی تری چه‌شنی نه‌ته‌وايه‌تی و ئیمپریالیزم... زاراوه‌یه‌کی چروک و فشۆله‌و به‌زۆر شتیه‌ی جیا جیا به‌کارده‌هێنێ. سیاسه‌توان و شروقه‌وانان له‌ روانگه‌و به‌مه‌به‌ستی جیاوه‌ ئه‌و زاراوه‌ سیاسیه‌یه‌ به‌کارده‌هێن. سیاسه‌توان، گه‌وره‌ترین ژماره‌ی خه‌لک له‌ ژێر ئالاگه‌ی خۆیدا کۆ بکاته‌وه‌. سه‌رکرده‌ سیاسیه‌کان هه‌ول ده‌ده‌ن و اتاکان فهرامۆش بکه‌ن و ئه‌و ده‌لالاته‌نه‌ هه‌لبه‌هێنجن که له‌به‌رژوه‌نده‌ی گشتیاده‌یه‌. «هه‌موومان رووبه‌رووی یه‌ک کیشه‌ ده‌بینه‌وه‌، پتویسته‌ هاریکاری یه‌کتر بکه‌ین، بو‌یه‌ به‌دوام که‌ون». له‌لایه‌کی تروه‌ شروقه‌وان ده‌لاله‌تێک و ده‌لاله‌تێکی تر لێک هاوێر ده‌کات و به‌شتیه‌یه‌کی باشت له‌ جیهان ده‌گات. مه‌سه‌له‌کانی خێرو شه‌ڕ روون ده‌کاته‌وه‌، ئەگەر روون کردنه‌وه‌کان زۆرین یاخود که‌م، ده‌شی ئاماژه‌ بو‌ئوه‌ بکری وه‌ک پهنده‌که‌ ده‌لتی: ئیمه‌ هه‌موومان له‌نیو به‌له‌میکداین. وه‌لتی گه‌میه‌که‌ ده‌چیت له‌نگه‌رگایه‌ک و ناچیت یه‌کیکی تر. یاخود یه‌کیکه‌ هه‌یه‌ سه‌ول لێده‌دا، وه‌لتی یه‌کیکی تر رووی گه‌میه‌که‌ بو‌ئهم یاخود ئه‌و رووگه‌یه‌ وهرده‌چهرخینتی، یاخود بێ به‌رامبه‌ر شوپتێک له‌ گه‌میه‌که‌ به‌کارده‌هێن. به‌واتایه‌کی تر، ده‌شی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌ له‌رووی ئایدیۆلۆژی و شروقه‌کارییه‌وه‌ به‌کاربه‌هێنێ. پتویسته‌ ئاگاداری ئهم دوو به‌کاره‌یتانه‌ جیاوازه‌ ببن. ئه‌و زاراوه‌یه‌ ده‌بی وه‌کو کرداریکی سیاسی کاری پێ بکری. ده‌لتیم: «من پشت به‌خه‌لکی تر ده‌به‌ستم، تو پشت به‌خه‌لکی دیکه‌ ده‌به‌ستی، ئیمه‌ پشت به‌ ئیدیکه‌ ده‌به‌ستین، ئه‌وانیش فهرمانی‌ه‌وایی ده‌که‌ن».

پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌، وه‌ک وشه‌یه‌کی شروقه‌کاری، ئاماژه‌ بو‌ئوه‌ حاله‌تانه‌ ده‌کا که‌وا نۆتبه‌رانان و رووداوه‌کان، له‌ به‌شی جیا جیای سیسته‌مدا، کار له‌ یه‌کتری ده‌که‌ن. ئه‌و جو‌ره‌ حاله‌تانه‌ش له‌ خودی خۆباند، باش یاخود خراو نین. جا ئەگەر ژماره‌یان زۆربو یاخود که‌م. به‌کورتی له‌ پەيوەنديه‌ که‌سییه‌کاندا، پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌، وا پێناسه‌ ده‌کری که‌وا شتیکه‌ له‌شتیه‌ی فۆرمی ژن هێنان، که ژن و می‌رد تیایدا هه‌رتی ئه‌وه‌ به‌یه‌کتر ده‌ده‌ن، له‌ خو‌شی و ناخو‌شیدا

بهیه که وه بژین. دهق پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نهش له نیتوان گهلاندا بهم چهشنهیه. فیهله سووفی سه دهی ههژده هم **جان جاک روسو** Rousseau ناماژهی بۆ نه وه کردوو که وا پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه له بهریه که وتن و ململانی له گهڵ خۆیدا ههڵده گرئ و چاره سهریه کی داناوه که له سه ر لاتهریکی و جوئ بوونه وه بنده. وهلی له جیهانی نویماندا نه مه له توانادا نییه. کاتیک ولاتانی وه کو نه لبانیا، یاخود میانار (بورمای پیشین) ناره زووی دووره په ریزی و لاتهریکی ده کهن، نرخیکی نابوری به هادار، ده دن. ئاسان نییه ده وله تان، به شه کانی تری جیهان ته لاق بدن.

سه رچاوه کانی پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه

چوار جیاوازی، ره هه نده کانی پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه روشن ده که نه وه: سه رچاوه کانی پشت بهیه کتر به ست، سووده کانی، له یه ک چوون و نه و تیچوونانه ی که په یه ندیان پییه وه هیه. ده شتی پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه، رواله تی مه ترالی (واته له پرووی سروشته وه) یاخود کو مه لایه تی (ئابوری یاخود سیاسی یاخود هزی) هه بیته. هه ردوو رواله تیش به گشستی له هه مان کاتدا هه ن. هاویرکردن له روونکردنه وه ی پله ی هه لباردنی نه و حاله تانه ی که پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه، یاخود به رامبه ر، یارمه تیمان ده دات.

پشت بهیه کتر بهستنی سه ربازی دوولایه نه، نه و پشت بهیه کتر بهستنه دوولایه نه یه که له رکابه رایه تی سه ربازیدا پهیدا ده بی. دوا ی پیشکه وتنی چه کی نه تومی و نه و توانا خاپوورکارییه دوولایه نه ی لیتی که وته وه، چه ک روویکی مه ترالی کاریگه ری پهیدا کرد. له گه ل نه مه شدا هو کاریکی ده رک پیکردنی گرنگی تر هیه له پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه که ده شتی گوړان له روانگه، یاخود له سیاسه ت، بیته سونگه ی که مکردنه وه ی چری پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه. بۆ نمونه: چه کی نه تومی به ریتانی و فه رهنسی، نه مریکاییه کانی دوو چاری ده لپراوکتی نه کرد، چونکه ده زانن نه و چه که خاکی نه مریکای پت دانا بیژرئ. له روژئاواش به هه مان چه شن. له کو تایی هه شتا کان ده لپراوکییه که یان رهویه وه، دوا ی نه وه ی سه روک **گوړیا چوڤ** «بوچوونه نوپیه که ی» له مه ر سیاسه تی هه نده رانی سوڤیه تدا راگه یاند. نه و روژه ژماره ی چه که نه تومییه کانی سوڤیه تی گرنگ نه بوو، به لکو نه وه ی گرنگ بوو گوړان بوو له ده رک پیکردنی دوژمنکاری، یاخود نیازه کانی سوڤیه تی بوو.

ده توانین په رهنسیپی پشت بهیه کتر بهستنی دوولایه نه ی سه ربازی له سه ر پشت

بهیه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نهی نابوری، گشتگیری بکه‌ین به‌وهی که ماده‌یه‌کی سیاسی ده‌ولی ته‌قلیدییه و ره‌گیتی کۆمه‌لایه‌تی قولی هه‌یه. پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نهی نابوری له‌چهند ریگ‌چاره‌یه‌کی سیاسی پیک دیت که په‌یوه‌سته به‌هاو تیتچوون. نمونه‌ش له‌سه‌ر ئەمه: له‌کۆتایی هه‌فتا‌کاندا ترسی ئەوه هاته‌کایه‌وه، که‌وا که‌م بوونی خۆراک، نه‌توانی پتویستییه‌کانی زۆربوونی ژماره‌ی دانیش‌توان پر بکاته‌وه. زۆر له‌ولاتان که‌وتنه‌کپینی گه‌می ئەمریکایی، که‌وای کرد نرخی خۆراک له‌بازاره‌ گه‌وره‌کانی ئەمریکا به‌رزبیته‌وه. نرخی کولتیره‌یه‌ک له‌ولاته‌یه‌ک‌گرتوه‌کان گرانتر بوو، له‌به‌ره‌وه‌ی بای وهرزی له‌هیند به‌دیۆم بوو، به‌روبومی یه‌کیته‌ی سۆقیه‌ت باش نه‌بوو. بۆیه‌ ده‌بینن له‌سالی ۱۹۷۳دا، ولاته‌یه‌ک‌گرتوه‌کان ریگای نه‌دا «فول صویا» بنی‌دری بۆ ژاپۆن. ئەمه‌ش ئەوه‌ی لی که‌وتنه‌وه که‌وا ژاپۆن پاره‌ی خۆی له‌چاندنی «فول صویا» له‌به‌رازیل و به‌ربینی. دوا‌ی چهند سالتیک هاوسه‌نگیه‌یه‌ک له‌نیوان خواست و خسته‌ن‌پوو هاته‌دی. بۆیه‌ وه‌زیری ئەمریکایی له‌وه‌غه‌کردنه‌ زۆر په‌ژیوان بوونه‌وه، چونکه‌ ئەمه‌ی وای له‌ژاپۆنییه‌کان کرد که‌ ئەوه‌ی ده‌یانه‌وی به‌نرخ‌یکی هه‌رزانتر له‌به‌رازیل بکرن.

ریگ‌چاره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، که‌موکۆری ماده‌ی، زۆریه‌ی کات بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ کار له‌سه‌ر پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نهی نابوری ده‌کات. پتویسته هه‌میشه له‌کاتی توێژینه‌وه له‌ریگ‌چاره‌ کورت‌خایه‌نه‌کاندا بایه‌خ به‌روانگه‌ی ریگ‌چاره‌ درێژ خایه‌نه‌کان به‌هین.

سووده‌کانی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه

سووده‌کانی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه، به‌وه‌ ده‌رده‌بردین که‌ ده‌رئه‌نجامی سفرو ده‌رئه‌نجامی بی‌ سفره. له‌و حاله‌ته‌ ده‌رئه‌نجامه‌که‌ سفره که‌ زه‌ره‌که‌ت، قازانجه‌که‌ بخوا، پیچه‌وانه‌که‌شی هه‌ر راسته. له‌ حاله‌ته‌کانی ده‌رئه‌نجامی پۆزه‌تیفدا، هه‌ردوولا‌مان قازانج ده‌که‌ین، له‌ حاله‌تی ده‌رئه‌نجامی نیگه‌تیفدا هه‌ردوولا‌مان زیان ده‌که‌ین. دابه‌شکردنی ژهمیک خۆراک ده‌رئه‌نجامی سفره. دروست کردنی ژهمیک خۆراک گه‌وره‌ترین ده‌رئه‌نجامی پۆزه‌تیفه، به‌ردانه‌وه‌ی بۆ سه‌ر زه‌وی ده‌رئه‌نجامی‌کی نیگه‌تیفه. هه‌ردوو ده‌رئه‌نجامی سفرو بی‌ سفر له‌ پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌دا هه‌یه.

هه‌ندیک له‌ نابوریزانه‌ لیبرالیسته‌کان هه‌زده‌که‌ن به‌زمانی قازانجی هاوبه‌ش مامه‌له‌

له گهل پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه دا بکهن، واته ئو حاله تانه ي که ده رنه نجامه که يان پوزه تيغه، که هه موو لايه ک سوودمه ند ده بن و به ره و باشر پيش ده که ون. ناگدارنه بونى ئو شروقه وانانه له نايه کسانى سووده کان و ململانيه کان له سه ر دابه شکردنى ئو ده سکه وتانه ي که په يوه نديان پتيه وه هه يه، وايان ليده کات که وا ده رک به لايه نه سياسي به کتر به ستنى دوولايه نه نه کن.

راسته ده شى هه ر دوولايه نه قازانج بکهن. بو نمونه ژاپون و کوريا، بازرگاني به کوتال و ناميري ته له فزيونه وه ده کهن، وه لى ده سته که وته کاني ئه م بازرگانيه چون دابه ش ده کړئ؟ هه تا ئه گه ر ژاپون و کوريا له و بازرگانيه هه ر دوولا قازانج بکهن، وه لى ژاپون زيتر سوودمه ند ده بى و کوريا که متر، ياخود به پتيچه وانوه؟

دابه ش کردنى سووده کان - واته ئه م ياخود ئو له ده سته که وته هاوبه شه که چنده ي ده ست ده که ويت - حاله تى ده رنه نجامى سفره، ئو لايه نه ي ده ستنى که وتووى له گهل لايه نى زبانه ند به رامبه ر ده بى. ئه نجام له پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه ي نابورى، هه ميشه ململانيه سياسى بووه. هه تا وه کو ئه گه ر ژه ميکى گه وره ش هه بى، خه لک له سه ر نه وه به شه ردين که کامه يان گه وره ترين لوقمه ي ده ست ده که وى. هه تا وه کو ئه گه ر ولا تانى پشت به يه کتر به ستوى نابورى له ده ست که وتيکى هاوبه شيش به شداربن، ئه گه رى دايسانى ململانى هه يه له نيوانياندا له سه ر پشکتيکى گه وره تر له ده سته که وته که.

هه نديک له شروقه وانى سياسى ده که ونه هه لوه کاتيک پتيان وايه پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه له جيهاندا زيتر ده بى، هاريکاري، شوتنى رکابه رى ده گريته وه، بيانگه شيان نه وه يه که وا پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه سوودى هاوبه ش ده گورتى، ئو سوودانه ش هانى هاريکاري کردن ده دن. وه لى پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه ي نابورى ده شى وه کو چه کتيک به کار به تيرى - ته نگژه ي نه وتى ۱۹۷۳ به به لگه وه رگرن، گومانى تيانبيه پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه ي نابورى له هه نديک حاله تدا له هيز به کارتره، له و رووه ي که وا زنجيره يه ک گوزانکاري ورد، به تتيچوونى که متر له گهل خوژدا دينى. له هه نديک حاله تدا، ده ولته تان بايه خ به وه ناده ن که پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه چ ده سته که وتيکى گه وره يان بو ده هيتى، به و راده يى که بايه خ به وه ده دن که ئو ده سته که وته گه ورانه چ زيانتيک له ده ولته ته رکابه ره کانين ده دن.

هه تا وه کو پشت به يه کتر به ستنى دوولايه نه ي ژينگه ييش ده شى وه کو چه کتيک به کار به تيرى، وه ک چون له سالى ۱۹۹۱ روويدا. کاتيک عيراق نه وتى له که نداو

کردو ناگری له بیره نهوته کانی کویت بهردا. ههروهها دهشی ململانی لهسه مهسه له کانی ژینگه ی دهولی بکه ویته وه، غمونه ی ئه مهش: ئه گهر پله ی گهرما لهسه رووی زهوی بهرزیتته وه کت قازانج دهکاو کت زهره ر؟ ئه گهر پله ی گهرما له ریشه ی خوی دوو پله ی تر بهرزوووه، خه لکی دورگه ی مالدیف، که له ریکی رووی دهریان، ههروهها ئه وه ئه فهریقاییانه ی که له لیتواره کانی بیابانی گه وره دهژین، دووچاری نازارو ژانیتیکی گه وره دهبنه وه ئه گهر دوورگه کان که وتنه ژیر ئاستی رووی دهریاوه، وهلی هه ندیک له دانیشتونای سبیریوا که نه دا، له ئیستا باشر دهبن، ئایا لهسه ئه وانه پیوسته نرخ ی ئه وه بدهنه وه بۆ هیتورکردنه وه ی بهرزبونه وه ی پله ی گهرمای زهوی؟!

هه ندیک له شروقه وانه کان له و بره وایه دان که هه میشه سیاسه تی تهقلیدی دهولی، ده رنه نجامه که ی سفر بووه. وهلی ئه وه خستنه پرووه ده رباره ی رابردوو ریگا ون که ره؛ سیاسه تی تهقلیدی دهولی دهشی به گوهری نیازی یاریزانه کان ده رنه نجامی پۆزه تیقانه ی هه بیت. جیاوازی هه یه له نیتوان ئه وه ی بسمارک، یاخود هتله ر ئه له مانیا به رپوه به ری. کاتیک یه که تیکیان هه ولده دن ولات گه وره بکه ن، وهک هتله ر کردی، ئه وکاته سیاسه ت به راستی ده رنه نجامی سفر ده بیت - لایه ک ده باته وه و لایه ک ده یدوژپتنی - وهلی ئه گهر هه موو لایه ک بۆ سه قامگیری هه ولی دا ئه وکاته ده سکه وتی هاوبه ش له ته رازووی هتزه کان دیتته دی. به رامبه ر ئه مهش، له سیاسه تی نوپی پشت به یه کتر به ستنی ئابوری، چه ند روویکی ده رنه نجامی سفری رکابه رانه و چه ند روویکی ده رنه نجامی پۆزه تیقانه هه یه.

له سیاسه تی پشت به یه کتر به ستنی دوو لایه نه دا، لیک کردنه وه ی که کتیه خۆبیه و (خۆجییه) کتیه ده ره کییه، دووچاری شه ژان ده بی. غمونه ش «قول صویا»، که پیشتر باسکرا، مه سه له یه کی نیوه خۆبی ده گرته خو که په یوه سته به کوئترۆلکردنی هه لئاوسان له ولانداو هاوکات په یوه سته به په یوه ندی ئه مریکا له گه ل ژاپۆن و به رازبلیا. یاخود با غمونه یه کی تر وه ربگرین: دوا ی ئه وه ی شوژی ئیرانی له سالی ۱۹۷۹ دا به ره مه پینانی نه وتی که م کرده وه، حکومه تی ئه مریکا داوا ی له هاوولا تیانی خوی کرد ژیرانه نه وت به کاربه یتن و خیرایی ترومبیتل له (۵۵) میل له کاترۆمیرتکدا تی نه په ریت، هاوکات ئامیره کانی ترموستات دابخهن. ئایا ئه وه مه سه له یه سیاسه تی نیوه خۆبی یاخود ده ره کی بوو؟ ئایا ولاته یه که گرتوه کان ریگای ددها خه لئوز له کانه کانی ببری، ئه گهر هاوو خه لئوز شتیک بوایه بۆ ناردنه ده ره وه؟ ئایا ئه وانه ی خه لئوزبان ده برد ئه و تیچوونه زیاده یان ددها که به هو ی ویران بوونی گوندیکی

روژئاوایی ولایه‌تی فرجینیا ده‌که‌وته‌وه؟ پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه، مه‌سه‌له نیوخوویی و ده‌ره‌کییه‌کان به‌ته‌واوی تیکه‌ل ده‌کات. ئەو‌کاره‌ی ده‌بێته‌ سۆنگه‌ی سه‌ره‌له‌دان‌ی هاو‌به‌نده‌یه‌کی ئالۆزترو شێوه‌ی تیک پرژواتر له‌ مملانی و رێگای جیا‌وازتر له‌ پێشان له‌ دابه‌شکردنی سووده‌کان، له‌ ئارادابوو.

هه‌روه‌ها پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه به‌رێگای جیا‌جیا کار له‌ سیاسه‌تی نیوخوویی ده‌کات. له‌ سال‌ی ۱۸۹۰دا، سیاسه‌تمه‌داری فه‌ره‌نسی، که‌ هه‌ول‌ی ده‌دا ده‌ست‌که‌وتی رێژه‌یی وه‌ده‌ست بێت، پێوستی به‌وه هه‌بوو سیاسه‌تیک بگه‌ڕێته‌ به‌ر که‌را‌ده‌یه‌ک بۆ پێش‌که‌وتنی ئەله‌مانیا دا‌بنی. که‌چی ئەم‌ڕۆ سیاسه‌تی کۆسپ خسته‌ به‌رده‌م گه‌شه‌سەندنی ئابوری ئەله‌مانیا، سوودی بۆ فه‌ره‌نسا نییه‌. پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی ئابوری له‌ نێوان فه‌ره‌نسا و ئەله‌مانیا، واتای ئەوه‌یه‌ که‌ باشترین شت که‌ فه‌ره‌نسا په‌نای بۆ به‌ری بۆ پێش‌که‌وتنی ئابوری خو‌ی، گه‌شه‌سەندنی ئابوری ئەله‌مانیا‌یه. ئەم‌ڕۆ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی سیاسه‌تمه‌داره‌ فه‌ره‌نسییه‌کانه‌ که‌وا ئەله‌مانیا له‌رووی ئابورییه‌وه‌ پێش‌که‌و‌ی. تیۆری کلاسیکی هاوسه‌نگی هێزه‌کان که‌ ده‌لی: ولاتی «س» ته‌نیا له‌و روان‌گه‌یه‌وه‌ هه‌لسوکه‌وت ده‌کات که‌وا له‌ ولاتی (ص) یاخود ه‌ی تر بکات که‌ له‌ شوێنێکی تر هێزی بی، تاوه‌کو سه‌رده‌سته‌یی و سه‌روه‌ریتی بۆ ئەو نه‌بی، چیت‌ر له‌گه‌ل کاتی ئێستادا ناگوجی. له‌ گۆزه‌پانی پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه‌دا، ولاتان به‌رامبه‌ر ولاتانی تر بایه‌خ به‌ده‌سه‌که‌وتی ره‌ها و ده‌سه‌که‌وتی رێژه‌یی ده‌ده‌ن.

تیچوونی به‌یه‌که‌وه‌ سازان

تیچوونی به‌یه‌که‌وه‌ سازان ده‌شتی هه‌ستیارییه‌کی کورت‌خایه‌ن، یاخود که‌مه‌ به‌رگه‌گرتنیکی درێژ‌خایه‌ن به‌خووه‌ بگه‌ڕێ. وشه‌ی هه‌ستیاری «الحساسیه» بۆقه‌باره‌ی کاریگه‌ری پشت به‌یه‌کتر به‌ستنه‌که‌ و خێراییه‌که‌یه‌تی واته‌ مه‌ودای خێرای گۆرانکارییه‌کان له‌ کاریگه‌ری پشت به‌ستنه‌که‌و خێراییه‌که‌یدا. واته‌ مه‌ودای کاریگه‌ری خێرای گۆرانکارییه‌ له‌ به‌شێکی سیسته‌م‌دا، له‌سه‌ر هێنانه‌ ئارای گۆرانکاری له‌ به‌شێکی تردا. بۆ‌نمونه‌ له‌ هه‌فتاکاندا پروپاگه‌نده‌ی ئەگه‌ری گۆرانکاری کرا له‌ نرخ‌ی ته‌مویل کردن (التمویل)، ئەوه‌بوو له‌ رۆژتیکدا یه‌ک ملیار دۆلار ده‌چووه‌ نێو ئەله‌مانیا‌وه‌. هه‌روه‌ها له‌ سال‌ی ۱۹۸۷دا بۆرسه‌ی نیویورک کتوپ‌ر دا‌رما، له‌ ئەنجامی دله‌راوکیی بێگانان ده‌رباره‌ی رێژه‌ی سوودی ئەمریکایی و ئەوه‌ی که‌ ده‌شتی له‌

نرخي پشک و سه‌نهدات روویدا. نهو هه‌موو شته به‌خیرایی روویدا و کیشانه‌وهی دراوی بیتگانه‌کان زۆر کاریگه‌ری له‌سه‌ر بازاری دراودا هه‌بوو.

له‌گه‌ل نه‌مه‌شدا ناستیکی به‌رزی هه‌ستیاری، وه‌کو ناستی به‌رزی نییه له لاوازی به‌رگه‌گرتندا. مه‌به‌ست له لاوازی به‌رگه‌گرتن (VULNERABILITY) تیچوونی رێژه‌یه به‌ گۆژینی بونیادی سیسته‌می هاوکۆکییه‌که (پشت به‌یه‌کتر به‌ستنی دوولایه‌نه). نه‌وه کولقه‌ی راگردنه له سیسته‌م، یاخود گۆژانی رێسای یارییه‌که‌یه. مه‌رجیش نییه نه‌و ولاته‌ی له هه‌مووان بی هی‌زت‌ره، هه‌ستیاری که‌مت‌ره. به‌ل‌کو نه‌و ولاته‌یه که له هه‌مووان که‌مت‌ره به‌رگه‌ی تیچوون له گۆژانکاری باره‌که ده‌گرت. له ماوه‌ی ته‌نگ‌ژه‌ی نه‌وتی سالی ۱۹۷۳ دا ولاته‌یه که‌گرتوه‌کان پشتی به‌هیتانی وزه به‌ست، به‌شێوه‌یه‌ک که ۱۶٪ ی هه‌موو به‌کاربرده‌که‌ی پێکده‌هینا. که‌چی ژاپۆن له‌و ماوه‌یه‌دا به‌رێژه ۹۵٪ له به‌کاربردنی وزه‌دا، پشتی به‌هیتانی ناوه‌وه‌ی وزه له ده‌ره‌وه ده‌به‌ست. ولاته‌یه که‌گرتوه‌کان له به‌رامبه‌ر خۆ لێ کیشانه‌وی نه‌وتی عه‌ره‌بی دووچاری حاله‌تیکه‌ی هه‌ستیاری ببوو، له‌و رووه‌ی که په‌یوه‌ست بوو به به‌رزبوونه‌وه‌ی زۆری نرخي نه‌وت له سالی ۱۹۷۳، وه‌لێ وه‌کو ژاپۆن توانای به‌رگه‌گرتنی لاواز نه‌بوو.

لاوازی به‌رگه‌گرتن له چه‌ند پله‌یه‌که‌دايه. کاتیک شای ئێران له سالی ۱۹۷۹ له سه‌رته‌خت لا‌برا. نارده‌نه ده‌ره‌وه‌ی نه‌وتی ئێران دووچاری ناسته‌نگ بووه. نه‌و رۆژه داخوازی نه‌وت زۆر بوو، بازاڕ له‌و په‌ری به‌هه‌رمینی دا بوو. له ده‌ستدانی نه‌وتی ئێران، وایکرد که‌وا کۆی بری نه‌وت له بازاڕی جیهانی‌دا به‌رێژه‌ی نزیکه‌ی ۵٪ دا‌به‌ه‌زی، وه‌لێ نه‌مه‌ بووه هۆی به‌رزبوونه‌وه‌یه‌کی زۆری نرخي نه‌وت. نه‌وکاته بازاڕ هه‌ستیاری بوو، که‌می نه‌وت، به‌خیرایی بووه به‌رزبوونه‌وه‌ی نرخ. وه‌لێ نه‌م‌ریکاییه‌کان توانیان له ۵٪ به‌کاربردنی خۆیان پاشه‌که‌وت بکه‌ن، کاتیک که‌میک نامی‌ری گه‌رم کردنه‌وه‌یان وه‌ستاند و خیرایی ترومبیله‌کانیان بو ۵۵ میل له کاتژمێریکی‌دا که‌م کرده‌وه. له‌مه‌دا نه‌وه به‌ده‌رکه‌وت که ولاته‌یه که‌گرتوه‌کان هه‌ستیاره، وه‌لێ توانای به‌رگه‌گرتنی زۆر لاواز نه‌بوو، نه‌وه بوو توانی به‌و جو‌ژه کاراییه‌ سادانه، زیانه‌که وه‌لاوه‌ب‌نی.

لاوازی به‌رگه‌گرتن به‌شێوه‌یه‌کی زۆر پشت به‌م کاراییه‌ خۆپارێزانه ده‌به‌ستنی. هه‌روه‌ها مه‌سه‌له‌که پشت به‌مه‌ودای توانای کۆمه‌لگا و هه‌رامدانه‌وه‌ی نه‌و گۆژانکارییه خیرایانه ده‌به‌ستنی. نمونه‌ی نه‌وه‌ش ژاپۆن له ولاته‌یه که‌گرتوه‌کان لێ هاتوو تریبو له وه‌رامدانه‌وه‌ی نه‌و گۆژانکارییانه. له‌گه‌ل نه‌مه‌ش نوێنه‌ره تاکه‌کان (ده‌وله‌تان) و

کۆمپانیا گهوارهکان، هه‌ریه‌که‌یان سه‌یری بازار ده‌کاو که‌لوپه‌له‌کان هه‌لده‌گرێ، به‌و
بروایه‌ی ئه‌وا که‌می ئه‌و که‌لوپه‌لانه تادیت زۆرتر ده‌بی‌ت، له‌ ئه‌نجامی ئه‌مه‌ش خواستن
زۆر ده‌بی. له‌مه‌دا بۆمان ده‌رده‌که‌ویت که‌وا په‌له‌کانی لاوازی به‌رگه‌ گرتن به‌و ساده‌یه‌یه
نییه‌ که‌ بۆ یه‌که‌م جار به‌رچاو ده‌که‌وێ.

هه‌روه‌ها مه‌سه‌له‌ی لاوازی به‌رگه‌گرتن پشت به‌هه‌بوون، یاخود نه‌بوونی ئه‌لته‌رناتیف
و سه‌رچاوه‌کانی دابین کردنی که‌لوپه‌لی هه‌مه‌جۆر ده‌به‌ستێ. له‌ سالی ۱۹۷۰
لیستر براون Lyster brown، به‌رتۆبه‌ری په‌یمانگای چاودێری جیهانی نیگه‌رانی
خۆی به‌رامبه‌ر پشت پێ به‌ستنی و لا‌ته یه‌که‌گرتوه‌کان ده‌برێ. به‌و پێیه‌ش توانای
به‌رگه‌گرتنی نه‌بوو به‌رامبه‌ر هینانی که‌ره‌سته‌ی خاوه‌. له‌ نیوان ۱۳ که‌ره‌سته‌ی خاوی
پیشه‌سازی، و لا‌ته یه‌که‌گرتوه‌کان نزیکه‌ی ۹۰٪ ئه‌له‌منیۆم و کروم و مه‌نگه‌نیزو
نیکلی له‌ ده‌روه‌ ده‌هینا، Brown پێشهاتی ئه‌وه‌ی ده‌کرد که‌ به‌هاتنی سالی ۱۹۸۵
ولا‌ته یه‌که‌گرتوه‌ شت له‌ ده‌روه‌ زیتیر به‌یتیت و تاوه‌کو له‌و سیانزه‌ که‌ره‌سته‌ به‌ره‌تیه
(۱۰) یان به‌گرتیه‌وه، به‌مه‌ش پێشه‌بینی ئه‌وه‌ی ده‌کرد که‌ ئه‌مه‌ لاوازی
به‌ره‌نگاریو نه‌وه‌ی ئه‌مه‌ریکا به‌را‌ده‌یه‌کی ترسناک زیتیر ده‌کات. هاوکات هه‌یزی ئه‌و
ده‌وله‌ته‌ دواکه‌وتوانه زیتیر ده‌کات که‌ ئه‌و که‌ره‌ستانه‌ ده‌نیتره‌ ده‌روه‌.

وله‌ی له‌ هه‌شتاکاندا نرخ‌ی که‌ره‌سته‌ی خاوه‌ دابه‌زی! ئه‌ی پێشه‌بینیه‌کانی ئه‌و
کا‌برایه‌ چی لیتهات؟ Brown ئه‌وه‌ی له‌یاد چوو بوو که‌ سه‌رچاوه‌ ئه‌لته‌رناتیفه‌کانی
که‌ره‌سته‌ی خاوه‌و جۆری سه‌رچاوه‌کان و هه‌مه‌ره‌نگیان بخاته‌ حسێب کردنه‌وه. ئه‌و
شته‌ی نه‌یه‌یشت که‌وا به‌ره‌مه‌یه‌نه‌کان چۆنیان لاخۆش بی‌ت و ناخه‌کان به‌رزیکه‌نه‌وه.
پاشان ته‌کنو‌لۆژیا روژبه‌روژ پێشتر ده‌که‌وێ. که‌ ئه‌مه‌ پاشه‌پۆکانی دوینێ ده‌کاته
سه‌رچاوه‌یه‌کی نوێ بۆ به‌یانی. وای لیتهات کۆمپانیاکان سه‌رله‌نوێ پاشه‌پۆکه‌ فری
دراوه‌کان پاک بکه‌نه‌وه. له‌به‌رئه‌وه‌ی ته‌کنو‌لۆژیا توانای ئه‌وه‌ی هینایه‌ کایه‌ پا‌قر
(النحاس) له‌و پاشه‌پۆیان هه‌لبه‌یتنجری، که‌ له‌سالی رابردوودا به‌ بی‌ که‌لک
ده‌ژمه‌ی‌درا. هه‌روه‌ها به‌کاره‌ینانی پا‌قر (النحاس) له‌ کاتی ئیستادا به‌هۆی
به‌کاره‌ینانی وایه‌ری تر که‌ له‌ سیلیکون دروست ده‌کری و له‌ به‌ره‌ته‌وه‌ له‌ قوم
ده‌رده‌هینری، که‌م به‌وه‌وه‌ بۆیه‌ ولا‌ته یه‌که‌گرتوه‌کان له‌به‌ر که‌می که‌ره‌سته‌ی خاوه‌
دووچاری لاوازی نه‌بوو، ئه‌مه‌ش له‌به‌رئه‌وه‌ی ته‌کنو‌لۆژیا سه‌رچاوه‌ی تری ئه‌لته‌رناتیفی
دابین کرد که‌ حسێوی بۆ نه‌کرا‌بوو.

پینگوونی به‌یه‌که‌وه سازان

له‌یه‌ک چوون لی‌ره‌دا به‌شی‌وه‌یه‌کی رێژه‌یی ئاماژە بۆ پشت به‌ستنی هاوسه‌نگ ده‌کا به‌رام‌به‌ر پشت پێ به‌ستنی ناهاوسه‌نگ. ده‌شی که‌می پشت به‌ستن بێ‌سته سه‌رچاوه‌یه‌ک بۆ هێز جا ئه‌گه‌ر دوولایه‌نی سازو کوکبسون، وه‌لی ئه‌گه‌ر یه‌کیکیان که‌متر پشتی به‌وی تر به‌ست، ئه‌وه‌ی که‌متر پشت به‌وی دیکه‌ ده‌به‌ستنی سه‌رچاوه‌ی هێزی هه‌یه، تاوه‌کو هه‌ردوو لایان به‌های په‌یوه‌ندییه‌ هاوکۆکییه‌که‌ ده‌زانن. وه‌ک چۆن توانای مانۆرکردن له‌ هاوسه‌نگی به‌یه‌که‌وه سازان ده‌شی بێ‌سته سه‌رچاوه‌یه‌کی هێز له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا. ئه‌و شرۆڤه‌وانانه‌ی که‌ ده‌لێن هاوکۆکی نایه‌ته‌دی ته‌نیا له‌و حاڵه‌تانه‌ نه‌بێت که‌ پشت به‌ستنه‌که‌ به‌رام‌به‌ر یه‌که، ئه‌وا ره‌فتاری سیاسی بایه‌خدارتر فه‌رامۆش ده‌کهن. ئه‌و جوژه‌ له‌یه‌ک چوونه‌ ته‌واوه‌ به‌ده‌گمه‌ن دێته‌ دی. وه‌ک چۆن حاڵه‌تی نه‌بوونی هاوسه‌نگی ته‌واو، کاتی‌ک یه‌کی‌ک له‌ لایه‌نه‌کان به‌شی‌وه‌یه‌کی ته‌واو پشت به‌لایه‌که‌ی تر ده‌به‌ستنی. لایه‌که‌ی تریش به‌هیچ شی‌وه‌یه‌ک پشت به‌و نابه‌ستنی. نه‌بوونی له‌یه‌ک چوون، کرۆکی سیاسه‌تی هاوکۆکییه‌.

له‌ یه‌ک نه‌چوون زۆریه‌ی کات به‌گوێه‌ی جیاوازی مه‌سه‌له‌کان جیاواز ده‌بێت. کاتی‌ک ولاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان له‌ هه‌شتاکاندا باج و سه‌رانیه‌ی که‌م کرده‌وه‌و خه‌رجی زی‌ده‌کرد. بۆ هاوسه‌نگ کردنی بۆدجه‌ی یه‌کی‌تییه‌که‌ی (یه‌کی‌تی فیدرالی) وای لێ‌هات پی‌ویستی به‌سه‌رمایه‌ی ژاپۆنی هێنراو‌بێت. هه‌ندێ‌ک پێ‌یان وایه‌ ئه‌م حاڵه‌ته‌ تارا‌ده‌یه‌کی زۆر ژاپۆن به‌سه‌ر ولاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کاندا بالاده‌ست ده‌کا. وه‌لی رووی راسته‌قینه‌ی تری دراوه‌که‌ ئه‌وه‌بوو که‌ ژاپۆن ئه‌گه‌ر چیت‌ر قه‌رزێ نه‌دا‌بوايه‌ ولاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان، ئه‌وا به‌قه‌ده‌ر نازاردانی ئه‌مریکا، ئه‌و نازاری خۆی ده‌دا. له‌ پال ئه‌مه‌ش سه‌رمایه‌ گوزاره‌ ژاپۆنییه‌کان، ئه‌وانه‌ی پارهی‌کی زۆریان له‌ ولاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کان خست‌بووه‌ کار. له‌ ئه‌نجامی ئه‌وه‌ی ئه‌گه‌ر ژاپۆن کتوپ قه‌رزێ به‌ ئه‌مریکا نه‌دا‌بوايه‌. ئه‌وا رووبه‌رووی دابه‌زینی‌ک ده‌بوونه‌وه‌ له‌ به‌های سه‌رمایه‌ گوزارییه‌که‌نیاندا. قه‌باره‌ی ئابوری ژاپۆنی، که‌میک له‌ نی‌وه‌ی قه‌باره‌ی ئابوری ئه‌مریکایی گه‌وره‌تر بوو. ئه‌مه‌ش واتا ژاپۆن پی‌ویستی به‌بازاره‌کانی ئه‌مریکاییه‌، نه‌ک به‌پێ‌چه‌وانه‌وه‌، هه‌رچه‌نده‌ هه‌ردوولا پی‌ویستیان به‌یه‌ک‌تر هه‌بوو. هه‌ردوولا یان سوودی‌ان له‌و به‌یه‌که‌وه سازان و به‌یه‌که‌وه گونجانه‌ و ده‌ر‌گرت. سه‌رباری ئه‌مه‌ش مه‌سه‌له‌ی ئاسایش، به‌په‌یوه‌ندییه‌کانی ژاپۆنی - ئه‌مریکاییه‌وه‌ لکا‌بوو. دوا‌ی جه‌نگی جیهانی دووهم، ژاپۆن توانا سه‌ربازییه‌کانی خۆی گه‌شه‌ پێ نه‌داو چه‌کی ئه‌تۆمی نه‌بوو، سیاسه‌تی ده‌وله‌تی‌کی بازرگانی گرت‌به‌ر. بۆ

دابینکردنی ئاسایشی خۆی، له پێناو هێنانەدی هاوسەنگیی هێز بەرامبەر بە کێشێ سۆڤیەت و چین لە ناوچەی رۆژھەڵاتی ئاسیادا، پشتمانی بە ئەمریکا بێجگە لە سۆڤیەت، بۆ ئەوەی کاتێک سەرەتای ناکوکی لە نێوان ژاپۆن و ئەمریکا دەربارەی بازرگانی لە ساڵی ۱۹۹۰دا و دەرهێنان، ژاپۆن دەست بەرداری هەندیک شت بوو. بۆ ئەوەی بونیاتی پەڕێندە ئاسایش لە نێوان هەردوو لایاندا، لاواز نەبێ.

کاتێک لە هەندیک مەسەلەی جیاواز، ناپتیک لە بەیەکەو سەزانی دێتە ئارا، لەوانە بە دەوڵەت هەولێ بەیەکەو لکاندن، یاخود بەیەکەو نە لکاندن مەسەلەکان بەدا. جا ئەگەر سەیری هەموو مەسەلە کە کرد وەک دەستێکی یاری پۆکەر و هەموو گێمەکان لە یەک کاتدا وازی کرد. دەستی دەوڵەتێک هەموو بەبارمە کردنەکان، یاخود زۆریەیان لە سەر مێزی خۆی - بێتەو، دەوڵەتێکی تر بە بارمە کردنەکان لە سەر مێزیکی تر بێتەو. هەرچی بەیەکەو لکاندن، یاخود لە یەک جۆر کردنەوێ مێزەکان ئەمە شتێک بەرێوە وەندێ دەوڵەت بپاری لە سەر دەدات. بۆیە دەبینین زۆریە سیاسەتەکانی بەیەکەو سەزانی لە سەر بەیەکەو لکاندن، یاخود رێگە لیگرتنەو بەندە. دەوڵەتان دەیانەوێ حوکم لە سەر بەیەکەو سەزانی بدەن لەو بوارانەی کە تیا یاندا بەهێز و خۆی بپاریزێ ئەوێ بکەوێت ژێر کاریگەری حوکم پێکردن لەو بوارانەی کە بە شێوەیەکی رێزەویی تیا یاندا بێ هێز.

زۆریە کات لە رێگای خستە کارەکانەو، دیاریکردنی ئەو مەسەلەنەی کە بابەتی توێژینەو، دەزگا دەولیەکان رێسای سەواکردن و دەستبەندەکان لە پەڕێندەکانی بەیەکەو سەزانی، دروست دەکەن و هەڵدەن دامودەزگا دەولیەکان بە کاری پێن بۆ دانانی ئەو رێسایانەی کە واکار لە پڕۆسەی گواستنەوێ قازانجەکان دەکات لە مێزێکەو بۆ مێزێکی تر. وەلێ ئەوێ سەیرە لە واکارەدا دەستی دامودەزگا دەولیەکان سوودی لایەنە هەرە لاوازەکانی هەبێت، بەوێ هەندیک مەسەلە لای خۆی بپاریزێ. کە دوور لە مێزی سەربازی کە دەوڵەتە بەهێزەکان کۆنترۆلیان بە سەر، رازەوێ دەوڵەتە هەزارەکان دەکات. لە گەڵ ئەمەشدا مەترسی ئەوێ هەبێ کە یەکیک لە لایەنەکان (پاریزەکان) هێندە بەهێزیت کە وای لێ بکات، مێزێک یاخود زۆرتر وەرگیرێت. هەبونی دامودەزگای جیاواز بۆ پارە و پوول و دەریاوانی و پیس بوونی ژینگە و بازرگانی - لە حالەتێک ئەو لایەنانەوێ لەرووی سەربازەوێ بەهێز، دوو چاری نوشوست هێنانێکی گەورەن - مەترسی ئەوێ لە دوو تۆتی خۆیدا هەڵدەگرێ کە دامودەزگاکان مێزەکانی یەکتری بشکێن. لە گەڵ ئەمەشدا، کاتێک ولاتە

یه کگرتووه کان و ئه وروپا، له ساڵی ۱۹۷۳دا له سهر میژی نهوتدا دۆراندنیان په نایان
بۆ بالا دهستی سهریازی نهبرد بۆ تیکشکاندنی میژی نهوت، له بهرتهوهی تۆپیک
نالۆز له په یوه ندیبه کان ریکه ی ئه وهی لیگرتن، وهک دواتر ده بینن.

گه وهرترین ده ولته هه میسه له گه مه ی کۆنترۆل کردنی به یه که وه سازانی ئابوری
ناباته وه، جا ئه گهر ده ولته به بچوکه که، یاخود لاوازه که، دوو چاری دله راوکی بوو زۆر
باهه خی به مه سه له که دا، له وانه یه به ئه نجامیکه باشه وه ده ریچن. نمونه ی ئه مه ولاته
یه کگرتووه کانه که نزیکه ی سێ چاره کی بازرگانی ده ره کی که نه دای به ده سه ته وه یه، له
کاتی که دا که نه دا چاره کیکی بازرگانی ده ره کی ولاته یه کگرتووه کانی به ده سه ته وه یه. بۆیه
که نه دا زیتیر پشت به ولاته یه کگرتووه کان ده به ستی، نک به پێچه وانه وه. له گه ل
ئه مه شدا ده بینن له زۆریه ی ناکوکیه کان له گه ل ولاته یه کگرتووه کاند، که نه دا
ده ییاته وه. له بهرتهوهی ئاماده یه گه فی کارپایی تۆله کردنه وه له لایه که ی تر بکات، وهک
تاریفه ی گومرگی و دانانی کۆت و پێوه ندی وا که به توانی ولاته یه کگرتووه کان
به سه نگریته وه، به لام که نه دیه کان ده یاندۆراند ئه گهر کارپاییه کانیان بیونا یه ته سۆنگه ی
به را بپوونی ناکوکیه کی ته ووا ئه و هه میسه ده دۆران، باشتروایه ناوه وه روو به رووی
کارپایی تۆله سه ندنه وه بپه وه. سه نگرانده وه له ریکای کۆنترۆل کردنی به یه که وه
سازانی ئابوری تاراده یه که به سه نگرانده وه ی ئه تۆمی ده چیته، ئه گهر توانای کرداری و
نیازی راسته قینه ی زیان لیدانی له گه ل دابوو. زۆریه ی کات ده ولته به بچوکه کان
ده توانن یه ک ریزی توندو راستوژی گه وریه ی خویان به کار به یتن، بۆ ئه وه ی به سه ر
لاوازی ریشه یی خویاندا زالی بن له سازانی نا به رامبه ردا.

یه کییک له وینه کانی فراژی بوونی گه وره و سروشتی به یه که وه سازان، خۆی له
بلا و بوونه وه ی میساقی بازرگانیدا ده نویتی. یه کیتی ئه وروپایی له ریکه و تنامه هه ره
پێشکه و تووه کانه یه. به ته نیا داوا له ده ولته ئه ندامه کان ناکات که ده ست به رداری
هه ندیک له سه ووه ریتی ئابوریان بن، به لکو له مه رهت ده کات بۆ سه ووه ریتی
سیاسی. له سه ره تاکانی ساڵی ۱۹۹۴دا، ولاته یه کگرتووه کان و که نه داو مه کسپیک
باوه ری خویاندا به ریکه و تنامه ی بازرگانی نازاد بۆ ئه مریکای باکور (NAFTA)،
ئهم ریکه و تنامه یه به ده نگ وه هاتنیکی به هیژی له لایه ن مه کسپیک و که نه داوه
به خۆیه وه بیانی، له بهرتهوه ی ئابوریه که یان به شیوه یه کی توند به ئابوری شریکه
گه وره که یان: ولاته یه کگرتووه کانه به ندبوو. به م ریکایه ئهم دوو ولاته توانای گه یشتنه
بازاره کانی ئه مریکایان زیتیر بوو و به ره مه کانی خویان نارد له ولاته یه کگرتووه کان.

هه‌رجی. واته ولاته یه‌گرتوه‌کانه. ئه‌و په‌یمان‌نامه‌یه NAFTA یارمه‌تیدا بۆ‌فراوان کردنی چوارچینه‌ی هه‌ناردە‌کانی و رێگای بۆ‌کو‌مپانیا ئه‌مریکا‌یه‌کان ئاسان کرد له‌که‌نه‌داو مه‌کسیک کار بکه‌ن.

رێکه‌وت‌نامه‌و په‌یمان‌نامه‌ی له‌ شێوه‌ی NAFTA، ده‌شێ ب‌لا‌بوونه‌وه‌ی به‌یه‌که‌وه سازان زی‌تر ب‌کا‌و نا‌هه‌رابه‌ری له‌ په‌یوه‌ندی‌یه‌کان که‌م ب‌کاته‌وه. رازی بوونی ولاته یه‌گرتوه‌کان به‌به‌شدارکردنی ئابوریه‌که‌ی له‌ ئابوری مه‌کسیکی وای لێ‌ده‌کات هه‌ندیک به‌رپرسیاریه‌تی ئابوری مه‌کسیکی هه‌لب‌گری. هاوکات رێگای ئه‌وه‌شی بۆ ئاسان ده‌کات که‌ ب‌چێته‌ ناو ئه‌و ئابوریه‌وه. کاتیک له‌ ساڵی ۱۹۹۴ دا بی‌سوی (دراوی سه‌ره‌کی مه‌کسیکی) مه‌کسیکی داشکا، ئیداره‌ی کلنتون له‌سه‌ره‌تای ساڵی ۱۹۹۵ به‌چه‌ندین ملیۆن دۆلار، یارمه‌تیه‌کی به‌رفراوانی پێشکەش کرد. له‌کاتیکدا کۆنگریس رووبه‌رووی رێگایه‌کی داخراو ببووه‌وه، سه‌بارت به‌ به‌زیده‌کردنی خه‌رجی خزمه‌ت‌گوزاریه نیشتمانیه‌کان وه‌کو چاودێری کردنی ته‌ندروستی و ئه‌م باب‌ه‌تانه، ئیداره‌ی ئه‌مریکی هیچ رێگا چاره‌یه‌کی تری شک نه‌برد، جگه له‌وه‌ی که‌وا په‌له‌ ب‌کا له‌ رزگارکردنی بی‌سو، که‌واته هه‌رچه‌نده‌ی قه‌باره‌ی به‌یه‌که‌وه سازانه‌که زیده‌که ب‌کا، ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان خۆیان له‌به‌رده‌م کارب‌گه‌ری پێشکەوتنه ئابوریه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی سنووری خۆیان ده‌بیننه‌وه.

سه‌ر‌کردایه‌تی کردنی ئابوری جیهانی

ئه‌و ده‌وله‌ته‌ی له‌ هه‌م‌ه‌وان گه‌وره‌تره، به‌زۆری ئه‌و، رێسای ئابوری ده‌ولی داده‌نی. له‌ سه‌ده‌ی نۆ‌ده‌هه‌مدا له‌نی‌و ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کاندا، به‌ریتانیای مه‌زن به‌هێزترین ئابوری هه‌بوو. بانکی ئینگلترا ده‌ستی به‌و رێسایه‌وه‌ گرت، که‌وا ده‌بێ دراو، پشتیوانه‌ی زی‌ری هه‌بێ (واته به‌های دراو به‌زێر بێت -و-)، به‌مه‌ش چوارچینه‌یه‌کی بۆ سه‌قام‌گیر‌بوونی باری دراوی ده‌ولی هێنایه‌دی. هه‌روه‌ها به‌ریتانیا ئازادی ده‌ریاکانی بۆ مه‌به‌ستی بازرگانی و ده‌ریاوانی سه‌پاند، که‌ به‌هۆیه‌وه بازا‌رێکی کراوه‌ی گه‌وره‌ی بۆ بازرگانی جیهانی خولقاند که‌ تاوه‌کو ساڵی ۱۹۳۲ کاریگه‌ری هه‌بوو. دوا‌ی جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م، له‌ ئه‌نجامی شه‌ردا دژی ئه‌له‌مانیای ته‌زاری، به‌ریتانیا زۆر بێ هێزبوو، ولاته یه‌گرتوه‌کان بوو به‌گه‌وره‌ترین ولاتی ئابوری له‌ جیهاندا. به‌لام ئه‌و خۆی له‌ کاروباری ده‌ولی به‌دوورگرت. له‌ ئاستی‌کی نزم‌تر له‌ قه‌باره‌ی خۆی وه‌ک گه‌وره‌ترین هێزی ئابوری له‌ جیهاندا ره‌فتاری ده‌کرد. که‌ ده‌بوا‌یه ئه‌و سه‌ر‌کردایه‌تی

جیهان بگریته دست. هندیک له نابوریزانه‌کان لهو پروایه‌دان که نه‌وه‌ی باری گرانی بی بازاری نابوری له سییه‌کاندا زیت‌کرد، خراوی سیاستی دراوی و نه‌بوونی سرکردایه‌تی کردنیکی نه‌ریکی بوو. به‌ریتانیا له‌وه بی هیزتر بوو که نابوری کراوه‌ی ده‌ولی بیاریزی و ولاته یه‌ک‌گرتوه‌کانیش له ناستی لپ‌سراویه‌تی نویی خویدا نه‌بوو. دوا‌ی جه‌نگی جیهانی دووهم، وانه‌کانی سییه‌کان له‌می‌شکی سیاست‌توانه نه‌مریکاییه‌کاندا بوو، بویه دام و ده‌زگای وایان دامه‌زراند که نابوری کراوه‌ی ده‌ولی بیاریزی. سندوقی دراوی ده‌ولی به‌شپوهیه‌کی گشتی بۆ‌گه‌شه‌پیدانی ولاتان پارو‌پوول به‌قهرز ددات، هه‌روه‌ها یارمه‌تیا‌ن ددات بۆ‌نه‌وه‌ی به‌سهر نه‌و نه‌سته‌نگانه‌دا زال بن که به‌ره‌و رووی ته‌رازووی پیدان، یاخود دانه‌وه‌ی سوودی قه‌رزه‌کانیا‌ن ده‌بنه‌وه. سندوقه‌که قه‌رزه‌که‌ی به‌گو‌په‌ی باری ولاته قه‌رز‌که‌ره‌که‌و نه‌و چاک‌سازیه نابوریانه‌ی ده‌یکات، ریک ددات. وه‌ک که‌م‌کردنه‌وه‌ی که‌مو‌کوپری له بودجه‌که‌ی و پالپشتی کردنی نرخه‌کان.

هه‌روه‌ها بانکی ده‌ولیش له بواری پروگرامی گه‌شه‌پیداندا (هه‌روه‌ها بانکی هه‌رمیش هه‌یه بۆ‌ناسیا و نه‌مریکای لاتینی و نه‌فه‌ریقا و نه‌وروپای رۆژه‌للات GAT) قه‌رز دداته ده‌وله‌ته هه‌زاره‌کان. ریکه‌وتنامه‌ی تاریفه‌ی گومرگی و بازرگانیش چهند ریسایه‌کی بۆ‌بازرگانی نازاد چه‌سپاندو له زنجیره‌یه‌ک دانوستانی هه‌مه‌لایه‌نه بۆ که‌م‌کردنه‌وه‌ی به‌ربه‌سته‌کانی بازرگانی توانی رۆلی خوی بگپێی. هه‌روه‌ها ریک‌خراوی نابوری و گه‌شه‌پیدان (OECD) که یانه‌ی دوانزه ده‌وله‌ته هه‌ره پێشکه‌وتوه‌کانه، بۆ هاو‌ناهه‌نگی سیاست‌گه‌لی نابوری ده‌ولی دامه‌زراره. هه‌ر له نیوه‌پراستی هه‌فتاکانیشه‌وه، سه‌رکرده‌کانی هه‌وت ده‌وله‌ته‌که، دوو له‌سه‌ر سیی نابوری جیهانیان به‌ده‌سته‌وه‌یه. (کۆمه‌له‌ی هه‌وته‌که)، سالانه به‌رپێکی کۆده‌بنه‌وه بۆ‌گفتو‌گۆ‌کردن له‌سه‌ر باری نابوری له جیهاندا. نه‌و داموده‌زگایانه یارمه‌تی سیاستی نه‌و حکومه‌تانه‌یاندا که مه‌به‌ستیان خه‌یراکردنی پروگرامی گه‌شه‌پیدانه. نه‌مه‌ش به‌یه‌که‌وه سازانی نابوری لیکه‌وته‌وه. له زۆریه‌ی ساله‌کانی دوا‌ی ۱۹۴۵ه‌وه، بازرگانی سالانه به‌رپێه‌ی ۹.۲٪ گه‌شه‌ی سه‌نده‌وه. واته به‌رپێه‌یه‌ک که له کۆی زیده‌بوونی به‌ره‌مه‌پیدانی جیهانی زیت‌ره. بازرگانی ده‌ولی چهند جاره زیده‌ی کرد که له ۴٪ی کۆی به‌ره‌مه‌پیدانی سالی ۱۹۹۰ی پیکده‌هیتا. کۆمپانیا گه‌وره فره‌ره‌گه‌زنامه‌کان که خاوه‌نی ستراتیژیه‌تیکی جیهانین، بایه‌خیا‌ن زۆربو، هه‌روه‌ها سه‌رمایه‌گوزاری ده‌ولی، سالانه به‌رپێه‌ی نزیکه‌ی ۱۰٪ زیده‌ی کرد.

له گهڼ ټممه شدا له جيهانی دهوله تي ليک جودادا، هه تا ئيسټا گرفت له ئيداری نابوری نانه تمه وييدا هه يه. له هه شتاکاندا ولاته يه کگرتوه کان قهرزاريووه، کاتيک ټهوی ره تکردهوه کهوا باج بسه پيټيټه سه رخوی بو ټهوی قهرزه نيوه خوښه کانی بداته وهو په نای بو قهرز کردن برد له دهره وه، هندیک له شرؤقه وانه کان لهو پروايه دابون که ټممه به سه بو ټهوی تنگرؤهی سیه کان دووباره بيټه وهو ولاته يه کگرتوه کان به رهو داشکان بچيت وهک ټهوی به سر بهریتانیا داهات، له کاتيکدا ژاپون بووه دهوله تيکی نابوری مه زنی نو. لهوه ترسان کهوا ژاپون له نهوه دهکاندا به هه مان خراو خه ملائدنی ټمريکاييه کان له سیه کاندا، رهفتار بکاو ټهوه ره تبکاته وه که بازاره کانی خوڻی بکاته وه، ياخود سه قامگیری نابوری دهولی دابین بکا، وهلی ټهو حالته پيويست نیسه، له بهر ټهوی ولاته يه کگرتوه کان به رهو دارمان و داخران له سه رخوی ناچيت. لایه کی گه وره له مه سه له که دهو سه ټيټه سه ټهوی که چی له بنه ما گه وره کانی نابوری و ناره زووی حکومه ته کان رووده ات، له هاریکاری کردن و دابین کردن سه قامگیری سيسته می نابوری دهولی. هه چوټیک بيت سيسته می سیاسی و نابوری دهولی زور له مه وردترو ئالوزتره. هيتشتا زور له که رتي ترو زور له دهوله تان و مه سه له کان و لهو نوټنه رانه ی که رته تاييه تيبه کان به کون و که بهر کانی په يوه ندييه کانی له گهڼ يه کدی سازان، خه ريکن.

رياليزم و بهيه کهوه سازانی ئالوز

جيهان چی لي ټه گهر سځ گریمانه سه ره کيه که ی رياليزم پيچه وانه بووه؟ ټهو گریمانه ټهون که تنیا دهوله تان نوټنه ری بالا دهستن، هيتزی سه ريزيش نامرازيکی زال بووه وهو ئاسايشيش ئامانجی هه ره گه وره يه. ټه گهر پيچه وانه بوو ټهوا گریمانی سياسته تی جيهانی جياواز دهکين:

- ١- دهوله تان تاکه نوټنه ری سه ره کی نين، ټهو نوټنه رانه ی که له چوارچيويه سنووری ناوچه یی تيده پهرن، ټهوانيش نوټنه ری گه وره ن.
- ٢- هيتز تاکه نامرازيک نيه که سه نگی هه بيت. بالا دهستی نابوری و به کاره ټينانی داموده زگا دهولييه کان، ټهوانيش نامرازی بالا دهستن.
- ٣- ئاسايش ئامانجی هه ره گه وره نيه، خوڻگوزه رانی ئامانجی هه ره گه وره يه، ده توانين سيفه تی «بهيه کهوه سازانی ئالوز» بدهينه ټهو جيهانه ی که جياوازه له بیری رياليزم. کوټه لئاسه کان واژه ی «شيوه ی نمونه یی» بو «بهيه کهوه سازانی ئالوز»

دادەنن، ئەمە بىرۆكەيەكى.. لە خەيال ھىنراوەو لە جىھانى رىالستىدا ھەبۇنى نىيە. بەيەكەوھە سازانى ئالۆز - زۆر ئالۆز - ئەزمونىتىكى ھىزىرە و رىگامان دەدا كەوا شىۋەى جىاواز لە سىياسەتى دەولیدا بەھىتىنە بەرچاۋ.

ھەرىكە لە رىالىزم و سازانى ئالۆز نمونەيەكى سادە، ياخود شىۋەيەكى نمونەين. جىھان نىزىكەى دەكەۋىتە نىۋانىيەنەو. دەتوانن ئەو روون بكەينەو كە پەيۋەندى نىۋان ۋلا تىكى دياربىكراو دەكەۋىتە كۆى لە ماۋەى نىۋان ئەو دوو رەھەندەدا. رۆژھەلاتى ناھىن لە رەھەندى رىالىزم نىزىك ترە. ۋەلى پەيۋەندى لە نىۋان ۋلا تە يەكگرتوۋەكان و كەندەدا، ياخود پەيۋەندى لە نىۋان فەرنەساۋ ئەلەمانىيا لەكاتى ئىستانادا لەخالى «بەيەكەوھە سازانى ئالۆز» زۆر نىزىك دەبىتەو. بەگۆتەرى پەيۋەندىيە دياربىكراۋەكان لە نىۋان كۆمەلە دەۋلەتلىك لە ھىلى ماۋەى نىۋان ھەردو رەھەندەكە. سىياسەتى جىاوازو شىۋەى جىاواز لە مەملەتلىك ۋلا پىئنا ھىزدا، بەدىاردەكەۋى. لە راستىدا دەۋلەتان دەتوانن شوئىنى خۆيان لە ھىلەكەدا بگۆن. لە شەرى سارددا، پەيۋەندىيەكانى ئەمەرىكا - سوۋىيەت، بەشىۋەيەكى ئاشكرا لەخالى رەھەندى رىالىزم نىزىكتىرون. ۋەلى گۆرانكارىيەكانى گۆزباچوف وايان لەو پەيۋەندىيەنە كەرد كە بۆ شوئىنىك بگۆتەرتەو. كە نىزىكەى دەكەۋە ناۋەراستى رىالىزم و بەيەكەوھە سازانى ئالۆزەو.

لە جىھانى راستەقىندەدا، باشتىن نمونە بۆكارلەيكە كەردن لە نىۋان رىالىزم و بەيەكەوھە سازانى ئالۆزدا، پەيۋەندىيەكانى نىۋان ۋلا تە يەكگرتوۋەكان و چىنى گەلىيە. ھاوردەى (استىراد) ۋلا تە يەكگرتوۋەكان لە چىن، لە ھەناردەكانى تىپەپاندوۋە. ۋەك چۆن لەگەل ژاپونىشدا وايە، ئەنجامىش كورت ھىنانىكى گەۋرە لە بودجەى بازىرگانى روو دەدا كە دەگاتە چەندىن مىليار دۆلار. جا ئەگەر پەيۋەندى بازىرگانى دوۋلايەنە لە نىۋان چىن و ئەمەرىكا نا بەرايەر بن و لە بەرژەۋەندى چىندا پىروا بەرپە، ئەوا ئەمەرىكا ناكەۋىتە ژۆر كارىگەرىيە پىيادەكەردنى بازىرگانى چىنىيەو، لەبەرئەۋەى دەتوانن قەرەبەۋى زىانەكانى بكاتەو لە جىياتى كرىنى كەلپەلى چىنى، كە لەشوئىنى تىرى بىكرى. لەگەل ئەمەشدا گەۋرەي قەبارەى بازىرى چىنى سەبارەت كەلپەلى ئەمەرىكايى و خواستى خۆجىيى ئەمەرىكى بۆكەلپەلى چىنى ئەو دەگەيەنن كەوا حكومەتى ئەمەرىكى ناتوانن ھىچ كارپايىيەك دژى چىن ۋەرگى، لەبەرئەۋەى شتىك ھەيە كە تارادەيەك كۆت و پىۋەند دەخاتە جولانەۋەكانى، ۋەكو كۆمپىيانىا فرە رەگەزنامەكان و كۆمپانىيا ئەمەرىكايىيەكان كە جەخت دەخەنە سەر حكومەت بۆ ئەۋەى

سزا نه سه پيښته سهرچين. به هوی تهوی له بازگانيدا پاک نيبه و مافي مرؤث پيشيل دهکات.

سياستهی نهوتی بان سنووری نه ته وایه تی

مه سه له کان به گوږه ی دووربان، یاخود نزيکیان له گرمانه کانی دوو شتوه نمونه يیه که جیاواز ده بن. نهوت مه سه له یه که رووناکي ده خاته سهر هه ردو و بابه ت: ربالیزم و به یه که وه سازانی نمونه یی «الواقعیه والتوافق المثالی». به یه که وه سازانی نمونه یی ناوچه یه ک، له چوارچیوه ی نهو رتساو پیوه رانه و داموده زگیان ه دا رووده دا که پیی ده گوږتیت «سیستم یاخود REGIM». له ماوه ی سی سالی رابردو و دا سیستمی نهوتی ده ولی دوو چاری گۆرانکاری گه وړه بووه. له سالی ۱۹۶۰ سیستمی نهوت له سهر مونوپولکردنی تاییه ت داده مه رزا. که په یوه نډیه کی به تینی به حکومتی ده ولته به کار به ره گه وړه کانه وه هه یه. نهو روژگار به بر میلی نهوت به دوو ډولار ده فروش را. حهوت کۆمپانیای فره ره گه زنامه ش له نارابوون. هه نډیک جاران پییان ده گوږا «حهوت خوشکه که». نهوانه بریاربان ده دا که چنه د نهوت به ره هم بهیتری. نرخي نهوتیش پشتی به و بره نهوته به ستبوو که کۆمپانیا گه وړه کان به ره مه میان ده هیتا. له گه ل قه باره ی خواستنی ده ولته ده ولته مه نده کان که نهوتیان ده کری. کۆمپانیا فره ره گه زنامه کانی بان سنووری نه ته وایه تی، نهوان راده ی به ره مه مهیتان دیاری ده کن، کاودانی ده ولته ده ولته مه نده کانیش نرخ دیاری دهکات و ده ولته گه وړه کانیش که به پیوه ری سهر بازی ته قلیدی له هه مووان به هیترن خۆیان تی هه لده قورتیتن، هه نډیک جاران بۆ نهوی مانه وه ی سیستم دابین بکن، نمونه ی نه مه ش نه وه بوو که له سالی ۱۹۵۳ له نیران رویدا، کاتیک حکومتی نیشتمانی هه ولیدا شا له سهر ته خت لادا و به ریتانیا و ولاته یه کگرتوه کان به نهیینی خۆیان تیه له قورتاند بۆ نهوی شا بگه رپننه وه سهر به خت، نهو روژه سیستمی نهوت له سهر باری خوی مایه وه.

وهلی دوا ی سالی ۱۹۷۳ گۆرانیکي گه وړه له سیستمی نهوتی ده ولی هاته ئارا. وای لیها ت نهو ده ولته ی نهوتی به ره هم ده هیتا، هه رخوشی راده ی به ره مه مهیتانی دیاری ده کرد. نه مه ش کاریگه ریه کی به هیتری له سهر نرخ هه یه. نه مه له کاتیکدا جاران بازاری ده ولته ته به کار به ره ده ولته مه نده کان تاکه لایه ن بوو بریاری له سهر دیار یکردنی نرخ ده دا، له نه نجامی نه مه شدا و هر چه رخانیکي گه وړه له مه لبه نډی هیزو سهر وه ت و

سامان له دهولاته دهولمه‌نده‌كانه‌وه بۆ‌ئو دهولته‌تانه‌ی به‌شپوه‌یه‌كی ریشه‌یی هه‌ژار‌بوون، روویدا.

لیكدانه‌وه‌ی باو ده‌لتی: ئهم ولاته‌تانه‌ی كه نه‌وت به‌رهم دهه‌ین بوونه هاوپه‌یمان و ریک‌خراوی ئهو دهولته‌تانه‌ی نه‌وت ده‌نتره‌ ده‌روه «ئۆپیک» یان پیکه‌یتنا. ئه‌ژواری ئهو راقه‌کردنه له‌وه‌دایه‌ كه له‌راستیدا ئۆپیک له‌ سالی ۱۹۶۰دا دامه‌زرا، له‌ کاتیکدا ئهو گۆرانکارییه‌ پر مه‌ترسیانه له‌ مه‌لبه‌ندی هه‌یزه‌كان به‌ر له‌سالی ۱۹۷۳دا روویان نه‌دا. سه‌رباری هه‌بوونی ریک‌خراوی ئۆپیک نرخ‌ی نه‌وت له‌ دابه‌زین دابوو. که‌واته هۆی تر له‌ ئارادا هه‌یه. لێره‌دا سێ راقه‌کردن هه‌یه بۆ‌ئو گۆرانکاریانه له‌ سیسته‌می نه‌وتی ده‌ولی: ته‌رازووی به‌رفراوانی هه‌یزه‌کان و ته‌رازووی هه‌یزه‌کان له‌ مه‌سه‌له‌ی نه‌وتدا و داموده‌زگا ده‌ولیه‌کان.

ریالېسته‌کان پتیا‌ن وایه که‌وا گۆران له‌ ته‌رازووی هه‌یزه‌کان به‌په‌له‌ی یه‌که‌م به‌ هه‌یزی سه‌ربازیه‌وه به‌نده. به‌تاییه‌تی ئه‌وه‌ی که‌ په‌یوه‌سته به‌که‌نداوی فارسیه‌وه، که‌ ناوچه‌ی به‌رهمه‌هه‌ینانی سه‌ره‌کی نه‌وته له‌ جیهاندا. دوو گۆرانکاری کاریان له‌و ته‌رازووه «هاوسه‌نگیه» کرد: سه‌ره‌له‌دانی بزاقی نه‌ته‌وه‌یی و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی کۆلونیالیزم. له‌ سالی ۱۹۶۰دا هه‌موو ده‌وله‌تان سه‌ره‌خۆ بوون. له‌گه‌ڵ زێده‌بوونی قه‌باره‌ی شه‌پۆلی نه‌ته‌وايه‌تی، مه‌ترسی خۆ تیه‌ه‌لقور‌تاندنی سه‌ربازی زیت‌ر بوو. وای لیه‌ات به‌کاره‌ینانی هه‌یز دژی ده‌وله‌تیک‌ی رزگار‌بوو له‌ کۆلونیالیزم و بیدار‌بوونه‌وه‌ی نه‌ته‌وايه‌تی، شتیک بیت تیچ‌سوونی گران بیت. ئهو رۆژه‌ی که‌ ئه‌مریکایی و ئینگلیزه‌کان له‌سالی ۱۹۵۳دا خۆیان له‌ئێران هه‌لقور‌تاند نرخ‌یک‌ی گه‌وره‌یان نه‌دا، وه‌لتی ئه‌گه‌ر ئه‌مریکایه‌کان له‌سالی ۱۹۷۹دا هه‌ولیان ب‌دا‌بوايه‌ شا له‌سه‌ر ته‌خت به‌هێلنه‌وه، نرخه‌که‌ گران ده‌بوو. یه‌کیک له‌و هۆیانه‌ی که‌ ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان دوا‌ی سالی ۱۹۷۳ به‌ره‌و به‌کولونی کردنی ئهو ولاته‌نه‌چوون که‌ نه‌وت به‌رهم دهه‌ین، گه‌وره‌یی ئهو نرخه‌ بوو که‌ ده‌بوايه‌ بیدن، ئه‌گه‌ر چه‌کیان به‌کاره‌یتنا‌بوايه دژی ئهو گه‌لانه‌ی که‌ له‌هۆشیار‌بوونه‌وه‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌یی ده‌ژيان.

هه‌روه‌ها گۆرانی هه‌یز «نفوز»ی به‌ریتانیا و ولاته‌ یه‌که‌گرتوه‌که‌نیش کاری له‌ هاوسه‌نگی هه‌یزه‌کان کرد له‌که‌نداوی فارسیدا. ئهو رۆژه‌ی ریک‌خراوی ئۆپیک دامه‌زرا، به‌ر له‌وکاته به‌ریتانیا تاراده‌یه‌کی گه‌وره‌ پۆلیسی که‌نداو بوو. له‌سالی ۱۹۶۱دا هه‌ولتیک‌ی عێراق بۆ به‌خووه‌ لکاندنی کویت شکست پێ هه‌ینا. وه‌لتی له‌ سالی ۱۹۷۱دا به‌ریتانیا له‌ رووی ئابوریه‌وه‌ لاواز بوو، حکومه‌تی به‌ریتانیا ناچار

بوو ئىلتىزاماته سەربازىيە دەۋلىيەكانى خۆى كەم بىكاتهۋە. ھەر لەو سالەدا ئەو رۆلەى كە پىتى دەگوترا «رۆژھەلاتى سوتىس» بە كۆتا ھات. دەق ئەمەبە سالى ۱۹۴۷ دەچى، كاتىك بەرىتانىيا لەتوانايدا نەما رۆلى خۆى ۋەك زلھىتىك لە رۆژھەلاتى ناڧىندا بپارىزى. لەو ماۋەيدا ۋلاتە يەكگرتۋەكان لەرىگاي «پەرنسىپى ترومان» ۋە بۆ يارمەتىدانى توركىيا و يونان ھاتە پىشەۋە. ۋەلى ۋلاتە يەكگرتۋەكان لە سالى ۱۹۷۱دا ئەو پايدى نەبوو كە شۆىنى بەرىتانىيەكان بگرتەۋە ۋەك لە سالى ۱۹۷۴دا ئەنجامىدا. ئەمىركا تا بن پىلى لەشەرى قىتنام ھالا بوو، ئامادە نەبوو لە كەنداۋىشدا خۆى تىكەل بەرۆلىكى گەۋرەى سەربازى تر بىكات. لەئەنجامى ئەمەشدا نكسون و ھىزى كسىنچر ۋەزىرى ھەندەرانى ئەمىركا ستراتىيەتىكى ئەمىركىيان دانا كە تارادەيەكى زۆر پىشتى بە دەۋلەتە گەۋرەكانى ناۋچەكە دەبەست. ئىران ئامرازى ئەو ستراتىيە بوو كە بۆ جىبەجىكردى ھەلپىرەدرايوو. سەركردە ئەمىركىيەكان لەو بپروايەدابوون كە دەتوانن ئىران ۋەكو پۇلىسىكى ناۋچەيى لەشۆىنى پۇلىسى بەرىتانى دابىنن. بۆيە ئالا ھەلگىرانى رىبازى رىالىستى، مۆدەى ئەو گۆرانكارىيەيان دا لەنىو بونىياتى تەۋاى ھىزدا. بەتايىيەتى ئەۋى بەتەرازۋى ھىزەكانەۋە پەيۋەست بوو لە كەنداو، بەۋ پىيەى تەرازۋى ھىزەكان، گۆرانكارى سىستەمى نەۋتى لە كەنداو راقە دەكا.

رىگاي دوۋەم بۆ راقەكردنەكە، دەستكارىكردىكى شۆۋى رىالىزمە، كە پىن لەسەر دابەشكردى ھىز لەنىو خۇدى مەسەلە نەۋتىيەكەدا دادەگرى، نەك كۆى بونىياتى سەربازى. گۆرانكارى گىرگ لە بابەتى بونىياتى ھىز ھاتەكايەۋە. ۋلاتە يەكگرتۋەكان گەۋرەترىن بەرھەمھىيەنەرى نەۋت بوو لە جىھاندا، ۋەلى لە سالى ۱۹۷۱دا بەرھەمھىيەنەرى نەۋتى ئەمىركى گەيشتە چلەپۆيە، پاشان ھىنانى نەۋت لە دەرۋە زىدەبوو، يەدەگى نەۋتى ئەمىركى بەكۆتاهات. دەۋلەتە غەربىيەكان، لە ماۋەى شەرى رۆژھەلاتى ناڧىنى سالانى ۱۹۵۶ و ۱۹۶۷، ھەلىاندا نەۋت نەنترنە دەرۋە، ۋەلى ئەو ھەۋلەيان شىكىستى ھىنا. لەبەرئەۋەى ۋلاتە يەكگرتۋەكان ھىندەى نەۋت بەرھەم ھىنا كە بەشى ھەمىو ئەۋروپاي دەكرد، ھەركە نەۋتى ئەمىركى لە سالى ۱۹۷۱ گەيشتە چلەپۆيەى خۆى، دواى ئەۋە ۋلاتە يەكگرتۋەكان دەستى بەھىنانى نەۋت لە دەرۋى كىرد. ھەتاۋەكو جەۋى ھىز لە بازاري نەۋت گۆپىزايەۋە ۋلاتانى ۋەكو سەۋدىيەۋ ئىران. چىستىر ۋلاتە يەكگرتۋەكان ۋەك دابىنكەرى نەۋت نەمايەۋە كە لەكاتى پىتۋستىدا بۆ پىكرەنەۋەى كەموكۆپىيەكان پەناى بۆ بىردىرى.

رینگای سیتیهم بۆ رافه کردنی ئهو گۆزانکارییانهی که دوای سالی ۱۹۷۳ به سه ر سیستمی نه وتی داهاتن، پشت به تیۆری ریا لیزم نابه ستی، به لکو پشت به روۆلی داموده زگا ده ولییه کان ده به ستی، به تاییه تی کۆمپانیا فره ره گه زنامه کان و ریک خراوی ئۆپیک. له و ماوه یه دا.. حه وت خوشکه که (حه وت کۆمپانیا گه و ره که - و) ورده ورده نفوزی خو یان له ده ست دا. یه کتیک له هۆیه کانیش گێردانی ده ست به ندی خرا و بوو له گه ل و لا ته به ره مه ی نه کاندا. کاتیک کۆمپانیا یه کی فره ره گه زنامه ده چیت به کتیک له و و لا تانهی که له رووی که ره سه تی سروه شتییه وه ده و له مه ند وه سه رمایه گو زاری نو ی له و ی ده کا، ئه و ده توان ی ده سه به ندی (صفقه) و ا گری بدا که و ا پشکی گه و ره له داهاته ها و به شه که ی به رکه و ی. و لا ته هه ژاره کان هاتنی ئه و کۆمپانیا گه و ره فره ره گه زنامه بو گه شه پی دانی که ره سه کانیا ن، به هه لیک ده زانن بۆ راست کردنه وه و باش کردنی باری ئابوری ته نه ات نه گه ر ۲۰٪ بۆ ئه و و لا ته و ۸۰٪ بۆ کۆمپانیا کان بی ئه و ئه و ده سه به ند به به را و رد کردن له گه ل پێشان به ده سه که و تیک ده ژمیرد ریت. به م چه شه ده بین کۆمپانیا فره ره گه زنامه کان، که سه رمایه و ته کنو لۆژیا و گه یشت به با زا ره ده ولییه کان مۆنۆپۆل ده کن و ده سه به ند له گه ل ده و له ته هه ژاره کان گری ده دن و له قو ناغه کانی یه که م دا پشکی شیریان به رده که و ی، وه لی به تیه په رپوونی کات، ئه و کۆمپانیا یانه، به بی ئه و ی نا گایان لی بی سه رچا وه ی سامان ده گو تزنه وه ئه و و لا ته هه ژارانه (نه ک له ده روا زه ی چاکه کردنه وه) به لکو وه ک نه جمایکی سروه شتی بزافی کار کردن و بازرگانی. مه شق کردن به به کریکاره خو جیییه کان سه و دیه کانی فیکر کردن چۆن کی لگه کانی نه وت و و یستگه کانی ره وانه کردنی نه وت و شو سه کانی بار کردن به رتبه به رن. وای لی هات رو له کانی و لا ته به ره مه مه ی نه کان نه زموونیان له بواری نار د نه بازا رو هی تر وه رده گرت.

له نه جمای ئه مه دا و لا ته هه ژاره کان دا وای دا به شکردنیکی با شتری قا زا نجه کان ده کن. له را بر دو دا کۆمپانیا کان هه ره شه ی خو کێشانه و دیان ده کرد. وای لی هات و لا ته هه ژاره کان هه ره شه ی ئه وه بکه ن که خو یان پرۆ سه ی به ره مه مه ی نه که ده گرنه ده ست. به تیه په رپوونی کات، هیزی کۆمپانیا فره ره گه زنامه کان ده تو یته وه، به تاییه تی ئه وانه ی له به ره مه مه ی نه کانی که ره سه تی خا و دا کار ده کن. له بواری گێردانی ده سه به ندیش له گه ل و لا ته به ره مه مه ی نه کان ده که و نه پاییه کی لا و از تر وه. ئه مه یه «ده سه به ندی خرا و» به در یژایی ما وه ی ۱۹۶۰-۱۹۷۳، کۆمپانیا زه به لاحه کان ته کنو لۆژیا و لی هاتو بیان ده گو استه وه و لا ته هه ژاره کان. به شتیوه یه ک وای له و و لا تانه کرد خو یان پرۆ سه کانی

نەوتى خۇيان بەرتۆەبەرن.

ھاۋكات گەشەى ترىش ھاتە ئارا. كۆمپانىيائى ترى فرەرەگەزنامەى نوئىش ھاتنە نىئو بازارى نەوتىيەو. بەمەش «كچە مامى بچووك» چوونە پال «حەوت خوشكەكە»و. ھەرچەند ئو كۆمپانىيانە بەقەد حەوت خوشكە زەبەلاخەكە نەبون. كەچى بەو رادەيە گەورەبون كە وایان لى بكات دەستبەندى تايبەتى خۇيان لەگەل ۋلا تە نەوتىيەكاندا گرى بدن. بەم چەشنە وای لىھات ھەر ۋلا تىك بىەوى لىزىر چەپۆكى حەوت خوشكەكە دەرچىت، دەتوانى گرىبەند لەگەل كۆمپانىيائى بچووكتر بىەستى. بەمەش تەوانى كۆمپانىيا گەورەكان بۆ سەوداكردن لاوازتر بو.

ھەرچى لەسەر ئاستى دامودەزگايىيەو، ئۆپىك ۋەك كارتىلەكى نەوتى تەوانى كارىگەرى كەمىك زىتر بوو. ئو كارتىلانەى برى كەلۋەلەكان كۆنتىرۆل دەكەن، دياردەيەكە ھاۋكاتى پىشەسازى نەوت. ۋەلى ئو ھەلسووراندنە لەرابردودا بەپىى ھەندىك رىككارى تايبەتى لە نىئوان حەوت خوشكەكە ئەنجام دەدرا. كارتىلەكانىش بەشئەو، كى گشتى بەدەست كىشەيەك دەنالىتن. چونكە كاتىك بازار تارادەيەك بى ھەرمىن دەپى و نرخ دادەبەزى، ئارەزووى فرىودان لە قەبارەى بەرھەم ھىنان لەكايەدا دەپى. كاتىكىش نەوت كەم دەبىتەو، كارتىلەكان بەباشترىن شىو كاردەكەن. ۋەلى كاتىك نەوت لەرادەى پىويستە زۆرتەر دەبىت، خەلك پەنا بۆ كەمكردنەوى نرخ دەبەن، بۆ ئەو، رادەى بەشى ھەرە گەورەى فرۆتەنىيان بەركەوى. بەتپەپىونى كات ھىزەكانى بازار دەيانەوى دەورى كارتىلەكان كەم كەنەو.

ئۆپىك ھەولەيكە بۆ ئەو، كارتىلەكان لە تايبەتىيەو بىتە حەومى و نۆتەرايەتى ئو ۋلا تانە بكات كە نەوت دەنئىرنە دەرەو. ئۆپىك، لە بەرايىدا، زەحمەتەكى زۆرى دىت تا خۆى سەپاند، چونكە نەوت لە بازارەكاندا زۆرىو. لەبەرئەو زۆرىيە، دەولەتانى ئۆپىك پەنايان بۆ فرىودان دەبرد بۆ ئەو، بەشكى گەورەى بازار خۇيان بىننەدى، لە سەرەتاي دامەزراندنىيەو لە سالى ۱۹۶۰ تا ۋەكو سەرەتاي حەفتاكان ئۆپىك نەتەوانى نرخ بسەپىتنى. ۋەلى دواى كەمبونەوى كەلۋەلى نەوتى، رۆلى ئو رىكخراۋە زىدەبو لە فراوان كىردنى تەوانى دەولەتانى ئەندام لەسەر سەوداكردن و ھەماھەنگىكردن تەواناكانيان.

شەپى سالى ۱۹۷۳ لە رۆژەلاتى ناڧىن سەنگىكى دا بەرىكخراۋى ئۆپىك و گلۋى سەوزى بۆ داگىرساند تا ھىزى خۆى بەكارھىتنى. دەولەتە عەرەبىيەكان لەو شەپەدا لەبەر ھۆى سىياسى نەوتىيان برى، ۋەلى ئو ھەلۋىستە كاودانىكى وای

خولقاند کهوا راژهی نفوزی ریکخراوه کهی کرد. ئیران که ولاتیکی عهره بی نه بوو، وهک له شویتیکی دیکه گوترا پۆلیسی کهنداو بوو فهرمانهکانی له ئهمریکا وهرده گرت. وهلی شای ئیران نرخه نهوتی چوار هینده زیتزرکردو دهوله تهکانی ئۆپیکیش ریکچه کهی ئهویان گرت. راسته ئه و ریکخراوه نهیتوانی به بهردهوامی نرخهکان به بهرزی بهیلتیهوه، وهلی بههوی هاوبهندی ئۆپیکهوه، نرخه نهوت زۆر له سه رهخۆ داده بهزی.

کهچی له ههمان تهنگژده، هۆکاری ههره گرنگی داموده زگایی، رۆلی کۆمپانیاکانی نهوت بوو له (له که مکردنهوهی ژانه که) له ههمان تهنگژده، لهیه کپیک له بۆنهکاندا، هینری کیسنجر گوتی: دوورنییه ولاته یه کگرتووهکان چهک به کار بهیتن نه گهر رووبهرووی ههولی «خنکاندن» بووهوه. عهره بهکان ئه و نهوتی بۆ ولاته یه کگرتووهکانیان ده نارد بهرپۆشی ۲۵٪ کهم کردهوه. ههروه ها ناردنه دهرهوهی نهوت بهرپۆشی ۱۵٪ دابهزی. وهلی کۆمپانیای نهوتیه بهکان ئهویان له بهرچا و گرت که ولاتیکی له ولاتیکی تر زیتزر دوو چاری بازاره که نه بیت، بۆیه ئه و نهوتی بۆ بازاری جیهان ده نیردر سهرله نوێ دابهشکرایهوه. کاتیکیش ولاته یه کگرتووهکان ۲۵٪ له هه ناردی نهوتی عهره بی له ده ستدا. کۆمپانیاکانی نهوتی فهنزویلی و ئه نده نووسی قهره بوویان بۆ کردهوه. کۆمپانیاکان به شپوهیه ک کاریان بۆ که مکردنهوهی بازاره که کرد، که دهوله ته دهوله مه ندهکان ته نیا ۷-۹٪ له نهوتی هینراویان له ده ستدا، واته زۆر له خالی «خنکاندن» که متر.

کۆمپانیاکان بۆچی ئه مهیان کرد؟ ئه مهیان بۆ چاکه خوازی نه بوو، کۆمپانیای گه و ره فره ره گه زنامه کان ئامانجیان ئه وهیه که بۆ ماوه یه کی درێژ گه و ره ترین قازانج وه ده ست بین، بۆیه سه قامگیری و بازاریکی کراوه یان گه ره که. ئه وان له و حاله تانه ده تر سن که ولاته نهوتی تیا خۆمالی ده کات. بۆ نمونه سه رۆک وه زیرانی بهریتانی (ئه دوارد هیت) داوای له سه رۆکی کۆمپانیای نهوتی بهریتانی BP کرد، که نهوت به ته نیا بفروشیته بهریتانیا، نهک ولاتانی تر، سه رۆکی کۆمپانیایه که بهرپهرچی دایه وه و گوتی ئه گهر ئه و به گوتیهی ئه و فهرمانه کاریکا، ئه و ولاتان، کۆمپانیای نهوتی بهریتانی خۆمالی ده کهن، که ئه مهش مالی کۆمپانیایه که ویران ده کات. بۆیه سه رۆک وه زیران له برپاره کهی خۆی په ژیوان بووه وه. کۆمپانیاکانی نهوت هه ولده دن سه قامگیری بازار بهیینه دی، نهک دلره قانه بازار ی هیچ ولاتیکی بدن، چونکه له بنه ره ته وه ئه و کۆمپانیایه پشت به رتسای قازانجیکی گه و ره بۆ ماوه یه کی درێژ ده به ستن. به مهش

به که مکړدنه وې هډه پشه ی خنکاندن، نه گه رها کانی به کاره ټپناني چه کی کم کرده و. به کورتی نهوت، وینه ی مه سه له یه ک ده کیشی که ده که ویتنه نیوان شیوه نمونه ییبه کان له ریا لیزم و به یه که وه سازانی نالوز. گوزرانکاریش له هه رستی ره هه نده که (هاوسه نگیی هیزه کان - بونیاتی مه سه له ی هیزه - داموده زگانان له نیو ناوچه ی نهوت) یارمه تیمان ددهات له راقه کردنی نهو جیاوازییه گه ورده یی که له نیوان سیسته می نهوتی سالی ۱۹۶۰ و سیسته می نهوتی دوی سالی ۱۹۷۳ دا هیه.

نهوت وهک سهرچاوه یه کی هیزه

له سالی ۱۹۷۳ دا نهوت وهک چه کیک تا چند هیزه توانای هه بوو؟ عه ربه کان به که مکړدنه وې به رهمی نهوت و قه ده غه کردنی هه ناردنی نهوت بو نهو ده ولته تانه ی دوستی ئیسرائیل بوون، توانیان مه سه له که ی خو یان بخه نه ریزی پیشه وه به گویره ی سیاسه تی نه مریکی. هه روه ها تاراده یه ک توانیان هاو په یمانیتی نیوان ژاپون و نهو روپا و ولاته یه کگرتوه کان بشله ژپن. بویه فهره نسواو ژاپون بو نهو ی بره نهوتی خو یان بپارتیزن هه لویتستی سه ره خو یان نواند. هه روه ها چه کی نهوت، هانی ولاته یه کگرتوه کان دا رولیک کی گه وره تری پیکه ټپنه وه ببینی بو چاره سه رکردنی ناکوکی عه ربه ی - ئیسرائیلی، نه مه ش دوی (شه ری روژی تویه کردن - حرب یوم الغفران)، وه لی له لایه کی تره وه، چه کی نهوت، سیاسه تی بنه رته تی نه مریکا ی له روژه هلانی نا فین دا نه گوړی. نه مریکا ییبه کان له هیکه ا هاو په یمانیه تیان له گه ل ئیسرائیل نه گوړی بو نهو ی پالېشتی مه سه له ی عه ربه یی بکن. راسته نهوت سهرچاوه یه کی هیزه کاربگه ری خو ی هیه، که چی بهو راده یه به هیزه نه بوو که وا له نه مریکا ییبه کان بکات سیاسه تی خو یان پیچه وانه بکه نه وه.

چه کی نهوت بوچی کاربگه ری زورتری نه بوو؟ به شیک له وه لامه که له نالوگوړی به یه که وه سازان دایه.. سعودیه که بووه به یه کم ولات له بازار ی نهوتیدا سه رمایه گوزاری زور گه وره ی له ولاته یه کگرتوه کاندا هه بوو. جانه گهر سعودیه تابوری نه مریکی زور بازار بدابویه، به رزه وهندییه تابورییه کان ی خویشی دوو چاری بازار ده کرده وه، سه رباری نه مه ش له بواری ناسایشدا، سعودیه پستی به نه مریکا ده به ست. پاشان ولاته یه کگرتوه کان تاکه ولات بوو که ده ټپناني هاوسه نگییه کی هیزه سه قامگیر بو ماوه یه کی درپژ له ناوچه ی که نداودا دابین بکات، سعودیه دهرکی بهم راستیه ده کرد بویه هه ولی ددها زیده روپی نه کات له به کاره ټپناني چه کی نهوتدا.

رۆڤى بەکارهێنانى هېز (هېزى چەک) وەک سەرچاوەیەکی هېز لە تەنگرەى نەوتى سالى ۱۹۷۰دا چ بوو؟ چەک راشکاوانە بەکار نەهات. خۆتێهەلقورتاندنى سەربازى نەبوو چونکە حالەتى «خەکاندن»ەکە رووینەدابوو. لە سەرەوێ ئێمەش سعودیە سودى لە مسۆگەرکردنى ئاسایش بۆ ماوێهەکی درێژ وەرگرتبوو، کە ولاتە یەکگرتووەکان بۆى داڤین کردبوو. بەم چەشنە هېز لە پەناى پەردەوێ رۆڤى خۆى بڤڤى. پەيوەندییەکی ناراستەوخۆش لە نڤوان بەیەکەوێ سازانى ئاسایشى و بەیەکەوێ سازانى نەوتى لە ئارادابوو. بەکارهێنانى هېز بەئاشکرا خەرجى زۆرى دەوڤست، وەلى وەک سەرچاوەیەکی هېز لە پشت پەردەوێ رۆڤى خۆى بڤڤى.

نۆتەرە ناخۆجییهکان

یەکیک لە ئادگارەکانى مەملانڤى ئابورى خۆى لەو رۆڤە دەنۆتڤى کە نۆتەرە ناخۆجییهکان - ئەو نۆتەرەئەى نۆتەرەئەى هېچ دەوڵەتێک ناکەن و لەو دیوى سنوورە دەولییهکانەوێ کاردەکەن - پڤى هەلەدەستن. سیاسەتى تەقلیدى دەولى لە رڤىگای دەوڵەتەوێ سەیر دەکړى. ئڤمەش هەندیک دەستەواژەى ئامادەکړاو بەکاردهڤڤڤڤ وەک (ئەلمانیای ئەلزاسى دەوڤست) یاخود (فەرەنسا لە بەریتانیا دەترسڤى)، ئەو کورتکردنەوێه، ئاسان کردنەوێهەکی بەسوودە. بەتایبەتى لە ماوێ کلاسیکى سیاسەتى دەولیدا. لە سەدەى هەژدەهەمدا پاشا بەنڤوى دەوڵەتەوێ داخاوت. ئەگەر فریدرڤى گەورە شتیکى بۆ پروسیا بوڤستبواڤ. وەها داخاوت کە ئەو پروسیا، لە سەدەى نۆزدەهەمدا، وای لڤهات چڤنى دەستە برژر دەستى بەسەر بریارەکانى سیاسەتى هەندەرانداداگرت. وەلى تا بەر لە جەنگى جیهانى یەکەم، دیپلوماتیکى ئەوروپایى تارادەیهک، لە خۆتێهەلقورتاندنى وەزارەت دووربوو. سەربارى ئێمەش، لە ماددەى کلاسیکى سیاسەتى دەولیدا، خشتەى کارەکان تارادەیهەکی گەورە سنووردابوو. مەسەلەکانى ئاسایشى سەربازى لە پڤشەوێ هەمووان بوون، چارەسەرکردنەکەشیان لە دەست وەزارەتى هەندەراندادا بوو.

بەدرژایى چەند سەدەیهک نۆتەرە ناخۆجییهکان رۆڤى چلۆنەتڤان بڤڤى. وەلى ئەو گۆتزرانەوێ چەندایەتییەى نیوێ دووھەمى سەدەى بڤستەم بەخۆیەوێ بڤڤى، ئامازە بۆ گۆرانیکی گرن گات لە سڤستەمى دەولیدا. لە جیهانى بەیەکەوێ سازانى بەرەرراواندا، خشتەى کارى بەرەرراوانتر لە پڤشتر دەبڤڤڤڤ. وەک پڤدەچڤ هەموو دەیانەوێ بەشداری لە نواندنەکە بکەن. بۆ ئموونە لە ولاتە یەکگرتووەکان

دهبىنين، هەر ئاژانسىكى خوجىيى، كەمىك رۆلى دەلىشى ھەيە. وەزارەتى كشتوكال بايەخ بەخۆراكى دەلى دەدات، ئاژانسى پاراستنى ژىنگە بايەخ بەبابەتى بارانى ترشوى و زىدەبوونى پەلى گەرمای زەوى دەدات، پاسەوانى كەنارەكان بايەخ بەكارى فېردانى پاشەپۆكانى ئەتۆمى لە ئۆقيانوسەكان دەدات، ھەرۋەھا وەزارەتى بازىرگانى بايەخ بەبازىرگانى دەلى و وەزارەتى خەزىنە بايەخ بەنرخى ھەوالەكان دەدات. جا وەزارەتى ھەندەران ئەو ھەموو مەسەلەيە كۆنترۆل ناكات. ھەر نووسىنگەيەك لە ھۆكۈمەتى ئەمىرىكىدا، وەزارەتتىكى بچووكى ھەندەرانى خۆى ھەيە. بەراستى ئەگەر سەبرى نۆتەرى دىپلوماتىكى ئەمىرىكى بگەين لە ھەندەراندا، ئەو دەبىنين كەوا ژمارەيەكى كەم لەو ئەمىركايىانەى كار لە زۆرىەى بالتۆزخانەكان دەكەن، پەيوەندىيان بە وەزارەتى ھەندەرانەو ھەيە.

لە بەيەكەو ە سەزەنى ئالتۆزا كۆمەلگەكان لە زۆر خالدا كار لەيەكتر دەكەن. پاشان لە ھەر دووپانىك ياخود لاى ھەر پۆلىستىك لەو دوپانانە، بزاڧى ترافىك بەردەوام ھەيە. ئەو كار لەيەكتر كەردانە لە رىگەى سنورى دەلەتان و ويلايەتەكاندا لە دەرەوى كۆنترۆلى دەرگەى ناوەندى سەسەتى ھەندەراندايە، ئەو يەكە پىتى دەرگەت رىت پەيوەندىيە ناخوجىيەكان. كە ئەمەش زۆر شت بەخۆو دەرگى و بەتەنبا ناوەستىتە سەر كۆچ كەردن و گۆتزرانەوى سەرمەيە بەخىرايى لە ولاتىك بۆ ولاتىكى تر، كە ئەمە رۆژانە لە بۆرسەكانى جىھاندا روودەدا، ھەرۋەھا ئاودىو كەردنى چەك و ماددەى بى ھۆشكەر ھەندىك جۆرى تر لە تىرۆر. ھۆكۈمەتەكان دەتوان ھەول بەدن ئەو چالاكىيانە كۆنترۆل بگەن. ئەمەش لە ھالەتەكانى تىرۆر قاقاچىتەيدا (الارھاب والتەرب) كارىكى زۆر بەپەلەيە، وەلى ئەو كۆنترۆل كەردنە لە زۆرىەى كاتدا زۆرگان دەوەستى. بۆ ئومومە يەكەتتى سۆڧىەت بەزەبرى ھىز، پەيوەندى لەسەر سنورى كەنەو كۆنترۆل كەرد، ئابورىيەكەى بەدەست ئەمە زۆر پەرىشان بوو. ميانمار Myanmar لە بەرامبەر بازەرەكانى جىھاندا دەرگەى لەسەر خۆ داخست. بىنى لە ئەنجامى ئەمەدا ئابورىيەكەى دادەرمى.

زەمانى كورت كەردنەو (الاختزال) كە لە ماوەى كلاسىكىدا بەكەلك بوو. لە كاودانى بەيەكەو ە سەزەنى پەلە بەرزو بەبوونى ئەم ھەموو نۆتەرە ناخوجىيە دووچارى رىگا لى ون كەردغان - دەرگەت. ئىمە ھەندىك شت دەلتىن وەكو «اختزال» وايە (ژاپون لەسەر ھىتانە ناوەوى زۆرتر رازى بوو) ياخود (ئەمىركا بەرھەلستى داوا كەردنى زىتەرى مۆلكدارىيەتى كەردنى كىشورەى (جەرف قارى) كەرد. وەلى ئەگەر بەوردى لە كارەكە

راماین ئەوە دەبینین کۆمپانیا ژاپۆنییەکان لەو سنوورە جوولانەو بە ئەوەی زۆرتر شەمەک بێژنە دەرەوە یاخود هاوولاتییە ئەمریکاییەکان لە سالتۆنە دەولیەکاندا هەولێ گەورەیان دا بۆ ئەوەی پێناسەی فراوانتر بۆ «کیشوهری» «الجرف القاری» بخریتەروو. لێک هالانتی بەرژەوهندییەکان، شتیکە هەمیشە لە سیاسەتی دەولیدا هەیه و لە مەسەلە ئابورییەکان و کۆمەڵایەتییەکاندا بەرفراوانترە وەک لە مەسەلەکانی ئاسایشی تەقلیدی سەربازی. زۆری کات مەسەلەی ئاسایش دەبیستە دڵەراوکییەکی دەستەجەمعی. بێگومان مانەوێ تێکرای گەل بەزیندوویی، چاکەیی هەموو کۆمەڵەکەیه. هەرچی مەسەلە ئابوری و کۆمەڵایەتییەکانە ئەوا خەڵک بەو شتوێیه لە دەوریان کۆنابنەو، لەبەرئەوێ جیاوازی بەرژەوهندییەکانی تیادا زۆر بەرفراوانترە. بۆیه دەبینین، رێگای قەدەری تەقلیدی بەس نییه بۆ وەسف کردنی پرۆسەی سیاسی لە ژێر رۆشنایی وەدیارکەوتنی بەیهکەو سازانی ئابوری و دەرکەوتنی مەسەلە ئابوریەکان لە خستەیی کاری سیاسی دەولیدا.

با هەمدیس بابەدینەو سەر مەسەلەی نەوت. سالی ۱۹۷۳ دەولەتە بەکاربەرەکان نرخێکی نزمیان دەویست و دەولەتە بەرهمههێنەرەکانیش نرخێکی بەرز. بەرهمههێنەرە بچووکەکانی نەوت لەتکساس، هەرگیز لەو دلتەنگ نەبون کە ئۆپێک نرخێ نەوت بەرز بکاتەو، چونکە بەرژەوهندییەکانیان وەکو بەرژەوهندی عەرەبەکان دابوو، نەک وەکو بەرژەوهندی ئەو بەکاربەرانی کە لە هەرتیمی نیوئینگلاند (New England) لە سەرمان رەق ببوونەو. هەرەها بەرهمههێنەرانی وزەیی ئەتۆمیش پێشوازییان لە بەرزبوونەوێ نرخێ نەوت کرد. لەبەرئەوێ دەرگای لەبەردەم وزەیی ئەتۆمیدا دەرکەوێ کە بێتە وزەیهکی رکابەر. پێشەسازی داتەپیی خەلۆوزی ئەوروپایی و کریکارە بێکارەکانی کانەکان، ئەوانیش شادمان بوون بە بەرزبوونەوێ نرخێ نەوت. ئەوانەیی بانگەشەیی پاراستنی ژینگەش دەکەن کەمتر لەوان پێشوازییان لە بەرزبوونەوێ نرخێ نەوت نەکرد، لەبەرئەوێ لەو برۆایەدا بوون کە ئەمە بەکاربردنی نەوت و پیس بوونی ژینگە کەم دەکاتەو. بەم چەشنە دەبینین لە ناوێوەی ئەو ولاتانەیی نەوت بەکاردەبن. لە بەرانبەر بەرزبوونەوێ نرخێ نەوتدا، بەرژەوهندی زۆر جیاواز هەیه. لە حالەتی بەیهکەو سازانیشدا، سیاسەت زۆر جیاواز بەدیاردەکەو، کاتیک تارای بەرژەوهندی نیشتمانی و ئاسایشی نیشتمانی لەسەر لادەدەین.

یهکیک لەو هۆیانەیی کە دەولەتانی بەکاربەری نەوت پەنایان بۆ کارراییی توندپهوانە نەبرد، وەکو بەکارهێنانی هێز، ئەوێهە کەوا گەورە سیاسەتمەدارانی ئەو

ولایتانه، بهیه‌که‌وه سازانی هه‌ستیاریان، که نرخى وزه‌ی به‌شێوه‌یه‌کی زۆر به‌رزکرده‌وه، به‌شتیکى باش ده‌زانی. هاویه‌ندییه‌ک له‌ ئارادابوو که سنووری نه‌ته‌وایه‌تى ده‌ب‌زاندو پیشوازی له‌ به‌رزبوونه‌وه‌ی نرخى نه‌وت ده‌کرد.

بێگومان هه‌بوونی به‌رژه‌وه‌ندی دژبه‌یه‌ک له‌نیو‌یه‌ک ولایتا شتیکى نوێ نییه. سیاسه‌تى سه‌ده‌ی نۆزه‌ده‌هه‌می ئەمریکا، سیمای ناکۆکی له‌سه‌ر باجه‌کان و ناکۆکی نیوان جوتیاره‌کانی باشوورو ئەوانه‌ی خه‌ریکی پیشه‌سازی بوون له‌ باکوور پێوه‌بوو، که‌واته شتیکى نوێ نییه ئەگه‌ر جیاوازی له‌نیو‌یه‌ک ولایتا ببینن، سیاسه‌تى نیوه‌خۆی هه‌میشه‌ به‌قه‌د سیاسه‌تى هه‌نده‌ران گرنگه، وه‌لى فراوان بوونی رێژه‌ی به‌شداربووان له‌ سیاسه‌تى نیوه‌خۆی ئەو گرنگیه‌ زیت‌ر ده‌کات له‌ سه‌ره‌وه‌ی ئەمه‌شدا هه‌ندیک به‌رژه‌وه‌ندی خۆجێی به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ، توانای به‌رده‌وام بوون و کار له‌ یه‌ک‌تر کردنیان له‌گه‌ڵ به‌رژه‌وه‌ندی تری ولاتانی دیکه‌دا گه‌شه‌ پێده‌داو جوړیکى جیاواز له‌ سیاسه‌تى جیهان گه‌شه‌ پێده‌کا. ئەگه‌ر خه‌لک له‌ کۆمه‌لگای (١) و یستیان فشار به‌خه‌نه‌سه‌ر حکومه‌تى (٢).. داوا له‌ حکومه‌تى (١) ده‌که‌ن، که له‌گه‌ڵ حکومه‌تى (٢) گفتوگۆ بکا. وه‌لى له‌و په‌یوه‌ندیانه‌ی که سنووری نه‌ته‌وایه‌تى ده‌به‌زێن خه‌لک له‌ کۆمه‌لگای (١) به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ فشار ده‌خه‌نه‌ سه‌ر حکومه‌تى (٢)، یاخود به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ فشار ده‌خه‌نه‌ سه‌ر خه‌لک له‌ کۆمه‌لگای (٢).

کاتی‌ک ده‌ریاره‌ی سیاسه‌تى به‌یه‌که‌وه سازان داخپوین، پێوسته‌ گریمانی ئەوه نه‌که‌ین که هه‌موو شتیک ده‌که‌ویتته‌ چوارچێوه‌ی غه‌وه‌نێ ته‌قلیدی په‌یوه‌ندییه‌کان له‌ نیوان حکومه‌تیک و حکومه‌تیکى تردا. یه‌کی‌ک له‌ ئادگارە دیاره‌کانی به‌یه‌که‌وه سازانی ئالۆز سه‌ریاره‌ی ده‌وله‌تان، بایه‌خى نوێنه‌ره‌کانی تره.

قه‌ده‌رپێدانی ته‌قلیدی هه‌له‌ نییه. به‌ل‌کو هه‌تاوه‌کو به‌گه‌وره‌ی سیاسه‌تى خۆسازاندنیش، وه‌ک باشت‌رین خه‌م‌لاندنی سه‌ره‌تایی ده‌مێنێته‌وه. به‌شێوه‌یه‌کی گشتی ده‌وله‌تان نوێنه‌ره‌ گه‌وره‌کانن، وه‌لى ئەگه‌ر به‌ته‌نیا بایه‌خت به‌ ده‌وله‌تاندا، رێگای ئەوه ون ده‌که‌یت که سیاسه‌تى خۆسازاندن بزانی، به‌کورتی ده‌لێین: ده‌وله‌تان وه‌ک گرنگ‌ترین نوێنه‌ر له‌سیاسه‌تى ده‌ولی ده‌مێنه‌وه.

ئەرى بەراست سىستەمىكى جىھانىي نۆي لە ئارادايە؟

نموونەي جىگرەوہ لە ئايندەدا، دەولەتى ناسیونالیستی و دواړۆزی مەملانەي دەولي

لە کاودانیکی ئاھەنگنامیزی بە شان و شکۆدا، سەرۆک کۆمار و مەلیک و سەرۆکی حکومەتەکانی جیھان گەفت و بەلێنیان دا کە گێروگرفت و ئاریشەي مرۆڤایەتی چارەسەریکەن و لەگەڵ داھاتنی سالی ۲۰۱۵ دا، بۆ ئاردنی مندالان بۆ قوتابخانە و قوتارکردنی ملیۆنان خەلک لە ھەژاری و دەستکورتی ھەولبەدەن.

دانوستاندن لە نیوان دەولەتان و نەتەوہ یەکگرتووەکاندا بۆ جارسانی ھەزارەي (سییەم)، چەند ھەفتەییەکی خایاند تا بەو فۆرمۆلە سازشکارییە، گەشبینەوہ دەریچۆ.

جارنامەي کۆمەلەي گشتیی نەتەوہ یەکگرتووەکان دەلێ: «سەریاری بەرپرسیی جیاجیای ھەریەک لە ئێمە بەرانبەر کۆمەلگەکانی خۆمان، ھەموومان دان بە بەرپرسیاریی بە کۆمەلەي خۆمان دادەنێین لە بەرانبەر کۆمەک کردن و پشتگیری کردنی پرنسیپەکانی کەرەمەت و یەکسانی و دادپەروری مرۆڤایەتی لەسەر ئاستی جیھان...».

لوتکەي جیھانی کە لە کۆتایی ھەفتەي یەکەمی مانگی ئەیلولی ۲۰۰۰ دا بە کۆتا ھات و زۆتر لە ۱۵۰ پێشەوا بەشدارییان تێدا کرد، گەفت و بەلێنیان دا کە گۆڕانکاریی یەکلاکەرەوہ بەدی بەیئەن و ئارمانجی وایان بۆ خۆداناوہ کە رێژەي ئەوانەي رۆژانەیان لە دۆلاریک کەمترە، نیوہ بەنیوہ کەم بکەنەوہ، ھەروا ھەمان شت سەبارەت بە ئاوی خواردنەوہي پاک و دانانی سنوورتیک بۆ بلاوونەوہي ئایدز و نەساغیی کوشندە.

چارنامه‌ی کۆمه‌له‌ی گشتی نهو بوارانده‌ی گرتۆته‌وه:

۱- به‌هاو پرهنسیپه‌کان: که تیایدا جه‌خت له‌سه‌ر به‌پررسی‌ی به‌کۆمه‌لێ کراره‌ته‌وه سه‌باره‌ت به‌پاڤه‌ند بوون به‌پرهنسیپه‌کانی که‌رامه‌تی مرۆڤایه‌تی و یه‌کسانی و وێژدان و ده‌ستگرتن به‌پرهنسیپ و ئامانجه‌کانی به‌لێننامه‌ی (میثاق) نه‌ته‌وه یه‌کگرتۆه‌که‌نه‌وه.

۲- پاراستنی ئاشتی و ته‌نایی ده‌ولی، هه‌ولدان بۆ چه‌که‌کردن، دوورخستنه‌وه‌ی گه‌لان له‌کاره‌سات و به‌لای شه‌ری ناوه‌کی و ده‌ره‌کی، رێزگرتن و زیت‌ر بالا ده‌ستی و سه‌روه‌ری قانون چ له‌سه‌ر ئاستی ناو ولاتان خۆیان چ له‌سه‌ر ئاستی ده‌ولی.

۳- نه‌شوفاکردن، نه‌هێشتنی هه‌ژاری.

۴- پاراستنی ژینگه، رزگارکردنی نهو هه‌سه‌ره‌یه‌ی ئیمه له‌چالاکی و کاری زیانبه‌خش، به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی به‌بیابان بوون و هۆکاره‌کانی وشکه‌سالی.

۵- پاراستنی مافه‌کانی مرۆڤ، دیموکراسی، به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی زه‌بروزه‌نگ به‌کارهێنان دژی ژنان، گرنگی دان به‌کولتووری له‌یه‌کدی بورین، فراوان کردنی بازنه‌ی هاوبه‌شی کردن، دابینکردنی ئازادی راده‌رپین و ئه‌سه‌پا‌ه‌کانی راگه‌یاندن.

۶- پاراستنی خه‌ل‌کانی بێ توانا و ده‌سه‌لات به‌تایبه‌تی مندالان و خه‌ل‌کی سی‌شیل، نه‌وانه‌ی دووچاری کاره‌ساتی سروشتی و جینوسایدو مملانه و کێشه‌ی چه‌که‌دارانه‌و له‌پرو ناکاو بوونه‌ته‌وه.

۷- دابینکردنی پێداویستیه‌ بنچینه‌یه‌کانی ئه‌فریقا، پته‌وکردن و کۆمه‌ک کردن به‌ بنیاده‌ سیاسی و ده‌زگایه‌کانی دیموکراسیه‌ تازه‌ سه‌ره‌له‌داوه‌کان و به‌ره‌و پێشه‌وه‌ بردنی گه‌شه‌کردن بۆ له‌ناو بردنی هه‌ژاری.

۸- به‌هێزکردنی UN له‌رێگه‌ی چاککردنی دام و ده‌زگا جیا‌جیا‌کانیه‌وه، پته‌وکردنی ده‌وری دادگه‌ی دادی ده‌ولی، به‌کارهێنانی داها‌ته‌کان به‌شیوه‌یه‌کی باشت‌ر، پته‌وکردنی هاریکاری نێوان UN و په‌رله‌مانه‌ نیشتمانییه‌کان به‌و پێیه‌ی UN مالی‌ هاوبه‌شی سه‌رحه‌م مالبات و خێزانی مرۆڤایه‌تییه‌و نا‌کرێ ده‌سه‌رداری بێن. نا‌کرێ ئاوات و ئومێدی UN بێته‌ جێ به‌جێ کردن به‌بێ هاریکاری ده‌ولی و کاری هاوبه‌شی به‌کۆمه‌ل، ئه‌مه‌ش وا ده‌خوازێ که‌ زله‌هێزان به‌تایبه‌تی ئه‌مریکا، هه‌ول و کۆششیکه‌ی له‌ راده‌به‌ده‌ر بده‌ن به‌شیوه‌یه‌ک که‌ له‌گه‌ل سه‌روه‌ری و ده‌وری ئه‌مریکا له‌پێوه‌ندی ده‌ولی بگۆنجه‌ی به‌و پێیه‌ی که‌یه‌که‌ پێشه‌وايه له‌دنیا‌دا.

بۆمان ھەيە بېرسىن ئايا ئەمە ئەو ئەلتەرناتىفھەيە كە سىستەمى نوتى جىھانى پى دەگوتى؟ ئايا ئەمە لەگەل ئايدىي پوكانەوھى دەولەتى نىشتەمانى لە ساىھى جىھانگىرىدا رىك دىتەوھ؟ ئايا مەملانەى نوتى دەولى چۆن رىگەى خۆى دەدۆزىتەوھ؟

ئايا پىئەندى لە نىوان كاراىى و ھەرىمگىرى و شوئىنگەگەرى و ئايدىي فىدراىزىمى جىھانى و دەولەتى نىشتەمانى و پلوراليزم و ھەمەجۆرى نىشتەمانى ھەيە بەتايىبەتى لە دەيەى نۆھەدەكانى كۆتايى سەدەى بىستەم و ھەزارەى نويدا كە UN وىستى دەستى پى بكات!؟

ئايا ئەمە گەرانەوھەيە بۆ تىگەى كۆتايى مېژو وىان ئەو بازدانىكى نوتىە بەسەر ئايدىي ناسىئونالىستى و تىزەكانى سەرورەى كلاسىكدا؟ ئاخىرەكەى دەپرسىن ئەرى سىستەمىكى نوتى جىھانى لە گۆرى دايە؟

«مەفھوم» ھەيە جىاجىياكانى ئەو سىستەمە كامانەن؟ لەم باسەدا ھەولەدەيەن وىنەيەكى نوئ سەبارەت بە دەورى ھىز لە ئايندە و تاودانەوھى ئەمە بە ھاوئەندى لەگەل پەرەسەندنى ئابورى دەولى بىخەينەر و!!

ئايا سىستەمىكى جىھانى، نوتىە؟

سىياسەتى دەوليمان وا پىئاسە كرد: «سىياسەت بە لە ئارا نەبوونى ئاغايەكى گشتى». ئەم پىئاسەيە ئەوھى لى دەكەوئتەوھ كە سىياسەتى دەولى، بۆ خۆ خزمەتكردەنە. دەولەتان رووبەرووى ئارىشەى تەناھى دەبنەوھ كە ھىز دەورىكى گەورەى تىدا دەبىننى، وپراى ھەبوونى دەستئاوئىژى جودا جوداى ھەك تەرازووى ھىزەكان و قانونى دەولى و رىكخراوى دەولى (UN)، بەلام ئەمانە ئاكارن رىگە لە سەرھەلدانى ئاشوب و شەروئۆ بگرن. ھىشتا مەنتىقى مەملانەى دەولى ھەر ھەكو توسايدىدس ھەسفى كرووھ «لە ھەندى ناوچە و كون و قوژنى جىھانى ھاوچەرخدا كارى پىدەكرى».

لەگەل بە كۆتاهاتنى شەرى سارددا، قسەو باس لەسەر دەرفەت و تواناى ھاتنە ئاراي سىستەمىكى تازەى جىھانى گەرم بوو، بەلام ئەو دەمە ئەم ئايدىيە تا رادەيەك ھەر ھەكو دواتر دەبىننى، لىل و تەم و مژاوى بوو. بەللى سىستەمىكى نوتى جىھانى ھەيە، ئەگەر لە روانگەى ھەرسەيتاننى سىستەمى دووسەرەى دواى شەرى دووھى جىھانەوھ سەبرى بگەين. ئەم سىستەمە لە چوارچىوھى سىستەمى «دەولەتى

ئانارشىستى» دابوو. مەرج نىيە ئەم سىستەمە سىستەمىكى دادپەرۋەرلەنە بوۋىتى. ھەندى بىروايان واىە سىستەمى نۆتى جىھانى واتە راكردن و خۆدزىنەۋە لە گىرەتەكانى سىستەمى دەۋلەتى ئانارشىستى. ئايا دەكرى جىھانىكى ۋەھا بىتە ئاراۋە؟ مېژوونووسى برىتانى **ئەرنۆلد توپنى** Arnold Toynbe لە سەرەتاي شەرى ساردا نووسىۋىە و دەلتى» ناشى دەۋلەتى نىشتمانى و قلىشانەۋەى ئەتۆم ھەردووكيان لەسەر ھەمان ھەسارەدا بەيەكەۋە بژىن و ھەلبەكن» بەراى **توپنى** لە جىھانى دەۋلەتانى خودان سەرۋەرىدا، شەرى لوتكە و چلەپۆيە شىۋەكانى دىفاع لە خۆكردنە و بۆمبى ئەتۆمىش لوتكى چەك و چەكسازىيە، چار نىيە دەپى يەك لەو دوۋانە لە ناو بچى». ھەمىشە لە رابردوۋدا، دەۋلەتى ئەقلىمى لە ئارادا نەبوۋە، كەۋاتە ھىچ پىداۋىستىيەكىش نىيە كە لە دواپۆژ لە ئارادا ھەبى. لە سەردەمى توسايدىدەسەۋە، يەكەى سىياسى جودا جودا و سىستەمەكانى دەۋلەت لە ئارادا بوون، بەلام دەۋلەتى ئەقلىمى گەۋرە بەۋ پىتەيى بناغەى يەكەمىنى سىياسەتى دەۋلىيە، تەنبا لە دواى سەردەمى رېئسانسەۋە، پەرەى گرت.

شەرى ۳۰ سالە لە سەدەى ھەقدەھەمدا، ھەندى خەسلەت و سىماى شەرى فېودالسىتى پىتە بوو، بەم پىتە ئەۋە دوا شەرى دەرەبەگايەتى و يەكەمىن شەرىشۆرى دەۋلەتى ئەقلىمى بوو. دەۋلەتى مەزنى ئەقلىمى، ۋەكوئىستاكە دەيناسىن، بۆ ماۋەى سى تا چوار سەدە دەزگايەكى ھەژمونگەر بوۋە لە سىياسەتى جىھانى نۆپدا. چەند ھەزرىتىكى ئايندەگەر پىشېنى دارمانى دەۋلەتى ئەقلىمىيان كىردوۋە و سىستەمە نۆتە جىھانىيەكەى ئەۋان لە ناۋە خۆپدا ئەۋ بىيادانەى تىدايە كە بەسەر ئارىشەى ئانارشىستىدا زال دەبن. لە شەرى دوۋەمى جىھانەۋە تا ھەنوكە، (۴) ھەۋل و تەقەللى گەۋرە بۆ پەرەدان بەۋ ئالتەرناتىۋە نەدراۋە كە باز بەسەر دەۋلەتى نىشتمانىدا دەدا. ۋەك ئىۋونەى سىياسەتى جىھانى.

فېدېرالېزمى جىھانى World Federalism

فېدېرالېزم يەككىكە لە ئايدىا ھەرە دىرېنە كلاسېكىيەكانى ئەۋروپى و رېگەچارەيەك بۆ ئارىشەى ئانارشىزم پىشكەش دەكا: واتە دەۋلەتان رازى بېن كە ۋاز لە خۆپ چەك كىردنى نىشتمانى بەيتن و ئەندازەيەك لە كۆنترۆلى ھۆكۈمەتتىكى ناۋەندى پەسند بىكەن. بە زۆرى بانگەشەكارانى فېدېرالېزم لەگەل ئەۋ رېگەيە بەراۋردى دەكەن كە ۱۳ كۆلۆنىيەكەى ئەمىرىكا لە سەدەى ھەژدەھەمدا يەكەيان گرت.

هندی کەس پێیان وایه کە میژوو پەرەسەندنێکی بەرەو یەکە ی مەزنتری تۆمار کردووه، بەلام فیدرالیزم لە سەدهی بیستەمدا هێشتا وەک نەخشەیەکە تەواو سەرکەوتوو، خۆی نەچەسپاندوو.

ناشتی تاکە شتێ نێیه کە خەڵکی ریزو قەدری بگرن. چونکە ناشتی هەمیشەیی مەگەر وەک ئەمانویل کانت دەلی: لە گۆردا مەیسەر بێ، دنا هەرگیز پێک نایەت. خەڵک، دادپەرەری، خێروبێتری کۆمەڵایەتی و سەرپەرێکاری دەوڵەتی و متمانە بە پاراستنی (حمایە) جیهانی ناکەن. سەرباری هەندێ، خەڵکی کەم باوەریان بە سوود و کەڵکی چارەسەری فیدرالی و توانای فیدرالیزم بۆ چارەسەرکردنی گرفتێ جەنگ هەیە. مەرج نێیه دەربازبوون لە دەوڵەتی نیشتمانی، کۆتایی بە شەڕ بھێنێ تەنانت ئەگەر سیستەمی ئانارشییستی دەوڵەتی، بەرپرسیاری پازەکی هەڵایسانی شەڕ و شۆڕشی بەئەستۆوە بێ، زۆری ئەو شەڕانە کە لەم سالانە ی دواییدا هەلگیرسان، شەڕی ناوەکی بوون سەبارەت بە دەوڵەتانەو.

کارایی Functionalism

بەھۆی ئەو قسورو کێماسبەیی لە فیدرالیزمدا هەیە، ئایدیای کارایی پەرە ی پێدرا. کارایی کە لە چەکاندا بوو بە ئایدیایەکی گەلێری، هەولێدا بێسەلمێتی کە هاریکاری کۆمەڵایەتی و ئابوری، زامنی دروست بوونی وەها کۆمەڵگایە کە باز بەسەر سنووری نیشتمان دەدات و شەڕ و شۆڕ لە بەین دەبا. ئیدی مەسەلە ی سەرۆکی ناوی لەنێو ناواندا نامێنی. وێرایی کە قاوغ و قەپێلکە فۆرمالییەکی دەوڵەت هەر دەمێنی، بەلام ناوەڕۆکە شەڕخوازانەکی بەتال و قالا دەکری. وەک ئەوێ کارایی لە کۆتایی شەڕی دووھەمی جیهاندا، هانی سەرھەڵدانی هەندێ ئاژانسی تایبەتمەندی UN ی دا وەک FAO و WHO و هێ دیکە.. تارا دەیک ئەمڕۆ کارایی هەیە لە جیهانیکی پراوێر بەرژووەندی لە ئەودیو سنووری نیشتمانی و NGO و کۆمپانیا فرە رەگەزەکان و شتی تری لەم بابەتە. بەلام «کارایی» نەشیا خۆی وەک نەخشەیەکە تێروتەسەلی «سیستەم» یکی جیهانی بێسەلمێتی و زۆری دەوڵەتان راپان لە وەلامدانەوێ خێراو توندی خۆ سازاندن، ئەبەدا هەندیکیان بالادەستی خۆیان بەسەر ئەوانی دیکە دا بێسەلمێن.

هه‌ڕێمچیاتى Regionalism

له په‌نجاکان و شه‌سته‌کاندا، ئاوێته و تێکه‌ڵبوونی ئه‌قلمی به‌ هه‌رمێن که‌وت. **جان مۆنى** Jean Monne ی سه‌رۆکی ده‌سته‌ی پلاندانانی فه‌ره‌نسایى پیتی وابوو چاره‌سه‌ریکی کارا له‌ سه‌ر ئاستی ئه‌قلمی خوێ له‌ به‌یه‌که‌وه‌ گرێدانی فه‌ره‌نساو ئه‌له‌مانیا ده‌بینیته‌وه‌ که‌ رێگه‌ له‌ سه‌ره‌ه‌ڵدانه‌وه‌ی ئه‌و مملاتییه‌یه‌ ده‌گرێ که‌ هه‌ردوو شه‌ری یه‌که‌م و دووهمی جیهانیان لێ که‌وته‌وه‌. ساڵی ۱۹۵۰ ئه‌وروپا کارى به‌ پرۆژه‌ی **شومان** Schumann plan کرد و هه‌ردوو پێشه‌سازی خه‌لووز و پۆلای ئه‌وروپایی یه‌که‌خست. دواى ساڵی ۱۹۵۷ په‌یماننامه‌ی رۆما، بازاړی هاوبه‌شی ئه‌وروپای پێکه‌یتنا، ئه‌مه‌ هه‌نگاوێک بوو به‌ره‌و پێشه‌وه‌ بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی به‌ریه‌ست و کۆسپی بازرگانی و کۆمه‌ڵی سیاسه‌تی کشتوکالی و ئابووری به‌یه‌که‌وه‌ گونجاند که‌ ساڵی ۱۹۹۲ یه‌کیته‌ی ئه‌وروپى لێکه‌وته‌وه‌. هه‌روه‌ها له‌ جێگه‌ی دیکه‌شدا دیتمان چۆن هه‌ولیان دا له‌ چاو هه‌رمچیاتى ئه‌وروپى بکه‌نه‌وه‌. له‌ هه‌وله‌ هه‌ره‌ دياره‌کان، دامه‌زرانی رێکه‌راوی نه‌فتا Nafta بوو له‌ نیوه‌ رۆژئاواى گۆی زه‌ویدا.

له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ساڵی ۱۹۶۵ **جه‌نه‌ران دیگۆل**، دواى ئه‌ویش **مارگريت تاتچه‌رى** سه‌رۆک وه‌زیرانی بریتانیا له‌ هه‌شتاكاندا، راده‌یه‌کیان بۆ مه‌ودای په‌ره‌سه‌ندنی تێکه‌ڵاوبوونی ناوچه‌یی دانا. له‌ ناوه‌راستی نه‌وه‌ته‌کاندا، ولاتانی یه‌کیته‌ی ئه‌وروپى سه‌باره‌ت به‌ ده‌سته‌هه‌لگرتن له‌ سه‌روه‌ریی بۆ به‌رژه‌وه‌ندی حکومه‌تییکی ئه‌قلمی، نه‌ک هه‌ر هاوه‌هه‌لۆیست نه‌بوون به‌لکو ته‌واو دێدۆنگ و را‌پا بوون، به‌لام ئه‌وروپا، سه‌ره‌رای که‌ هێواش هێواش به‌ره‌و یه‌کیته‌ی فیدرالی ده‌بزوێ، وه‌ک خوێ نه‌ماوه‌و گۆراوه‌. هه‌روه‌ک ده‌لێن ره‌نگه‌ هه‌موو ئه‌وروپاییه‌کان له‌ هه‌مان به‌له‌مدا بن، به‌لام به‌له‌مه‌کان که‌ شه‌پۆلی جیا‌جیا به‌م لاو به‌ولایان داده‌دا، هه‌نۆکه‌ خزانه‌ته‌ پال یه‌ک و هاتوونه‌ته‌ باریه‌ک.

شوینگه‌گه‌رایى Ecologism

له‌ نه‌وه‌ته‌کاندا شوینگه‌گه‌رایى ته‌رزه‌ ئومێدو هێوایه‌کی نوێی سه‌باره‌ت به‌ هاتنه‌ گۆڕتی جوړتیکی دیکه‌ی له‌ سیسته‌می جیهانی، له‌گه‌ڵ خۆیدا هێنا. **ریچارډ فۆک** Falk Richad له‌ کتیی (ئهم هه‌ساره‌ هه‌ره‌شه‌ لێکراوه‌) دا وای بۆچووه‌ که‌ ده‌شی دوو شت بینه‌ بنه‌مای سیسته‌میکی نوێی جیهانی: زیادبوونی گرنگیی نوێنه‌ره‌ نائه‌قلمیه‌یه‌کانی ناو سنووری نیشتمانی و زیادبوونی به‌یه‌که‌وه‌ سازان و به‌یه‌که‌وه‌

گونجبان له ژیر فشاری قات و قریدا. **فوک** پتی وایه له دپهاته وه بهر بهره پهرسه ندنیک هیه، به هاو نه ریت و خوو خده میللی نه وتو هه له سهرووی دهوله تی نیشتمانییه وه، دوزمنایه تی کردنی کولونیا لیزم، دوزمنایه تی کردنی راسیزم، زیادبوونی هاوسانی و هاوسه نگیی شوینگه یی چارنیه که نهک هه ده بیته مایه ی به هیز بوونی هه لویتستی زورینه له نه ته وه یه کگرتوه کاند، به لکو ده بیته هو ی دروست بوونی سیسته میکی نو تی مامه له کردن له گه له سهراوه سروشتیه کان له جیهانی نه موزماندا که له که میان داوه. ناکامی کو تای، نه وه یه که زهبت و ره بتی ناشتی و دادپهروه ری و هاوسه نگیی شوینگه یی و بنه ماگه لی شیوه یه کی نو تی سیسته می جیهانی، دروست ده بن.

ویرای نه وه **فوک** سه بارهت به له که میدانی سهراوه کان سهراچیخ چوه و له توانای ته کنه لوجیای تازه ی بوقه ره بوو کرده ی نه و له که میدانه، که مکر دوته وه. له وهش زیاتر، بزافه لادییه میللیه کان - نه مریکایی - و ا به ناسانی به پیر نایدیای هاریکاری بان سنوره کانه وه ناهین. مهیل و خولیای ناوچه یی که هیز و گوریک به و بزوتنه وانه ده دن، حه ز به هه ماهه نگی ده ولی ناکه ن.

هیشته دهوله تی نیشتمانی کون نه بووه و کاتی به سه ره نه چوه، به پیچه وانه ی نه وه ی که نه و چوار نمونه یه پیشبینیان کردبو، نه وانه ی پروایان به هه ره سهینانی نه و دهوله ته (مه به ست دهوله تی نیشتمانییه) هیه به لگه و بیانو پاسای ساکاریان به دهسته وه یه. نه وانه ی ده لئین دهوله تی نیشتمانی وهک جاران قایم ومو کم نییه و روکیت ده توانی سنوره کان بیری و به ماوه یه کی کورت تا هوندر ولاتان پروا، وهک چون باروت و سه ر بازی پیاده توانیان بچه ناو قه لاو قولله ی سه ده کانی ناوه راسته وه و به سه ره کیان دابروختن، ناواش روکیتی نوکیاری، دهوله تی نیشتمانی کردوته جوریک کی کونینه. به لام خه لک سن شتیان له ده زگا سیاسیه کان خویان ده وئ: ته نایی مادی - به راست خیرو خوشی نابوری و پیتاسه ی کومه لایه تی - نیشتمانی. دهوله تی نیشتمانی که رژیمه دیکتاتوری و توتالیتاریه کان حوکیان ناکه ن، نه و پیداویستی بانه یان دابین کردوه که هیچ ده زگایه کی دیکه پتی دابین نه کراوه. کومپانیا فره ره گه ز و فره ناسنامه کان و ریک خراوه دءولیه کان هیزو توانای نه وتویان نییه که ته نایی و شه رعیه تی پیوست بؤ دروست کردنی پورگ و خالی پی چه قاندنی ناسنامه ی نیشتمانی، پهیدا بکه ن. ناوا دهوله تی نه قلیمی و گرفته کانی، وهک کیشیه کی ناوه ندی له سیاسه تی ده ولی ده مینه وه، ویرای نه ریتیکی کونینه ی هه ول و ته قه لادان بؤ دوزینه وه ی نه لته رناتیقتیک.

ناسیۆنالیزم و وه‌لانی سنووری نه‌ته‌وایه‌تی

ناسیۆنالیزم و فره‌ته‌وه‌یی ده‌به‌ دوو هێزی رکابه‌ری یه‌کتر له‌ جیهاندا. جیهان، گۆرانگاری شوێشگێترانه‌ی له‌ بواری ته‌کنه‌لۆجیادا، به‌ تایبه‌تی له‌ گه‌یاندن Communication و گواستنه‌وه‌دا به‌خۆیه‌وه‌ ده‌بینی، دنیا به‌ شیوه‌یه‌ک له‌ شیوه‌کان گه‌جکه‌ ده‌بێته‌وه‌. دام و ده‌زگای گه‌وره‌ی ده‌ولی، مینا کۆمپانیا فره‌ ناسنامه‌کان، به‌ره‌مه‌یتانی ئابوری له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی جیهانی رێکده‌خه‌ن و ستراتیجگه‌لی جیهانی ده‌گرنه‌ پێش. به‌لام له‌ هه‌مان کاتدا خه‌لکیکی زۆریش کاردانه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی له‌ به‌رابه‌ر گۆرانکارییه‌ به‌له‌ز و خێرایه‌کاندا، ده‌نۆین.

گه‌یاندن رووی جیهان ده‌گۆڕی و دپلۆماسی له‌ کاتیکی راسته‌قینه‌دا ره‌وتی خۆی ده‌گری و هه‌والی پێشیلکردنی مافه‌کانی مرو‌ف و ئیش و ئازاری خه‌لک له‌ هه‌ر گۆشه‌و که‌ناریکی دووری جیهاندا، له‌ رێگه‌ی «شاشه‌»ی ته‌له‌فزیۆنه‌وه‌ ده‌گاته‌ ماله‌کاغان و رای گشتی ده‌وریکی بالاو دیار له‌ دارشستی بریاری نیشتمانی و ده‌ولیدا ده‌گێڕی. ته‌نانه‌ت پێش هاته‌ ئارای تۆری هه‌والی ده‌ولی، ه‌زرقانی که‌نه‌دی، مارشال ماک لوه‌ان Marshal Mc Luhan گوتیه‌: گه‌یاندنی مۆدێرن، جیهانی کردۆته‌ گوندیکی بچکۆله‌. به‌لام پێکه‌چواندنی جیهان و گوند، خاپاندنیکی تێدايه‌، چونکه‌ هێشتا ناسنامه‌ی سیاسه‌تی جیهانی، ناسنامه‌یه‌کی کزو چروکه‌. خولای نیشتمانی له‌ زۆربه‌ی ده‌قه‌رێن جیهاندا به‌ره‌و به‌هێزبوون ده‌چێ نه‌ک لاوازیوون. له‌ باتی ئه‌وه‌ی که‌ جیهان، وه‌ک «گوند»یک بیه‌نین، ده‌بینین «گوندان» له‌هه‌ر جێگه‌و قورئینیکی دنیادا زیتەر ناگیان له‌یه‌ک و دوو هه‌یه‌.

کۆتایی میژوو

هه‌ندێ شرو‌قه‌وان ده‌لێن: که‌رتبوون و بلۆکه‌بندی و لێکه‌ه‌لبرانی ئایدیۆلۆجی گه‌وره‌، وه‌ک فاشیزم و شیوعیه‌ت، به‌رپرسن له‌ شه‌مزیب و بێ سه‌رو به‌ری ژبانی هاکه‌زایی باو و میانه‌پۆ. سه‌نعه‌ت، خه‌لکی له‌ گونده‌کان یان له‌ کۆمه‌لگه‌ بچوکه‌کان هه‌لکه‌ندو وای لێ کردن که‌ ببنه‌ هێزێکی ئاماده‌و یه‌ده‌گ بۆ سازدان له‌ لایه‌ن بزافه‌ ئایدیۆلوجیه‌ گه‌وره‌کانه‌وه‌. به‌لام سه‌رمایه‌داری لیبرالی به‌ تێپه‌ربوونی کات، ساغی کرده‌وه‌ که‌ زۆر سه‌رکه‌وتووتره‌ له‌ به‌ره‌مه‌یتانی راده‌یه‌کی به‌رزتری خێرو خۆشی و به‌شداری پێکردنی هاوولا تیاندا. کۆتایی هاتنی شه‌ری سارد، بالا‌ده‌ستی و سه‌روه‌ری سه‌رمایه‌داری لیبرالیه‌مان به‌ گوێدا ده‌چرپێتی. هه‌نوکه‌ سه‌رمایه‌داری لیبرالی تاکه‌

رکابه‌ریکی وای نییه که هیتزکی ئایدیۆلۆجی گه‌وره‌ی له‌پشت بێ.

میژوو به‌ کوّتا هات، وه‌ک ده‌رده‌که‌وئ، له‌ روانگه‌ی هزرشانانیکی له‌ باب‌ه‌تی **فره‌نسیس فۆکویاما**^(۱) ده‌روا نه‌وانه‌ی که پیتیان وایه‌ رووداوه‌کان بزویته‌ری میژوون. به‌لام دوا‌ی کوّتایی هاتنی شه‌ری سارد، وا ته‌ماشای ناکرئ که کوّتایی میژووه‌ به‌لکو وه‌کی دیکه‌ گه‌رانه‌وه‌ی میژووه. گه‌رانه‌وه‌ی میژوو واتا هه‌لومه‌رجی زۆر سروشتی تر له‌ جاری جاران، که به‌ته‌نیا لێکه‌له‌پران و دابه‌شبوونی ئایدیۆلۆجی ناتوانن مملانه‌ی له‌ سیاسه‌تی ده‌ولیدا لێ بکه‌ویته‌وه. سه‌رمایه‌داری ئازاد- لیبرالیزم- رکابه‌ری زۆری هه‌یه‌ با رکابه‌ران په‌راگه‌نده‌ و په‌رت و بلاویش بن. (چین) رێگه‌ ده‌دا له‌ ده‌قه‌ره‌پن باشووری رۆژئاوا به‌ تایبه‌تی له‌ هۆنگ کۆنگ و کواندۆنگدا، سه‌رمایه‌داری بۆ خۆی بژی، به‌لام سیاسه‌تی (چین) و ئایدیۆلۆجیه‌که‌ی نه‌ته‌واو لیبرالییه‌ و نه‌ته‌واو سه‌رمایه‌دارییه‌.

له‌ ناوچه‌و ده‌قه‌ری دیکه‌دا، فه‌نده‌مینتالیزمی ئایینی ئامبازی رێساو پراکتیکی سه‌رمایه‌داری لیبرالی ده‌بیته‌وه. ئیمه‌ جارجار هه‌موو بزانه‌ ئوسولیه‌ ئیسلامیه‌کان به‌ یه‌ک چاو سه‌یر ده‌که‌ین، به‌لام بزاف و جوولانه‌وه‌ی ئوسولی ئیسلامی زۆر و زه‌وه‌ند هه‌ن. بۆ نمونه‌ جیاوازی گه‌وره‌ له‌ نێوان تیزه‌کانی جه‌زایری و سه‌عوودی هه‌ن و هه‌یج شتێ به‌یه‌که‌وه‌ کسێان ناکاته‌وه‌ ته‌نیا یه‌ک شت نه‌بێ ئه‌ویش کاردانه‌وه‌ و به‌رنگاربوونه‌وه‌ی سه‌رمایه‌داری لیبرالی عه‌لمانییه‌.

وه‌لام و رکابه‌ری هه‌ره‌ گه‌وره‌ی سه‌رمایه‌داری لیبرالی پاش کوّتایی شه‌ری سارد، ناسیۆنالیزمی ئیستیه‌یه‌. وه‌ک ده‌بینین مه‌یل و خولیا‌ی نیشتمانی به‌ره‌و توندی و هه‌له‌چوون ده‌چن، مه‌به‌ست مه‌یل و خواستی خه‌لکانیکی خودان سه‌روسیما‌ی ئیتنی و یکه‌چووه‌ به‌ره‌و جه‌ختکردنه‌ سه‌ر ناسنامه‌ی هاوبه‌ش، به‌لام مه‌یلی نیشتمانپه‌روه‌ری چ شێوه‌یه‌ک به‌ خۆیه‌وه‌ ده‌گرئ، شتیکی دیکه‌یه‌. هه‌روه‌ک پێشتر دیتمان زۆر شت له‌ ژێر ناوینیشانی نیشتمانپه‌روه‌ریتی تیکه‌ل و پیکه‌ل ده‌کرئ و تیک ده‌تریجیندرئ. کاریکی به‌سووده‌ ئه‌گه‌ر سه‌یری جیاوازی نێوان ئه‌وروپای رۆژه‌لات و ئه‌وروپای رۆژئاوا بکه‌ین. بۆ مه‌اوه‌ی نیو سه‌ده‌ له‌ ژێر بالی حوکی شیوعی له‌ رۆژه‌لاتدا، مملانی نیشتمانی و ئیتنی له‌ جێگه‌ی خۆی ره‌ق ببۆه‌.

---

(۱) پ‌روانه: فرانسيس فوكوميا، نهاية التاريخ وخاتم البشر (القاهرة، مركز الاهرام للترجمة والنشر، ۱۹۹۳) ترجمة احمد حسين امين.

به كۆتايى ھاتنى شەرى سارد و نەمانى ھەژمونىيى سۆڧىيەت، زۆر لەو گرژيانە لەبارى بەستەلەكەو ھاتنە دەرى. نموونەى ئەمە، ركى كۆنەنى نيوان سەرب و كروات لە يۆگوسلاڧيا كەوتەو ھەروو پاش كۆتايى ھاتنى شەرى سارد و روخانى حكوەتى شىوعى لە ولاتەكەدا. كۆرۆكۆمەلتيكى زۆرى ئيتنى لە ناو سنوورەكانەو بە دريژايى ئەوروپاي رۆژھەلات و يەكيتى سۆڧىيەتى جاران ھەلقولان و گوروتينيان بە مەملانەى ئيتنى و ژيانەو ەى نيشتمانى بەخشيەو.

ئەمە پيچەوانەى بارى ئەوروپاي رۆژئاوايە، ئەو ولاتانەى كە مەيل و خولايى نەتەو ەبى دەمارگيرانە و ھەلقوتستى دوژمنكارانەيان ھەبوو، خويان لە ناو كۆمەلگەيەكى گەورەى ئەوروپىي ديتەو، تەنيا بەريتانياي راراش بە دەنگ ھيلە پانەكانى يەكيتى ئەوروپىيەو چوو. لە كاتيكدا ئەوروپاي رۆژئاوا دوژمنكارى و رك و كينەى كۆنەنى لە بىر دەكەن و يەكدەگرن، دەولەتانى ئەوروپاي رۆژھەلات لاپەرەى رك و دوژمنكارىيە كۆنەكان ھەلدەدەنەو تازەى دەكەنەو، ئەمە چۆن ليك دەدرتەو؟ رەنگە بەشيكى ليكدانەو كە لە نەشوفا كردنى ئابورى خۆى بىيئيتەو. كاتى گوزەرانى خەلك باش دەبى، رك و كينە و دوژمنكارى كەم دەبيئيتەو. لەوانەيە لايەنيكى ديكەى ليكدانەو كە خۆى لە ديمۆكراسى بىيئيتەو. كاتى دەرفەت بە خەلك دەدرت ئازادانە رەفتار بكەن، ئەو اعقل و ھوش بەسەر سۆز و ئەنديشەدا زال دەبى. توانراو بە ھۆى كارو كەردەى ديمۆكراتيانەو ھەندى رك و كينەى كۆن وەلا بندرى-سەرنجى ئەم دەست و ئەو دەست پيكردن و ئەو ديالۆگە بدە كە لە پاش شەرى دوو ەمى جياھانەو لە ئەلمانىاي رۆژئاوا و رويداو بوو ھۆى گوڤرانى پرۆگرامى خويئندن و دامەزراندنى تتيگەيشتنيكى نوئ بۆ ميژووى ئەلمانيا. ھەروا روويىكى ديكەى وەلام ئەو ەيە كە بوونى چەندىن دامەزراو ەى ئەقلىمى كە ولاتانى ئەوروپىيان لە چوارچيەيەكى فراوانترى ئەوتۆ كۆكردۆتەو كە بوار و دەرفەتى لە بەردەم بيروبوچوونى تەسك و پەرگيرى نيشتمانى نەھيشتۆتەو.

بەلام تەنانەت لە ئەوروپاي رۆژئاواشدا، رۆجى نيشتمانى نەمردوو و كاتى بەسەر نەچوو. ئەوروپايەيەكى زۆر نايانەوئ ناسنامەى نيشتمانى خويان بە تەواوى لەناو ناسنامەيەكى ئەوروپاييدا بتويئنەو. ھيشتا ئاسەوارى ترس و خۆف لای فەرەنگ و ئەلمانان ماو. ھۆبەكى لايەنگيرى فەرەنگان بۆ ئاويئە بوونى ئەوروپى، حەزو ئارەزوو بۆ رايكيشانى ئەلمانەكان بۆ لای خويان. سەربارى ئەو ەش زۆر لە ئەوروپايە رۆژئاوايەكان حەز بە چارەى مشەختان ناكەن و لە كۆچرەوى خەلك لە باكوروى

ئەفریقىا و ئەوروپاى رۆژھەلات دەترسن. لەشکر و سوپاى داگیرکەر لە خواروو و رۆژھەلات لە بەلەنگاز و ھەژاران کە وەک تاکە کەس دەچنە ئەوێ، پێک دێن. حەزبە راسترەوکان لە ئەوروپاى رۆژئاوا بە مەسەلەى ترس لە بیانی Xenophobia دەگرن و زەنگى وریابونەو لەدەدەن کە کیشە و ئارێشەى دەمارگیرى نیشتمانى بە تەواوى لە ئەوروپاى رۆژئاوا بە کۆتا نەھاتووە. ھێشتا مەسەلەى سەرورەى نیشتمانى، کە مایەتییە کى دەوڵەتمەند لە زۆرینە ھەژارە کە لە جیھاندا دەپارێزێ. لە گەڵ ئەوەشدا جیاوازی لە نێوان رۆژئاوا و رۆژھەلاتى ئەوروپادا جیاوازییە کى گەورە.

ئەودىو سنوورى نەتەواپەتێ Transnationalism

دیوێکەى تری پارە کە چییە؟ گەیانەن کە سنوورى نیشتمانى بەزاندوو و بڕیو، دەرفەت و ھەلیکی باشى بۆ زۆرتر زانیان خولقاندوو کە چ لە ناوچەکانى دیکەى جیھاندا دەگوزەری و شیانیکى گەورەتر بۆ رێکخستنى کارەکان لەسەر بناغەى کى جیھانى دەپەخسێنێ. بەھێزترین شتێگەلى ئەو رێکخستنە، کۆمپانیا فرە ناسنامەکانە، کۆمپانیاى بان سنوورى نیشتمانى لە رێگەى سەرمايەگوزارى لە دنیاى و قازانج کردن لە پاڤى لیک ئایرى باژێرى جیھانیدا، تەرزیک لە ئابوری جیھانى بەرھەم دێنێ و دەوڵەتان بۆ راکێشانى سەرمايەگوزارى دەولى، رکا بەرایەتى یەکتەر دەکەن. بەشتیکى گەورەى بازەرگانیی دەولى لە رێگەى کۆمپانیا فرە ناسنامەکانەو دەکری. کۆمپانیاى Honda لە ئەمریکا نەک لە ژاپۆن ترۆمبیل پتر دروست دەکا و پاشان بۆ ژاپۆنى بار دەکا و دەنێرێ. بە واتایە کى دیکە ئەمریکا، «تەصدیر» ی ترۆمبیلی ژاپۆنى دروستکراو لە ئەمریکا وەک بەرژەو نەدیە کى نیشتمانى ئەمریکى ناسیو. رەوشە کە لە گەڵ کۆمپانیاى IBM یش کە ھەرە گەورەترین کۆمپانیاى بەرھەمھێنەرى کۆمپیوتەرى گەورە لە ژاپۆن بەھەمان شتێو. کۆمپانیاى IBM لیتۆزینەو و دیراسە تەکانى لە ژاپۆن دەکا و کارزانى ژاپۆنى کارپێدەکا، ئەمەش وای لە مامۆستای ئابوری سیاسى، **رۆبەرت راسین** Raich Robert کردوو کە پیرسێ «ئیمە کێن»؟ ئەمریکایەکان پێ لەسەر پێناسە و ناسنامەى بەرپێو بەرایەتى کۆمپانیاکە یان پێ لەسەر ئەو شتێنە کى کۆمپانیاکە تۆزینەو تۆزینەو تەکانى لێ دەکا و کۆمپیوتەرى لێ بەرھەم دێنێ دادەگرن؟ رایش پێ وایە بەرژەو نەدى خەلکانیکى لە ناو سنوورى ئەمریکا دا دژین زۆر گرنگترە لە کۆمپانیاى ئەمریکى کە لە ژاپۆندا کار دەکات. رەخنەگران وەلامى دەدەنەو و دەلێن: رایش زۆر دوورتر لەوێ کە ئێستا

پتویسته سهیری دواروژ دهکا. له زۆرینهی کۆمپانیا فره نهتهوهکاندا، ناسنامهیهکی نیشتمانی بالا دهستهو سێ لهسهه چواری بههرههه می ئهمریکی هه ئه کۆمپانیایانهیه که بنکهی بهرتویه بهرایه تییسه کهیان له ناو ئهمریکایه. وێرای ئهوهش ئه تهرزه بیرکردنهوهیه سهبارهت به دواروژ، شایانی گرنگی پێدانه. ئه سهرمایهگوزاریانهی له سنووری نهتهوهیی دهپهرنهوه، بهشداری له تیکه لپیکه ل کردنی ناسنامه کان و ته مومرژاوی کردنی ئه م پرسیاره دا دهکهن «ئیمه کتین»؟ ئه گهر بهیه کهوه سازانی شوێنگه مان خسته سهه ئهوا شایانی ئهوه ههیه که کار له دیدو تیروانینه تایبه تهکان بکا سهبارهت به گرفت و ئاریشه ی زه مینی.

گۆرانکاری تهکنه لۆجی و گه شه ی ئابوری جهخت له سهه کیشه و ئاریشه شوێنگه ییه کان ده که نه وه و فشار بۆ سهه سهه چاوه کانی ده هیتن وهک: ئوقیانوس و کهش و ههوا و کیشه وهی جه مسهری باشوور و هه مه جوژی بایۆلۆجی که وهک کۆمۆنی زهوی سههیر ده کران، له سه ده ی رابردو و حکومه تان زیت ره له ۱۷۰ به لئیننامه ی ژینگه ییان مۆر کردووه که تایبه تن به بابه تی نیگه ران نامیزی هاوبهش له نیوانیاندا: راوه ماسی، بارانی ترشاوی و ورده ورده که مبهونه وهی چینی ئۆزۆن و پاراستنی ئه و گیانه بهرانه ی که رووه نه مان ده چن و جه مسهری باشوور و پیسبوونی ئوقیانوسه کان. ۳/۱ ی ئه و به لئیننامه له دوا ی کۆنگره ی یه که می شوێنگه یی UN- هه که له سا لی ۱۹۷۲ له ستۆکه هۆلم به ستره، مۆر کران. کۆنگره یه کی دیکه ی گرنگی UN له باره ی شوێنگه وه سا لی ۱۹۹۴ له به رازیل به ستره. له و گیرو گرفته شوێنگه ییانه وه، چه ندان ریکخوا ی نا حکومه تی سهریان هه لدا که چالاکیه کانیا ن سنووری نیشتمانیان به زان دووه و زۆریه ی ده ول ته پیشکه وتووه کان له سیاسه تی ناوخویاندا نیگه رانی توند و روو له زیاد بوون سهبارهت به ژینگه ده رده برن.

به لام چ روو ده دا ئه گهر هه ماههنگی له نیوان کاردانه وهی و لاتاندا نه یی؟ بۆ ئه و نه ژاپۆن هه لۆتستیکی زۆر ئالۆز تر له وه ی ئه مریکا ده نویت. سهرمایه گوزاری ژاپۆنی له ئه مریکا چوار هه نده ی سهرمایه گوزاری ئه مریکایه له ژاپۆندا. ئه گهر ئه مریکا، ژاپۆن له بازاری خۆی دوور بخاته وه، به ئاسانی خۆی له بهردهم کۆمپانیای نالیهاتوودا ده بییت هه وه که ناتوان له سهه ئاستی جیهان رکابه ری بکه ن. گرفتی سیاسه تگه لی خۆپاریز ئه وهیه که به قه ده ر ئه وه ی زیان له بهر ژه وه نده کانی لایه نی دیکه ده دا، زیانیش به بهر ژه وه نده کانی دانهرانی ئه و سیاسه ته خۆی، ده گه یه نی. له و ما له نه وه ده کاندایه ئه مریکایی و ژاپۆنییه کان که و تنه دانوستانده وه سهبارهت به که ندو کۆسپی ناوخۆیی

له بهرانبهر بازرگانیدا. ئەمریکا سەبارەت بە مەسەلەیەک کە لە چوارچێوەی قەزای ژاپۆنی دابوو، فشاری خستە سەر ژاپۆن، چونکە قانونگەلی ژاپۆنی ئەوتۆ هەن کە قەوارە کۆنگای هەرە گەورە (سوپەر مارکیت) و هە دیکەیش دیاری دەکەن کە سنوورێک بۆ بەشداریکردنی ئەو کۆمپانیایانە دادەنێت لە بواری سیستەمی دابەشکردندا. هەندێ سیاسەتوان و بەکاربەری ژاپۆنی بەم فشارە ی ئەمریکای خۆشحال بوون چونکە بە قازانجی بەکاربەری ژاپۆنی بوو، لە بهرانبهردا حکومەتی ژاپۆنیش فشاری خستە سەر ئەمریکا بۆ راستکردنەوەی کورتەتێنانی بودجەکە ی. بە واتایەکی دیکە ژاپۆنی و ئەمریکاییەکان لە گەڵ مەسەلەی پەرۆز کەوتودا مامەڵەیان نەکردوو، بە لێکۆ لە گەڵ کاروباری ئەوتۆ کە پێوەندیان بە سەرۆهیری قەزاو هەبوو، لە هەردوو ولاتدا. هەندێ چاودێر لە بهرانبهر ئەو کاروکردانهدا نینگهران بوون و دەلێن هەرچەند یەکیکیان فشار بۆ سەر مەسەلە ناوخییە هەستیارەکانی لایەنی دیکە بهێتیی، ئەوا لایەنی دیکە زیتەر توورە دەکا. لێرە ئەم بەیەکەو گونجانه، ئارێشە پتری لێ دەبێتەو. بە واتایەکی دیکە چەندە ی ئەمریکا فشار بخاتە سەر ژاپۆن کە بەشێک لە بازاری خۆی ئاوالەو بکاتەو، هەندێ لە ژاپۆنەکان بەم فشارە کەیفیان ساز دەبێ و، هەندێکی دیکەشیان بە خولیا و مەیلی ناسیۆنالیستیانە وەلامی ئەو فشارە دەدەنەو.

لیبرالیستەکان و وەلامی سیاسەتی خۆپارێزی دەدەنەو کە ئەو سیاسەتە خولیا ی هەلچووی ناسیۆنالیستی سەرکوت ناکا و نە ئەو دەستکەوتانە ی لە بەیەکەو گونجاندن هاتوون و نەئەو لیها توویە ی کە لەرکابەری دەکەوێتەو، لە دەست نادا. دەکرێ بە کورتی بلێین تەکنەلۆجیا بازاریکی ئەوتۆی دروست کردوو کە کۆمپانیا فرە رەگەزەکان دەتوانن سەرمایە و دارایی و پارەو پولی خۆیان لەسەر ئاستی دنیا بخەنە گەر، بەلام بەشێکی دانێشتوان کاردانەو ی نەتەوەبیان دەبێ، کارلیک یان راکیش راکیشی نێوان ناسیۆنالیزم و بازدان بەسەر سنووری نەتەوەبییدا دەبێتە سیمای سەرەکی سیاسەتی جیهانی.

بلاو بوونەو Proliferation

مەسەلەیەکی دیکە ی هاوێند بە بازدان بەسەر سنووری نەتەوەبییدا، بلاو بوونەو ی تەکنەلۆجیا یە. لە مەسەلە ی پتەرۆلدا (زێری رەش) دێتمان چۆن کۆمپانیاکان بەبێ ئەو ی ئەنجامەکە ی بزەن، شارەزایی و پسپۆرییان گواستەو و لاتە نەدارو هەزارەکان.

هه‌روا ده‌کری ته‌کنه‌لوجیا له ریگه‌ی بازرگانی و قاچاخ‌چیتیه‌وه بگوازیته‌وه، راستیییه‌که‌ی ئه‌وه‌یه، ته‌کنه‌لوجیا به‌ تییه‌ریبونی کات له سنوره‌کان ده‌په‌ریته‌وه. بلا‌وبوونه‌وه‌ی ئهم ته‌کنه‌لوجیا‌یه چ له ته‌نایی ده‌کا؟ به‌لانی که‌مه‌وه هه‌نوکه (٢٠) ده‌ولت هه‌ن شییانی ئه‌وه‌یان هه‌یه چه‌ک و چۆلی (هه‌موو شت وێران‌که‌ر) به‌ره‌م بێن. ته‌مه‌نی ته‌کنه‌لوجیا‌ی چه‌کی کیمیایه‌ی نزیکه‌ی (١٠٠) سال‌یکه. ته‌مه‌نی ته‌کنه‌لوجیا‌ی چه‌کی ئه‌تۆمی و رۆکیته‌ی خۆهاوێژ نیو سه‌ده‌یه‌که. راسته‌ سیاسه‌تی سنووردانا‌ن بۆ بلا‌وبوونه‌وه تا راده‌یه‌ک ریگه‌ی له بلا‌وبوونه‌وه‌ی چه‌کی نوکلیا‌ری گرتوه، به‌لام ئاریشه‌ی بلا‌وبوونه‌وه به‌ هه‌ره‌سه‌هیتانی سوڤیه‌ت ته‌شه‌نه‌ی کردوه و کۆنترۆڵ به‌سه‌ر ئه‌و ولاته‌نه‌ی که‌ جارانی له‌ فه‌له‌کی سوڤیه‌ت ده‌سوورانه‌وه لاوازیوه و له‌ ئاکامدا بۆ ته‌ مایه‌ی ئه‌وه که ته‌کنه‌لوجیا دزه‌ بکا بۆ ده‌ره‌وه‌ به‌ ده‌ست تیرۆرستان بگات.

پێش هه‌ره‌سه‌هیتانی سوڤیه‌ت، (٨) ده‌ولت چه‌کی نوکلیا‌ریان هه‌بوو، (٥) له‌و ده‌ولته‌نه‌ به‌ ره‌سمی له «به‌لجینامه‌ی ١٩٦٨ی سنووردانا‌ن له‌به‌رده‌م بلا‌وبوونه‌وه‌ی چه‌کی نوکلیا‌ریدا» جاپان دا‌بوو که چه‌کی نوکلیا‌ریان هه‌یه ئه‌وانیش: ئه‌مه‌ریکا و سوڤیه‌ت و بریتانیا و فه‌ره‌نسا و چین بوون. سێ ده‌ولته‌تی دیکه‌ش له‌سه‌ر ئاستی ده‌ولی ناسرابوون که به‌ نه‌ینی چه‌کی نوکلیا‌ریان دروست کردوه، ئه‌وانیش: ئیسرائیل و پاکستان و هندستان بوون. خۆشییه‌که‌ی ئه‌وه‌یه ئه‌وه‌مه ٣٠ ده‌ولته‌تی دیکه ده‌یان‌توانی چه‌کی نوکلیا‌ری دروست بکه‌ن، به‌لام له‌ خۆرا دروستیان نه‌کردبوو. به‌م واتیه‌ سێ یان چوار هه‌نده‌ی ژماره‌ی راگه‌یان‌دراو له‌ ده‌ولته‌تان ده‌توانن ببنه‌ خودان چه‌کی نوکلیا‌ری. ئه‌مه‌یش به‌ ته‌واوی له‌گه‌ڵ ترس و بیمی سه‌رۆک کێدی تێکی نه‌ده‌کرده‌وه له‌ کاتی مۆکردنی به‌لجینامه‌ی سنووردانا‌ن له‌به‌رده‌م ته‌جربه‌ی نوکلیا‌ری سالی ١٩٦٣، که ژماره‌ی ولاتانی خودان چه‌کی نوکلیا‌ری له‌ کۆتایی هه‌فتا‌کاندا بگاته‌ زێتر له‌ (٢٥) ده‌ولت.

له‌به‌ره‌چی چه‌کی ئه‌تۆمی زۆترر بلا‌ونه‌بۆوه؟ له‌ جیهانیکی ئانارشیه‌ستدا که له‌ ده‌ولته‌تی خودان سه‌روه‌ری پێکهاتی، بوونی چه‌کی نوکلیا‌ری، شتیه‌ی کۆتایی پشت به‌ستن به‌خۆیه. به‌هه‌ر حال، ئهم پرسیاره‌، سێ وه‌لامی سه‌ره‌کی هه‌یه: یه‌کیکیان ئه‌و پاکتانه‌یه که له‌ ماوه‌ی شه‌ری ساردا هاتنه‌ دامه‌زراندن و ده‌ولته‌ ته‌ گه‌وره‌کان به‌لجینان دا‌بوو که ئاسایش و ته‌نایی هاو‌په‌یمانه‌کانیان دا‌بین بکه‌ن. نمونه‌ی ئه‌مه، ئه‌له‌مانیا و ژاپۆن چه‌کی نوکلیا‌رییان دروست نه‌کرد، چونکه ئه‌مه‌ریکا گه‌ره‌نتی ته‌نایی دا‌بوونی.

ئەم دوو ولاتە بە پتوستان نەدەزانی چەکی نوکلیاری تاییەت بە خویان بەرھەم بەیتن لە سایە ی گەفت و بەلئینی ئەمریکایی کە لێنەدەگەر ھێچ دەولەتێک بە چەکی نوکلیاری ھەرەشە لەو دوو دەولەتە بکا. ھەر وای پەیمانەکان بەلای ھەندێ لە دەولەتە گچکەکانەو شتیکیان دەگەیان. لەوانە کۆریای خواروو و تایوان دەستان کرد بە دروستکردنی چەکی نوکلیاری وەختیکی بۆیان دەرکەوت، ئەمریکا پاش شەڕی ڤیتنام لە ئاسیا دەکشیتەو، بەلام ھەردووکیان راوەستان کاتێ ئەمریکا قایل نەبوو، بەلئینی پێدان کە ھەمیشە پارێزگاریان لێ دەکات. ھەمان شت سەبارەت بە یەکییتی سوڤیەت رێگە ی بە ھاوپەیمانە ئوروپاییە روژھەلاتییەکانی خۆی و کریگرتەکانی لە جیھانی سێپەمدا نەدا چەکی نوکلیاری پەرەپێدەن. ھۆی دیکە ھاوکاری دەولەتە گەورەکان بوو لە قوئاغی یەکەمی سەردەمی نوکلیاریدا، ھەلۆتست لە چەکی نوکلیاری، ھەلۆتستیک رکا بەرانی ھوو.

زەلھیزان وستان تەکنەلۆجیای نوکلیاری بۆ بەدەستھێنانی خالی زیتەر لە رکا بەری ئایدیۆلۆجی بەکاربھێتن. لە سالی ۱۹۵۳ دا سەرۆک ئایزنھاوەر بەرنامە ی (ئەتۆم لە خزمەتی ناشتی) لە کەشتیکی پڕ ھات و ھاواردا راگەیان کە دەپەویست یارمەتی دەولەتانی دیکە ی پت بەدا بۆ پەرەپێدانی تەکنەلۆجیای نوکلیاری تاییەت بە خویان بۆ مەبەستی ناشتیخوازانە. ئایزنھاوەر جەختی لەسەر رووی جوانی ئەتۆم دەکردووە بۆ ئەو خالی زیاتر بۆ ئەمریکا بەدەست بھێنێ. بە ھەمان شیوہ سوڤیەت، یارمەتی نوکلیاری پێشکەش بە چین کرد. بەلام بە داھاتی سالی ۱۹۶۸، شیانێ ئەو پەیدا بوو کە سوڤیات و ئەمریکا تا رادە ی رێککەوتن، ھاوکاری یەکدی بکەن سەبارەت بە رێگە گرتن لە بلاو بوونەو ی چەکی نوکلیاری. سالی ۱۹۷۷، ئەمریکا یپەکان و سوڤیەتیپەکان و (۱۳) دەولەتی دیکە «کۆمەلە ی کەرەستە ی تەکنەلۆجیای نوکلیاری» یان پێک ھێنا تا ئەو کۆمەلە ی رێنۆینی دا بنێ کە دەشی چ جۆرە تەکنەلۆجیایەکی نوکلیاری بنێردرێتە دەرەوہ.

ھۆی سێپەم، بوونی بەلئیننامە و دامەزراوەکانە. زیتەر لە (۱۷۰) دەولەت بەلئیننامە ی قەدەغە کردنی بلاو بوونەو یان مۆرکردووە و رێککەوتوون کە پەرە بە چەکی نوکلیاری نەدەن یان چەکی نوکلیاری لە بواری تردا بەکاربھێتن و دەولەتە نا نوکلیاریپەکان رازی بوون کە پشکێنەرانی ناژانسی دەولی وزە ی ئەتۆمی لە ڤیتنا سەر لە دامەزراوہ نوکلیاریپە ناشتیخوازەکانیان بەدا تا لە خراب بەکار نەھاتنیان دلنیا بن، بەلام ئیسرائیل و ھندستان و پاکستان و ھەندێ دەولەتی گرنگی دیکە ئەم

به‌لیننامه‌یان مۆر نه‌کردو هه‌ندی لایه‌نی دیکه‌ش که مۆریان کردبوو، ده‌ستی ده‌ستیان به‌ ئاژانسی ده‌ولی کردوو.

پاش کۆتایی هاتنی شه‌ری سارد هه‌ندی شت که له‌ پشت سنووردانان بوون بۆ بلاووبونه‌وی چه‌کی نوکیلاری گۆران. گهره‌نتی په‌یمانه‌کانی سوڤیه‌ت نه‌ما و پرسپاری سه‌باره‌ت به‌ مه‌ودای به‌رده‌وامبوونی په‌یمانی ته‌له‌نتی سه‌ری هه‌لدا. دوو پرسپاری راشکاو له‌به‌رده‌م جیهانی دوا‌ی شه‌ری ساردا هاتنه‌کایه‌وه: ناینده‌ی په‌یمانه‌کان و زه‌مانه‌تی ته‌نایی. ئایا ته‌کنه‌لۆجیای نوکیلاری له‌ یه‌کیتی سوڤیاتی جارانه‌وه دزه‌ ده‌کات بۆ بازارو بلاوده‌بیته‌وه؟ کینیث ولتز ده‌لتی: بلاووبونه‌وی چه‌کی نوکیلاری هوکاري سه‌قامگیریه، چونکه‌ وا ده‌کات به‌ریه‌رچدانه‌وه سه‌نگرانه‌وه شیاو بیی. نه‌گه‌ر چه‌کی نوکیلاری رێگر بووبی له‌وه‌ی شه‌ری سارد نه‌بی به‌ شه‌ریکی گه‌رم نه‌دی له‌به‌رچی باندۆره‌ سیحرنامیزه‌کی، پارێز و نيزام له‌ ناوچه‌کانی دیکه‌ی دنیا‌دا وه‌ک رۆژه‌لاتی ناوه‌راست و خوارووی ناسیا دروست نه‌کات؟ گرفتی ئه‌م بۆچوونه‌وه‌یه که به‌ ته‌واوی پشت به‌ غمونه‌یه‌کی ژیرانه‌ی به‌ریه‌رچدانه‌وه سه‌نگرانه‌وه ده‌به‌ستی، به‌لام نه‌گه‌ر ئیحتمالی نه‌وه هه‌بی، هه‌ره‌شه‌یه‌کی نوکیلاری راسته‌قینه‌ له‌ دوا‌ی شه‌ری ساردا له‌ ده‌ست ده‌ریچتی، نه‌وا غمونه‌ی ئاقلانه‌ که به‌مه‌یله‌ک بۆ پیتیشبینی مسۆگه‌رنامه‌یز ده‌ره‌خسینتی، ده‌که‌وێته‌ ده‌ره‌وه‌ی ئه‌م بایه‌ته‌وه. زۆر له‌ وولاتانه‌ی که پاش نه‌وه‌ی چه‌کی نوکیلاری دروست ده‌کن، به‌ ناسه‌قامگیری ناسراون به‌هۆی کو‌ده‌تا و دابه‌ش دابه‌شی سه‌ریازییه‌وه. چه‌کی نوکیلاری له‌ ئه‌مریکا و سوڤیه‌ت، ده‌زگای ته‌کنه‌لۆجی وردیان هه‌بوو که بۆ ده‌ستگه‌یاندنه‌وه‌ی چه‌کانه، پیتویستی به‌ رێنۆینی ده‌سه‌لاتی بالا هه‌بوو.

به‌لام زۆر له‌ ده‌وله‌تانه‌ی که به‌م سالانه‌ی دوا‌ی بوونه‌ته‌ خودان چه‌کی نوکیلاری، ئه‌م ده‌زگا هه‌سته‌یارانه‌یان نییه. کۆتایی هاتنی شه‌ری سارد و بلاووبونه‌وی ته‌کنه‌لۆجیا له‌ودیو سنووره‌کانه‌وه‌ رهنه‌گه‌ بینه‌ هۆی زیت‌ر به‌کاره‌یتانی چه‌کی نوکیلاری له‌لایه‌ن ده‌وله‌ته‌ تازه‌ داها‌تووه‌کانه‌وه که ده‌یانه‌وی به‌ پله‌یه‌کی مه‌ترسیدارتر بینه‌ ناو پیتیشپرکیتی نوکیلاری وه‌ک له‌ نیوه‌ی کۆتایی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا باو‌بوو. یه‌کتی له‌ هه‌ره‌ مه‌ترسیدارترین هه‌ره‌شه‌کانی پاشه‌روژ نه‌وه‌یه که چه‌کی ته‌زۆمی وێرانکار بکه‌وێته‌ ده‌ست تیرۆریسته‌ ده‌ولییه‌کانه‌وه.

نایا نيزامیگی تازہی جیہانی ھہیہ؟

دہیٔ لہ سہرہ تای سہدہی بیست و یہ کہ میندا، شتوہی نيزامی جیہانی لہ ھہ مہر
بزاف و جوولہی ھتہ دژ بہ یہ کہ کاندا چؤن بیٔ؟

لہ سالی ۱۹۹۱دا سہرؤگ بؤش گوتی: شہری کہ نداو بہ تہ نٔ پٔوندی بہ
دہولہ تٔیکی بچو و کہوہ نیبہ، ٲہ مہ ئایدیایہ کی مہ زنہ.. نيزامی تازہی جیہانی،
«رٔیگہ یہ کی تازہی مامہ لہ کردنہ لہ گہل نہ تہوہ کانی دیکہ دا... چارہ سہر کردنی بہ
ٲاشتییانہی ناکوکییہ کان و ھاریکاری کردنہ دژی دہ ستر دٔی و کوٲترؤل کردن و
کہ مکر دنہوہی جبہ خانہی جہنگی و کوٲترؤل کردن و مامہ لہ کردنی کی عادیلانہ یہ
لہ گہل ھہ موو خہ لک» دا.

ٲہو و شانہی جوٲج بؤش بؤ سازدانی رای گشتی و بؤ پشتگیری کردنی
حکومہ تٔیکی لیبرالی رووہو جہنگ، رہنگ رٔیژکرا بون ھہر و کہ چوٲن چوار دہ خالہ کہی
وودرو ولسون Woodrow Wilson یان چوار تازادییہ کہی فرانکلین روزفلت
Franklin Roosevelt کاری خوٲان کرد، بہ لآم کاتی جہنگ دوایی دٔت و واقع
خوی دہ سہ پٔینی، خہ لک دہ ھٔنر تہ سہر ٲہو باوہرہ کہ ئاکامی بیٔ ئومٔدانہی شہر
ھاو جوٲ نہ بوہ لہ گہل بہ ھا یہ کی بالآدا.

تٔیگہی جودا جودای سیستہ می جیہانی

بہ راستی، کوٲایی شہری سارد، نيزامی جیہانی گؤری، بہ لآم ٲہو پروپاگہ ندانہی
کہ دہ لٔن نہوہ دہ کان سپٔدہی «نيزامی کی تازہی جیہانی» بوٲن، ھہ موو ٲہو رٔیگایانہی
کہ خہ لک وشہی «نيزام» یان پٔ لٔک دہ دایہوہ، ٲہو پروپاگہ ندانہی ان لہ بنہوہ
ھہ لٲہ کاند. واقعیہ کان پٔیان وایہ کہ شہر و شوٲر لہ ئاکامی ھہول و تہ قہ لآی
دہولہ تانہوہ پیدای دہیٔ بؤ بہ دہ ستهٔنیانی ھٔز و تہ نایی لہ جیہانی کی بہ تازا و دہا، یان
لہ جیہانی کدا کہ تہرہ فٔکی بالآ بہرہ ٲان نیبہ لہ بابہ تی نيزام جگہ لہ پرنسیپی
بہرہ و ہندی زاتی و ھٔزی چہک.

لہو سہرہ تاگہ یہوہ نيزام و لٔک دہ دٔتہوہ کہ پہیکہ رٔکہ یان شٔوہ یہ کی
دایہ شکردنی ھٔزہ لہ نٔوان دہولہ تاندا. لیبرالہ کان بہرہو روٲان دہ بنہوہ و دہ لٔن:
ململانہ کان و رٔیگہ گرتن لہو ململانیانہ بہ تہ نیا ھاوسہنگی ھٔزہ کان بریاران لہ
سہر نادہن، بہ لکو بنیادی ناوہ خوٲی دہولہ تان و بہا و پٔناسہ و سراکٲورہ
مہ دہ نیبہ کان و شارستانی تی و ٲہو دامودہ زگا دہولییانہی ٲہرک و کاریان

چارهسهرکردنی کیشه‌کانه، پرپاریان له‌سهر ده‌دهن. لیبراله‌کان به پیتچه‌وانه‌ی واقعیه‌کانه‌وه وای ده‌بینن که دامه‌زراوه‌ی وه‌ک UN پیتیان ده‌کرئ هاکار بن له سهره‌لنه‌دانی ململانه له ریگه‌ی سه‌پاندنی نیزام به‌هۆی هیۆر کردنه‌وه‌ی ئاواته‌کان و دروست کردنی هه‌ستی به‌رده‌وام بوون که هاریکاری کردنی یه‌کتر ئاکام‌یکه‌ی چهند لایه‌نه‌ی ده‌بی له‌ ناینده‌دا. ئا‌ئاوا له‌دیدى لیبراله‌کانه‌وه نیزام به‌نده به به‌های وه‌ک دیموکراسی و مافه‌کانی مرۆف وه‌ک چۆن به‌نده به دامه‌زراوه‌کانه‌وه. به‌لام نیزام له‌دیدى ئه‌وانی دیکه‌وه ناوه‌رۆک‌یکه‌ی به‌دخوازانیه‌ی هه‌یه.

سیسته‌می نوێی جیهانی له‌ دیدى دا‌کوکی‌کاران له‌ دانیش‌توانه ره‌سه‌نه‌کان Nati-vists یان کۆ‌پو کۆمه‌لی نیشتمانی وه‌ک پات روبرتسن Robertson Pat له‌ ئەمریکاییان، جان ماری لویین Jean Marie Le Pen له‌ فهرنسا، ئاماژه‌یه‌که‌ بۆ بوونی پلاتیک که‌ پاره‌گۆز و سیاسه‌توانه مه‌زنه‌کان ده‌یچن بۆ ده‌ستبه‌راگرتنی جیهان. خاوه‌ن ئهم بیرو‌پرایانه ده‌لێن کۆمپانیا زله‌ فره‌ نه‌ته‌وه‌کان و با‌ژیره داراییه‌کان له‌ ول ستريت و له‌ نده‌ن و تۆکیۆ، باندیک پیک دین که له‌سهر حسابی ئه‌وانی دیکه ده‌وله‌مه‌ند ده‌بن. هه‌ندئ ناوه‌ندی ئوسولئ ئیسلامی پیتیان وایه ئه‌و نیزامه ته‌واو تیگه‌یه‌کی رۆژئاواییه و مه‌به‌ست ته‌نیا ده‌ستبه‌راگرتنی جیهانی غه‌یره رۆژئاوایی و له‌ ناوبردنی ئیسلامه.

ئهو تیگه‌ جودا جودایانه وا ده‌گه‌یه‌نن که (سیسته‌می نوێی جیهانی) به‌ زه‌حمه‌ت پیتاسه‌ ده‌کرئ. هه‌یج کام له‌و (۳) قوتابخانه‌ فیکریه ناتوانی به‌ خۆی له‌ هۆیه‌کانی ململانه له‌ جیهانی ئیستا بگا. قوتابخانه‌ی ریا‌لیستی جه‌خت له‌سهر ئه‌وه ده‌کاته‌وه که هاوسه‌نگی هه‌زه‌کان پتویسته به‌لام به‌س نییه له‌ کاتیکدا پتوه‌ره‌کانی سه‌روه‌ری ده‌وله‌ت به‌ هۆی گۆرانکاریه در‌ژخایه‌نه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه‌وه داده‌خو‌رین.

ئهو رایه‌ی که ده‌لئ ناشتی بالئ به‌سهر دیموکراسیه‌کانی لیبرالیدا کیشاوه، رایه‌کی راست و ورده، به‌لام را‌چیتیکه‌ گشتی نییه له‌ کاتیکدا ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ ده‌وله‌تان به‌ هه‌ندئ ده‌وله‌تی زله‌ژێرشه‌وه، دیموکراسی لیبرالی نه‌بن.

سیسته‌می شه‌ری ساردی دوو جه‌مه‌سه‌ره، جو‌رئ له‌ سه‌قامگیری دروست کردبوو. راسته‌ که (شه‌ری سارد) به‌شداری له‌ ته‌شه‌نه‌کردنی ژماره‌یه‌ک ململانه (له‌ جیهانی سی‌یه‌مدا) کرد به‌لام ململانه‌ی نابوری که ئەمریکا و ئەوروپا و ژاپونی گرتبۆوه به‌ هۆی ترسی هاوبه‌ش له‌ هه‌ره‌شه‌ی سو‌پایی سو‌قیه‌ت کپ ببۆوه و جله‌وی دابه‌شکاری ئیتنی تال و تیژ گیرابۆوه، به‌هۆی بوونی سو‌قیه‌تی له‌ رۆژه‌لاتی ئەوروپادا. کو‌تایی هاتنی

سیستمی دوو جه مسهره، کوتایی به ململانی نه هیناوه، نهوهی رووی داوه نهوهیه که ململانهکان سهرچاوهی دیکهیان بۆ پهیدا بووه.

وینهکانی هیز له دوا روژدا

له سهردهمی توسایدیدسهوه، میژوونوسان و چاودێره سیاسیهکان تیبینی نهوهیان کردووه، راگوتزانی خیرا خیرای هیز- دهسهلات- یهکتکه له هۆیه سهرهکیهکانی ململانهی نیوان زلهیزان.

گۆزه گۆزی هیز، هۆیهکی بنیادیی قوڵی ململانهی دهولهته مهزنه تازهکانه له باری میژوویییهوه. له نێریاندا رابوونی ئەلهمانیا پێش شهپری جیهانی و رابوونی نسیبانهی ئەمریکا و سۆقیهت و ئەو رکابه‌ریه‌ی له نیوان ئەو دووانه‌دا کهوتهوه له دوا‌ی شه‌پری دووه‌می جیهانه‌وه. هاو‌راییه‌ک هه‌یه سه‌باره‌ت به‌وه‌ی که ماوه‌ی دوا‌ی شه‌پری سارد، ماوه‌ی راگواستنی بله‌ز و خیرای هیزه. پیلکه‌و مشتومڕیکی فراوان هه‌یه سه‌باره‌ت به‌قه‌واره و سه‌ختی و دژواریی گۆپانکارییه‌کان و ئەم مشتومڕه‌ش به‌لگه‌ی نه‌وه‌یه که ناگرێ حوکم به‌سه‌ر سروشتی هیزه بزۆینه‌ره‌کانی گۆپانکاریدا بدرێ که سهرچاوه‌یه‌کی گه‌وره‌ی ململانه‌ن.

یه‌کتی له رایه‌کان ده‌لتی (فره‌جه‌مه‌سه‌ری)یه. ئەگه‌ر زاراوه‌ی فره‌جه‌مه‌سه‌ری به‌راوردیکی میژوویی له‌گه‌ڵ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م بگرێته‌ خۆی، ئەوا تا راده‌یه‌کی زۆر زاراوه‌یه‌کی ده‌ست خه‌له‌تینه. ئەم نیزامه‌ له‌سه‌ر هاوسه‌نگیی هیزی پێنج ده‌وله‌تی گه‌وره‌ی نزیکه‌ یه‌ک له هیز، بنجی داگوتا بوو، له‌کاتی‌کدا ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان له دوا‌ی شه‌پری سارده‌وه له‌هاوکاری کردنی یه‌کتر دووریون. له‌ساڵی ۱۹۹۰ه‌وه‌ روسیا بله‌زتر و دوورتر له‌وه‌ی که چاوه‌روان ده‌کرا، هه‌رچه‌نده‌ هیشتا جبه‌خانه (کۆگا) نوکلیرییه‌که‌ی ماوه، ته‌پی و دا‌رووخا. (چین) وه‌ک چاوه‌روانیان نه‌ده‌کرد خیرا هه‌ستایه‌وه سه‌رپێ و بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ دوو هه‌نده‌ گه‌شه‌ی ئابوری کرد، ئەله‌مانیا و ژاپۆن به‌مانای وشه‌ نه‌بونه‌ته‌ دوو زله‌یزه‌ره‌وه‌ک له‌ساڵی ۱۹۹۰دا هه‌ندیک پێشبینیان بۆ ده‌کرد، ئەمریکا، زله‌یزیکی راسته‌قینه‌ی به‌کرده‌وه‌یه له‌هه‌موو ره‌هه‌نده‌کانی هیزدا.

ئەم راستیه‌ی وای له هه‌ندیک کردووه که گریمانه‌ی وابکه‌ن که جیهان له‌لایه‌ن یه‌ک جه‌مه‌سه‌ره‌وه (جه‌مه‌سه‌ریکی بالا ده‌ست) هه‌لده‌سوورێ. هه‌ندێ له‌چاودێران پێیان وایه که شه‌پری که‌نداو ئاماژه‌ بۆ ده‌سه‌پتکی ئاشتییه‌کی ئەمریکی Pax Americana ده‌کا که جیهان، بالا ده‌ستی میانه‌ڕۆی ئەمریکی په‌سه‌ند ده‌کا. ره‌نگه‌ ئەمریکا تاکه

دەولەتییکی زلهیز بێ بەلام ئەمە کۆنترۆڵکردنی لێناکه ویتەوه که ناکامه که ی پوانکردنی هیزه. چونکه زۆر ئارمانجی گرنگی سیاسی و ئابوری و تەناهی هەن که ئەمریکا به تاقی تەنیا ناتوانی بەدیانبهیتنی. هیزی سەربازی تا رادهیهکی گهوره تاک جه‌مسهریه و ئەمریکا تاکه ولاتیکه که چهکی نوکلیری ئوتۆی هیه که ئەمسەر و ئەوسهری کیشوهران ده‌کا، ئەمه بێ له هیزیکی گهورهی هاوچه‌رخ‌ی ناسمانی و ده‌ربایی و زه‌مینی که توانای بلا‌وبونه‌وی به دنیا‌دا هیه. به‌لام هیزی ئابوری، (٣) جه‌مسهریه، هه‌رچه‌نده ئەمریکا و ژاپۆن و ئەوروپا ٣/٢ ی به‌ره‌مه‌می جیهانیان به‌ده‌سته‌وه‌یه، گه‌شه‌کردنی (چین) ده‌بیته هۆی ئەوه‌ی که هیزی ئابوری به‌یته چوار جه‌مسهره له سهره‌تاکانی هه‌زاره‌ی سییه‌م‌دا.

به‌لام له‌ بوا‌ری پتیه‌ندییه‌کان‌دا که له‌ سه‌رووی سنووری نیشتمانی هه‌رتما‌یه‌تییه‌وه‌یه، له‌ ده‌ره‌وه‌ی کۆنترۆلی حکومه‌تان دایه و نوێنه‌ری هه‌مه‌ جو‌ری تێدان: پا‌رده‌دار و پا‌ره‌گۆ‌روه‌ه تا تیرۆ‌ریستان. هیز به‌سه‌ر پا‌نتایه‌کی فراوان‌دا دابه‌شکراوه. با هه‌ندێ ئه‌وه‌ به‌یینه‌وه. ئەو نوێنه‌رانه‌ی له‌ بازا‌ره‌کانی سه‌رمایه‌ی ده‌ولیدا بۆ خۆیان کار ده‌که‌ن، به‌ رێگایه‌کی ئه‌وتۆ نرخی سوود دیاری ده‌که‌ن که بتوان کۆنترۆلی ئابوری ئەمریکایی بکه‌ن. بلا‌وبونه‌وی ته‌کنه‌لۆجیا له‌و دیو سنووره ئه‌قلیمیه‌که‌نه‌وه، هیزو شنگی تێکه‌درا‌نه‌ی ده‌وله‌ته هه‌ژارو ک‌زو لاوازه‌کان زیت‌ر ده‌کا. چه‌ند مه‌سه‌له‌یه‌ک له‌سه‌ر ئاستی ده‌ولی له‌ گۆ‌ری دان:

- بازرگانیی موخه‌ده‌رات، نه‌خۆشیی نا‌یدز، کۆچ‌کردن، به‌رزبوونه‌وه‌ی گه‌رمای زه‌وی - ره‌گ و ریشه‌ی کۆمه‌لایه‌تییان له‌ ولاتی‌ک زیاتر هیه و ده‌په‌رنه‌وه ئەو دیو سنووره‌که‌نه‌وه‌و تا‌را‌دیه‌کی گه‌وره له‌ ده‌ره‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی حکومه‌تان‌دان. مادامه‌کی رێ و شوێنی کلاسیکی سەربازی و ئابوری ته‌واو بێ چاره‌ن له‌ رووبه‌روو بوونه‌وه‌ی ئەو گرفتانه‌دا، ئەوا هێچ ده‌وله‌تییکی زلهیز به‌تەنیا له‌ توانایدا نییه ئەو گرفتانه چاره‌سه‌ر بکا.

هه‌ندێکی دیکه‌ ده‌لێن: جیهان له‌ ده‌وری سێ با‌رسته‌ی ئابوری: ئەوروپا و ئاسیا و ئەمریکای با‌کوور کۆده‌به‌یته‌وه، به‌لام به‌ بوونی گۆ‌پرا‌نکاری ته‌کنه‌لۆجی جیهانی و زۆربوونی ژما‌ره‌ی نوێنه‌ران له‌ ده‌ره‌وه‌ی با‌رسته‌کان‌دا: کۆمپانیا گه‌وره‌ فره‌ په‌گه‌زه‌کان و کۆ‌پ‌رو کۆمه‌لی ئیستنی، به‌ره‌نگاری توانای ئەو با‌رسته‌انه بۆ له‌ ناوه‌خۆ‌گرتنی چالاکیه‌کانیان ده‌بنه‌وه...

له‌کاتی‌که‌دا هه‌ندێ لیبرالیست بۆ‌چوونی‌کیان هیه که گوا‌یا هیزی ئابوری جیه‌گه‌ی

ئەم بۆچۈنە زىدەپ ۆيىيەكى تىدايە، بەلام مروف بىر لە شتىكى دىكە ناكاتەوہ كە
ئەو شتەى نەبى. رىالىستەكان راست دەكەن كە دەلەين ھىشتا نامرازگەلى ئابورى
ناتوانى ركە لەگەل ھىزى سەريازىدا بكەن لە تاسىرى بەزۆرەملى و بەرپەرچدانەوہدا.
سزای ئابورى كە UN سەپاندوويە نەيتوانى عىراق ناچار بكات لە سالى ۱۹۹۰دا لە
كويت پاشەكشە بكات و نەتوانى جۆنئای ميلتارىستى لە ھايتى لە دەسەلات لابیات
لە نيتوان سالانى ۱۹۹۳ و ۱۹۹۴دا.

دابه‌شکاری ئیستای هیز، پیکهاته‌یه‌کی له هه‌موو ئهو ویتانه‌هیه (له‌به‌یه‌که‌وه‌ سازانیکه‌ی فره‌ناستدا). هیچ (هرم) یک‌نییه‌ به‌ته‌نیا وه‌سفی سیاسه‌تی جیهانی بکات که به یاری شه‌تره‌نجی سێ ره‌هه‌ند ده‌چێ. هیز له‌سه‌ر ئاستی سه‌ریازی تاراده‌یه‌کی گه‌وره‌ تاک جه‌مه‌سه‌ره‌و ئه‌مریکا هه‌ره‌ به‌هه‌تزه‌که‌یه‌تی، پانتایی ئابوری له‌ ناوه‌راست دایه‌و دابه‌شکارییه‌کی سێ جه‌مه‌سه‌ره‌ی هیز خۆی ده‌نوێتی، به‌لام پانتایی به‌یه‌که‌وه‌ سازان له‌ودیو سنووره‌ هه‌ریمایه‌تییه‌کانه‌وه‌، که له‌بنه‌وه‌ی (هرم) ده‌که‌یه‌، سیمای بلا‌وبونه‌وه‌ی هه‌یزی پتوه‌ دیا‌ه.

هیچ کام لهو پیکهاته ئالۆزانه چ مانایهکی نامینێ نهگهر هیزی سهربازی وهک پارهوپول بگۆڕێ و ئهم دهست و ئهو دهست بکاو جێ گۆڕکهی پێ بکری و بتوانی بریاری دوا نهنجام له ههموو بوارهکاندا بدات. بهلام هیزی سهربازی له باری پیشبینیکردنی دوا نهنجامهوه کزو لاوازه بهبهراورد لهگهڵ پانتایی ئابوری و سازان لهگهڵ سیاسهتی ئیستای دهولیدا. ئهمریکا له ههر ولاتیکی دیکه پتر جانتای جیاجیای سهرچاوهکانی هیزی ههیه، بهلام نیزامی ئیستای جیهانی بهتهنیا بهدهست ئهمریکاوه نییه.

ئەم پېشېنكر دنانە ئەو دەسپېن كە دەولەت وەك يەكە رەگەزى بېياردەى پېئەندىيە دەوليەكان دەمىنئەوہ. رەنگە ئەم گرمانەيە نادروست و چەوت بى، ھەندىك بېروايان واىە كە رەوشى سىياسەتى جىھانى لە چەند دەيەى ئايندەدا، زۆرتر لەسەر دەستى (شارستانىتى) يە گەورەكانەوہ ديارى دەكرى كە تيايدا دنيای ئىسلامى جارېك، دنيای مەسىحى رۆژئاوايى و دنيای چىنى و دنيای ھىندۆسى رەت دەكاتەوہ و جارېكى دىكەيش شەر لەگەل ئەم دنيايانەدا دەكا. لەھەمبەردا، دنيای ھىندۆسى، ھەلۆستىكى خۆپارېزو خۆ دوورگرتنى لە پاكستانىيەكان و دراوسىيە بەنگالىيە مۇسلمانەكانى ھەيە. لەكاتىكدا ناتەبايى لە نيوان چىن و رۆژئاوا دەمىن

له‌مه‌ر مه‌سه‌له ستانداره‌كانی وه‌ك مافه‌كانی مرۆڤ و كیشه ستراتیجیه‌كان. له‌گه‌ل
 ئه‌وه‌شدا هه‌نده‌ی مملانه‌ی ئیستنی و نه‌ته‌وه‌یی و تایه‌فی له‌ناو خودی ئه‌و
 شارستانییه‌یه‌ گه‌ورانه‌ خۆیاندا هه‌یه، هه‌نده مملانه له‌نیوان ئه‌و شارستانیانه‌دا روه‌ی
 نه‌داوه. له‌ زۆر پارچه‌و جێگه‌ی دنیا‌دا به‌تایه‌ته‌ی له‌ نه‌فریقاو رۆژه‌لاتی ناوه‌راست و
 ئاسیای ناوه‌راستدا، به‌هۆی هه‌ره‌سه‌پێنانی ده‌وله‌ته‌وه، ئه‌و مملانه‌ی كۆمه‌لایه‌تییه‌ی
 باسیان لێوه‌كرا روو له‌ زیادبوون. كاتی مملانه‌كان سه‌ره‌له‌ده‌ن، هه‌وله‌دری به‌هۆی
 ناسیۆنالیزمی ئیستنی و فه‌نده‌میتتالیزی ئایینییه‌وه، ئاژاوه‌چینی له‌ به‌ین ببری،
 ده‌وله‌ته‌ كزو كه‌نه‌فته‌كانیان له‌ ژێر فشاردا هه‌ره‌س دێن.

خه‌لكی زۆر ئاماره‌ بۆ كارێگه‌ری (شۆرشێ كۆمپیه‌ته‌رو راگه‌یاندن) كه‌ ناكړی
 پێشبینی بكړی، ده‌كهن و وای داده‌نێن كه‌ ئه‌م باندۆرانه، سه‌روه‌ری و ناسیۆنالیزم
 تاراوه‌ی توه‌نه‌وه‌و نه‌مانی ده‌وله‌ت، سه‌ره‌له‌به‌ر هه‌له‌ده‌وه‌شینه‌وه. مادامه‌كی خه‌لك
 ده‌ستیان به‌راگه‌یاندن و میدیای جیهانی راده‌گا، كۆلتوری كۆمه‌لایه‌تی و حكومه‌تان
 ناكارن (ولای)ی ئه‌ندامانیان بۆ خۆ پاوان بكهن.

(ولای)اتی خه‌لك له‌سه‌ر به‌رژه‌وه‌ندیی هاوبه‌ش نه‌ك له‌سه‌ر ئینتیمای ئیستنی یان
 زمان یان ناسیۆنالیزم داده‌مه‌زری و شتیكیش له‌مباره‌یه‌وه به‌دی هاتوه‌.

ئینته‌رنێت واته‌ زایا‌یه‌کی ژاپۆنی له‌ شاری ئۆزاكا ده‌توانی به‌ئاسانه‌تر پێوه‌ندی
 به‌زانییه‌کی دیکه‌ی کورد له‌ کوردستان بکات له‌وه‌ی كه‌ پێوه‌ندی به‌ هاوسپیه‌که‌ی له‌
 ولاته‌که‌ی یان هاوشارییه‌کی خۆی بکا. له‌م باره‌وه‌ شۆرشێ گه‌یاندن Communica-
 tion دیارییه‌که‌ بۆ مه‌زه‌به‌ی سوودگه‌رایي Functionalism له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا به‌ده‌گمه‌ن
 ئه‌م په‌له‌و تپه‌ه‌ كۆمه‌لایه‌تییه‌یه‌ ده‌كه‌ونه مملانه‌یه‌کی راسته‌وخۆ له‌گه‌ل ده‌وله‌تدا،
 نازانین كه‌ ئاخۆ تا ته‌رازووی به‌رژه‌وه‌ندیی هاوبه‌ش قورسته‌ر ده‌بی یان تا ته‌رازووی
 (ولای)ی ئیستنی و ئایینی و نیشتمانی؟

گومانی تیدا نییه‌ كه‌ ته‌كنه‌لۆجیای نوێ، سروشتی هێز ده‌گۆڕی. زانین له‌هه‌ر
 وه‌ختیک زیاتر بۆته‌ هێزێکی هه‌ره‌ گه‌وره‌. ئه‌و ولاته‌ی كه‌ زۆرتر له‌ ولاتیکی دیکه‌
 ئاماده‌یه‌ سه‌رکردایه‌تی شۆرشێ راگه‌یاندن بکا به‌هێزتر ده‌بی له‌هه‌ر ولاتیکی دیکه‌.
 ئه‌و ولاته‌ی كه‌ له‌ ئاسۆی ئاینده‌دا خۆی نیشاندە‌دا، ئه‌مێریکایه‌.

ته‌كنه‌لۆجیای گرنگی گه‌یاندن و راگه‌یاندن وه‌ك ئیستگه‌ی سایه‌دی فزه‌ایی و
 په‌خشی راسته‌وخۆ و ده‌زگای كۆمپیه‌ته‌ری هه‌ره‌ خێرا، ئه‌ركی رێگه‌گرتن له‌ پێكدادان
 پێش ئه‌وه‌ی به‌ته‌قیته‌وه ئاسان ده‌كاو رێگه‌نادا چه‌كی ته‌قلیدی و ناته‌قلیدی

بلاویسته‌وهو پتیه‌ندی له نپوان رکابه‌ره خه‌ته‌ره‌کان درتیه‌ پتیه‌ده‌دا. هه‌روا راسته‌ ته‌کنه‌لوجیا تواناو شنگی نوپنه‌ره سه‌ره‌خوکان (جگه‌ له ده‌وله‌تان) جا کوپو کومه‌لی تیروزبستی بن یان کومپانیای مه‌زن، زیاد ده‌کا بۆ شلم‌ژاندنی سیاسه‌تی ده‌ولی و په‌خش کردنی نیازو مه‌رامه‌کانیان به‌دنیا‌دا.

زیندانی تیگه‌ کۆنه‌کان

دنیا‌ی دوا‌ی شه‌ری سارد، دنیا‌یه‌کی تاک و ته‌واو بۆ وینه‌یه. ئیمه‌ به‌ناشکرا هه‌وله‌ده‌ین تیگه‌یشتنی خو‌مان سه‌رکوت بکه‌ین و ناچار‌ی بکه‌ین خو‌ازاوه‌ ته‌قلیدییه‌کان و جه‌مه‌سه‌رگه‌رییه‌ ماکیا‌ئیلییه‌کانی قبو‌ل بۆ و کاریان پێ بکا. هیتز بۆته‌ فره‌ ره‌هه‌ند و ستراکتۆری ئالۆزتر و ده‌وله‌تان به‌ ئاسانی ده‌یان بۆ ده‌کری. ئهم ئالۆزییه‌ سه‌رباره‌ واته‌ ده‌بۆ جیهان له‌سه‌ر زیت‌ر له‌ هاوسه‌نگییه‌ک رابوه‌ستی.

تپروانیی و اقیعی بۆ جیهان پتیه‌سته، به‌لام به‌س نییه‌ چونکه‌ ئه‌و گۆرانکارییه‌ کومه‌لایه‌تییه‌ درتیه‌خایه‌نانه‌ی که‌ به‌هیتواشی به‌سه‌ر دنیا‌دا هاتوون ناخاته‌ حسابی خو‌یه‌وه‌. دو‌ور له‌ بنه‌ماو رتسا‌کانی ویستفالیای West phalia له‌ سالی ۱۶۴۸‌دا پاش (۳۰) سالی کیشه‌و شه‌ره‌ دو‌وکه‌و شه‌ره‌ ئایین، ده‌وله‌تان‌ی ئه‌وروپایی له‌سه‌ر به‌لیننامه‌ی ناشتی و ویستفالیای^(۲) رتکه‌کوته‌ن به‌مه‌رج‌ی حوکمران به‌کرده‌وه‌و به‌بۆ ره‌چاوکردنی مه‌یل و ئاره‌زووی میللی، ئایینی ده‌وله‌ت هه‌لب‌ئێتر‌ی. رژیم له‌سه‌ر سه‌روه‌ری ده‌وله‌تان نه‌ک سه‌روه‌ری گه‌لان دامه‌زرا، هاوسه‌نگی میکانیکی ده‌وله‌تان، که‌ وه‌ک تۆیه‌ بۆشه‌کانی بلیارد مامه‌له‌ له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تان‌دا ده‌کا، به‌درتیه‌ی سه‌ده‌کان به‌هۆی گه‌شه‌کردنی هه‌ستی نیشتمانی و زیادبوونی به‌شداری میللی سواو داخو‌را، به‌لام پتیه‌ره‌کانی سه‌روه‌ری ده‌وله‌ت وه‌ک چۆن بوون، هه‌ر ئاوا مانه‌وه‌.

ئیتسا ختیری گه‌شه‌کردنی گه‌یاندن له‌ سنووری هه‌رتیمایه‌تی و کوچ و به‌یه‌که‌وه‌ سازانی ئابوری هۆکاری به‌له‌زخه‌رن له‌ داخو‌رانی تیگه‌ی کلاسیکی و فراوان بوونی درزو که‌لینی نپوان ستاندارد و اقیع.

ئهم ویناکردنه‌، تای ته‌رازو به‌لای تیگه‌ی لیبرالی داده‌خات که‌ بانگه‌شه‌ بۆ کومه‌لێکی جیهانی له‌ گه‌لان و ده‌وله‌تان و رژیمی‌ک که‌ له‌سه‌ر به‌هاو دامه‌زراوه‌و هیتزی سوپایی دامه‌زرا‌بۆ، ده‌کا. ئه‌و بیرو‌را لیبرالیانه‌ی که‌ روژی له‌ روژان وه‌ک

---

(۲) ویستفالیای: به‌به‌شی روژئاوای ئه‌لمانیا ده‌گوترئ و کۆلونیای له‌ شاره‌ هه‌ره‌ گزنگه‌کانیه‌تی

بیروراپه کی خه یالئامیزی نه زوک سهیر ده کران، وهک بانگه شهی فیهله سووفی نه له مانی (نه مانوئیل کانت) بۆ دامه زرانندی کۆمه له ی دیموکراسیگه لی ئاشتیخواز، نه مړه به جی گه یاندنیان به دوور نازاندی. چونکه زانیانی سیاست ده لئین به کرده وه دیموکراسییه کان شه ری یه کدی ناکه ن، بۆ نمونه گفتوگۆ سه باره ت به یه کیتی نه له مانی، واقیعییه کان و لیبراله کانی به گژیه کدا کرده وه.

واقیعییه کان پتیان وابوو که ناینده بۆ نه وروپایه، هه رچی لیبراله کان بوون نه م شیکردنه و یان ره تکرده وه، چونکه نه و راستییه فه رامۆش ده که ن که نه له مانیای نو ی دیموکراتییه و به قولی له گه ل هاوسییه روژئاواییه کانی له ریگه ی دام و ده زگا کانی یه کیتی نه وروپییه وه، تیک ئالقاون.

نه م تیکه لیبرالیانه سه باره ت به نیازم به ته وای شتیکی تازه بابته نین، نیزامی شه ری سارد پتیه ورو دامه زراوه ی خۆی هه بوو با ده وریشیان سنووردار بووین. له ماوه ی شه ری دووه می جیهانی، روژفت و ستالین و چه رچل له سه ر پیکه پنیانی UN که له سه ر دابه شکردنی فره جه مسه ری هیز دامه زرابوو، ریکه وتن و ده بویه نه نجومه نی ئاسایشی هه لتوقیو له UN، په رنسیپی ته ناهی به کۆمه ل و ده ستریتی نه کردنه سه ر ده ولته به جوو که کان، سه پینتی، نه مه له کاتیکدا هه ر پینج ده ولته مه زنه که مافی قیتۆیان هه بوو.

ته نانه ت نه م فۆرمۆله کورته ی روانگه ی دامه زراوه یی وورد ولسۆن سه باره ت به نیازم به هۆی دوو جه مسه رییه وه له که ندو کۆسپ رزگاری نه بوو، ده ولته گه وره کان قیتۆیان له دژی یه ک به کارهیناو ده وری UN که مبه ووه بووه ناردنی چاودیران بۆ چاودیری کردنی ئاگره س له جیاتی به رسنگ گرتنی ده ستریتیگاری. وه ختیکی هیزی سو فیه ت داده رما، نه و جا سیاسه تیکی تازه که له سه ر هاوکاریکردن له گه ل نه مریکا دامه زرابی، په رپه وکرا، نه و ژی به سه پاندنی ته ناهی به کۆمه لی ده ولی دژی عیراق، نه مه پی و قدومی نیزامی نو یی جیهانی نه بوو به نه ندازه ی نه وه ی که زفرینه وه ی روویک له رووه کانی سیسته می دامه زراوه یی لیبرالی بوو که ده بویه له سالی ۱۹۴۵ - وه بکه وتبایه واری جیه جیکردنه وه.

وهک چۆن شه ری که ندا و روویکی تیروانی لیبرالیانه ی بۆ سیسته می جیهانی ژبانده وه، ئاواش ده مامکی له سه ر کزی و لاوازییه ک له تیگه ی لیبرالی هه لمالی. په رنسیپی ته ناهی به کۆمه ل که به لگه نامه ی UN، سه پاندبوی، به سه ر نه و ده ولته ته دا پیپه ده کری، کاتی سنوور ده به زینتی نه ک کاتی ده ولته ت، هیز دژی گه لانی ناو

دهوله ته که خوی به کار دهیښی.

لیبرال هالکان به بانگه شه کردن بۆ پرهنسیپه کانی دیموکراسی و مافی چاره ی خونوسین، دهیانه وی خویان له م ناریشه یه بدزنه وه با له گه لان بگه ړین له نیو دهوله ته کانی خویاندا له ریگه ی دهنگدانه وه چاره نووسی خویان هه لېږتړن نه گهر بیانه وی له و دیو سنوره کانه وه بپارېتړین. به لام نیمه بینیمان مافی چاره ی خونوسین به و ساده یه نییه. کئی بربار ددها که کئی مافی چاره ی خونوسینی هیه ؟ که متر له ۱۰٪ له دهوله تانی نیستای دنیا له رووی نیستینه وه هاوچه شن، ۷۵٪ ی دانیشتونانی نیوه ی نه و ژماره یه ی دهوله تان سهر به یه ک ټټنوسن. زوریه ی دهوله تانی سوځیاتی جاران، که مینه ی گه وره یان تیدایه و له گه ل درو درواستیپه کانیاندا له سهر تخوب ناکوکیان هیه. کیشوهری نه فریقیا که نزیکه ی ۱۰۰۰ گه لی تیدایه، له ۵۰ دهوله ت کټیوونه ته وه. له که نه دا زوریه ی دانیشتوانه که ی فره نسی زمانن داوی باریکی تایه ت بۆ ههریمی کیبیک ده که ن و هانی جیابونه وه ی نه و ههریمه له که نه دا ددهن. نه گهر نه و دهوله ته فره نیټنوسانه، فره زمانانه، بخړینه به ریاس و لیټکولینه وه، زحمه ته نه م کاره بگاته کوټایی. له جیهانیتکی ناوادا نوټونومی خوځیټی و چاودیری دهولی بۆ پاراستنی مافی که مینه کان، هه ندی گف و به لټن له گه ل خویدا دهیښی، به لام سیاسه تی پشته وانی که مافی چاره ی خونوسینی نیشتمانی لینه که ویتنه وه، رهنه گیتچهل و پشټوی و ناژاوه یه کی دهولی هراو و مه ودا فراوانی به دوا دابی.

بهره سندنی سیسته مینکی دووره گی جیهانی

نیدی که واته چوڼ ده کړی نیزام به تیگه ی کلاسیکی که دابه شکردنی هیزه له نیوان دهوله تانی خودان سهروه ریدا، بپارېتړی و له هه مان کاتدا به ناراسته ی نه و داموده زگایانه ی له سهر پرهنسیپی «دادپه روری له نیوان خه لکدا» دامه زاون، جووله بکړی. داموده زگای دهولی هیدی هیدی (له دوا ی ویستقالیا) به و ناراسته یه گه شه ده که ن. سالی ۱۹۴۵، هه ردو به ندی ۵۵، ۵۶ ی به لټننامه ی UN بهر پرسیاره تیپه کی به کو مه لیان خسته نه ستوی دهوله تانه وه سه بارت به هه ند هه لگرتنی مافه کانی مرؤث و نازادیپه سیاسیپه کان. ته نانه ت پټش ده رچوونی بپاره کانی نه نجوومه نی ناسایش له سالی ۱۹۹۱ دا که له دوا ی شه ری که نداوه وه ریگه به ده ست خسته ناو کاروباری عیراق ددهن، راسپارده کانی UN سه بارت به سه پاندنی سزا به سهر رژیمی ره گه زیه رستی له خواروی نه فریقیا، پټشینیه ک بوون

سه‌بارت به خونه‌گرتنی ته‌واو به ده‌قه‌کانی به‌لټننامه‌ی UN له‌مه‌ر حاکمیت و سه‌روه‌ریبه‌وه. له‌ته‌ورویا، رټیکه‌وتنامه‌ی هلسنکی، مافه‌کانی که‌مایه‌تیبه‌کانی به‌قانون رټیکه‌خت و وای کرد که پټیشیل‌کردنه‌کان بخړینه به‌رده‌م کۆنگره‌ی ته‌ناهی و هاریکاری ته‌وروی CSCE و ته‌نجوومه‌نی ته‌وروی EC هوه. قانونی ده‌ولی به‌ره به‌ره‌گه‌شه‌ده‌کا. له‌سالی ۱۹۹۵دا «په‌یمان‌گای قانونی ته‌مربکی» به‌م شټوه‌یه پټیناسه‌ی قانونی ده‌ولی کردووه «بنه‌ماو پره‌نسیپ‌گه‌لټکی ناوان... که‌رفتاری ده‌وله‌تان و رټیکه‌خواه‌کانی ده‌ولی رټیکه‌خه‌ن» پاش ۲۰ سالان، پارټیزه‌رانی په‌یمان‌گاکه‌ ته‌م ده‌سته‌واژه‌یه‌یان لټی زیادکرد «هه‌روا پټوه‌ندی ده‌وله‌تان و رټیکه‌خواه‌کانی ده‌ولی و که‌سان رټیکه‌خه‌ن». به‌م شټوه‌یه مافه‌کانی تاکه‌که‌س و که‌سایه‌تیبه‌کان و مامه‌له‌یان له‌ته‌کدا ده‌کرئ که‌له‌وه زیترن به‌ته‌نیا به‌روکی نیشتمانی بگرن و له‌سنووری نیشتمانیدا قه‌تیس بکړن.

سووکایه‌تی کردن و پټیشیل‌کردنی ته‌و پره‌نسیپانه له‌زور ناوچه‌ی دنیا‌دا ته‌گه‌ر له‌زوره‌ی نه‌بټی به‌بټی سزا تټده‌په‌رئ. به‌رپا‌کردنی شالاولی ده‌ستپوه‌ردانی چه‌کدارانه له‌لایه‌ن زور لایه‌نه‌وه بټ‌راسته‌کردنه‌وه‌ی ته‌و بابه‌ته‌هه‌لانه- بټ‌هټنانه‌وه‌سه‌ره‌باره‌راسته‌که‌ی - ده‌بټته‌پره‌نسیپی ناژاوه که‌کم زیانتر نیبه.

به‌لام ده‌خاله‌ت کردن وه‌ک دیتمان، به‌پله‌ی جیاواز هه‌یه. رهنه‌گه شټوه‌ی هه‌نگاوگه‌لی واه‌خویه‌وه بگرئ که‌به‌لانی که‌مه‌وه له‌نیوان ناخاوتن و رټی و شونځی ئابوری سنووردار و په‌لامار و داگیرکردنی فراوان مه‌ودا له‌شټوه‌بالاکانیدا. ده‌خاله‌ت‌کردنی سنووردارو پټیشیل‌کردنی سه‌روه‌ری له‌لایه‌ن کومه‌له‌ده‌وله‌تټیکه‌وه به‌ره‌به‌ره له‌زیادبوون دایه‌به‌بټی ته‌وه‌ی له‌ناکامی کتوپر دابه‌ش‌کردنی هټیز له‌نیوان ده‌وله‌تاندا درزی تټی بکه‌وئ.

رهنه‌گه ته‌نجوومه‌نی ئاسایش له‌مه‌ودایه‌کی به‌رفراوانتردا به‌پټی فه‌سلټی چه‌فتم له‌به‌لټننامه‌دا بجوولټنه‌وه ته‌گه‌ر دیتی زه‌بروزه‌نگی ناوختی یان په‌ره‌پټدانی چه‌ک و چټلی ویزانکهری هه‌مه‌له‌لایه‌ن ده‌بټته‌ه‌وی هه‌ره‌شه‌یه‌کی به‌رفراوان بټ‌سه‌رئاشتی له‌ناوچه‌که‌دا. ته‌م به‌ره‌نگاریونه‌وانه تاراده‌یه‌ک لاستیکین و به‌تټپه‌رپوونی کات لاستیکی ترده‌بن. له‌هه‌ندئ باری تردا رهنه‌گه کومه‌له‌ده‌وله‌تټیک له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی هه‌ریمایه‌تی بجوولټنه‌وه وه‌ک چټن نایجیریاو ده‌وله‌تانی تره‌تیزان بټ‌لاییریا نارد له‌چوارچټوه‌ی بازاړی هاوبه‌شی ولاتانی روژتاوای ته‌فریقیا له‌سالی ۱۹۹۰- EC- WAS.

پرنسپ و داموده‌زگای ناته‌واوی له‌م بابه‌ته ده‌رفه‌تیکي هه‌راو بۆ زه‌بروزه‌نگي ناوخۆ و نادادپه‌روه‌ری له‌ نێوان خه‌ڵکدا ده‌هێلنه‌وه. به‌لام ریسوایی ئه‌خلاقی له‌وه که‌متر ده‌بێ ئه‌گه‌ر دا‌پژه‌رانی سیاسه‌ت به‌هێزی چه‌ک هه‌له‌کان راست به‌که‌نه‌وه یان له‌ به‌رانبه‌ردا به‌بێ هه‌م‌وار کردن به‌گه‌رینه‌وه سه‌ر نیزامی و یستقالیا. ده‌بێ لیبراله‌کان ده‌رک به‌وه به‌کن که‌ گه‌شه‌کردنی نیزامیتکی نوێی جیهانی که‌ نیزامی و یستقالیا پشت‌ه‌وشار بکا پتویستی به‌ ده‌یان و سه‌دان ساڵ هه‌یه و ده‌بێ ریا‌لیسته‌کانیش له‌وه به‌گه‌ن که‌ پێناسه‌ کلاسیکیه‌کانی هێزو بنیاد به‌زاراوه‌ی ته‌واوی میلتیاری که‌ گۆزانگاریه‌یه‌کانی دنیای به‌یه‌ک گه‌یاندن و نه‌شو‌ما کردن پتوه‌ندییه‌کانی بان سنووری ئه‌قلیمی، به‌جێیان هێشتوون.

بیرکردنه‌وه له‌ پاشه‌رۆژ

چ جو‌ره جیهانیکت ده‌وێ تیا‌یدا بژی؟ له‌ جیهانیکی به‌نا‌زاوه‌دا، به‌و واتایه‌ی که‌ له‌ سه‌ره‌تا‌دا با‌سم کرد و نی‌زام له‌سه‌ر هاوسه‌نگیی هێزه‌کان له‌ نێوان ده‌وله‌تا‌ندا دامه‌زرا‌بێ که‌ واقیعه‌یه‌کان بانگه‌شه‌ی بۆده‌که‌ن یان له‌سه‌ر داموده‌زگا په‌رسه‌ندوه‌وه‌کان وه‌ک لیبراله‌کان ده‌لێن. ئه‌م نی‌زامة هه‌رگیزاوه‌رگیزاوه‌رانه‌ نابێ. دادپه‌روه‌ری و نی‌زام زۆر جار‌ان به‌یه‌که‌وه هه‌له‌ناکه‌ن، ته‌نانه‌ت له‌ مه‌سه‌له‌کانی مافی چاره‌ی خۆ نووسینه‌شدا، کامه‌یان گرنه‌گه‌ره: سنووره‌کان بپاریزی یان بایه‌خ به‌ مرقایه‌تی بده‌ی که‌ سه‌روه‌ری ئه‌قلیمی تیا‌دا پتیشیل ده‌کری؟ ئه‌م رێگایانه‌ چ له‌ په‌رنسپیه‌کانی نی‌زام ده‌که‌ن؟ ئاسان نییه‌ ئه‌و تێزانه‌ له‌گه‌ڵ یه‌ک بسازن.

گومان له‌وه دا نییه‌ گۆزانگاری هه‌ر ده‌بێ، روبرت گل‌فن Robert Gliphin پتیی وایه‌ سیاسه‌تی ده‌ولی دووه‌زار ساڵ ده‌بێ نه‌گۆراوه‌ و توسایدیدس هه‌یج زه‌حمه‌تیه‌ک نابینێ له‌ تێگه‌یشتنی جیهانی ئه‌مه‌رۆدا.

هه‌رچه‌نده‌ له‌وێ زوو له‌ ره‌شه‌که‌ ده‌گا به‌لام ئه‌گه‌ر بپتیه‌ ئه‌وروپای رۆژئاوا ره‌نگه‌ زه‌حمه‌تی زۆتر بپینێ سه‌باره‌ت به‌ تێگه‌یشتنی پتوه‌ندی نی‌وان فه‌رنسا و ئه‌له‌مانیا. له‌ ئاستی دنیادا، شو‌رشیکێ ته‌که‌له‌زجی له‌ ئارا‌دایه‌ بۆ په‌ره‌پێدانی چه‌کی نوکلیاری و نه‌شو‌ما کردنێکی گه‌وره‌ی به‌یه‌که‌وه سازانی ئابوری و به‌ده‌رکه‌وتنی کۆمه‌لتیکی جیهانی که‌ ناگایه‌کی له‌ راده‌به‌ده‌ری ئه‌وتوی سه‌باره‌ت به‌ به‌های دیاریکراوه‌ به‌بێ که‌ له‌سه‌رووی سنووری نیشتمانییه‌وه‌ن. سه‌یر له‌وه‌دایه‌ فایله‌سووفی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م، کانت، به‌ دیدی لیبرالانه‌ی خۆی بۆ سیاسه‌تی ده‌ولی، گۆزانگاری له‌م چه‌شنه‌ی ره‌چاو

کردبوو، پیتشبینی کردبوو که مړوټ له ماوه یه کی درېڅخایه ندا پوره ده گرن و له بهر سې هؤ شهر به لاوه دننن: زیادیوونی توانای کاولکارانه ی شهر و نه شوغا کردنی به یه که وه سازانی ثابوری و پوره سه ندنی نه وه ی که ناوی لیتابوو (حکوماتی کوماری) و ئیستا ئیمه به (دیوکراسی لیبرال) ناوی ده هئین.

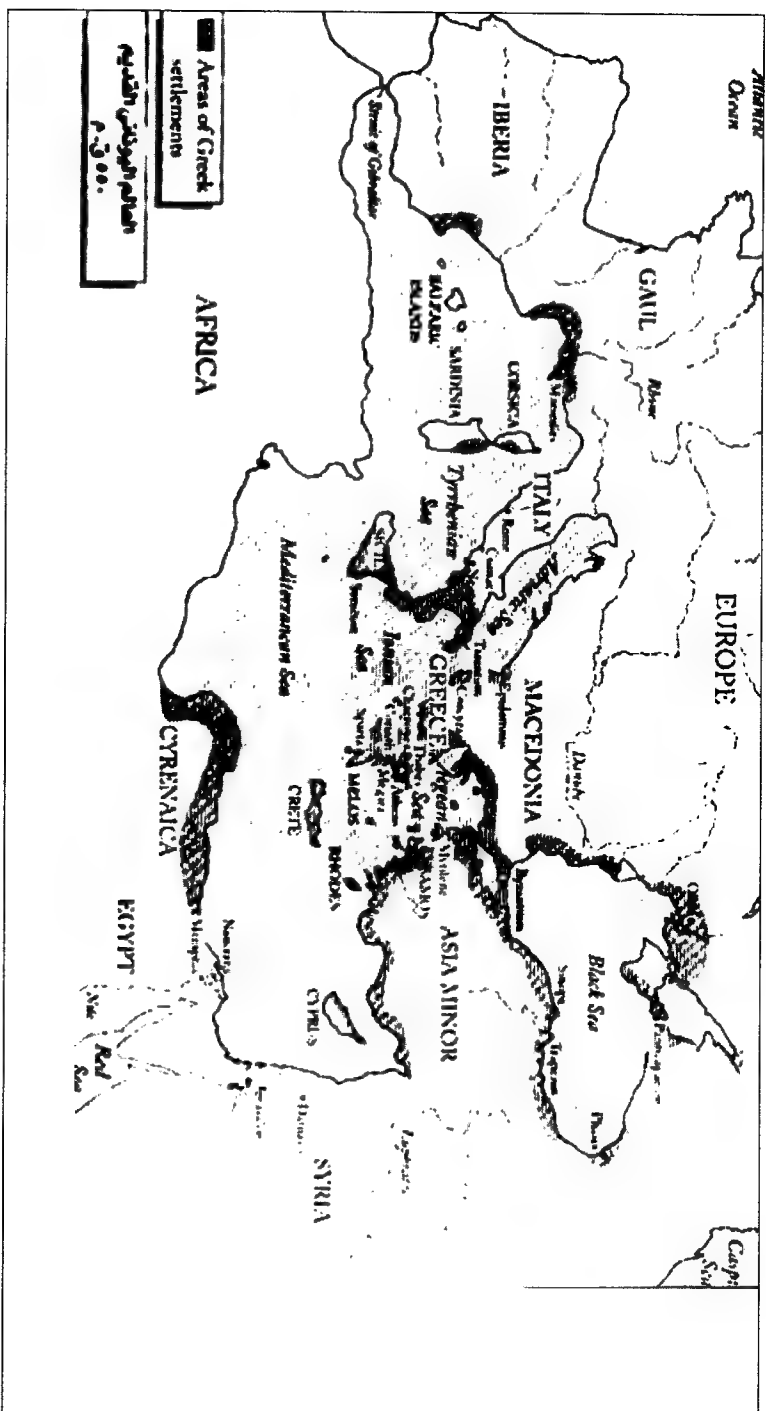
بؤ نه وه ی له دنیای ئیستامان بگه ین ده بی له هردوو تیروانیی واقیعیانه و لیبرالیانه بؤ سیاسه تی ده ولی بگه ین. ئیمه پتو سیستیمان به رامن هه یه له هردوو ته رزی نایدیالی له هه مان کاتدا. نه واقیعییه ت و نه به یه که وه سازانی ئالوز له واقعدا نین. هردوو کیان، تیزی نایدیالیستین، ربالیزم دنیا وا ده بیی که ده وله تان بؤ تنهاهی و خو پاراستن، هیز به کار ده هئین.

نه گهر نه م فورموله یه ناوه ژوو بکه ینه وه، وینه ی به یه که وه سازانی کی ئالوز ده رده که وی. نوینه ران لیره دا ده وله تان نین، نامرازه کانی ثابوری و نامانجه کانی خپرو خوشی کومه لایه تی له تنهاهی گرنگرتن. نه و دوو تیروانیی له مه فهومه کاند له رووی یه ک راده وه ستن که له ریگه یانه وه ده توانین پیگه جیاوازه کانی پیوه ندییه راسته قینه کانی جیهان دیاری بکه ین. تیگه یشتنی هردوو تیروانین کارتیکی گرنگه بؤ حالی بوون له سیاسه تی ده ولی له دنیا یه کی گوراودا.

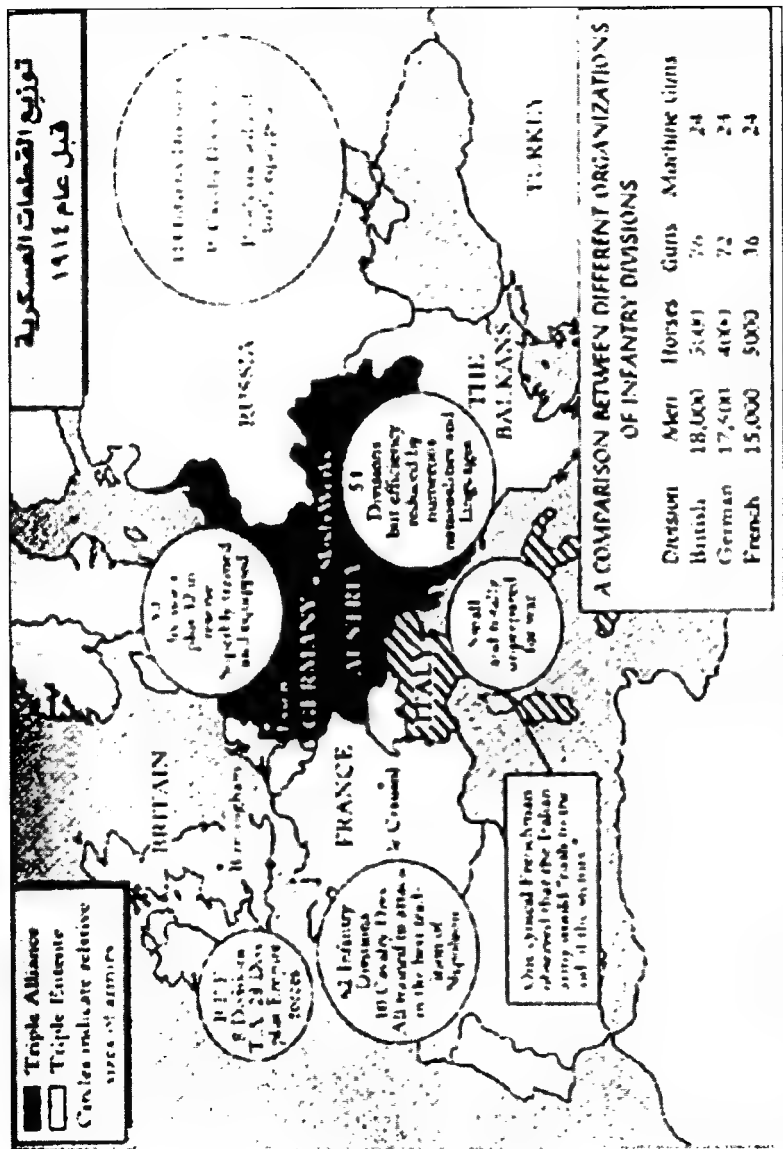
نه مه به ره و رووی هندی پرسیاری کو تاییمان ده کاته وه که تا چند دواړو به رابردو ده چی؟ تا چ مه و دایه ک نه وروپا بؤ ناینده ده گه ریته وه؟ ئایا شهر له نیوان نه مریکا و چیندا ده قه ومی؟ نه دی له نیوان شارستانییه ته کاند؟ جیهانی دوو جه مسره به کو تا هات، به لام ناشیته جیهانیکی تاک جه مسره له ژیر هژمونی نه مریکا؟ جیهان له باری ثابورییه وه فره جه مسره و له گه ل نه شوغای ناسیونالیزمدا، هیز و توان بلاو ده بیته وه و به یه که وه سازان زورتر ده بی و نوینه رانی بان سنووری نیشتمانی، پر بایه ختر ده بن. دنیای تازه ریک و پیک و به ته کوز نابی و ده بی خو منی له گه ل رابه ئین.

پاشکۆکان

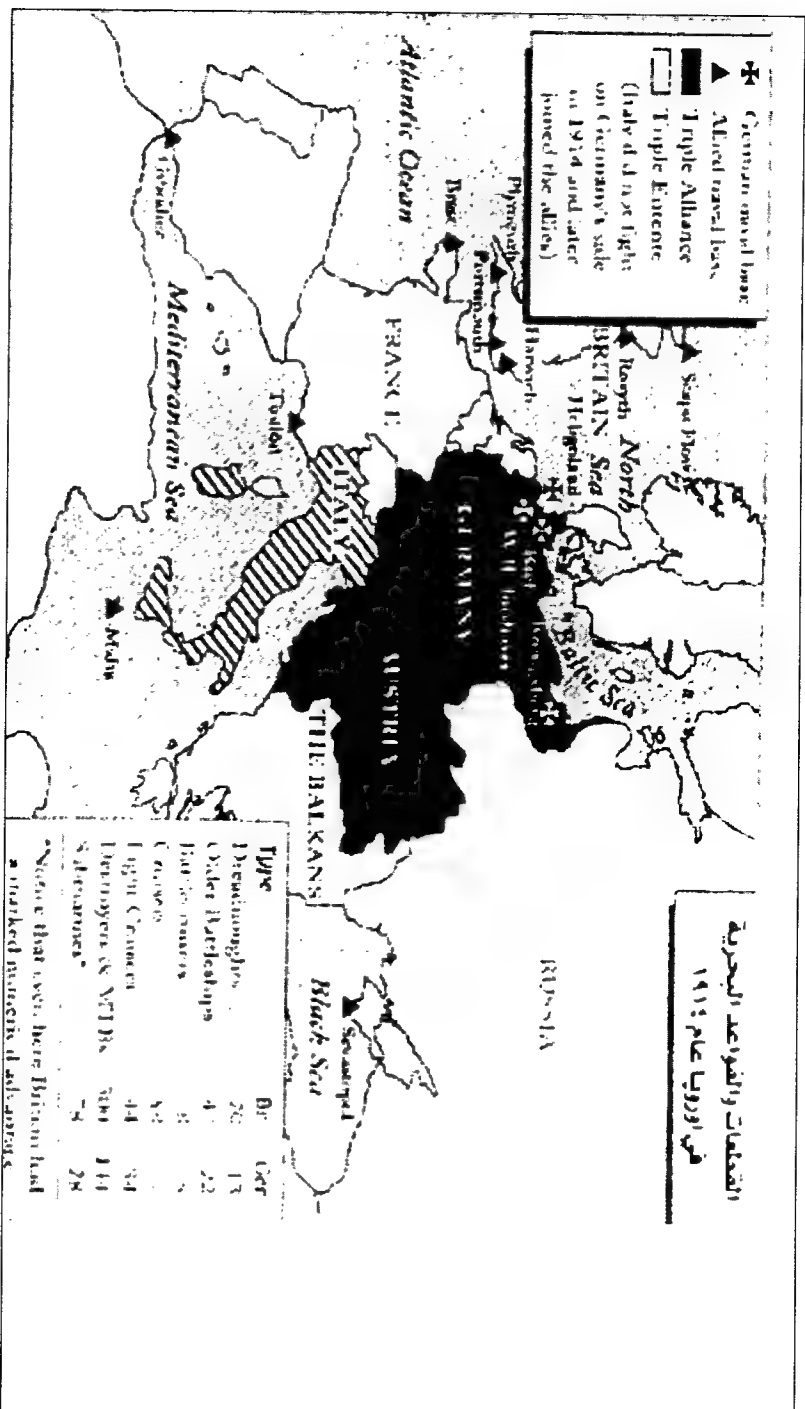

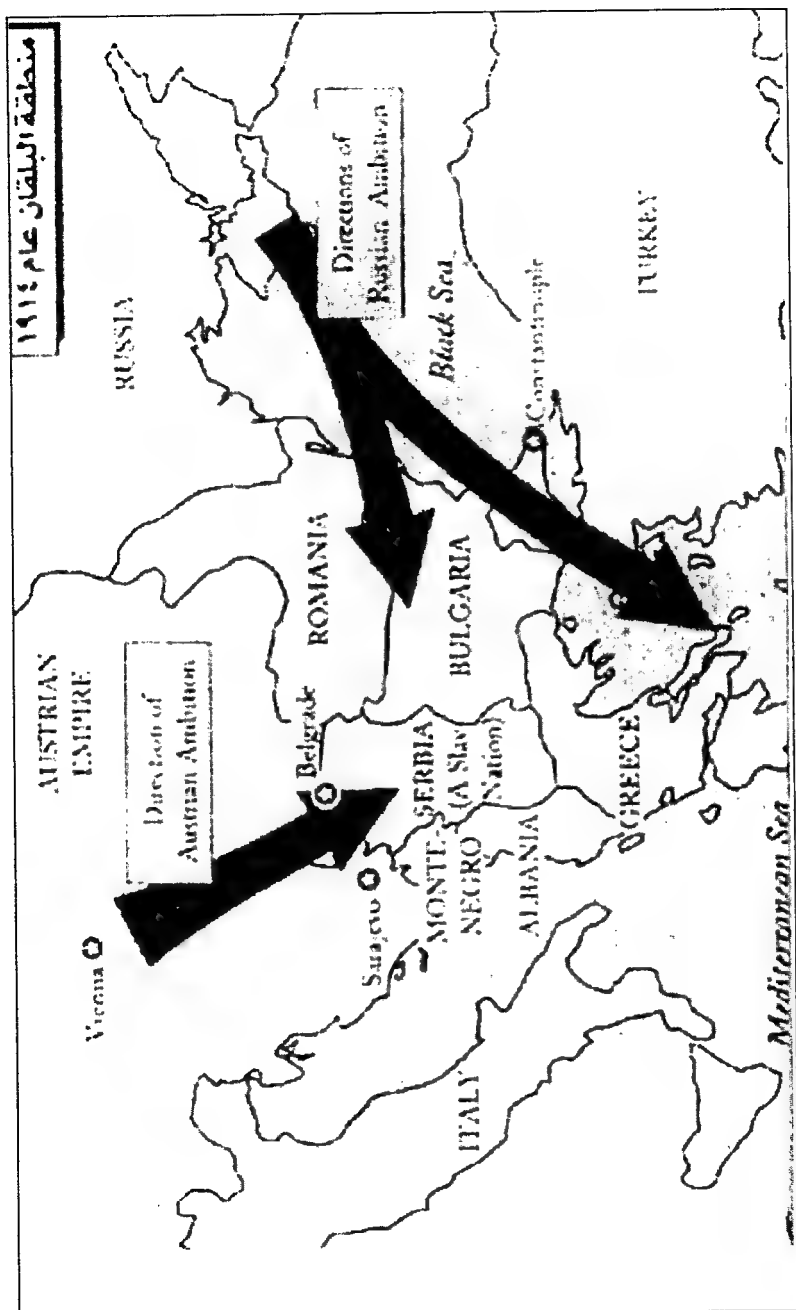
شماره (۱) نه‌خشی سنوری نیپراتورهای یونانی - جیهانی یونانی کون (۰۰۰ب.ز)

شماره (٢) دایه‌شکرده‌نی هیئره سدریازی پیتش سالی ١٩١٤ - دایه‌شکرده‌نی هیئره سدریازی پیتش سالی ١٩١٤

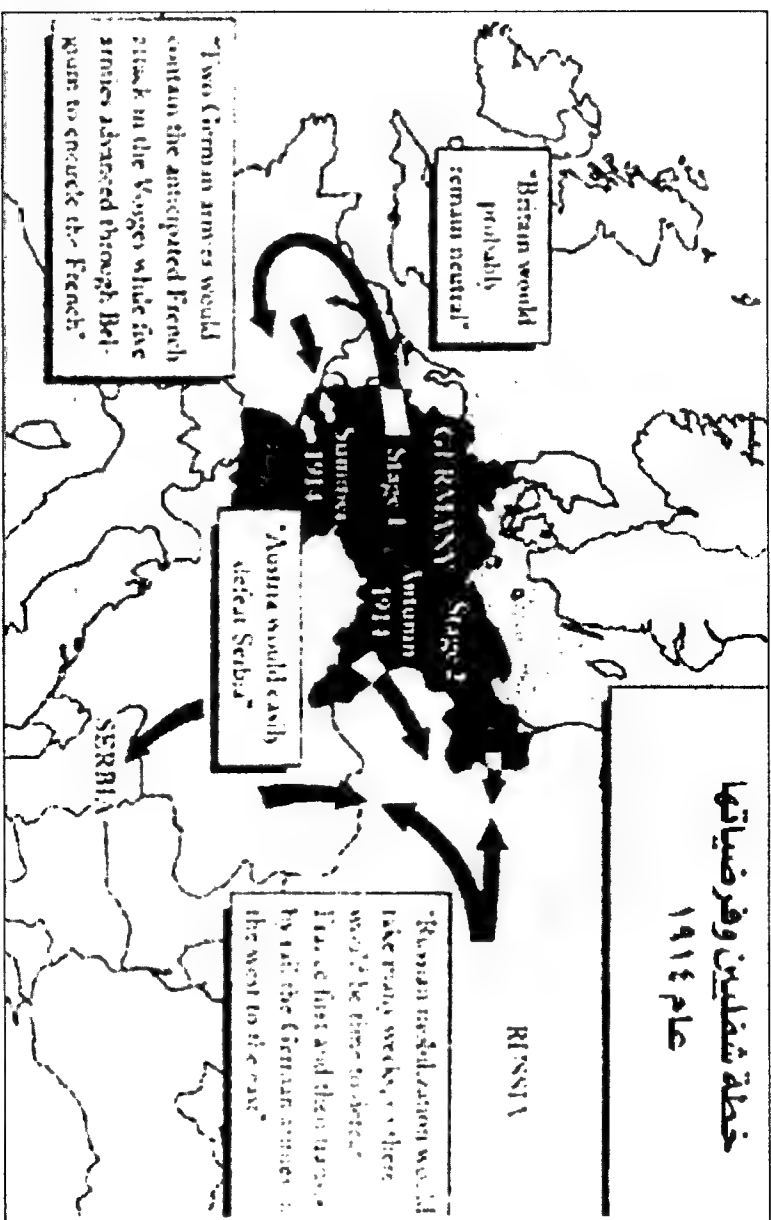

رقم (٣) ديمشيون هيري ديري و بنكران له نورپا پيش سالي ١٩١٤ - هير بنكر ديري بيمكان له نورپا پيش سالي ١٩١٤

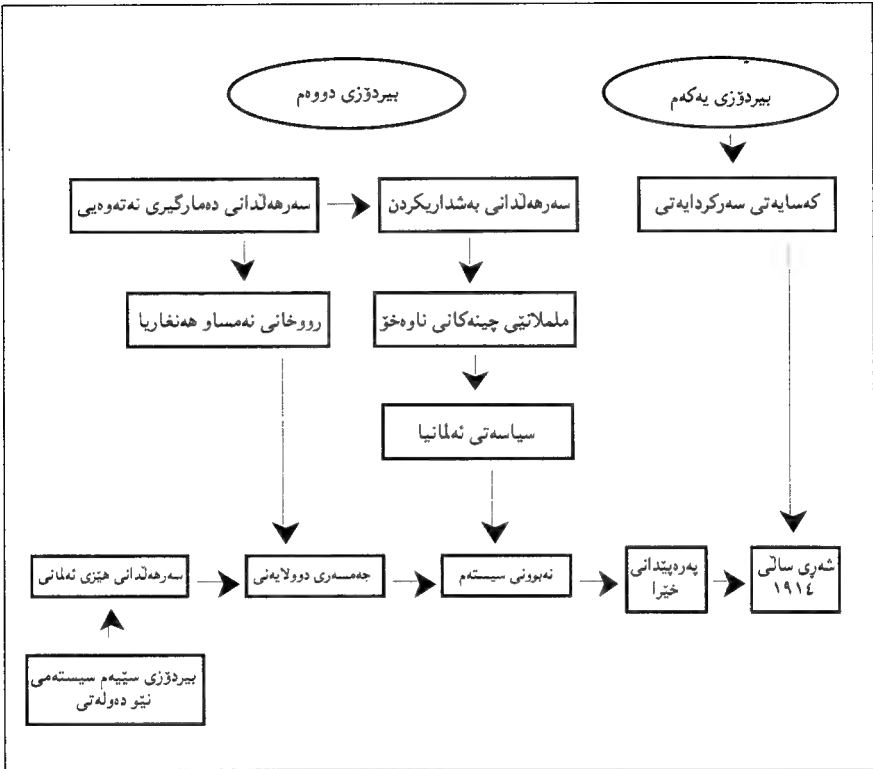
رسمه (٤) ناوچه‌ی بدلقان و چاوتتیریش روس و مدهوریه‌کان - ناوچه‌ی بدلقان سالی ١٩١٤

خطة شفلين وفرضياتها عام ١٩١٤

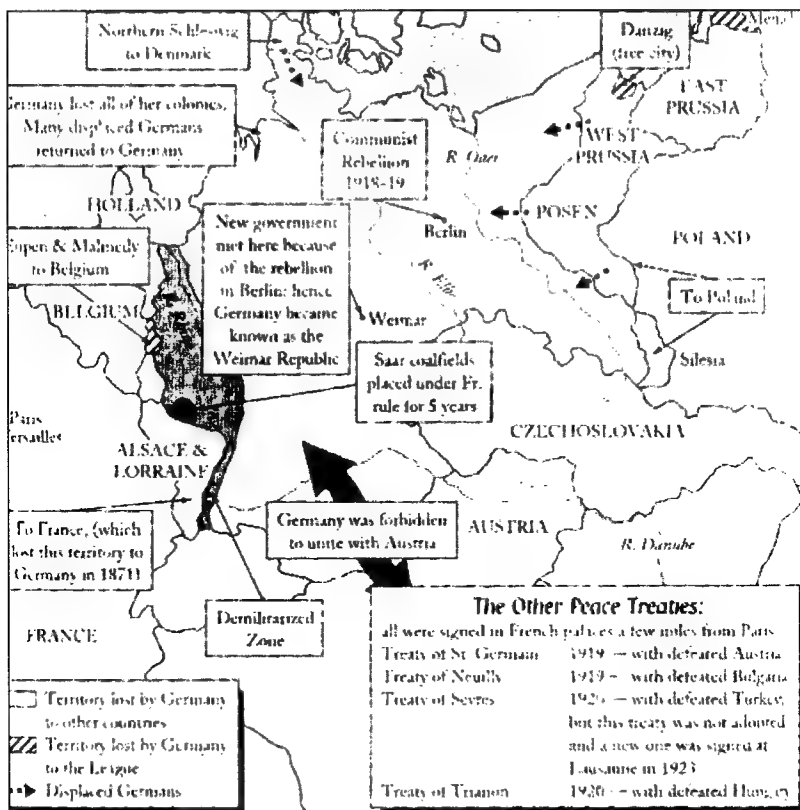

شماره (٥) پلانی شفلین و مذهبکر دینکانی سالی ١٩١٤ - دمشق و پلانی شفلینی سالی ١٩١٤

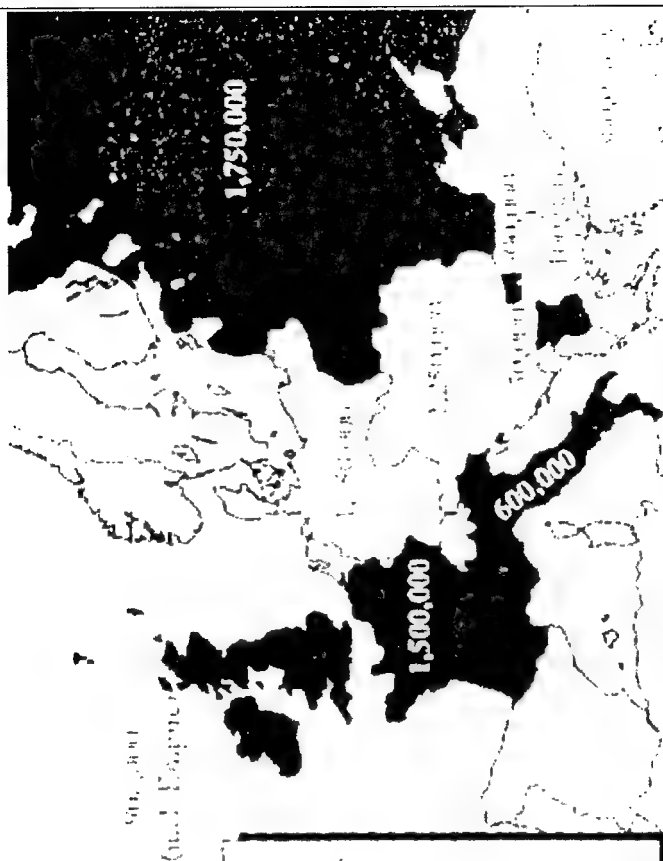

ژماره (۶) پلان دانانی هه‌ر سێ بیردۆزه‌کان و هۆی هه‌لگیرسانی شەڕی یه‌که‌می جیهانی

ژماره (۷) نمو زهویپاندی ئه‌لمانیا له ده‌ستیدان له دواى پهیمانی فرسایى ۱۹۱۹

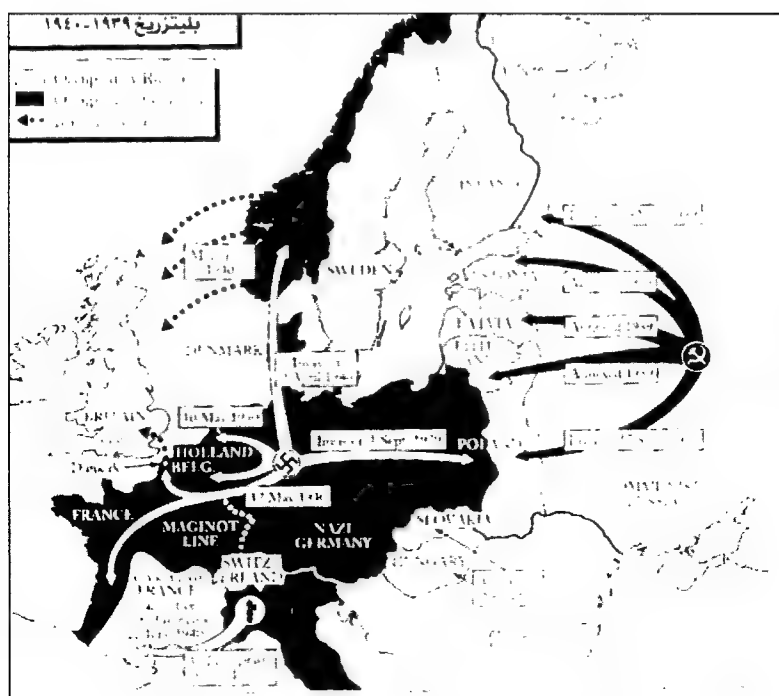
عدد القتلى ۱۹۱۴-۱۹۱۸

The 'War Guilt' Clause

Article 231 of the Treaty of Versailles, signed by the Allied and Associated Governments and Germany, accepted the responsibility of Germany and her allies for causing all the loss and damage to which the Allied and Associated Governments and their nationals have been subjected as a consequence of the war imposed upon them by the aggression of Germany and her allies.

نشانده (۸) زیانهای گسترده که در نتیجه جنگ جهانی اول
۱۹۱۴ - ۱۹۱۸

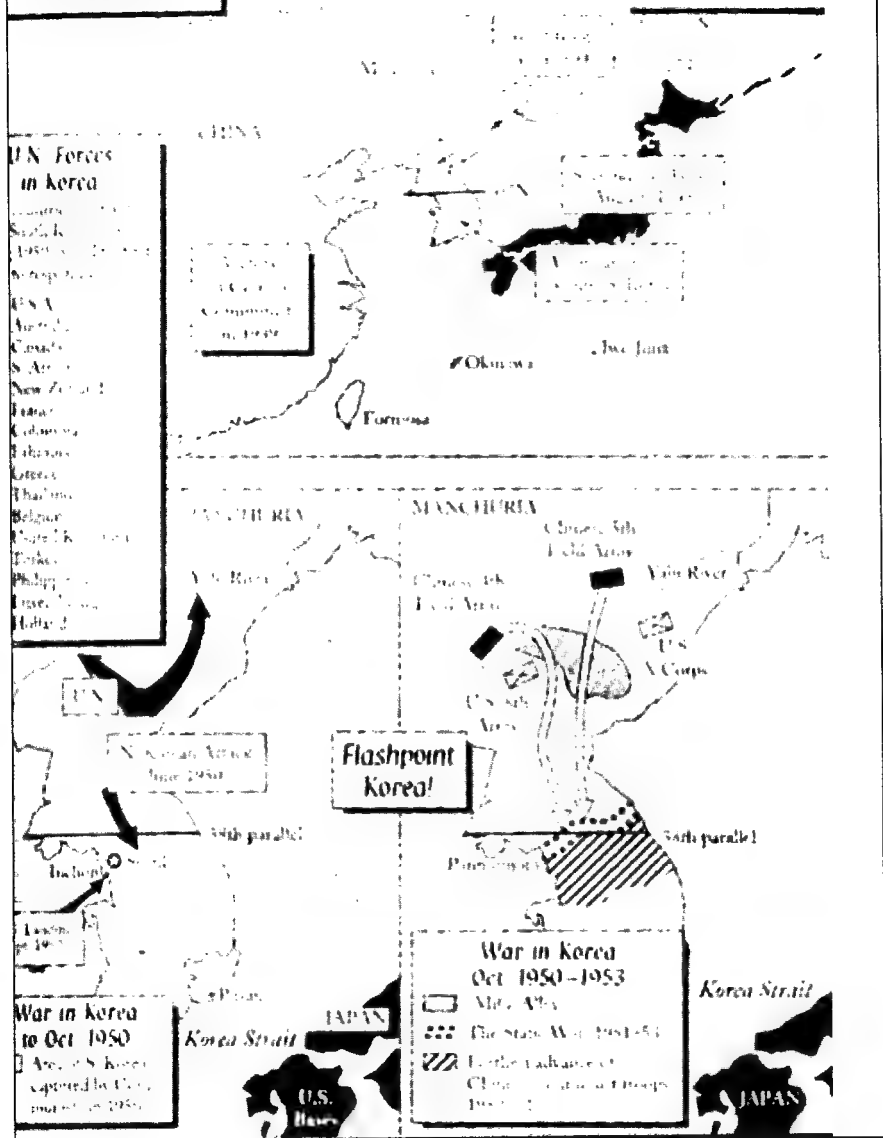

شماره (۹) پهره‌سازندنی شهری جیهانی دووهم له نوروپا

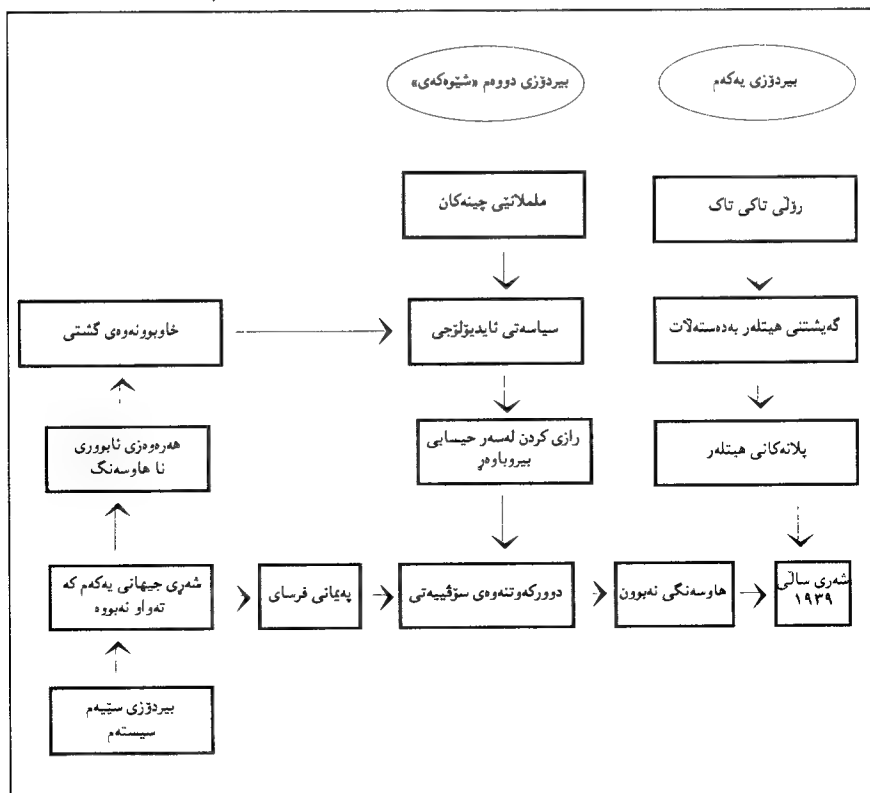

شرق آسیا ۱۹۱۵-۱۹۴۵

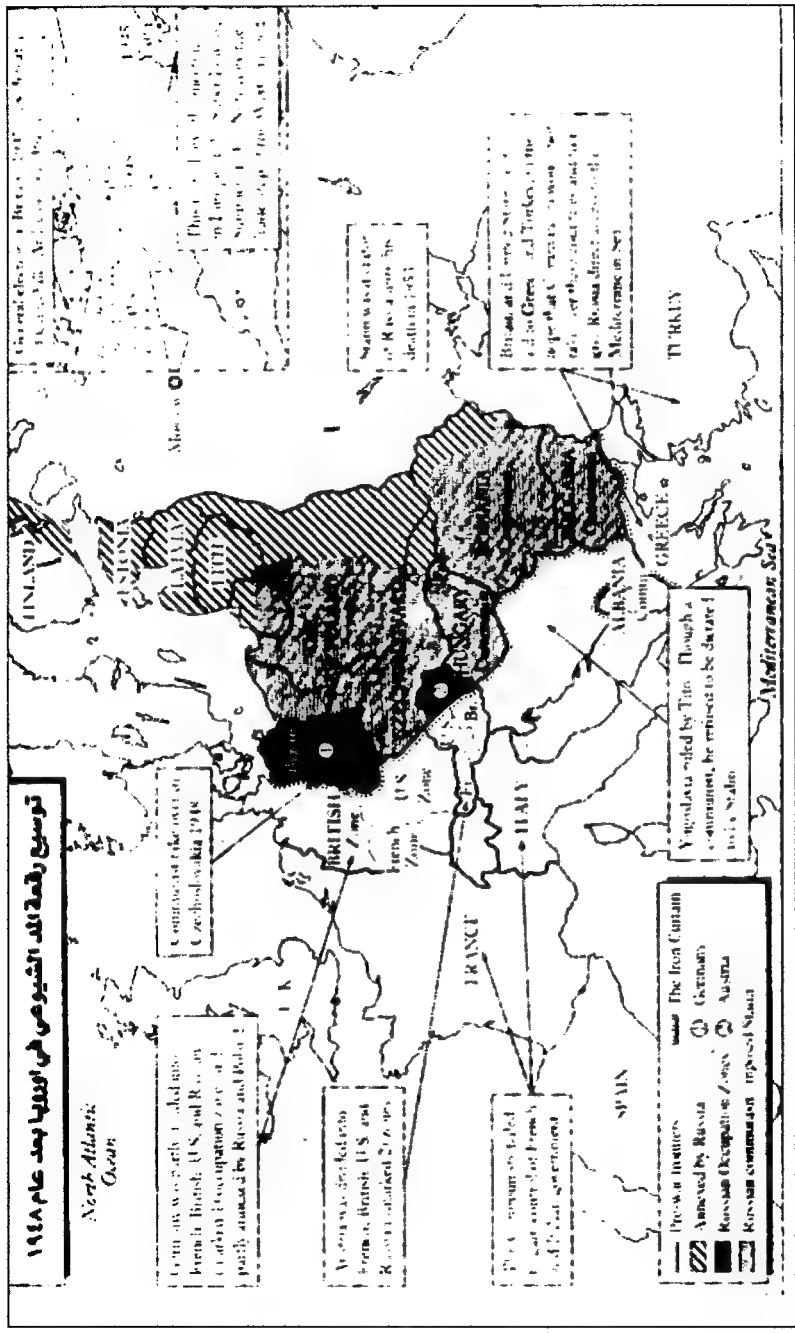
ژماره (۱۲) پهره‌سندنه گرنه‌کان له خوارووی رۆژه‌لاتی ئاسیا

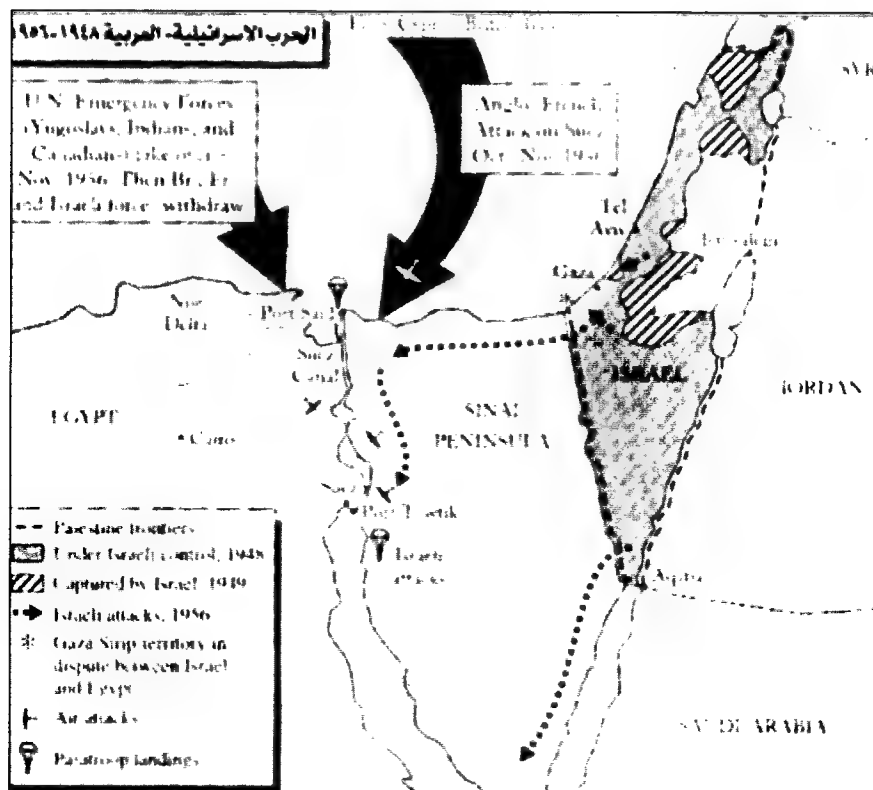

ژماره (۱۳) رۆنکردنەوهیەک بۆ پلان دارشتن دەریارەى هەر سێ بیردۆزەکه بۆ
چۆنیەتیی هەلگیرسانی شەری جیهانی دووهم

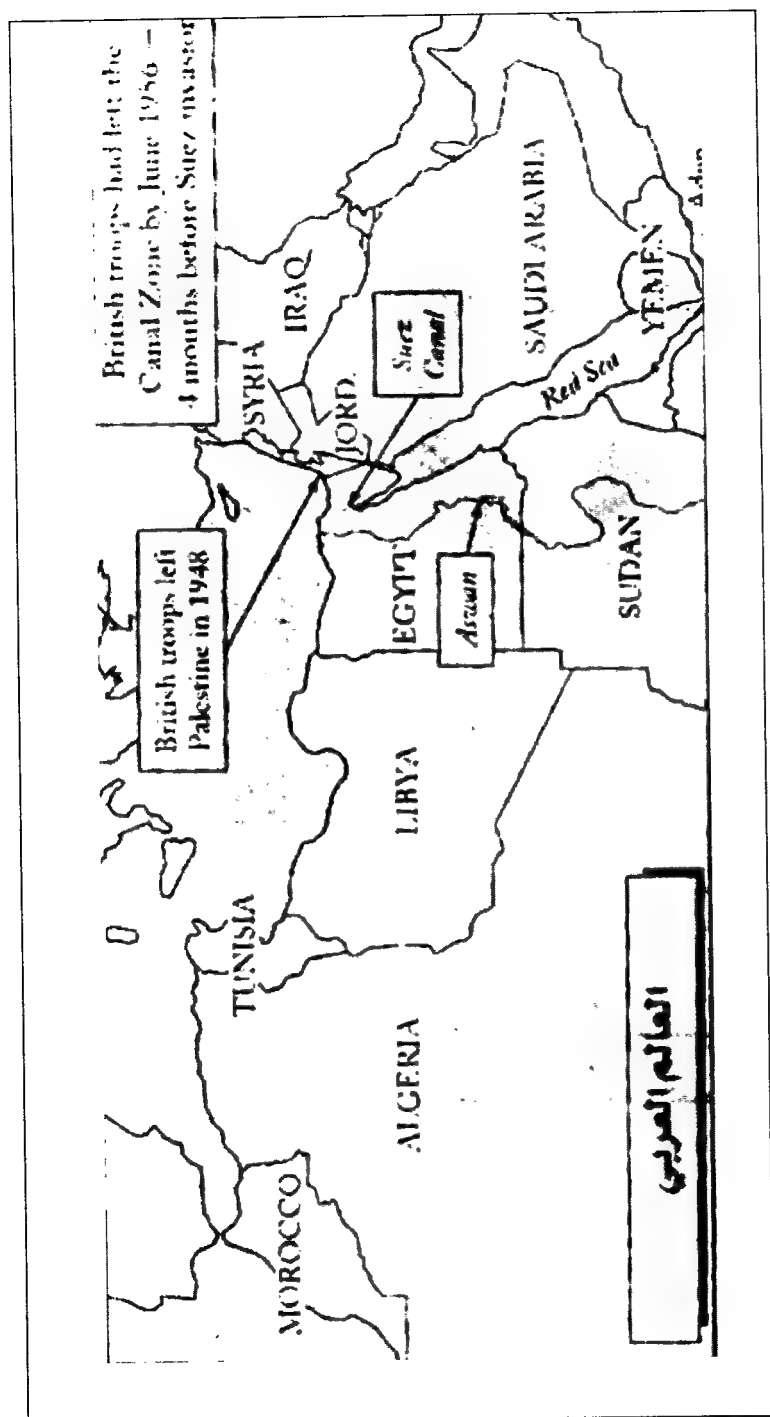

شماره (۱۴) پدافران یونی شیوعیه به له نورویا له دوی سالی ۱۹۴۸.

ژماره (١٥) دوژمنایه تی سنی لایه نه بوسه کوماری میسری عهره بی
شهری تیسرائیلی - عهره بی ١٩٤٨ - ١٩٥٦

شماره (۱۶) ندخشه نیشتمانی عدرهئی

سەرچاوه كان

أنيس كلود، القوه والعلاقات الدولية (نيويورك: دار روندم للنشر، ١٩٦٢).

بارون كونراد، اصول الحرب العالميه (نيويورك: دار مكميلان، ١٩٢٨).

جورج كينان، أصول السلوك السوفيتي-مجلة الشؤون الخارجية، ج ٢٥، ع ٤ تموز، ١٩٤٧.

جيمس بليت، على الخافه: الامريكان والسوفيت يعيدون فحص أزمة الصواريخ الكوبية (نيويورك: دار هيل، ١٩٨٠).

دالف ليفرنغ، الحرب الباردة (ايلينوي: دار هالاف ديفيدس، ١٩٨٢).

ويندسون تشرشل، العالم في الأزمة (نيويورك: دار سر سكرينز، ١٩٢٣).

ولتز، تاريخ عصبة الأمم (لندن: مطابع جامعة اكسفورد، ١٩٥٢).

رونالد هوب، وجهات النظر السوفياتية في أزمة الصواريخ الكوبية: الفراقه والواقع في تحليل السياسة الخارجية (واشنطن: مطبعة الجامعة الأمريكية، ١٩٨٣).

روبرت ماكنمار، التورط في كارثة: عبور القرن الأول من العصر النووي (نيويورك: دار ماكملان، ١٩٨٠).

روبرت رودس جيمس، تشرشل يتكلم (نيويورك: دارتشيلس، ١٩٨٠).

ريتجورد لیبو، بین السلم والحرب: طبيعة الأزمة الدولية (بالتيمور: مطابع جونز هویکنز، ۱۹۸۱).

في دوور،الأرواق لجمهوریة وودرو ولسون (نیویورك:هارپر، ۱۹۲۵).

میلوفا دییلاس، احادیث مع ستالین (ترجمة مايكل بتروفتش) (کالیفورنیا: دار هارکوت، ۱۹۶۲).

مذكرات الأمير برنارد ردفون بیولو ۱۹۰۹-۱۹۱۹ (بوسطن: دار لیتل وبراون، ۱۹۳۲).

نیفیل تشمبرلن، بحث عن السلام: ۱۹۳۷-۱۹۳۸ (لندن).

سکوت ساکان"الردع والقرار: دراسة نقدية في نظريات الردع الحديثة" اطروحة دکتوراه في جامعة هارفرد، ۱۹۸۳.

سکوت ساکان، جذور الحرب في المحيط الهادي (نیویورك: مطابع جامعة کمبریج، ۱۹۸۹).

ستیفن أمیروز، آیزنهاور (نیویورك:دار ساین وشوستر، ۱۹۸۳).

فرانسیس فوکویاما، نهاية التادخ وخاتم البشر (القاهرة: مركز الاهرام للترجمة والنشر، ۱۹۹۳).

تايلر جذور الحرب العالمية الثانية (کرينج: فاوسيت، ۱۹۶۱).

Bowie, Robert R., Suez 1956 (New York: Oxford University Press,1947).

David Robert, Dictionary of Politics (England: The Penguin,1994).

Detwiler, Donald, Germany: A short History (Carbondale, 11:Southern Illinios University Press,1989).

Deutsche, Karl W., Nationalism and Its Aletrnatives (New York:Knopf,1959).

Donald Kagan, The Outbreak of the Polonnesiam War(Ithaca, NY: cornnell University Press,1969).

Ernest Renan, Hans Kohn, Nationalism: Its Meaning and History (Princeton, NY: Van Nostrand, 1955).

George Kennan, 'The Sources of Soviet Conduct', Foreign Affairs, Vol.25, No.4 (July 1947).

Hoffmann, Stanley, Duties Beyond Borders: on the Limits and Possibilities of Ethical International Politics (Syracuse, NY: Syracuse University Press,1981).

James Jankowski and Israel, Rethinking Nationalism in the Arab Middle East (New York:Columbia University Press, 1997).

John Hutchinson &Antony D.Smith, Ethnicity,(Oxford: Oxford University Press,1994).

John Hutchinson &Antony D.Smith, Ethnicity,(Oxford: Oxford University Press,1997).

Irving Howe & Michael Waltzer "We were Wrong about Vietnam?" The New Republic, August, 18,1979.

Kissinger, Henry, Diplomacy (New York:Simon & Schuster, 1994).

Kissinger, Henry, A.,World Restored Matternich, Castlereagh, and the Problems of Peace, 1812-22 (Boston: little, Brown, 1997).

Ralph B. Levering, the Cold War, 1945-1972 (Arlington: Harlan Davidson, 1982).

- Richard Cobden, *The Political Writing of Richard Cobden* (New York: Kraus Reprints, 1969).
- Robert Gilpin, *War and Change in World Politics* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1981).
- Robert Gilpin, *The Political Economy of International Relations* (Princeton, NY: Princeton University Press, 1987).
- Stephren E. Ambrose, *Eisenhower* (New York: Simon & Schuster, 1983).
- Storry, Richard, and *A History of Modern Japan* (Baltimore: Penguin, 1960).
- Strange, Susan, *States and Markets* (London: Pinter, 1988).
- Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, trans., Rex Warner, ed. M.K. Finley (London: Penguin, 1972).
- Taylor, A.J.P., *The Origin of the Second World War* (London: Hamilton, 1961).
- Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, England: Clarendon Press, 1945).
- Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. C.B. Macpherson (London: Penguin, 1968).
- Turner, L.C., *The Origin of World War I* (New York: Norton, 1970).
- Waltz Kenneth, *Man, the State, and War* (New York: Columbia University Press, 1959).
- Waltz Kenneth, N., *Theory of International Relations* (Reading, MA, Addison-Wesley, 1979).
- Waltz, Michael, *Just and Unjust Wars: A moral Arguments with Historical Illustrations* (New York: Basic, 1977).
- William Taubman, *Stalin's American Policy* (New York: Norton, 1983).

Williams, William, The Tragedy of American Diplomacy(Cleveland:World, 1959).

Winston Churchill, The World Crisis (New York:Scribner's, 1923).

Yargin, Daniel, The Shattered Peace (Baston: Houghton Mif-fin,1977).

***

